

**ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ**

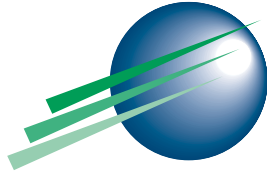
ՌԱՀՀԿ-Ի՝

15

ՏԱՐԵԿԱՆ

**ՆՈՐ
ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԻ**

ՈՒԺԸ

**ARMENIAN CENTER FOR NATIONAL AND
INTERNATIONAL STUDIES**

ACNIS

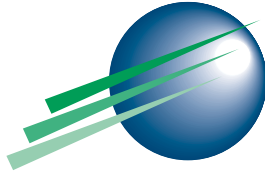
AT

15

THE

POWER

OF NEW IDEAS

**АРМЯНСКИЙ ЦЕНТР СТРАТЕГИЧЕСКИХ И
НАЦИОНАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ**

АЦСНИ

15

**СИЛА
НОВЫХ ИДЕЙ**

ՀՏԴ 32.001 : 327 (479.25) : 323 (479.25)
ԳՄԴ 66 + 66.4 (2Հ) + 66.3 (2Հ)
Ռ 153

Խմբագրակազմ՝ Գեորգ Լալայան
Ռիչարդ Կիրակոսյան
Կարապետ Կալենչյան
Ձեռավորում՝ Աշոտ Թուրազյան

Ռ 153 ՌԱՀՀԿ-ն՝ 15 սարեկան. Նոր գաղափարների ուժը. —Եր.: Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, 2009.—496 էգ:

Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոնի (ՌԱՀՀԿ) ներկա հրատարակությունը Կենտրոնի ու Նրա հետ համագործակցաբար աշխատող վերլուծաբանների, փորձագիտական խմբի նոր պրոպոզիցիաների արգասիքն է: Իր հիմնադրման 15-ամյակի նախաշեմին ՌԱՀՀԿ-ը ֆազաբակաևությամբ հետախոյրվող շրգանակների, ընթերցողական լայն լսարանի գաշին է ներկայայնում աշխարհի, սարաձաշրգանի վերգին պարգայումների համասեմսում Հայասանի սերի ու դերի կարեւորման, մեր երկրին նեւվաձ մարսահրավերների հաղթահարման և առազընթայի արագայման ուղիները: Աշխատության մեգ համակողմանիորեն և վերլուծաբար արձարձվաձ են ներխղաբական ու ներազգային հրամայականները, սոյիալ-սեւեսական, մշակութային խնդիրները, արսաֆին ֆաղաբակաևության գերակայությունները, ապազգայի ուղենիշները և օրախնղիիր այլ թեմաներ: Հոբեյանական սարեգիրքը եզրափակում է ՌԱՀՀԿ-ի հովանավորաձ անշանյ ու կազմակերպությունների ամբողգական պանկը:

© 2009 Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն (ՌԱՀՀԿ)
© 2009 Armenian Center for National and International Studies (ACNIS)

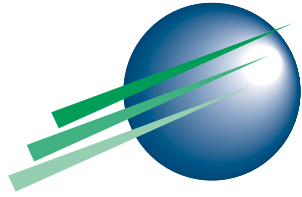
Հողվաձազիրների սեասկեւները կարող են շհամընկեւել ՌԱՀՀԿ դիրքորոշումներին:
The views of the authors do not necessarily reflect those of the Center.

Տարեգրի կամ Նրա առանշին հասվաձների հրապարակումը առանյ ՌԱՀՀԿ-ի գրավոր թույլսվության՝ արգեվում է:
This publication may not be reproduced or published, in whole or in part, without the express written consent of the Center.

ԳՄԴ 66 + 66.4 (2Հ) + 66.3 (2Հ)

ՌԱՀՀԿ-ն՝ 15 սարեկան. Նոր գաղափարների ուժը
Տպագրվել է 800 օրինակով և վաաաոֆի եւրակա շ:

ISBN 978-99941-2-297-4

**ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ**

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

TABLE OF CONTENTS

ՄՈՒՏՔԻ ԽՈՍՔ / INTRODUCTION / ВВЕДЕНИЕ 10

ՄԵԿԱԲԱՆՈՒՄ. ՄԵՐ ԴԺԳՈՂՈՒԹՅԱՆ ՁՄԵՌԸ. 17

COMMENTARY: THE WINTER OF OUR DISCONTENT. 19

ՄԱՍ I / CHAPTER I

ՆԵՐՔԻՆ/ՆԵՐԱԶԳԱՅԻՆ ԹԵՄԱՆԵՐ / DOMESTIC AND NATIONAL TOPICS

Արմինե Ղազարյան

ՀԱՅ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՃՆՇՈՒՄԸ 22

Armine Ghazaryan

THE PSYCHOLOGICAL PRESSURE OF THE POLITICAL
MYTH IN ARMENIAN-TURKISH RELATIONS 36

Սիրանուշ Գալստյան

ԿԻՆՈՆ ԵՎ ՀԵՌՈՒՄՏԱՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
21-ՐԴ ԴԱՐԱՍԿԶԲԻՆ. 48

Irina Ghaplanyan

CONFLICT RESOLUTION: EMPOWERING AND ENGAGING CIVIL SOCIETY
THE CASE OF NAGORNO KARABAGH 76

Ռիչարդ Կիրակոսյան

ԳՆԱՀԱՏԵԼՈՎ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀՐԱԳԱԴԱՐԸ. 111

Richard Giragosian

ASSESSING THE NAGORNO KARABAGH CEASEFIRE. 115

ՄԱՍ II / CHAPTER II
ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԹԵՄԱՆԵՐ / SOCIO-ECONOMIC TOPICS

Մարտտ Ատոփյան
ՄԱՐԴՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ, ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԱՊԱՀՈՎՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 119

Թաթուլ Մանասերյան
ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ «ԳՐԻՊԻ» ՀԱՄԱՃԱՐԱԿԸ ԵՎ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ 165

Ջոյա Թադևոսյան, Գիանու Գալոյան
ՀՀ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՈՒ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ
ՄԻՋԵՎ ԱՌԵՎՏՐԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐԻ ՕՐԻՆԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ՈՒ
ԳՐԱՆՑ ԸՆԴԼԱՅՆՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԽՈՉԸՆԴՈՏՆԵՐԸ 183

Օվսեն Խրիսյոյան
ԱՐՄԵՆԻԱ-ՈՒԿՐԱԿՆԱԿԱՆ ԴԻՍԻՊԼՈՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ԵՎ
ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԴԻՍԻՊԼՈՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ԲԱԼԱՆՍ 205

Tatoul Manasserian
INTELLECTUAL PROPERTY PROTECTION AND ECONOMIC PRIORITIES
IN TRANSITION ECONOMIES: THE CASE OF ARMENIA. 229

Richard Giragosian
THE ECONOMICS OF ARMENIAN-TURKISH DIPLOMACY. 242

ՄԱՍ III / CHAPTER III
ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐ ԵՎ
ՀՆԱՐԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ / FOREIGN POLICY CHALLENGES AND POSSIBILITIES

Ռիչարդ Կիրակոսյան
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ 256

Манвел Саркисян
ПРОБЛЕМА НАГОРНОГО КАРАБАХА В ПЕРИПЕТИЯХ
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ: ОЧЕРКИ ИСТОРИИ
ДИПЛОМАТИИ УРЕГУЛИРОВАНИЯ (1994-2009 ГГ.). 286

Dzovinar Derderian

THE OSCE'S ASSESSMENT OF ELECTIONS AND ITS SIGNIFICANCE:
THE CASES OF ARMENIA AND UKRAINE. 328

George Hewitt

ABKHAZIA AND GEORGIA: TIME FOR REASSESSMENT 347

Ռիչարդ Կիրակոսյան

ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԳԵՏՆԵՐԻ ՍԽԱԼՆԵՐԸ՝ ԶԱԽՈՂՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌ 360

Richard Giragosian

AN OPERATIONAL ASSESSMENT OF THE FIVE-DAY
GEORGIAN-RUSSIAN WAR 366

Ilenia Santin

MODELS OF PEACEKEEPING: UN AND NATO IN THE FIELD 372

Masis Maylyan

THE KARABAGH ISSUE IN THE CONTEXT OF
ARMENIAN-TURKISH RELATIONS 385

ՍՍՍ IV / CHAPTER IV

ՆԱՅԵՆՈՎ ԴԵՊԻ ԱՊԱԳԱՆ. ՆՈՐ ՀՐԱՍԱՅԱԿԱՆՆԵՐ / LOOKING TO THE FUTURE: NEW IMPERATIVES

Րաֆֆի Կ. Հովհաննիսյան

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ ՀԱՅ ԱԶԳԻՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՆԱԽԱՊԱՅՄԱՆՆԵՐ. 390

Raffi K. Hovannisian

AN OPEN LETTER TO THE ARMENIAN NATION
PROTOCOLS AND PRECONDITIONS 394

Roger N McDermott

THE 'ILLUSION' OF MILITARY POWER
IN RUSSIA'S STRATEGIC POSTURE 397

Ռիչարդ Կիրակոսյան

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ՀԱՎԱՍԱՐԱԿՇՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ 408

Richard Giragosian

THE MILITARY BALANCE OF POWER IN THE SOUTH CAUCASUS 415

ՄԱՍ V / CHAPTER V

ՆԱՅԵԼՈՎ ԴԵՊՐ ԱՆՅՅԱԼԸ. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՄՓՈՓՈՒՄ / LOOKING TO THE PAST: A CHRONOLOGICAL SUMMARY

THE SOUTH CAUCASUS SINCE INDEPENDENCE:
A CHRONOLOGICAL SUMMARY 1991-2009

Covering Events in Armenia, Azerbaijan, Georgia and Nagorno Karabagh 421

ՄԱՍ VI / CHAPTER VI

ՀԱՎԵԼՎԱԾ / APPENDIX

ՀԱՅ-ԹՈՒՐԻՔԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ \

THE ARMENIAN-TURKISH PROTOCOLS 444

ՔԱՐՏԵՂՆԵՐ \ MAPS 451

ՄԵՐ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԿԵՐՆԵՐԸ \

OUR STRATEGIC PARTNERS 464

Մ ՈՒ Տ Ք Ի Խ Ո Ս Ք

Շարունակելով հատուկ ժողովածուով ամենամյա իր հողվածներն ու վերլուծական ուսումնասիրություններն ամփոփելու ավանդույթը՝ Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոնը (ՌԱՀՀԿ) հրատարակել է «ՌԱՀՀԿ-ն՝ 15 տարեկան. Նոր գաղափարների ուժը» խորագրով հերթական տարեգիրքը, որն ընդգրկում է 2009թ. ամենանշանակալից անցուդարձերը: Ներկա աշխատությունը, ի տարբերություն մյուս տարիների, ընդգրկում է ավելի լայն ժամանակահատված և թեմաներ, քանի որ 2009-ը Կենտրոնի կյանքում նշանավորվեց որպես հիմնադրման 15-ամյակի տարի:

Տասնհինգ տարի առաջ ՀՀ առաջին արտգործնախարար Բաֆֆի Կ. Հովհաննիսյանի հիմնադրած ՌԱՀՀԿ-ն այս ընթացքում բարի համբավ է ձեռք բերել իբրև ազգային և միջազգային նշանակության բազմապիսի հարցեր արծարծող, արհեստավարժ ու անկախ հետազոտության հիմնադրյուր: Ամրապնդելով Հայաստանում առաջատար հետազոտական հաստատության իր եզակի դիրքը, Կենտրոնը մեծ ջանքեր է ներդնում հայոց պետականության ու նրա նորահայտ հանրակարգերի ուժեղացման գործում՝ ներկայացնելով հավասարակշռված խորհրդատվություններ հայ հասարակության և սփյուռքի բոլոր հատվածների համար:

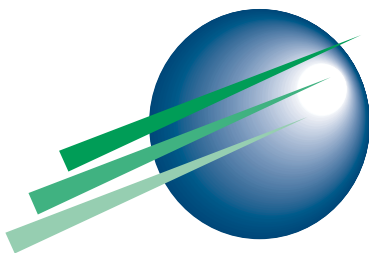
Հայաստանում առաջատար ռազմավարական հետազոտական հաստատություն կամ “think tank” լինելը ՌԱՀՀԿ-ին պարտավորեցնում է կենսահույզ բոլոր հարցերի և պաշտոնապես վարվող քաղաքական ուղեգծի անկողմնակալ ու կառուցողական դիտազննման տիրույթում ներգրավել հայտնի վերլուծաբանների, փորձագետների և պաշտոնյաների հնարավորինս լայն շրջանակներին: Այսպիսով՝ սույն հրատարակությունը ներառում է ուսումնասիրությունների համապարփակ մի շրջանակ՝ սկսած հայաստանյան արտաքին քաղաքականությունից, վերջացրած համաշխարհային ու տարածաշրջանային զարգացումներով:

Ժողովածուն միաժամանակ ազգային հարցերի վերաբերյալ իրազեկությունը և քննադատական երկխոսությունը քաջալերելու միջոցով հանրային բանավեճի մակարդակը բարձրացնելու ավելի ծավալուն աշխատանքի մի մասն է: Այն նաև արտացոլում է մեր հեռահար նպատակներից մեկը՝ հավասարակշռել Կենտրոնի դերակատարությունը որպես մտավորական ամբողջականության, վերլուծական խորության և արհեստավարժ անաչառության խստիվ չափանիշների վրա հիմնված ստեղծագործ ու նորարար մտածողության ծանրաչափի:

Ի հավելումն՝ ՌԱՀՀԿ-ն պատրաստում է մի շարք այլ հրատարակություններ ու զեկույցներ, պարբերաբար անց է կացնում խորհրդաժողովներ, սեմինարներ և կլոր սեղանի շուրջ տարաբնույթ քննարկումներ, որոնց նպատակն է բարձրացնել հանրային իրազեկությունը և խորացնել քաղաքացիական ներգրավվածությունը հրատապ շատ ոլորտներում:

Հորելյանական տարեգիրքն, ըստ էության, ՌԱՀՀԿ անձնակազմի, նրա շուրջ համախմբված վերլուծաբանների և Կենտրոնի հետ սերտորեն համագործակցող լավագույն փորձագետների հավաքական ներուժի ու ջանադրության արգասիքն է: Այսպիսի համագործակցությունը ծառայում է ընդհանուր մի նպատակի, որն ուղղված է գիտական հիմքի և փաստական նյութի հիման վրա աշխարհաքաղաքական լուրջ ու նշանակալից զարգացումների վերհանմանը և, մասնավորապես, Հարավային Կովկասի տարածաշրջանի առջև ծառայած մարտահրավերների համատեքստում հայ ազգի և Հայաստանի Հանրապետության կենսական շահերի հետապնդմանը:

Ռիչարդ Կիրակոսյան
ՌԱՀՀԿ տնօրեն

INTRODUCTION

Continuing its tradition of publishing an annual compilation of essays and analytical studies, the Armenian Center for National and International Studies (ACNIS) has published its latest yearbook, entitled “ACNIS at 15: The Power of New Ideas,” covering some of the most significant issues for 2009. Unlike previous years, this edition spans an even broader period and encompasses a wider range of topics and themes, as 2009 marked the 15th year anniversary of ACNIS.

Since its founding fifteen years ago by Raffi K. Hovannisian, Armenia’s first Minister of Foreign Affairs, ACNIS has acquired a prominent reputation as a primary source of professional independent research and analysis covering a diverse set of national and international policy issues. And reflecting our unique position as a leading research institution in Armenia, we actively contribute toward the strengthening of the Armenian nation and its institutions and offer balanced policy recommendations to all segments of Armenian society and the Armenian diaspora.

As a leading strategic research institute or “think tank” in Armenia, ACNIS is committed to engaging prominent analysts, experts and officials in an active and constructive assessment of all issues and policies. In this way, this publication presents a set of papers covering a number of significant issues, ranging from Armenian foreign policy to larger regional developments. This publication is also part of our broader effort to raise the level of public debate by raising awareness and encouraging critical discourse on issues of critical concern.

This publication also reflects one of our core longer-term goals-- to leverage our role as a catalyst for creative and innovative thinking, based on rigorous standards of intellectual integrity, analytical depth and professional objectivity. In addition, ACNIS also produces a number of other publications and reports and regularly convenes conferences, seminars and roundtable discussions aimed at raising public awareness and deepening civic engagement in many pressing policy areas.

This annual yearbook, “ACNIS at 15: The Power of New Ideas,” is a product of the collective capacity and commitment of the ACNIS staff, its professional analysts, and other exceptional policy specialists working in close cooperation with our Center. Such collaboration is based on the shared goal of producing significant and serious scholarship assessing many of the most relevant challenges facing the Armenian nation, the Republic of Armenia, and the larger South Caucasus region.

Richard Giragosian
ACNIS Director

ВВЕДЕНИЕ

5 октября 1994 года в доме-музее знаменитого армянского писателя Ованнеса Туманяна состоялась торжественная церемония открытия Армянского Центра Стратегических и Национальных Исследований. Для свободной и независимой Армении это был беспрецедентный случай. Впервые в новообразованном армянском государстве был создан исследовательский центр по изучению, анализу и прогнозу политической, экономической, социологической и культурной деятельности новорожденного армянского государства. Во времена Советского Союза ни в одной из республиканских столиц, кроме Москвы, подобных центров не существовало. На государственном уровне в Москве работали Институт США и Канады российской Академии Наук, бессменным руководителем которого вплоть до 1995 года был академик Г.А.Арбатов, и сорокалетие которого отмечалось в прошлом году, институт Востоковедения РАН, директором которого многие годы был академик Е.М.Примаков и некоторые другие. Однако подобные исследовательские центры в СССР имели государственное подчинение и не были независимыми в своих оценках и решениях. В Армении же был создан независимый центр. Его теоретические и практические исследования не зависели ни от партийной принадлежности, ни от проводимой государственной политики. Время показало, что именно независимый центр интеллектуальной мысли способен выдавать наиболее объективные оценки и прогнозы, которые с высокой долей вероятности впоследствии становились реальностью.

Идея создания Армянского Центра Стратегических и Национальных Исследований (АЦСНИ) принадлежит первому министру иностранных дел Республики Армения Раффи К. Ованнисяну. Раффи К. Ованнисян родился в США в семье выдающегося американского историка Ричарда Ованнисяна. Ованнисян получил блестящее юридическое и политологическое образование в лучших университетах США и имел бы большую перспективу в росте своей карьеры у себя на родине, если бы не произошло страшное Спитакское землетрясение в 1988 году. Бросив все свои дела и работу в престижной международной юридической фирме, Раффи К. Ованнисян вместе со своей матерью, доктором медицинских наук, профессором Вардистер Ованнисян приезжают в Армению для оказания помощи пострадавшим в землетрясении армянам. С этого времени он безвыездно проживает в Армении. Его талант, глубокие знания и огромная эрудированность были замечены новым руководством РА, и он был назначен министром иностранных дел страны. Фактически создавать министерство иностранных дел пришлось с нуля. Опыта самостоя-

тельной международной дипломатической работы не было. Поэтому он широко стал привлекать к работе в министерстве кадровых армянских дипломатов, которые работали до этого в различных дипломатических миссиях СССР. После своего прошения об отставке с поста министра, Ованнисян, как многие предполагали и даже хотели, не возвращается в США, а остается со своей семьей в Армении.

Начиная с лета 1994 года, Ованнисян совместно с Тиграном Айрапетяном начинают разрабатывать концепцию создания Центра стратегических исследований и план воплощения этой идеи. Здесь необходимо отметить, что при поиске помещения для Центра, Айрапетян и Ованнисян столкнулись со значительными проблемами, поскольку как политический деятель, Ованнисян находился в опале и многие в этой связи боялись давать ему помещение в аренду. Например, руководство ереванского Метрополитена, с которым уже была достигнута договоренность об аренде помещения в их административном здании, впоследствии отказало им в этом. В этом вопросе помог бывший мэр города Еревана, который, кстати, к этому времени также был в опале, Амбарцум Галстян. Центр прописался в помещении театра им. Пароняна. В своем первоначальном виде кадровый состав Центра состоял из пяти человек. Это были Раффи Ованнисян – учредительный и исполнительный директор Центра, Тигран Айрапетян – заместитель директора и руководитель научных исследований Центра, Эмма Бегиджаниян – ирановед, Акоп Чакрян – турковед, Агаси Енокян – журналист и Карапет Каленчян – ответственный за техническое оснащение и административное функционирование Центра. Вся оргтехника, оборудование и мебель была предоставлена учредителем. Через несколько месяцев после этого в Центр пришли новые специалисты. Необходимо отметить преданность и увлеченность в работе «первопроходцев». Ведь все приходилось начинать с нуля. Опыта в подобной работе не было ни у кого. Однако было огромное стремление добиться признания и показать себя. Иногда даже ночевали в Центре ради выполнения намеченных планом работ.

Необходимо отдельно отметить неоценимый вклад, который внес Раффи Ованнисян в деле обучения и становления кадрового состава экспертов Центра. Дело в том, что на первом этапе эксперты Центра имели в основном историческое образование. У них были дипломы историков и востоковедов. Они прекрасно разбирались в новейшей истории. Однако для уровня экспертов стратегических центров этого мало. Самое главное для такого эксперта – на основе анализа того или иного явления дать собственную оценку и прогноз развития того или иного процесса. Это сумел привить Ованнисян своим работникам. Пусть на первом этапе политические оценки были не совсем точные, прогнозирование развития ситуации могло быть ошибочным, но самое главное – специалисты

постепенно научились анализировать и прогнозировать именно как эксперты стратегического центра, а не как историки или востоковеды. Заслуга первого в стране стратегического центра, основанного Раффи Ованнисяном, и состоит в том, что он стал первым научным центром в Армении, где были воспитаны полноценные кадры политологов, экономистов, социологов, которые могли давать прогнозы на перспективу. Лучшим подтверждением этому впоследствии стало совпадение с высоким процентом вероятности прогнозов, которые давали эксперты Центра в своих аналитических исследованиях. Заслуга Центра состоит еще и в том, что многие специалисты, прошедшие его школу, впоследствии сами открывали подобные центры, становились работниками МИДа, депутатами НС РА, советником президента НКР и занимали другие ответственные посты.

Сегодня Центр возглавляет известный политолог Ричард Киракосян. За последний год Центр заметно прибавил в активности. Широко проводятся семинары по самым актуальным проблемам внутренней и внешней политики нашего государства, его взаимоотношений с соседями и великими державами. Подробно рассматриваются вопросы безопасности в области информационных технологий, энергетики, обороны и экономики. Центр консультирует многие министерства, в частности, министерство обороны, депутатский корпус Национального собрания Армении и другие организации. Аналитические работы Центра в открытом режиме выставляются на сайте Центра. Ведущие эксперты Центра почти каждый день дают интервью, комментарии и оценки по тем или иным процессам внутриполитической и внешнеполитической деятельности государства и, что важно, представляют рекомендации по решению актуальных вопросов жизнедеятельности страны. Некоторые работы Центра переводятся и печатаются на страницах изданий подобных стратегических центров за рубежом.

Помимо этого, Центр является эффективной кузницей кадров и проводит огромную работу по подготовке и совершенствованию своих профессиональных возможностей молодых специалистов, решивших посвятить свою профессиональную деятельность политологии, экономике, социологии и вопросам безопасности. В центре стажировются студенты армянских вузов и из других стран, например, – США, Франции.

Центр финансируется благодаря пожертвованиям армянской диаспоры, которая верит в наши возможности и полностью нам доверяет. Пожелаем же нашему Центру дальнейших успехов и удач в своей научной деятельности.

Карпет Каленчян

Административный директор АЦСНИ

ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒՄ. ՄԵՐ ԴԺԳՈՒԹՅԱՆ ՁՄԵՌԸ

Մենք ավարտեցինք մեր հանրային ծառայության 15-րդ տարին, և ՌԱՀՀԿ-ն՝ որպես Հայաստանի առաջատար անկախ «think tank»-ներից մեկը, թեակոխեց նշանակալից նոր փուլ: Հայաստանում իր աշխատանքային ոճին ու ոգուն հավատարիմ՝ Ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնը շարունակում է նոր փութաջանությամբ և վճռականորեն լծվել հանրային տեղեկացվածության շենք բարձրացնելու, հրատապ այն խնդիրների ու մարտահրավերների շուրջ ազգային բանավեճ ծավալելու առաքելությանը, որոնց այսօր Հայաստանը բախվում է:

Ինչպես ցույց տվեց տարին, պետության դեմ ծառայած մարտահրավերները միայն կարծրանում են: Եվ դրան համեմատ ՌԱՀՀԿ-ը կրկնապատկում է ջանքերը՝ նպաստելու համար լուրջ մարտահրավերներից յուրաքանչյուրի դիմագրավմանն ու հանգուցալուծմանը: Իսկ առկա մարտահրավերները, որոնք երբեք այսքան լուրջ չեն եղել, կարող են հարցականի տակ դնել Հայաստանի՝ որպես ժողովրդավարական արդի պետության, սպագա ընթացքը և վտանգել հայ ազգի ամբողջականությունն ու անվտանգությունը: Ներկա սպառնալիքների ու մարտահրավերների դաժանությունը միեւնույն ժամանակ համակցված է ներքին և արտաքին ճնշումների միահյուսման սարսափազդու տեսլականով:

Ի հետևանս ժողովրդավարական բարեփոխումների ուղուց մեր երկրի ամենախոր հետընթացներից մեկի՝ 2008թ. մարտյան իրադարձությունների, որոնք ավարտվեցին նախագահական ընտրությունների արդյունքների հետ կապված իշխանությունների և ընդդիմության միջև ուժգին ընդհարմամբ, Հայաստանը պարուրվեց վստահության ճգնաժամով:

Ներքին կյանքում ավելի խորը ժողովրդավարության և ազգային երկխոսության հրամայականը՝ իբրև այս ճգնաժամի քաղաքական ճգնաժամը հաղթահարելու համադարման, համառորեն մերժվում է իշխանությունների կողմից: «Դժգոհության ձմեռվա» այս ընթացքում հայաստանյան հասարակությունը բախվում է բնակչության մեծամասնության դժգոհությանը, ապատիային կամ էլ քաղաքական անտարբերությանը, ինչը խոստանում է քաղաքական փակուղի, հաշվետու ու թափանցիկ կառավարման բացակայություն և ժողովրդավարության «դեֆիցիտ»:

Եվ քաղաքական փակուղու այս հենքին Հայաստանը տակավին մնում է խիստ բեռնացված ու քաղաքականացված: Ողջ տարվա ընթացքում ՌԱՀՀԿ-ը պաշտպանել է ազգային երկխոսության պահանջը՝ ոչ միայն առաջացած փակուղու խնդիրը լուծելու, այլև ահագնացող

այս ճնշման դեմ Հայաստանի դիրքը եւ կայունությունը վերականգնելու համար:

Բայց 2009 թվականը նաեւ ջրբաժան էր Հայաստանի արտաքին քաղաքականության համար: Որոշ առումով կարիք ունենալով լեզիտիմության պակասը փոխհատուցելու հաջող արտաքին քաղաքականությամբ, Հայաստանի կառավարությունը ծանրաբեռնվել է դիվանագիտության մի նոր ուղեգծով՝ փնտրելով Թուրքիայի հետ հարաբերությունների «կարգավորում»: Անկախ նրանից, թե դրսի համար ինչքան գորեղ կարող է թվալ նման քաղաքականությունը, հայկական ինքնության հիմնարար սկզբունքների անխոհեմ գրավադրմանը բնորոշ վտանգները՝ ներառյալ Հայոց ցեղասպանության ժառանգությունը, հարցականի տակ են դնում Թուրքիայի հետ «առանց նախապայմանների» քաղաքականության ողջամտությունը:

Ի հավելումն՝ Լեռնային Ղարաբաղի անվտանգությունը շարունակում է ենթարկվել նոր ճնշումների, որոնք շատ հստակ արտահայտվում են Ադրբեջանի ռազմատենչ հռետորաբանությամբ եւ պատերազմի չդադարող սպառնալիքներով:

Հաշվի առնելով այս սպառնալիքներն ու մարտահրավերները, ՌԱՀՀԿ-ն, ինչպես միշտ, ջանադիր է անաչառ հետազոտություններ եւ վերլուծություններ արժարժելիս, հանրային քննարկումներ ու միջոցառումներ կազմակերպելիս, մեր խորաթափանց հայացքն ու խորհրդատվությունները են հայ ժողովրդին, են Սփյուռքին, ինչպես նաեւ միջազգային հանրությանը մատուցելիս: Բայց սա համազգային ջանք է, եւ միայն ձեր աջակցությամբ մենք կարող ենք հաղթահարել արդի դժվարությունները, որոնց բախվում է հայ ազգը:

Ռիչարդ Կիրակոսյան
ՌԱՀՀԿ տնօրեն

COMMENTARY: THE WINTER OF OUR DISCONTENT

As we have just completed our fifteenth year of public service, ACNIS has surpassed a significant new milestone as one of Armenia’s leading independent “think tanks.” Matching our previous record of work in Armenia, ACNIS has continued in its fifteenth year to garner a renewed sense of activism and even greater commitment to raising public awareness and elevating the national debate of the many issues and challenges facing Armenia today.

Yet as this year has only further demonstrated, the scale and scope of the challenges facing Armenia are only mounting. But ACNIS is only redoubling its efforts to contribute to addressing, and resolving, each of these serious challenges.

The challenges now facing Armenia have never been so serious, questioning the course of Armenia’s future as a modern democratic state and threatening the very integrity and security of the Armenian nation. At the same time, the severity of these threats and challenges are also matched by a daunting combination of internal and external pressure.

In the wake of one of the country’s most profound setbacks to democratic reform, the crisis of March 2008 culminated in a violent clash between the authorities and opposition over the results of yet another presidential election that was anything but free and fair. Internally, Armenia’s need for deeper democracy and national dialogue remains hindered by a stubborn refusal by the Armenian authorities to acknowledge and accept the imperative to resolve this lingering political crisis.

During this “winter of our discontent,” Armenian society is also plagued by this stalemate, with much of the population no longer content with its prior apathy or political disinterest but is now burdened by a lack of accountable and transparent governance and plagued by a “deficit of democracy.”

Against this backdrop of political stalemate, Armenia remains far too polarized and overly politicized. Throughout the year, ACNIS has advocated the need for a national dialogue, to not only resolve this stalemate but to also restore Armenia’s standing and stability in the face of mounting pressure.

But 2009 was also a watershed year in Armenian foreign policy. In some ways desperate for a foreign policy success in the face of its lack of legitimacy, the Armenian government has embarked on a new course of diplomacy seeking to “normalize” relations with Turkey. No matter how bold such a policy may seem to outsiders, the dangers inherent in a reckless mortgaging of the fundamental tenets of Armenian identity, including the legacy of the Armenian Genocide, call into the question the prudence of pursuing a policy of “no preconditions” toward Turkey.

In addition, the security of Mountainous Karabagh continues to be assailed, coming under renewed pressure, as demonstrated by Azerbaijan’s repeated warmongering rhetoric and militant threats of war.

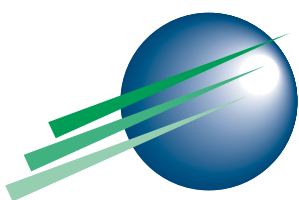
In light of these diverse threats and challenges, ACNIS is as active as ever in producing objective research and analysis, convening public discussions and events, and providing regular analysis to both the Armenian people and the Diaspora, as well as to the international community. But this is a national effort, and only with your support can we hope to surmount the present difficulties facing the Armenian nation.

Richard Giragosian

ACNIS Director

ՆԵՐՔԻՆ/ՆԵՐԱԶԳԱՅԻՆ ԹԵՄԱՆԵՐ
DOMESTIC AND NATIONAL TOPICS

Արմինե Ղազարյան

Ռազմավարական եւ ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոնի փորձագետ

ՀԱՅ-ԹՈՒՐ ԲԱՆԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵՆԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՃՆՇՈՒՄԸ

Այո, մենք խուսափում ենք հայերի Յեղասպանության թեմայով լուրջ քննարկումներից՝ վախենալով մեր նկատմամբ սեփական հավաստի եւ ինքնավստահության կորստից:

...եթե մենք սեփական պատմությունը դիտարկենք հայերի Յեղասպանության տեսանկյունից, ապա կպարզվի, որ մեր ազգային կերպարը բավականին խնդրահարույց է:

Թաներ Ալչամ

Հայ-թուրքական քաղաքական հարաբերությունները Հայաստանի, ինչպես նաեւ Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության դժվարագույն հարցերից են: Ավելին՝ այն հիմնարար եւ կարեւոր նշանակություն ունի Հարավային Կովկասի ապագա քաղաքական ու տնտեսական դիրքավորումների համատեքստում:

Ժամանակակից հայ-թուրքական հարաբերությունները, դրանց շարժընթացը վերլուծելիս պետք է հստակ պատկերացնել, թե երկու ժողովուրդների փոխհարաբերությունների պատմական փորձը եւ պատմական հիշողությունը որքանով են ընդունակ ազդելու ներկայիս առաջնորդների ու քաղաքական ընտրանու վարքագծի, քաղաքականության եւ կողմնորոշումների վրա: Մինչեւ 2008 թվականը հայ-թուրքական հարաբերությունների իրավիճակը բնութագրվում էր փոխադարձ անվստահության բարձր մակարդակով, տարածաշրջանային մի շարք կարեւորագույն խնդիրների վերաբերյալ երկու երկրների մոտեցումների տարբերություններով, անվտանգության տարբեր համակարգերի մեջ ընդգրկվելու ձգտմամբ եւ արտաքին քաղաքականության մեջ փոխադարձ բացառմամբ: Ներկայումս գոյություն ունեցող փոփոխությունները թերեւս միայն դիվանագիտական որոշակի հարաբերությունների հաստատումն են: Միեւնույն ժամանակ Հայաստանի եւ Թուրքիայի հարաբերությունների իրական կարգավորումը բխում է հայ եւ թուրք ժողովուրդների արմատական շահերից:

Հայ-թուրքական հակասությունների ծանրակշիռ մասն ընկած է պատմական իրողությունների էության անհամապատասխան, ոչ համարժեք ընկալման հարթության վրա: Ազգերի եւ պետությունների մի-

ջեւ հարաբերությունները չեն կարող հիմնվել պատմական հիշողության ընտրողականության կամ ամբողջական ամենգիայի վրա:

«Երկար տարիների ընթացքում փոխադարձ անբարյացակամությունը (թշնամու կերպարը) երկու հասարակություններում գտնվել է կայուն բարձր մակարդակում: Մտադադությունն ու առաջընթացը ամենեւին էլ առանց այլընտրանքի արժեքներ չեն երկու հասարակություններում, որոնք ջանում են անցում կատարել «սառեցված պատերազմից» դեպի կայուն խաղաղություն: Միամտություն է կարծել (ինչպես դա անում են որոշ ոգետրված խաղաղարար-առասպելաստեղծներ), թե այժմ ամբողջ հայ եւ թուրք հասարակությունները ծարավի են խաղաղության՝ առանց նախապայմանների: Վտանգավոր միամտություն է, քանի որ մեծ ակնկալիքների ձեւավորումը հղի է նույնքան մեծ հիասթափություններով: Միեւնույն ժամանակ՝ շուտափույթ խաղաղության հակառակորդներին չարամիտ հետադիմականներ եւ առաջընթացի թշնամիներ համարելը պարզունակ կլինեք: Նրանք նույնպես ունեն իրենց ողջամիտ տրամաբանությունը, իսկ նրանց մտավախությունները հիմնված են պատմական որոշակի գիտելիքների ու փորձի վրա (այլ հարց է՝ կարելի եւ պէտք է արդյոք անցյալը բացարձակացնել):»

«Թշնամու կերպարի մասին հայերի պատկերացումների վրա անուղղելի հետեւանք ունեցավ Օսմանյան կայսրությունում հայերի Յեղասպանությունը՝ սկսած 19-րդ դարի 90-ական թվականներից եւ վերջացրած հայերի գրեթե ամբողջական ոչնչացմամբ՝ 1915 թվականին»²:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների բնականոնացման արդյունավետությունը որոշվում է քաղաքական գործընթացների իրավիճակով եւ շարժընթացով, որը տեղի է ունենում Թուրքիայի եւ Եվրոպական Միության, Ռուսաստանի, Միացյալ Նահանգների միջեւ՝ իրենց տարածաշրջանային քաղաքականության մեջ հայկական գործոնի նշանակությանը հավասար: «Հայկական հարցը» շարունակում է ավանդաբար շահարկվել, օգտագործվել արեւմտյան գերտերությունների կողմից որպես Թուրքիային ճնշելու միջոց, ավելի բարենպաստ պայմաններ ապահովելու համար՝ Մերձավոր Արեւելքում եւ Հարավային Կովկասում իրենց ռազմավարությունն իրականացնելու ընթացքում: Դարասկզբին եւս գերտերությունների ռազմավարական շահերն այս տարածաշրջանում բախվել են, եւ կրկին բախման բացասական հետեւանքները գլխավորապես բաժին են հասել հայերին: Պատմական որոշ տեղեկությունների դիտարկումը վկայում է, որ հայերը եւ թուրքերը դարձել են այդ պետությունների շահերի զոհը, եւ մասնավորապես «թշնամու կերպարի» ձեւավորումը միտումնավոր ստեղծված երեւոյթ էր: Հասարակության մեջ թշնամու կերպարի առաջացման պայմանները եւ ձեւավորումը, ինչպես նաեւ երկրի ճակատագրի վրա նրա ազդեցությունն անցյալում, ապագայում հայ-թուրքական հարաբերությունների հետ կապված առաջնային խնդիր են: Եթե կա թշնամու կերպար կամ այն ստեղծվել է

Ժամանակին, այս դրա համար լուրջ պատճառներ են եղել:

Սակայն տեսանելի թվացող պատճառներն իրականում կարող են թշնամու ստեղծված կերպարի հետեւանքը լինել, այսինքն՝ թուրքի թշնամական կերպարը, որպես այդպիսին, հայերի մեջ ամրապնդվել է ոչ թե Ցեղասպանությունից հետո, այլ ավելի վաղ, երբ թուրքերի մեջ հայի՝ թշնամու կերպարի ձեւավորմամբ եւ անհանդուրժողականության սերմանմամբ ի կատար ածվեցին հայկական էթնիկ գտումները: Մտացածին կերպարը պատմաքաղաքական պատճառներով հաստատվում, խարսխվում է հոգեբանական որոշ օրինաչափությունների օգտագործմամբ:

«Լայնորեն տարածված եւ եռանդորեն շրջանառվում է Օսմանյան կայսրության մեջ հայերի եւ թուրքերի միջեւ դարավոր ատելության մասին առասպելը: Դրա հետ կապված՝ մասնավորապես հղում են կատարում հայերի զանգվածային կոտորածին, որն իրականացվել է սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-ի կառավարման տարիներին»³:

«Ցեղասպանության իրականացմանը մասնակցել են ոչ միայն թուրքեր, սակայն սատարելու համար «դարավոր թշնամության» առասպելը, քարոզվում է «արյունոտ յաթաղանով թուրքի» կերպարը: Բայց եթե այդ առասպելը այդպես համառորեն պահպանում-ամրապնդում են, նշանակում է ինչ-որ մեկին դա պետք է/⁴: Իսկ դա պետք է նրանց, ում վրա ընկած է մարդկության դեմ հանցագործության, մասնավորապես՝ Ցեղասպանության մեղքը:

Միջազգային հասարակարգերի առանձին սուբյեկտների համար «հայերի եւ թուրքերի դարավոր թշնամության» այդքան «հարմար» առասպելը շարունակում է տարածում ունենալ դիվանագիտական շրջանակներում: «Հարմար» նրանով, որ, առաջին հերթին, այդպես հեշտ է կոծկել ճշմարտությունը Ցեղասպանության մասին, երկրորդ՝ հնարավորություն է տալիս խաղաղապահների քողի տակ անցկացնել իրենց համար շահավետ քաղաքականություն»⁴:

«Եվրոպայի քմահաճ խաղերը Հայկական հարցում դժվարացնում էին հայերի դրությունը Թուրքիայում: Եվրոպական տերությունների փոփոխական եւ հաճախ հակասական քաղաքականությունը չէր թեթեւացում հայերի վիճակը, ավելին՝ խորացնում էր սուլթանի կասկածներն իր հայ հպատակների նկատմամբ՝ որպես պատրվակ օտարերկրյա շարունակական միջամտության: Սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ն՝ տեղի տալով եվրոպական ճնշմանը, 1895 թվականին հռչակեց Հայկական բարենորոգումների ծրագիր, սակայն, ինչպես արդեն պատահել էր նախկինում, արտաքին միջամտությունը չամրապնդվեց ուժային միջոցներով: Եվրոպական միջամտությանը Աբդուլ Համիդի պատասխանը եղավ 150.000-200.000 հայերի կոտորածը»⁵:

Ազգի հանդեպ թեկուզեւ փոքր տոկոսային հարաբերությամբ արտահայտված թշնամանքի պատճառները կարելի է փնտրել տեւապես

քարոզվող «թշնամու կերպարի» մեջ: Վաղ ձեւավորված դիրքորոշումների արմատական փոփոխությունները հոգեբանական ազդեցության օգնությամբ բավականին դժվար են: Խնդիրն այն է, որ դիրքորոշումները ձեւավորվում են երկար ժամանակահատվածի ընթացքում, ըստ ազգի արժեքային համակարգի՝ կրում են հաստատուն բնույթ: Դիրքորոշումները ձեւափոխելու համար անհրաժեշտ է պարբերաբար իրականացնել հոգեբանական ազդեցություն, օգտագործել տարբեր համոզիչ փաստարկներ, տարբեր առիթներով ամրապնդել դրանք եւ ժամանակ առ ժամանակ ուժեղացնել այդ փաստերի համոզիչ լինելը:

«Կերպարների կարծրատիպացման օրինակներից մեկը Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ կոնֆլիկտային հարաբերությունների պայմաններում ամերիկացիների կողմից Ճապոնացիների ընկալումն էր: Այն բնութագրվում է նրանով, որ Ճապոնացին ամերիկացու աչքում կորցրեց իր անհատական գծերը եւ ընկալվում էր որպես «ընդհանրական Ճապոնացի», այսինքն՝ այդ տարիների պատմական իրադարձությունների համատեքստում որպես սոսկ թշնամի: **Դա հրահրեց ամերիկացիներին համապատասխան «գործողությունների»**⁶:

Թուրքերի կողմից հայերի (նաեւ հույների) կոտորածը մի շարք պատմաբաններ բացատրում են թուրք ժողովրդի կրոնական մոլեռանդությամբ, ազգայնամոլությամբ, պանթյուրքիզմի գաղափարախոսությամբ, իսկ մի շարք այլ պատմաբաններ հանգել են եզրակացության, որ հայերի կոտորածները պետք է կոչել ոչ այլ կերպ, քան «հայասպանություն», հայերի բնաջնջում: «Իթթիհադական դիկտատուրան օգտվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընձեռած հնարավորությունից՝ ազատելու կայսրությունը Հայկական հարցից՝ բնաջնջելով հայերին»⁷:

Ավելի լայն թուրքական զանգվածները թերեւս կարիք ունեին «լուսավորվելու», քարոզվելու եւ նոր միայն ընդգրկվելու «գյավուրների» (իմա՝ անհավատների) ջարդերին: Այստեղ **հոգեբանական գրոհը՝ ազգայնամոլ գաղափարական քարոզչությունն այն «դրոշմ» է, որը «ծածանվեց» սեփական ժողովրդին հավաքագրելու եւ ընդգրկելու համար: Թշնամանքի ոգին տարածելու համար նպաստավոր էին թուրք ազգին կամ էթնիկական խմբին բնորոշ որոշ սոցիալ-հոգեբանական առանձնահատկություններ:** «Երկար տարիներ Թուրքիայում ապրած, թուրք հասարակական շատ գործիչների անձամբ ճանաչած հայ նշանավոր գրող, հրապարակախոս Ավետիս Ահարոնյանը բացարձակապես անտրամաբանական, վայրագ է համարել, որ ամոթալի այդ գործողությունները ղեկավարել են այն թուրք երիտասարդները, ովքեր տասնյակ տարիներ դաստիարակվել են Եվրոպայում: «Սորբոնն ավարտած, Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության պատգամները սերտած՝ իրենց հայրենի մթնոլորտի մեջ մի-մի Չինգիզ խան ու Լենկթեմուր դարձան...»: Եվ պատասխանը Ահարոնյանը գտնում է պատմական անցյա-

լի ավանդույթների մեջ՝ այն բանում, որ թուրքը միայն 6-7 դար առաջ իր անապատները թողած՝ «տակավին պահում է այդ անապատների ոգին, այն անծիր ու դեղին հարթությունների, ուր քաղաքակրթությունը կարավանների թիկունքի վրա է ծվարած, ընտանիքը՝ վրանի տակ կամ ծածկված սայլերի մեջ, եւ առաքինությունը՝ միայն սրի ծայրին»⁸: Թերեւս Եվրոպայում ստացած կրթությունը նպաստել է իրենց էթնիկական տեսակի պահպանմանն ուղղված գիտակցության լայնացմանը, ազգային շահի գերակայությանը: Այլ խնդիր է գործունեության «մեթոդաբանական» ընտրությունը:

«Յուրաքանչյուր ռասա ունի նույնքան հաստատուն հոգեկան կառուցվածք, ինչպիսին իր անատոմիական կառուցվածքն է: Ազգի հոգին արտահայտվում է բարոյական եւ մտավոր առանձնահատկությունների ընդհանրությամբ (արտացոլում են ազգի հոգին), որոնք նրա ամբողջ անցյալի, նախնիների ամբողջ ժառանգության եւ նրա վարքը խթանող, ոգեշնչող պատճառների համադրությունն (սինթեզը) են»⁹:

Հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների տեսակետից բավականին պարզ է՝ արժեզրկել այն, ինչը պիտի ոչնչացվի, քանզի ազրեստրի կողմից պետք է «պատճառաբանված» լինի իր վարքը: Առհասարակ, «դահիճը» կարիք ունի հրեշացնելու (կա նաեւ հակադարձ հոգեբանական ֆենոմենը՝ ստորացնելու) իր զոհին, հարկադրելու նրան որեւէ արարք գործելու, որը մոտ լինի իր կատարածին, քանզի հենց դա է միակ արդարացումը, որ նա կարող է գտնել: Կամ էլ «դահիճին» քարոզվում է «զոհի» վտանգավոր, հրեշավոր լինելը: Ամեն դեպքում պետք է «աղավաղել»՝ արժեզրկել կամ ուռճացնել «օբյեկտը», որպեսզի հոգեբանորեն հնարավոր լինի ուժ կիրառել: «Ամենդ մարդկանց չարչարում էին, որ երեսակայական խոստումներ կորզեն՝ հետագայում իրենց բռնագաղթն արդարացնելու համար: Կային վայրեր, ուր հայերն ու թուրքերը համերաշխ ապրում էին կողք կողքի, բայց երիտթուրքերի պատգամաբերները միամիտ ժողովրդին խաբելու համար ամենաանհավանական լուրերն էին տարածում»¹⁰: «Բոլոր դահիճները,-պատմում է Մարզվանի քուլեջի մի ամերիկացի միսիոներ,- նախօրոք զոհին ասում էին, թե ինչ տեղեկություններ են սպասում նրանից եւ ծեծում էին այնքան, մինչեւ լսում էին իրենց ուզածը:

...Տեր հորը մի քանի ուրիշ գյուղացի ավազակների նման զինել են մինչեւ ատամները եւ տարել Քերնախի մահմեդական թաղը՝ թուրքերին հայերի դեմ գրգռելու համար: Այս ամենից հետո բանտ են նետել»¹¹:

Ահավասիկ թուրքական ազգային «Ես»-ի փնտրտուքներում եւ «ձեւավորման» ընթացքում հայերի նկատմամբ ազրեստիվ ու անմարդկային վարքագծի պաշտպանական արդարացման, ռացիոնալացման մի օրինակ. «Հայերն արժանի են կատարվածին (այստեղ՝ ջարդերը), վաստակել են: Տասնյակ տարիների ընթացքում ապրելով Օսմանյան

տան տանիքի ներքո, նրանք վայելել են դավանանքի այնպիսի ազատություն եւ մշակութային գործունեություն, որը գոյություն չի ունեցել արեւմուտքի ոչ մի երկրում: Անգամ պատերազմի ժամանակ նրանց հանգիստը չի խանգարվել, քանի որ նրանք բանակում չեն ծառայել: Չբաղվել են առետրով եւ ստացել մեծ շահույթներ: Իսկ թուրքերի որդիները մահանում էին ռազմաճակատում, որպեսզի հայերը լավ ապրեն: Իրենց համար այդպիսի պայմաններ ստեղծած պետությանը շնորհակալ լինելու փոխարեն հայերը ձգտում էին առանձնանալ Թուրքիայից եւ վճռել թուրքերին այդ հողերից. Պատմությունը չունի նման ապերախտության այլ օրինակ*»: Պաշտոնական տարբերակում էլ տիրում է «վրեժի» եւ «պատժի» ոգին»¹²:

Առհասարակ թշնամու կերպարը տարբեր հասարակություններում եւ մշակույթներում ունի ինչպես որոշակի ընդհանրություններ, այնպես էլ առանձնահատկություններ: Ընդհանրությունների շարքում գործածվում են ընդունված կարծրատիպեր, օրինակ՝ դաժան, օտար, հանցագործ: Ընդհանուր չափանիշ է նաեւ էթնիկական պատկանելիությունը: Սակայն նույն էթնիկական պատկանելիության առանձին տարրեր, հատկանիշներ կարող են դուրս բերվել եւ առավել «անընդունելի համարվելով»՝ կոնկրետ թշնամու կերպարի մեջ, խորանալ: Օրինակ՝ հայ էթնոսի խելքի եւ աշխատասիրության արդյունքների շնորհիվ մեծ նախանձ եւ անհանդուրժողականություն, այնուամենայնիվ, առաջացել են հարեւան մի շարք պետությունների էթնիկական մեծամասնության կողմից (Թբիլիսիի, Բաքվի ամենանշանավոր ճարտարապետական կառույցները հայերի կողմից կառուցված լինելը, մշակութային, քաղաքական ընտրախավում նշանակալի դիրքեր գրավելը): Օսմանյան կայսրության մեջ նույնպես հայերն ապրել եւ աշխատել են, որոնց մեջ եղել է բավականաչափ հարուստ եւ կիրթ զանգված (ինչը փաստել են գաղթած շատ հայ ընտանիքներ): Այսինքն՝ նախքան կոտորածները «թշնամու կերպար» առասպելը գոյություն չի ունեցել հայ-թուրքական հարաբերություններում: «Բնական է, որ մշտապես հետապնդվող էթնիկական եւ կրոնական փոքրամասնությունը չէր կարող տիրապետել այդպիսի հարստության: Ավելին՝ չէր կարող լինել լոկոմոտիվը եւ հիմքը գյուղատնտեսության ոլորտում, արտադրությունում, արդյունաբերության եւ առետրի մեջ, մշակութային եւ պետության կյանքի այլ բնագավառներում: Եվ այս ողջ ընթացքում թուրքերն ու հայերը գտնվել են դարավոր թշնամանքում»¹³: Հայ-թուրքական թշնամանքը մինչեւ ջարդերը կարելի է դիտարկել, որպես թուրքերի կողմից քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ կրոնական անհանդուրժողականության, գուցե դիրքորոշումների ու կարծրատիպերի մակարդակում, որոնք, բնականաբար, կարող են նախադրյալներ հանդիսանալ «մեծ թշնամանքի», հատկապես՝ եթե զանգվածային գիտակցության մեջ տեսակի պահպանման «դրոշ» է բարձրացվում:

Առասպելաստեղծ «մեքենաներն» աշխատում են միշտ: Ինչ-որ առումով արդարացվում է պատկերացումը, որ զանգվածային գիտակցությունն իր էությանը առասպելական է: Ժամանակակից աշխարհում զանգվածային շփումը եւ զանգվածային մշակույթն աճեցրել են առասպելաբանության նոր դիտանկյուն¹⁴: Թուրքիայում հայ «թշնամու» կերպարը, ըստ «Հյուրիէթի» լրագրողի¹⁵, ամփոփվում է որպես՝

1. ԱՍԱԼԱ
2. ՀՅԴ (դաշնակ, «Հայ դատ»)
3. սփյուռք (որտեղ Ցեղասպանության խնդրի արժարժումն են տեսնում):

Հայաստանում, նույն մակարդակի դիտարկման դեպքում (արագ մոնիթորինգ) «թշնամու կերպարը» չի ամփոփվում որեւէ կառույցի «տեսքով» կամ «մեջ» եւ հիմնականում թվարկվում են հատկանիշներ, այն էլ՝ հուզական երանգներով: Հիմնականում դրանք են՝

1. դաժանություն (թուրքը դաժան է)
2. արյունարբու (յաթաղանով)
3. անմարդկային, անհոգի:

Հնարավորության սահմաններում ուսումնասիրությունը խորացնելու դեպքում կարելի է դիտարկումներ կակնկալվեն եւ հայ, եւ թուրք հասարակությունների մեջ: Մասնավորապես՝ ըստ վերը նշված վերլուծության, թուրքական հասարակության մեջ հայ թշնամու կերպարը դիտարկվում է որպես՝

1. ագրեսիվ, վրիժառու, վրեժխնդիր (ԱՍԱԼԱ)
2. ազգայնական (դաշնակները որպես ազգայնականներ)
3. պահանջատեր (հայկական սփյուռքը):

Ուշագրավ մի փաստ. հայ-թուրքական «դարավոր» թշնամության մասին առասպելը հետաքրքիր է նաեւ, երբ վերլուծում ենք հայի՝ թշնամու կերպարի մասին թուրքերի վերը նշված զուգորդությունները (այլ բան է այն մշտական «հրավիճակային» անհանդուրժողականությունը, որը բնորոշ է թուրք էթնոսին հատկապես քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ, կամ էլ ազգայնամու, կրոնամու «դրոշի» ներքո արագ հավաքագրվելը): Այսպես՝ «1975-1983թթ. տարբեր խմբավորումներ նախաձեռնել են ավելի քան 200 բռնարարք: Ամենաակտիվները «Հայկական ցեղասպանության արդարության մարտիկներ» (ՀՅԱՄ) եւ «Հայաստանի ազատագրության հայկական գաղտնի բանակ» (ԱՍԱԼԱ) կազմակերպություններն էին: ՀՅԱՄ-ը վայելում էր Դաշնակցության հովանավորությունը եւ, փաստորեն, նրա զինված թեւն էր: Կազմակերպության պայքարը բացառապես ուղղված էր թուրք պաշտոնատար անձանց դեմ: Դրան հակառակ, ԱՍԱԼԱ-ն, որի ստեղծման մասին հայտարարվեց Բեյրութում 1975-ին, կուսակցական պատկանելիություն չունեւ, ինքնավար եւ անկախ միավորում էր, որի շարքերում էին հասարակական բոլոր խավերի, այդ թվում հայ ավանդական երեք կուսակ-

ցությունների անդամներ, մինչև անգամ համայնավարներ, որոնք ընդունում էին բանակի քաղաքական և ռազմավարական ծրագիրը: Այս երկու կազմակերպությունների գործունեությունը տարբերվում էր նրանով, որ առաջինները հարվածներն ուղղում էին ընդդեմ միայն Թուրքիայի ներկայացուցիչների, իսկ ԱՍԱԼԱ-ն՝ նաև եվրոպական այն կառավարությունների, որոնք մինչ այդ չէին ճանաչել Ցեղասպանությունը և դրանով «մեղսակից դարձել Թուրքիային»¹⁶:

Թշնամանքի «առասպելացվածության մթնոլորտը», որը գոյություն ուներ Թուրքիայում, ներարկվել էր 19-րդ դարավերջից սկսած, սակայն թուրք հասարակության մեջ այն «օբյեկտիվ դիմագիծ» ձեռք բերեց՝ կապված հայ վրիժառուների գործողությունների հետ՝ ի պատասխան մեկուկես միլիոն մարդկային կյանքերի ոչնչացման: Եթե **Ճիշտ և անաչառորեն առաջացած երեույթ լիներ** դարասկզբում ազգամիջյան թշնամանքը, ապա թուրք ազգի հավաքական հիշողության մեջ **նրա գոյությունը** կդրսետրվեր և կդրսետրվի թեկուզ մեկ դար անց՝ այս սերնդի զուգորդություններում: **Իսկ ներկա սերնդի հիշողությունները՝ կապված իրական թշնամանքի հետ, միայն մոտ 30 տարվա պատմություն ունեն:**

«Թուրքական հասարակությունը, իմ սերունդը, հայկական դեպքերի մասին իմացավ միայն այն ժամանակ, երբ 1975թ.-ից հայերը սկսեցին թուրք դիվանագետներ սպանել: Սկզբում մենք հարցնում էինք մեզ՝ ինչո՞ւ են նրանք մեր դիվանագետներին սպանում: Հետո հասկացանք: Սպանում էին, որովհետև Թուրքիայի պաշտոնական, պետական գաղափարախոսությունը թույլ չէր տալիս մեզ, իմ սերնդին՝ տեղյակ լինել հայկական դեպքերին: Իմ սերունդը հասկացավ, որ մեր նախնիները ստոր արարքներ են գործել հայերի նկատմամբ»¹⁷:

Քաղաքական առասպելներն այն ժամանակ են ներդաշնակ մշակույթային և կրոնական աշխարհայացքին, երբ լրացնում են դրանք և որոնք էլ առասպելի սկզբնաղբյուր են, այլ կերպ ասած՝ ազգային առասպելները պահպանողական և ավանդական են: Պատմաքաղաքական իրականություն մեջ հնարավոր չէ գտնել հստակ ձեւակերպված քաղաքական առասպել: Այն մշտապես վերականգնողական, վերածելավորման ընթացքում է՝ իր զարգացման փուլերով: Սկզբում նույնականացման փուլն է՝ համընդհանուր վերապրումներով, հետո խորհրդանիշների հաստատում՝ ավելի կառուցվածքային մոտեցում, այնուհետև առասպելը ծիսականացվում է տարբեր խորհրդանիշների միացությամբ: Եթե այս փուլերի միջով դիտարկենք Ցեղասպանությունից հետո հայ ազգային վշտի փաստը, ակնհայտ խորհրդանիշների մի ամբողջության հետ մեկտեղ այսօր կտեսնենք նաև ծիսակատարությունը կամ ծիսակարգը, որն ունի յուրահատուկ հոգեթերապեւտիկ նշանակություն: **Հայերի համար պատմական իրողությունը և դրա առասպելը հոգեբանորեն դարձել են յուրահատուկ ազգակենտրոն և համախմ-**

բող գաղափար եւ համայն հայերի միասնականության զգացողության հիմք: Դրա համար ազգային այս առասպելի նկատմամբ անձեռնմխելիությունը հատուկ է ոչ միայն սփյուռքին, այլ նաեւ Հայաստանի ժողովրդին, հասարակության բոլոր շերտերին անխտիր:

Եթե դիտարկենք հակառակ «Ճամբարը» թուրքական կողմը, ապա կարող ենք տեսնել պրոյեկտված նույն խորհրդանիշները՝ այլ գնահատականով կամ հակառակ իմաստով: Հայերի ծիսակարգային ապրիլի 24-ը խորհրդանշական է նաեւ ներկա թուրք հասարակության մեջ՝ այլ առասպելական մեկնաբանությամբ, քանի որ այս առումով հայերի հետ պատմություն են կիսում, նույն առասպելն են կիսում՝ վերոնշյալ փուլային տարբեր վերապրումներով եւ գոյություն չունեցող (համենայնդեպս՝ մինչեւ 1975 թվականը) խորհրդանիշներով, սեփական «չկայացած» առասպելով: Այդ պատճառով հենվում են հայկական խորհրդանիշների եւ ծիսակարգի վրա: Այսինքն՝ թե՛ աշխարհի այլ պետությունների կողմից հայ ժողովրդին հղվող ցավակցական ուղերձների նոր բառերի ու բովանդակության նկատմամբ թուրքերի սպասողական վիճակը, թե՛ «նոր դատապարտումները» եւ թե՛ լարվածության մթնոլորտում սեփական պատմական ժառանգության «ժխտումը»՝ մերժումը **հոգեբանական կախվածություն են ստեղծել հայկական խորհրդանիշներից եւ, կարծես, երկու տարբեր առասպելների գերին դարձել:** «Էթնիկական մշակույթի հիմնական գործառույթը հոգեբանական պաշտպանությունն է»¹⁸:

Առասպելը միանգամայն ազատ է «մտնում» մարդկային, հասարակական գործունեության մեջ՝ ընդունելով տարբեր կերպարներ ու ձեւեր, առավելեւս՝ նպատակաուղղված ձեւով եւ տարբեր միջոցներով: «Առասպելաբանական» տեքստերի առավել բնութագրական գործոններն են՝

1. Նրանք **ստուգման** ենթակա չեն: Սկզբունքորեն նրանց հնարավոր չէ ժխտել, այլ կարելի է նոր օրինակով հաստատել:

2. Նրանց բնութագրական է որոշակի **ճանաչվածությունը**: Այն նոր տեղեկատվություն չէ, այլ ծանոթ գծապատկերի իրականացում է: Երբեմն այդ կարծրատիպի, համակարգի մեջ մարդիկ փորձում են իրականությունը տեղավորել: (Օրինակ՝ տասնամյակներ քարոզվող հայերի «ռուսամետ կողմնորոշման» մասին առասպելը մեր հասարակության մեջ առանց քննադատության եւ առանց քննարկման է գործում: Ռուսաստանի կերպարը քարոզվել ու քարոզվում է որպես «բարեկամի», այդ երկրում յուրաքանչյուր հայի սպանության հանդեպ Հայաստանից հատուկ վերաբերմունք, դժգոհ կեցվածք եւ վիրավորանք չի դրսևորվում, ոչ էլ արդարության վերականգնման պահանջատիրությամբ են արձագանքում այն դեպքում, երբ հայտարարվում է, որ կատարված է ազգայնականների կողմից՝ էթնիկ պատկանելության սկզբունքներով: Իսկ պատկերացնել միայն, թե օրինակ՝ Թուրքիայում է հայ սպանվում,

եւ անգամ կենցաղային դրդապատճառներով՝ թալան, գողություն եւ այլն, մեծ «դարավոր թշնամանքի ալիքը» միաժամանակ երկու հասարակություններն էլ կողողի՝ հակադրելով «գոհ» եւ «հերոս» կերպարները):

Ըստ հայ պատմաբանների, Թուրքիան կատարած ոճիրն ընդունելու հետ կապված «ինքնության ճգնաժամի խնդիրներ ունի, ապահերոսականացման վախ»: Ներկայիս Թուրքիան ունի իր քաղաքակրթությունը՝ կառուցած իր պատմության վրա, ունի իր ավանդույթները, ունի նաեւ մոտակա եւ հեռահար քաղաքական նպատակները (տարածաշրջանում հզորանալու եւ կարելու դերակատարում ունենալու եւ այլն): «Առանց ավանդույթների չի կարող լինել քաղաքակրթություն, առանց ավանդույթները ջարդելու չի կարող լինել առաջընթաց: Խնդիրն այն է, որ գտնվի փոփոխության եւ մնայունության միջեւ անհրաժեշտ հնարավոր հավասարակշռությունը, որը, սակայն, շատ դժվար խնդիր է» Գ.Լեբոն):

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո նրա կազմի մեջ եղած նորանկախ ու չճանաչված հանրապետությունները, փոքր ինքնավարությունները քաղաքական, ազգային, պետական, գաղափարախոսական ինքնահաստատման, նույնականացման խնդիր ունեին: Առաջնահերթությունը ազգային ինքնության հաստատումն ու դրսևորումն էր՝ էթնիկական նույնականությունը, պատկանելությունը: Բազմազգ ու բազմամշակութային խորհրդային պետությունը՝ փորձելով ամրապնդել միությունը, ստեղծել էր համընդհանուր գործող մի շարք քաղաքական առասպելներ (թշնամի իմպերիալիզմ, «եղբայրական հանրապետություններ» եւ այլն): Փլուզումից հետո հավաքական առասպելներից որոշակիորեն ազատվելով եւ էթնիկական կարծրատիպերի, առասպելների վերակենդանացմամբ սկիզբ դրվեց էթնիկական փոխադարձ անհանդուրժողականության մթնոլորտին, հրահրվեցին ազգամիջյան բախումներ, թշնամիներ՝ հին ու նոր կարծրատիպերով: Հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների մեջ գոյություն ունի ուշագրավ երեւոյթ. երբ հայ-ադրբեջանական «եղբայրական» ժողովուրդների միջեւ սկսվեց հակամարտություն, եւ երբ այն վերածվեց պատերազմի՝ ընկալման մակարդակում դարձավ հայ-թուրքական: Գործեց հայ-թուրքական «դարավոր» թշնամանքի առասպելը: Առասպելը «ստեղծեց» մի նոր իրականություն՝ հայ-ադրբեջանական պատերազմը սկսեց «սնել» հայ-թուրքական թշնամանքը. 1992-1994թթ. ԼՂ-ում հայկական զինված ուժերի ազատագրական գործողությունները ջղաձիգ ու ագրեսիվ հակազդումներ առաջացրին Թուրքիայում: «Եղբայր» ժողովրդի եւ իր դարավոր թշնամու միջեւ պատերազմում Թուրքիան ոչ միայն սատար կանգնեց ռազմական, ռազմավարական տեսակետից, այլ նաեւ դիվանագիտական, «պահանջատիրական» դիրքերից՝ հայ-թուրքական երկխոսության դիմաց նախապայմաններ թելադրելով՝ կապված ԼՂ խնդրի

հետ: Տարածաշրջանի համար այս առասպելը եւ առասպելային մտածելակերպը բավականին մեծ խոչընդոտ են բարիդրացիական հարաբերությունների, կայունության եւ անվտանգության համար: Հատկանշական է, որ այն նոր «ուժ» ձեռք բերելով՝ հայ-ադրբեջանական հակամարտության մեջ զգայական-հուզական գերակշռությամբ խանգարում է երկրների փոխհարաբերություններում անգամ սեփական շահերի ու առաջնահերթությունների առանձնացման եւ որոշակիության համար:

Հայ-թուրքական «երկխոսության» ճիգերը

Թուրքիան 1993 թվականից փակել է Հայաստանի հետ սահմանը, իսկ մինչեւ 2008 թվականը հայ-թուրքական հարաբերություններում բացառվել են դիվանագիտական շփումները: Միայն փոխադարձ նախապայմաններ շրջանառելով երրորդ երկրների միջոցով՝ այդ տարիների ընթացքում հայ-թուրքական հարաբերությունները որեւէ «աճ» չեն արձանագրել: Ավելին՝ ինչպես արդեն նշվեց, դարաբաղյան հակամարտության հետ կապված «պատմական թշնամության» «անշարժ ու հաստատուն» կերպարը «վերանորոգվեց» եւ դարձավ «իրական, գործող». երկկողմ «վերարժեւորումներ» կատարվեցին:

Ժամանակի ընթացքում Արեւմուտքը եւ հատկապես Ռուսաստանն իր շահերը վերանայելով, որպես «բարեկամ» գերտերություն, թույլ տվեց (2008-ին) հայ-թուրքական հարաբերությունների շարժը, եւ հենց Մոսկվայում Հայաստանի նախագահը հայտարարեց այդ մասին՝ Թուրքիայի նախագահին հրավիրելով Հայաստան:

Հայ հասարակության մեջ Թուրքիայի նախագահի այցի վերաբերյալ պատկերը միանշանակ չէր: Ի սկզբանե այն ընկալվում էր նախագահի կողմից Արեւմուտքին դուր գալու քայլ, ուղղակի հայտարարություն: Ռուս-վրացական հնգօրյա պատերազմի արդյունքում տնտեսապես տուժած հայ հասարակությունն իր մաշկի վրա զգաց փակ ճանապարհների ողջ ծանրությունը, եւ *Թուրքիայի պարբերակը հայրենարպահին հնարավոր այլընտրանք էր, որպեսզի համեմատաբար ավելի ուցիտնալ պրոանադրվեր Թուրքիայի նախագահի այցին:* Գործում էր նաեւ հոգեբանական այն առանձնահատկությունը, որ **հախտոն ամենօրյա քննարկումները դեռեւս 2008-ի օգոստոսից նշանակալիորեն «թուլացրին»** հուզական լարվածությունն ու հուզական հագեցվածությունը:

Հայաստանի նախագահի հրավերը Թուրքիայի նախագահին, բացի նպատակային իրական քաղաքական ակնկալիքներից, նաեւ ժողովրդավարական կերպարի PR էր, հարաբերությունների զարգացման ջատագով երեւալու ճիգ: Նույնը եւ թուրքական պատասխան քայլը՝ Ա.Գյուլի այցելությունը, որն ըստ հայ թուրքագետների՝ ավելի «հարկադրված» քայլ էր կրկին արեւմտյան ատյաններում ժողովրդավարության իմիջ դրսեւորելու խնդիր: Եվ եթե հրավերի քննարկումն ու

ընդունումը սկզբում չէին «հասունացած», ապա վրաց-ռուսական հակամարտությունից հետո Հայաստանի նախագահի հրավերը հրաշալի հնարավորություն տվեց Թուրքիային՝ դուրս գալով իր պահպանողական կերպարի սահմաններից, տարածաշրջանում գործուն, իրատեսական քաղաքականություն վարելու առիթներ ու հիմքեր գտնել:

Հայ ազգը չկարողացավ կողմնորոշվել իր վերաբերմունքում, կային եւ կան տարակուսանք, անորոշություն հայ-թուրքական հարաբերությունների նկատմամբ: Դա վերելից կատարվող «հապճեպ» քաղաքականության անմիջական արդյունք է: Թշնամու կերպարի առասպելը բավականին արմատավորված լինելով, հակառակ «քարոզի դեպքում» սակայն միտում ունի նկատելիորեն թուլանալու, հատկապես հայերի մեջ (կատարված տարբեր հարցումների արդյունքներով հայ հասարակության մեջ թուրքերի նկատմամբ հանդուրժողականությունն ու «դրական» նախատրամադրվածությունը մեկ տարվա տարբերությամբ նշանակալի աճ ունեն): Այլ խնդիր է, թե հարաբերությունների կարգավորման ձգտման փուլում ինչպես է թուրք հասարակության մեջ տարվում քարոզը, դա անպատճառ կերեւա դեռ ապագայում՝ գոյություն ունեցող կամ չունեցող հարաբերություններից:

Հասարակությունների առողջացման եւ բարդոյթներից ձերբազատման խնդիրը, հայկական կողմի տեսանկյունից, կարելի է լուծել պատմական արդարության վերականգնմամբ: Անհրաժեշտ է ողջ թուրք ժողովրդի, հասարակության հոգեթերապիա եւ «գիտակցում» (awareness): «Արդիականության գիտակցումը» եւ պատասխանատվությունը լիովին բավարար են «հոգեբանական վերականգնման» համար: Թուրք հասարակության մեջ պաշտպանական մեխանիզմներն իրենց գործառույթները չեն իրականացնում ժամանակաշրջանի սոցիալական պայմաններում: Դա կառուցողական չէ՝ խնդրից խույս տալ է եւ ոչ թե նրա լուծումը: Պաշտպանական հակազդումների հիմքում ընկած է վախը: Մանիպուլյացիաները, դատապարտումները, արդարացումները, բացատրությունները սեփական զգացումներն ու զգացմունքները գիտակցելուց խուսափելու ձեւեր են: Պետք է ետ «վերցնել» պրոյեկցիան եւ ուժը տեսնել իր մեջ եւ սեփական դիմադրությունը դարձնել օգնական (self-resistance to self-assistance):

Տարբեր ժամանակաշրջաններում տարբեր գերտերություններին կամ ձեռնտու է եւ կամ ձեռնտու չէ լուծել այս խնդիրը՝ կապված սեփական շահերի հետ, քանի որ շատ կարեւոր մի այնպիսի քաղաքական շահաբաժին (դիվիդենտ), ինչպիսին է հայկական հարցը, չեն կարող իրենց թույլ տալ կորցնել: Ուրեմն, դժվար թե օգնող լինեն թուրք հասարակության մեջ հայի նկատմամբ «անհանդուրժողականության վերացմանը» կամ այլ առասպելի, օրինակ՝ հայ-թուրքական «բարեկամության» տարածմանը: Եթե այժմ «թշնամանքի առասպելը» ջանադրաբար չի քարոզվում, ապա միայն այն պատճառով, որ այն կա, գործող է եւ շատ

փոքր ու մեծ խթանիչից աշխուժանում է (օրինակ՝ հայ-ադրբեջանական հակամարտություն): «Բարեկամ» եւ «չեզոք» գերատերությունները գուցե միայն ուղղորդում են այդ առասպելի նրբերանգները՝ սեփական այս կամ այն շահից ելնելով: Եվ եթե Թուրքիան շփման գնա Հայաստանի հետ ու «մաքրվի», ապա այդ պետությունների եւ որոշ «միջազգային ազգայնական կազմակերպությունների» կողմից իրականացվող մանիպուլյացիան դժվարությամբ ի կատար կածվի:

Գրականություն

Հայերեն

Բարսեղյան Լ., «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը եւ թուրքական հակազդեցությունը», Երեւան 2001թ.

Գարագաշեան Մ., Ցեղասպանության հոգեցնցումն ու ազգային ինքնությունը, Երեւան 2006թ.

Ինճիկյան Հովհաննես, Սոցիալական հոգեբանությունը եւ ցեղասպանությունը, Երեւան 1995թ.

Համելեն Ա., Բրոն Ժ.- Մ. «Վերականգնված հիշողություն», Երեւան 1995

Հայոց Մեծ եղեռն 90, Հոդվածների ժողովածու, Երեւանի համալսարանի ժողովածու, Երեւան 2005թ.

Հովհաննիսյան Ռիչարդ Գ., Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր 1. Առաջին տարին, 1918-1919, Երեւան 2005

Մանուկյան Ա., Քաղաքական այլախոհությունը Հայաստանում, 1950-1988թթ., Երեւան 2005

Ռուսերեն

Акчам Т., Турецкое национальное “Я” и Армянский Вопрос, М., 1995

Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии, М.-К 1996,

Лебедева М., Политическое урегулирование конфликтов, Москва 1999, стр. 49

Лебон Г., Психология толп, Москва 1998

Лурье С., Образы армянской политической мифологии., М., 2000

Ольшанский Д., Политическая психология, Питер 2002

Перлз Ф. С., Внутри и вне помойного ведра, Петербург-XXI век, 1995

Почепцев Г., Теория и практика коммуникации, М., 1998

Райгородский Д., Психология и психоанализ власти, Том 2, Самара 1999

Саркисянц Г., Геноцид армян (организаторы и исполнители), Ереван, 2009

Фирбюхер Г., Армения 1915. Уничтожение Турцией культурного народа, Ереван 1991

Хьелл Л., Зиглер Д., Теории личности, Питер 2008

Շանրագրություններ

1. Маркедонов С., Армяно-турецкие переговоры: внутривнутриполитический фактор, <http://www.politcom.ru/8069.html>
2. Лурье С., Образы армянской политической мифологии., М., 2000
3. Саркисянц Г., Геноцид армян (организаторы и исполнители), Ереван, 2009, стр 21,
4. там же, стр 36
5. Հովհաննիսյան Ռ.Գ., Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր 1. Առաջին տարին, 1918-1919, Երևան 2005, էջ 10
6. Лебедева М.М., Политическое урегулирование конфликтов, Москва 1999, стр. 49
7. Հովհաննիսյան Ռ.Գ., Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր 1. Առաջին տարին, 1918-1919, Երևան 2005, էջ 11
8. Ինձիկյան Հ., Սոցիալական հոգեբանությունը եւ ցեղասպանությունը, Երևան 1995թ., էջ 64
9. Лебон Г., “Психология толп”, Москва 1998, стр. 21-22
10. Առնո Համելեն, Ժան Միշել Բրոն «Վերականգնված հիշողություն», Երևան 1995, էջ 35
11. Առնո Համելեն, Ժան Միշել Բրոն «Վերականգնված հիշողություն», Երևան 1995, էջ 35 , Օգտագործված հատվածը հեղինակների կատարած հղումներից է՝ Լեփսիուս Յ., Գաղտնի տեղեկագիր Հայաստանի ջարդերի մասին. 1918թ. գրքից, Բեյրութ 1968, էջ 48
12. Акчам Т., Турецкое национальное “Я” и Армянский Вопрос, М.. 1995, стр.77
* *Em. Tümg. Ihsan Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, a.g.e., s.160-163.*
13. Саркисянц Г., Геноцид армян (организаторы и исполнители), Ереван, 2009, стр.37
14. Почепцев Г., Теория и практика коммуникации, М., 1998, стр.162-163
15. Վիրքիհան Զիֆլիօղլի, Hurriyet Daily News հայազգի լրագրող
16. Մանուկյան Ա., Քաղաքական այլախոհությունը Հայաստանում, 1950-1988թթ., էջ 76, Երևան 2005, Օգտագործված հատվածը հեղինակի կատարած հղումներից է՝ Առնո Համելենի եւ Ժան Միշել Բրոնի «Վերականգնված հիշողություն», (Եր., 1995) գրքից:
17. Բարսեղյան Լ., «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը եւ թուրքական հակազդեցությունը», Երևան 2001թ., էջ 70-71, հղում է աված թուրք նշանավոր հրապարակախոս Մեհմեթ Ալի Բիրանդի հոդվածը, որը հայերեն ներկայացրել է «Ազգ» օրաթերթը, 24 հոկտեմբեր 2000թ.
18. Лурье С., Образы армянской политической мифологии., М., 2000, стр. 12

Armine Ghazaryan

Analyst of the Armenian Center for National and International Studies

THE PSYCHOLOGICAL PRESSURE OF THE POLITICAL MYTH IN ARMENIAN-TURKISH RELATIONS

“Yes, being afraid of losing our faith in ourselves and our self-confidence, we evade serious discussions on the topic of the Armenian genocide. (...) if we look at our own history from the perspective of the genocide of the Armenians, it will become clear that our national image is fairly problematic.”

Taner Akçam

The issue of Armenian-Turkish political relations is one of the most difficult challenges in the current foreign policies of both Armenia and Turkey. Moreover, this issue has an immense significance in terms of the future political and economic positioning in the South Caucasus.

When analyzing today's Armenian-Turkish relations and their dynamics, we need to see clearly how much the historical track record and recollection in the mutual relations of the two peoples can impact the demeanors, strategies, and views of the present-day rulers and the political elite. Until 2008, a high level of mutual distrust, differences in the two countries' approaches with respect to several key regional matters, a desire toward integration into different security systems, and a mutual exclusion in foreign policy had characterized the Armenian-Turkish relations. And, possibly, the current changes are solely an establishment of certain diplomatic relations. At the same time, however, the real normalization of relations between Armenia and Turkey is of fundamental interest to the Armenian and Turkish people alike.

The greater part of the Armenian-Turkish disagreements stems from a dissimilar and an unequal perception of the essence of the historical realities. Relations between nations and states can not be founded on selectiveness, or complete amnesia, of historical recollection.

“For many years, the mutual hostility (the enemy image) of the two societies was on a steadily high level. Peace and progress are not at all values without alternatives for both people, who are attempting to transition from a ‘frozen war’ to a stable peace. It would be naïve to think (as done by several enthusiastic peacekeepers and mythmakers) that the entire Armenian and Turkish societies now quench for peace without preconditions. This is a dangerous naïveté because the formation of huge expectations is full of just as huge disappointments. Also, it would be simplistic to consider the opponents of an immediate peace as ill-intentioned reactionaries. They likewise have their sound logic and their concerns are based on certain historical knowledge and experience (whether the past can and should be an absolute is altogether another issue).”¹

“The genocide of the Armenians in the Ottoman Empire, which started in the 1890s and ended with a virtually complete annihilation of the Armenians, (...) left an irreparable effect on the Armenians’ notion for the enemy image.”²

The effectiveness of the normalization of Armenian-Turkish relations is decided by the condition and dynamics of the political processes that are taking place among Turkey, the European Union, Russia, and the United States, and according to the Armenian factor’s significance for their regional policies. By tradition, the western superpowers continue to exploit and use the “Armenian Question” as a means of applying pressure on Turkey to secure more favorable conditions when carrying out their strategies in the Middle East and the South Caucasus. At the turn of the 20th Century, the strategic interests of the superpowers likewise had clashed in this region, and, again, the adverse consequences of this clash had, for the most part, befallen upon the Armenians. The observation of certain historical facts proves that the Armenians and the Turks have become the victims of those countries’ interests and, in particular, that the formation of the “enemy image” was an intentionally-created phenomenon. The conditions for and the formation of an enemy image among the society, as well as its past impact on the country’s fate, are priority issues with respect to the future of Armenian-Turkish relations. If there is an enemy image, or if it was created in the past, there were serious reasons. But **in reality, the reasons that seem visible can be the consequence of the image created of the enemy. That is to say, the enemy image of the Turk was consolidated among the Armenians not after the Genocide, but much earlier, when an enemy image of the Armenians was formed among the Turks, and, by seeding intolerance, the ethnic cleansing of the Armenians was carried out.** For historical and political reasons, the invented image is established by and anchored in the use of certain psychological conformities.

“The myth about the centuries-old hatred between the Armenians and the Turks in the Ottoman Empire is widely spread and zealously circulated. And in connection with this, references are particularly made on the large-scale massacre of the Armenians during the years of the rule of Sultan Abdul Hamid II.”³

It was not the Turks alone who had taken part in the Genocide, however, the image of the “Turk with a bloody saber” is preached to support the myth of “centuries-old enmity.” But if this myth is determinedly kept and consolidated, that means it is necessary for some. And this myth is vital for those upon whose shoulders has fallen the guilt of crime against humanity, and specifically the crime of genocide.

The myth of “centuries-old enmity of the Armenians and the Turks,” which is so “convenient” for the individual actors of the international social systems, continues to spread among diplomatic circles. And this myth is “convenient” because, firstly, in this way it is easier to cover up the truth about the Genocide, and, secondly, under the guise of peacekeepers, it allows them to carry out strategies that are gainful for them.”⁴

“Europe’s capricious games played with respect to the Armenian Question complicate the situation of the Armenians in Turkey. The changing and often conflicting policy, conducted by the Europeans countries, did not make things easier for the Armenians and, moreover, and as a pretext for ongoing foreign intervention, it further intensified the

sultan's suspicions toward his Armenian subjects. Succumbing to the European pressure, Sultan Abdul Hamid II announced, in 1895, the plan for the Armenian reforms, but, as it already had occurred earlier, the foreign intervention was not consolidated through forceful methods. And the massacre of 150,000-200,000 Armenians became Abdul Hamid's response to the European intervention."⁵

The causes behind the even smallest degree of enmity against a nation can be searched within the constantly preached "enemy image." With the assistance of psychological influence, it is very difficult to make fundamental changes in the long-standing views. The problem is that the views form over the course of time, and, in line with the national value system, they become firm. So as to change these views, it is necessary to periodically resort to psychological influence, to make use of different convincing facts and to consolidate them on different occasions, and to strengthen the convincing nature of these facts, once in a while.

"One example of stereotyping the images was the Americans' perception of the Japanese, under the condition of conflict relations during World War II. This is characterized by the fact that, among the Americans, the Japanese lost their individuality and they were perceived as 'general Japanese,' that is, in the context of the historical developments of those years, as a simple enemy. **And this pushed the Americans toward resorting to corresponding 'operations.'**"⁶

According to several historians, the Turks' massacre of the Armenians—and also the Greeks—was caused by the Turkish people's religious fanaticism and nationalistic views, and by Pan-Turkism, whereas other historians conclude that the massacring of the Armenians must be called nothing but "Armenocide," i.e., the extermination of the Armenians. "By exterminating the Armenians, the Ittihadist dictatorship took advantage of the opportunity, which the world war had provided, to free the empire from the Armenian Question."⁷

In all probability, the wider cross-section of the Turks had the need to be "enlightened," preached, and only then to be engaged in the massacre of the "infidels." Here, **the psychological attack, explicitly the nationalistic preaching, was that "flag" which was held high in order to gather and include its own people. The social and psychological peculiarities, which were characteristic of the Turkish nation or the ethnic group, were beneficial for the spread of the spirit of enmity.** "The renowned Armenian writer and publicist Avetis Aharonyan, who had lived in Turkey for numerous years and personally knew many Turkish social figures, considered it to be totally illogical and ferocious that these shameful operations were led by those Turkish youth who were educated in Europe for numerous years. "Having graduated from Sorbonne and carefully studied the precepts of the Great French Revolution, (they) turned into Genghis Khans and Tamerlanes in the surrounding of their homeland..." Aharonyan finds the answers in the traditions of the historical past, specifically in the fact that "having left behind his deserts a mere 6-7 centuries ago, the Turk still maintains the spirit of those deserts, those vast and yellow plains where the civilization is bunched on the side of the caravans, the family is in the tents or covered carts, and virtue is only at the edge of the sword."⁸ The education, which they had

received in Europe, conceivably enabled them to possess a broader awareness of ethnic preservation and preeminence of the national interests. The “methodological” selection of the action, however, is altogether another matter.

“Each and every race possesses as much firm psychological makeup as its own physical anatomy. The spirit of the nation is expressed by the shared moral and intellectual particularities (they reflect the spirit of the nation) that represent the synthesis of the nation’s entire past, complete legacy left behind by its predecessors, and the causes which stimulate and inspire its conduct.”⁹

From the viewpoint of psychological defense mechanisms, the matter is quite simple: that which needs to be annihilated, must be devalued because the aggressor has to “justify” his conduct. In general, the “executioner” needs to create a monster (there also is the opposite psychological phenomenon, that of humiliating) from his victim in order to force the latter to carry out any and all action that would be close to his own action, since this would be the only justification he can find. Or, the “**executioner**” is **preached** that the “**victim**” is **dangerous and monstrous**. And in all cases, the “object” must be “distorted,” devalued, or exaggerated so that psychologically it would be possible to resort to force. “So as to someday justify the deportation, they were torturing innocent people in order to extort made-up confessions. There were places where the Armenians and the Turks were living in friendship and side by side, but the Young Turks’ heralds were disseminating the most improbable news to deceive the unsophisticated people.”¹⁰ “An American missionary at the college of Marzvan recounts that all the executioners used to tell the victim, in advance, the kind of information they were expecting to receive from him, and used to beat him until they heard what they wanted. (...) They **armed** the priest—just like several other village robbers—**to the teeth and took him to the Muslim district of Kermakh, with the intention of inciting the Turks against the Armenians**. And after all this, he was thrown to jail.”¹¹

Over the course of the quest for and the “formation” of the Turkish national “self,” the following citation serves as an example for the **defensive justification and rationalization of the** aggressive and inhuman **conduct** toward the Armenians. “The Armenians deserve and warrant what happened (i.e., the massacres—Armine Ghazaryan). Living under the roof of the Ottoman home, for dozens of years, they enjoyed a freedom of faith and cultural activities that did not exist in any western country. Their peace was not disturbed even during the war, because they did not serve in the army. They conducted trade and gained huge profits. The sons of the Turks, on the other hand, were dying at the battlefield so that the Armenians could live well. Instead of being grateful to the state, which created such conditions for them, the Armenians sought to separate from Turkey and drive the Turks out of these soils; history has no other example of such ingratitude.* And the spirit of “vengeance” and “punishment” dominates in the official variation.”¹²

In general, the enemy image has certain commonalities as well as particularities in different societies and cultures. In terms of the commonalities, the accepted stereotypes (“cruel,” “foreign,” “criminal,” etc.) are used. The ethnic belonging likewise is a common criterion. However, the separate elements and attributes of ethnic belonging can be

brought out and, being “considered” less “acceptable,” can deepen in the specific enemy image. Due to the results of the intelligence and diligence of the Armenian ethnos, for example, a great envy and intolerance has, in any case, emerged among the ethnic majority of several neighboring countries. As case in point, we can mention the fact that the most famous architectural structures in Tbilisi and Baku were constructed by the Armenians and that the latter held important positions within the cultural and political elite of those capitals. The Armenians lived and worked in the Ottoman Empire as well, and there were numerous wealthy and educated people among them; this is corroborated by all Armenian emigrant families. In other words, the myth of the “enemy image” had not existed in Armenian-Turkish relations prior to the massacres. “It is natural that the continually pursued ethnic and religious minority could not possess such wealth. Furthermore, it could not be the locomotive of and the basis for the agricultural sector, production, industry and commerce, and the cultural and other domains of statal life. **And throughout all this, were the Turks and Armenians centuries-old enemies?**”¹³ The pre-massacre Armenian-Turkish enmity can be observed as a Turkish religious intolerance toward the Christian people, and perhaps—and inherently—at the level of standpoints and stereotypes, which can become preconditions for a “great enmity,” and especially if the “flag” of ethnos preservation is raised within the mass consciousness.

The mythmaking “machines” work at all times. The idea that the essence of large-scale awareness is mythical is justified to some degree. In the modern-day world, the broad contact and culture have given rise to a new aspect of mythology.¹⁴ According to the journalist¹⁵ of Turkey’s *Hürriyet* daily, the Armenian “enemy” image in Turkey is summarized as follows:

1. ASALA (the Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia)
2. ARF (the Armenian Revolutionary Federation-Dashnaksutiun; the “Armenian Cause”)
3. The Armenian Diaspora (where they see the examination of the genocide problem)

When making a similar observation (a quick monitoring) this time in Armenia, we see that the “enemy image” is not summarized in the “form” of or “within” a structure, and, for the most part, the attributes with emotional shades are listed. These attributes principally are:

1. Cruelty (the Turk is cruel)
2. Bloodthirsty, with a saber
3. Inhuman, heartless

If this study is extended as much as possible, important observations will be expected within the Armenian and Turkish societies alike. And specifically, in line with the analysis of the aforesaid, the Turkish society perceives the Armenian enemy image as:

1. Aggressive, avenging, vindictive
2. Nationalistic (the Dashnaks as nationalists)
3. Demanding (the Armenian Diaspora)

Here is an interesting fact: When analyzing the Turks' above-mentioned associations concerning the Armenian enemy image, we likewise see that the myth in regards to the centuries-old Armenian-Turkish enmity has a weak basis (that permanent "situational" intolerance, which is characteristic of the Turkish *ethnos*—and especially toward the Christian peoples—or the rapid mobilization under the nationalistic or the religious fanatic "banner," are other issues altogether). Thus, "between 1975 and 1983, different groups had initiated more than two hundred violent actions. The most active were the Justice Fighters for Armenian Genocide (JFAG) and the Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia (ASALA) organizations. JFAG was backed by the Dashnaksutium and, in fact, it was the latter's armed wing. This organization's battle was waged exclusively against Turkish officials. Whereas ASALA, whose establishment was announced in Beirut in 1975, had no party affiliation, it was an autonomous and an independent unit whose ranks comprised all classes of the society, including members from the three traditional Armenian political parties and even communists, who accepted the Army's political and strategic plan. The actions of these two organizations differed in the sense that JFAG directed its blows only against Turkey's representatives while ASALA also struck against those European governments which had not recognized the Armenian Genocide until then and, in so doing, had 'become the accomplices of Turkey.'" ¹⁶

The "mythisized climate" of enmity, which existed in Turkey, was instilled since the late 19th Century. But because of the Armenian avengers' actions taken in response to the loss of 1.5 million human lives, this enmity attained "objective features" among the Turkish society. If the interethnic **enmity** at the turn of the 20th Century had been a truthful and an objectively arisen phenomenon, **its existence** in the collective memory of the Turkish nation would have manifested and it will manifest itself, even one century later, in the associations made by this generation. To note, the present generation's recollections with respect to real enmity have only around a thirty-year history.

"The Turkish society, my generation, learned about the Armenian events only when the Armenians began killing Turkish diplomats since 1975. At the beginning, we were asking ourselves why were they killing our diplomats. Later, we understood why. They were killing because Turkey's official, state ideology was not allowing us, my generation, to be informed of the Armenian events. My generation understood that our forefathers had committed despicable deeds against the Armenians."¹⁷

The political myths are in synthesis with the cultural and religious worldviews when they complement these worldviews, which are the original sources of the myth. In other words, the national myths are conservative and traditional.

In the historical and political reality, it is impossible to find a clearly formulated political myth. The latter, together with its developmental stages, restores and reformulates constantly. The initial stage is that of identification in terms of association, together with

common experiences, next comes the establishment of the symbols, which is a more constructive approach, and, subsequently, the myth is ritualized by way of uniting different symbols. If we observe the post-genocide Armenian national grief through these stages, today we will also see, along with a constellation of apparent symbols, the ritual or the custom that has a unique psychotherapeutic significance. **For the Armenians, the historical truth—and its myth—psychologically has become a unique nation-centered and uniting idea, and a foundation for the unity of all Armenians. Hence, the inviolability of this national myth is particular not solely to the Armenian diaspora, but also to the people of Armenia and all layers of the society, without exception.**

If we look at the opposite “camp,” the Turkish side, we can also observe the same projected symbols, but with another assessment or opposite meaning. The ritualistic 24 April of the Armenians is symbolic among the Turkish society as well. In the case of the latter, however, this event has an altogether different mythical interpretation because, in this sense, the Turks have a common history with the Armenians and share the same myth, together with the aforementioned different stages of experiences and the nonexistent—at least until 1975—symbols and their own “unestablished” myth. And based on these facts, the Turks “lean on” the Armenian symbols and rituals. That is to say, the Turks’ state of awaiting with respect to the new wordings and content of the messages of condolence being sent to the Armenian people by other countries, the “new condemnations,” and the “renunciation” and denial—under tense situations—of their own historical legacy, **have created a psychological dependency on the Armenian symbols, and they seem to have become the prisoners of two different myths.** “The primary function of the ethnic culture is its function as psychological defense.”¹⁸

Taking on different images and forms, and predominantly with an intended form and various means, the myth freely “enters” into the human and societal activity. The more characteristic factors of the “mythological” texts are:

1. They are not subject to **verification**. In principle, they should not be denied, but, instead, be confirmed with a new example.
2. Certain **acknowledgment** is their characteristic. It is not new information, but rather the carrying out of a familiar plan. At times, people try to place the reality into that stereotype and model.

(For instance, the myth on the “pro-Russian stance” of the Armenians, which was preached for decades, operates in our society without any criticisms and discussions. Russia’s image as a “friend” was and still is preached. The murder of Armenians in that country is not met by any special conduct from Armenia, frustration and outrage are not manifested, and, when it is declared that these murders are carried out by the nationalists and on the grounds of ethnic belonging, the restoration of justice is not demanded. And only imagine, if an Armenian is killed in Turkey, and even on domestic grounds (looting, robbery, etc.), the huge “wave of centuries-old enmity” would simultaneously engulf the two societies and set off the “victim” and “hero” images.)

According to Armenian historians, Turkey has “problems of identity crisis and a fear of no longer being considered a hero” if accepting the crime it has perpetrated. Today’s Turkey has its own civilization that is built on its history, as well as traditions and short- and long-term political objectives, such as strengthening and playing an active role in the region. “There can be no civilization without traditions and there can be no progress without breaking the traditions. The problem is finding the possible necessary balance between change and permanency, which is a very difficult problem.” Gustave Le Bon.

After the collapse of the Soviet Union, the newly independent and non-recognized republics and small autonomies, which were within structure of the Union, faced the challenge of national, statal, and ideological self-establishment and identification. The priority was the establishment and manifestation of national identity, that is, ethnic identification and belonging. Attempting to consolidate the Union, the multinational and multicultural Soviet state had created several universally functioning political myths, such as the enemy imperialism, “brotherly republics,” etc. Liberating from the collective myths to some extent and reviving the ethnic stereotypes and the myths following the collapse, the reciprocal ethnic intolerance began and the interethnic conflicts inflamed, together with the old and new stereotypes of the enemy. There is an interesting phenomenon in the Armenian-Azerbaijani relations: **when a conflict began between the Armenian-Azerbaijani “brotherly” peoples, and when this conflict turned into a war, it subsequently became to be perceived as an Armenian-Turkish war.** And the myth of the centuries-old Armenian-Turkish enmity came into play. The myth “created” a new reality, as the Armenian-Azerbaijani war “nourished” the Armenian-Turkish enmity. The Armenian armed forces’ 1992-1994 operations, which sought to liberate Mountainous Karabagh, caused hysteric and aggressive reactions in Turkey. In defense of its “brotherly” people, during the war against its centuries-long enemy, Turkey not only provided military and strategic support to Azerbaijan, but, in terms of diplomacy and “claimancy,” and in connection with the Karabagh issue, it also put forth preconditions for starting the Armenian-Turkish discourse. This myth and the mythic way of thinking are fairly huge obstacles that stand in the way of establishing neighborly relations, stability, and security in the region. It is noteworthy that by acquiring a new “strength” through the emotional and sensitive predominance of the Armenian-Azerbaijani conflict, such a myth impedes even the separation and clarification of the individual interests and priorities in correlations among the countries.

Attempts Toward An Armenian-Turkish “Dialogue”

Turkey has closed its borders with Armenia ever since 1993, and diplomatic contacts with respect to Armenian-Turkish relations were ruled out until 2008. Merely by circulating—through third countries—mutual preconditions, no “growth” has been registered in those years with regard to Armenian-Turkish relations. Moreover, as we already mentioned, in connection with the Karabagh conflict, the “fixed and firm” image of the “historical enmity” “replenished” and became “real and functioning,” and bilateral “re-evaluations” were made.

Reviewing its interests over the course of time, the West, and especially Russia, as a “friendly” superpower, allowed (in 2008) the development of Armenian-Turkish relations. And it was in Moscow that the Armenian president had announced this by inviting the Turkish president to Armenia.

The Armenian society’s views concerning the Turkish president’s visit were not all the same. From the very beginning, this visit was perceived as a step taken by the Armenian president to please the West and also as a mere statement. The Armenian society, which experienced an economic loss as a result of the five-day Russian-Georgian war, felt first hand the great difficulty posed by closed roads, and therefore, *at a convenient time, the option of Turkey was a possible alternative, so that the society would have exhibited a more rational approach toward Turkish president A. Gül’s visit.* Also, the psychological particularity that **perhaps, the brave daily discussions, since August 2008, significantly “eased” the emotional tension and saturation,** was effective.

Aside from the purposeful real political expectations, the Armenian president’s invitation extended to the Turkish president also was a **PR campaign for the democratic image** and an attempt to be seen as the architect for developing relations. The same also can be said about the Turkish step taken in reply; that is Gül’s visit which, according to Armenian Turkologists, was more “obligatory” and again attempted to manifest a democratic image before the western circles. And even though the discussion and honoring of the invitation had not “matured” in the beginning, the Armenian president’s invitation, which was made after the Georgian-Russian conflict, provided a wonderful opportunity for Turkey to go beyond the boundaries of its conservative image and to find opportunities and bases for conducting an active and a real regional policy. Armenian society could not adjust its stance, there were and still exist suspicion and uncertainty over the Armenian-Turkish relations, and this is a direct result of the “rushed” policy conducted from above. Although the myth of the enemy image is fairly enrooted, in the “case” of opposite “preaching,” however, it tends to weaken considerably, and specifically among the Armenians. The results of different surveys have shown that the Armenian body politic’s tolerance and “positive” predisposition toward the Turks have significantly increased in a matter of one year. As to how the discourse is carried out among the Turkish society during the phase of desire toward normalizing relations is altogether another issue, and this certainly will be seen by the existing or non-existing relations of the future.

From the perspective of the Armenian side, the matter of societal healing and deliverance from fixations can be resolved through the restoration of historical justice. Psychotherapy of and “awareness” by the entire Turkish people and society is indispensable. The “awareness of actuality” and accountability are sufficient enough for “psychological reestablishment.” In Turkish society, the defense mechanisms do not execute their functions under the social conditions of the time. This is not constructive, and it is an evasion—not solution—of the problem. Fear is at the heart of the defensive reactions. The manipulations, condemnations, justifications, and explanations are forms of avoiding the acknowledgment of one’s own feelings and emotions. It is therefore necessary to “retract” the

projection, see the strength in one's own self, and turn self-resistance into self-assistance.

Due to their own interests, it is either convenient or inconvenient for different superpowers, existing at different time periods, to resolve this problem, because they can not allow themselves to lose a very important political dividend such as the Armenian issue. Thus, they hardly will assist so that the Turkish society's "intolerance" toward the Armenians is "eradicated," or another myth, such as the Armenian-Turkish "friendship," is spread. The "myth of enmity" is not actively preached today only because it already exists, it is effective, and, as shown by the Armenian-Azerbaijani conflict, it becomes active even by a very small or a very big stimulus. Perhaps, and considering their own interests, the "friendly" and "neutral" superpowers are only guiding the nuances of that myth, and if Turkey chooses to make contact with Armenia and "come clean," the manipulation by those countries and by certain "international nationalist organizations" will hardly come into effect.

Sources

In Armenian

Բարսեղյան Լ., «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը և թուրքական հակազդեցությունը», Երեւան 2001թ.

Գարագաշեան Մ., Ցեղասպանության հոգեցնցումն ու ազգային ինքնությունը, Երեւան 2006թ.

Ինձիկյան Հովհաննես, Սոցիալական հոգեբանությունը և ցեղասպանությունը, Երեւան 1995թ.

Համելեն Ա., Բրոն Ժ.- Մ. «Վերականգնված հիշողություն», Երեւան 1995
Հայոց Մեծ եղեռն 90, Հոդվածների ժողովածու, Երեւանի համալսարանի ժողովածու, Երեւան 2005թ.

Հովհաննիսյան Ռիչարդ Գ., Հայաստանի Հանրապետություն, Հատոր 1. Առաջին Տարին, 1918-1919, Երեւան 2005

Մանուկյան Ա., Քաղաքական այլախոհությունը Հայաստանում, 1950-1988թթ., Երեւան 2005

In Russian

Акчам Т., Турецкое национальное "Я" и Армянский Вопрос, М.. 1995

Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии, М.-К 1996,

Лебедева М., Политическое урегулирование конфликтов, Москва 1999, стр. 49

Лебон Г., Психология толп, Москва 1998

Лурье С., Образы армянской политической мифологии., М., 2000

Ольшанский Д., Политическая психология, Питер 2002

Перлз Ф. С., Внутри и вне помойного ведра, Петербург-XXI век, 1995

- Почепцев Г., Теория и практика коммуникации, М., 1998
 Райгородский Д., Психология и психоанализ власти, Том 2, Самара 1999
 Саркисянц Г, Геноцид армян (организаторы и исполнители), Ереван, 2009
 Фирбюхер Г., Армения 1915, Уничтожение Турцией культурного народа, Ереван
 1991
 Хьелл Л., Зиглер Д., Теории личности, Питер 2008

Endnotes

1. Маркедонов С. Армяно-турецкие переговоры: внутривполитический фактор, [http://www.politcom.ru/8069.html/Markedonov, S.](http://www.politcom.ru/8069.html/Markedonov,S.), Armenian-Turkish Talks: The Domestic Political Factor (in Russian)
2. Лурье С. Образы армянской политической мифологии., М., 2000/ Lurie, S., *Imagery of the Armenian Political Mythology*, Moscow, 2000 (in Russian)
3. Саркисянц Г. Геноцид армян (организаторы и исполнители), Ереван, 2009, стр 21, /Sargsyants, G., *The Genocide of the Armenians: Organizers and Prepetrators*, Yerevan, 2009, page 21 (in Russian),
4. там же, стр 36/ Ibid, page 36
5. Հովհաննիսյան Ռ.Գ., Հայաստանի Հանրապետություն, Հատոր 1. Առաջին Տարին, 1918-1919, Երեւան 2005, էջ 10 /Hovannisian, R.G., *The Republic of Armenia, Volume I, The First Year, 1918-1919*, Yerevan, 2005, page 10 (in Armenian)
6. Лебедева М.М., Политическое урегулирование конфликтов, Москва 1999, стр. 49 / Lebedeva, M., *Political Regulation of Conflicts*, Moscow, 1999 (in Russian)
7. Հովհաննիսյան Ռ.Գ., Հայաստանի Հանրապետություն, Հատոր 1. Առաջին Տարին, 1918-1919, Երեւան 2005, էջ 11 / Hovannisian, R.G., *The Republic of Armenia, Volume I, The First Year, 1918-1919*, Yerevan, 2005, page 11 (in Armenian)
8. Ինճիկյան Հ., Սոցիալական հոգեբանությունը եւ ցեղասպանությունը, Երեւան 1995թ., էջ 64 /Inchikyan, H., *Social Psychology and Genocide*, Yerevan, 1995, page 64 (in Armenian)
9. Лебон Г., “Психология толп”, Москва 1998, стр. 21-22 / Le Bon G., *Crowd Psychology*, Moscow, 1998, pages 21-22 (in Russian)
10. Առնո Հ., Բրոն Ժ.-Մ., «Վերականգնված հիշողություն», Երեւան, 1995, էջ 35 / Hamelin, A. and Brun, J.-M., *La mémoire retrouvée*, Yerevan, 1995, page 35 (in Armenian)
11. նույն տեղում, օգտագործված հատվածը հեղինակների կատարած հղումներից է Լեփսիուս Յ., Փառսնի տեղեկագիր Հյաստանի ջարդերի մասին. 1918թ. գրքից, Բեյրութ 1968, էջ 48
 Ibid. The cited section is from the authors’ references made from Johannes Lepsius’s book entitled *Secret Report On the Massacres of Armenia: 1918*, Beirut, 1968, page 48 (in Armenian)
12. Акчам Т., Турецкое национальное “Я” и Армянский Вопрос, М.. 1995, стр.77
 * Ibid Em. *Tümg. İhsan Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, a.g.e., s.160-163 / Akçam T., Turkish National Identity and The Armenian Question*, Moscow, 1995 (in Russian) / Ibid Retired Maj. Gen. Sakarya, I., *The Armenian Problem: According to Documents*, pages 160-163 (in Russian)

13. Саркисянц Г. Геноцид армян (организаторы и исполнители), Ереван, 2009, стр.37 / Sargsyants, G., *The Genocide of the Armenians: Organizers and Perpetrators*, Yerevan, 2009, page 37 (in Russian),
14. Почепцев Г. Теория и практика коммуникации, М., 1998, стр.162-163 / Pocheptsev G., *The Theory and Practice of Communication*, Moscow, 1998 (in Russian)
15. Ziflioğlu, Vercihan, Turkish-Armenian journalist from Hürriyet Daily News
16. Մանուկյան Ա., Քաղաքական այլախոհությունը Հայաստանում, 1950-1988թթ., էջ 76, Երեւան 2005, Օգտագործված հատվածը հեղինակի կատարած հղումներից է Առնո Յանելեանի եւ Ժան Միշել Բրոնի «Վերականգնված հիշողություն», (Եր., 1995) գրքից: / Manukyan, A., *Political Dissidence in Armenia, 1950-1988*, page 76, Yerevan 2005 (in Armenian). The cited section is from the author's references made from Arnaud Hamelin and Jean-Michel Brun's book entitled *La mémoire retrouvée*, Yerevan, 1995 (in Armenian)
17. Բարսեղյան Լ., «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը եւ թուրքական հակազդեցությունը», Երեւան 2001թ., էջ 70-71 հղում է բերված թուրք նշանավոր հրապարակախոս Մեհմեթ Ալի Բիրանդի հոդվածը, որը հայերեն ներկայացրել է «Ազգ» թերթը, 24 հոկտեմբեր 2000թ. / Barseghyan, L., *The United States of America, Condemnation of the Armenian Genocide and the Turkish Reaction*, Yerevan, 2001, pages 70-71; a reference from the renowned Turkish publicist Mehmet Ali Birand's article, which the *Azg* daily published, in Armenian, in its 24 October 2000 issue
18. Лурье С., Образы армянской политической мифологии., М., 2000, стр. 12 / Lurie, S., *Imagery of the Armenian Political Mythology*, Moscow, 2000, page 12 (in Russian)

Սիրանույշ Գալստյան

Կինոգեյր, արվեստագիտության թեկնածու

Կիևն եւ հեռուադաստիարակները Հայաստանում 21-րդ դարասկզբին

Մեր իրականության մեջ խորհրդային երկրի փլուզումով նոր դարաշրջան սկսվեց, ուրեմնե արդի արվեստը մասնավորապես կինոն, պետք է որոշ իմաստով բանավեճի մեջ մտներ իր անցյալի հետ: Կինեմատոգրաֆը՝ լինելով ժամանակի կերպարն ամրագրող արվեստ, հայտնվեց իր փոփոխվող դիմագծերի որոնման բեկումնային փուլում: Մի կողմից, անցյալի փորձի ընդհանրացման, վերաիմաստավորման կարիք կա, մյուս կողմից՝ նոր ժամանակի կերպարի հայտնաբերման ու պատկերման: 1924թ. իր պաշտոնական կենսագրությունը սկսած հայ ազգային ֆիլմարվեստում եղել են զգալի նվաճումներ, ձեւավորվել են ավանդույթներ: Յոթանասուն տարիների ընթացքում սոցիալիստական «ստանդարտի» գերակայության օրոք, այնուամենայնիվ, ստեղծվել են եւ այնպիսի ֆիլմեր, որոնք մեր մշակութային կյանքում իրադարձություն են համարվել՝ մնալով ժողովրդի հիշողության մեջ եւ անգամ դառնալով նրա կենսագրության մի մասնիկը: Այդ սրտառույշ ժապավեններից որոշները՝ իբրեւ խորհրդային արվեստի մաս, ժամանակին ներկայացվում էին միջազգային փառատոներում եւ, որպես կանոն, արժանանում լավ ընդունելության, ինչի մասին վկայում է այն տարիների մամուլը: Արեւմուտքի համար այդ կինոնկարները կարող էին հետաքրքրություն ներկայացնել թե՛ գեղարվեստական առումով, թե՛ որպես ներփակ, անհայտ աշխարհի հետ հաղորդակցվելու միջոց: «Հայաստանը երբեք կինեմատոգրաֆիական գավառ չի եղել»,- ինչպես նշեց իր ելույթում Մոսկվայից հրավիրված մեր հայրենակից, հայտնի կինոգետ Արմեն Մեդվեդեւը վերջերս տեղի ունեցած՝ Հայաստանի կինեմատոգրաֆիստների համագումարի ժամանակ: Իհարկե, այսօր կինեմատոգրաֆն ուրիշ տեղ է զբաղեցնում, քան նախկինում: Կինոն այլեւ «արվեստների մեջ ամենակարեւորը չէ»: Երկաթե վարագույրի բացումով փոխվեց կյանքը, փոխվեցին մարդիկ: Նոր հասարակարգի կառուցումը տարաբնույթ դժվարություններ հարուցեց, այդ թվում՝ ստեղծագործական ոլորտում: Եվ ֆինանսական կամ տեխնիկական խնդիրներն ու պատճառաբանումներն ընդամենը հարցի մի կողմն են: Մերօրյա հայ կինոյի «ախտանիշերին» դեռ կանդադառանք:

Արդ նշենք, որ վերջին տասնհինգ տարում ոչ սակավաթիվ հայկական ֆիլմեր են ներկայացվել տարբեր կինոփառատոներում, արժանա-

ցել մրցանակների: Սակայն մեր հասարակության մեջ դրանք մշակութային հնչեղություն չեն առաջացրել: Դրանց մեծ մասին անտեղյակ է հայ հանդիսատեսը, թեեւ այդ ֆիլմերում այս կամ այն չափով, իհարկե, արտացոլվել է մեր կյանքի ու ժամանակի կերպարը: Սակայն՝ հաշվի առնելով քաղաքական եւ հասարակական իրադարձությունների այն ահռելի հեղեղը, որի հորձանուտում պտտվում ենք մինչ օրս՝ չի լինի ասել, թե հայկական կինեմատոգրաֆը լիարժեքորեն պատկերել, արտահայտել է մեր իրականությունը եւ, որ ամենակարեւորն է՝ մեր փոխված գիտակցությունն ու ինքնագիտակցությունը:

Կինոն ժամանակի դեմքն արտացոլող արվեստ է, նույնիսկ երբ իրականությունից փախչելու փորձեր է անում: Իսկ փաստավավերագրական կինոն առավելագույն չափով է դառնում ժամանակի տարեգիրը՝ պատկերաշարի մեջ մտապահելով այն, ինչ իր ապրած ժամանակի մեջ տեսել է ռեժիսորը եւ այն, թե ինչպես էին մարդիկ ապրում այդ օրերին: Պատահական չէ, որ հաճախ վավերագրական ֆիլմերից ավելի շատ բան ենք իմացել մեր մասին, քան խաղարկային նկարներից, որոնցում հիմնականում մարդիկ ցույց են տրվել ոչ այնպես, ինչպես կան, այլ այնպիսին, ինչպիսին որ պիտի լինեն տիրող կատարելատիպերին համապատասխան:

Այդպես՝ վերջին երկու տասնամյակում հայտնված հայկական ֆիլմերի մեջ քանակով աչքի են ընկնում ոչ թե խաղարկային, այլ փաստավավերագրական աշխատանքները, ինչը նախեսառաջ պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ֆինանսական եւ տեխնիկական տեսանկյունից այն անհամեմատ ավելի մատչելի է: Դրա հետ մեկտեղ նոր ժամանակաշրջանում շարունակ տեղի ունեցող իրադարձությունների խտությունը դրդում է կարեւորել ինքնին փաստերը, որոնք գեղարվեստորեն վերաիմաստավորելու համար սովորաբար ավելի երկար ժամանակ է պահանջվում: Այնպես որ, փաստերը պատկերելու միտումը վավերագրական կինոն երբեմն քաշում է առաջին պլան: Այդպիսով՝ ավելի մեծ տեղ է հատկացվում նրան: Պարզապես պետք է կարողանալ տարբերել վավերագրական ֆիլմը հեռուստահաղորդումից կամ ռեպորտաժից, որպիսիք հաճախ ներկայացվում են վավերագրական կինոյի անվան տակ:

Գալով մեր ֆիլմարտադրության գործընթացի հետազոտմանը՝ նշենք, որ երբ 2001թ. «Վահագն» մրցանակաբաշխության ժամանակ իբրեւ մշակույթի առանձին ոլորտ ընդգրկվեց ու ներկայացվեց նաեւ կինոարվեստը, պարզվեց, որ անկախության առաջին տասնամյակում շատ բարդ պայմաններում, որքան էլ տարօրինակ թվա, Հայաստանում նկարահանվել են երեք տասնյակից ավելի լիամետրաժ ու կարճամետրաժ, մոտ քսան մուլտիպլիկացիոն կինոնկարներ եւ բազմաթիվ վավերագրական ֆիլմեր: Այդ տարիներին հիմնվեցին մի շարք անկախ ստուդիաներ, սակայն դրանց մեծ մասի գործունեությունը ցանկալի զար-

գացում չունեցավ՝ ընդհատվելով ոչ թե մրցակցության, այլ պարզապես արտադրական հնարավորությունները սպառելու հետեանքով: «Հայֆիլմ» եւ «Հայկ» պետական ստուդիաները՝ նույնպես հայտնվելով ծանր վիճակում, մեծ դժվարություններ հաղթահարելու գնով միայն կարողացան պահպանել իրենց գոյությունը: Այդ ժամանակաշրջանում ստեղծված ֆիլմերի մի մասը նկարահանվել է մեր կինոյի ավանդական հիմքի վրա (նկատի ունենք Ա.Աղաբաբովի, Ա.Մանարյանի, Դ.Քեոսայանցի, Ս.Իսրայելյանի, Ա.Մկրտչյանի ֆիլմերը), իսկ մյուս մասը՝ առավել նոր կինոնտաճողության կրող, դեռեւս 1980-ականներին առաջ եկած սերնդի ռեժիսորների կողմից (Մ.Բաբայան, Մ.Դովլաթյան, Հ.Խաչատրյան, Վ.Չալոբրանյան): Բացի դրանից, մեր կինոյում երեսան եկան նաեւ նոր անուններ՝ Է.Բաղդասարյան, Տ.Խզմալյան, Ռ.Երզնկյան եւ ուրիշներ:

Նախքան որոշ ֆիլմերի վերլուծությանն անդրադառնալը, փորձենք հասկանալ եւ տալ «նոր հայկական կինո» երեսույթի ընդհանրական պատկերը եւ այն պայմանները, որոնք որոշիչ են եղել նրա ձեւավորման հարցում: Պետական ֆինանսավորմամբ աշխատող հին համակարգի քայքայումից հետո թերեւս խորհրդային ողջ տարածքում դիտվում էր մշակույթի, այդ թվում՝ կինոարվեստի անկում: Եվ առաջինն այդ ծանր վիճակից սկսեց դուրս գալ ռուսական կինոն, թեւս հարկ է նշել, որ նոր սերնդի կինեմատոգրաֆիստները հիմնականում թե՛ ժանրային, թե՛ սյուժետային իմաստով գնացին ամերիկյան կինոն ընդօրինակելու ճանապարհով: Իրենց աշխատառձն ու թեմաները փոխեցին նաեւ նախկինում կայացած կինոթեմադրիչները, ինչը բնական էր եւ անխուսափելի: Ճիշտ է, հատկապես տեխնիկական որակի առումով, առաջին շրջանի արտադրանքը շատ էր զիջում «բնօրինակներին», սակայն ժամանակի ընթացքում նորահայտ ֆիլմնեյթերները՝ ռեժիսորները, ավելի հղկվեցին ու հմտացան, եւ նոր կինոհերոսներն էլ ավելի տիպիկ, բնութագրական դարձան ստեղծված իրականությունն արտահայտելու առումով, առաջ եկան գեղարվեստական տեսանկյունից հետաքրքիր ֆիլմերի հեղինակներ, ինչպես նաեւ՝ դերասանների նոր սերունդ: Այդ ամենի շնորհիվ սկսեց ձեւավորվել նոր, արդի կինեմատոգրաֆ:

Երբ խոսքը վերաբերում է այնպիսի փոքր երկրի, ինչպիսին Հայաստանն է, ապա մեծածավալ կինոգործընթաց այստեղ ուղղակի լինել չի կարող: Բայց անկախ արտադրված ֆիլմերի գեղարվեստական մակարդակից եւ հեռուստատեսիվների առատությունից, կարելու է, որ պահպանվում է կողմնորոշումն առ մեծ էկրան: Եվ, առհասարակ, ազգային կինեմատոգրաֆի գոյատեւման համար անհրաժեշտ է ֆիլմերի որոշակի տարրապատկեր ունենալը, շատ կինոնկարներ հետո են առանձնանում: Կինոյի պատմության հետազոտումը ցույց է տալիս, որ շատ գործեր միանգամից չէ, որ նկատվում են եւ շատ գնահատականներ փոփոխվում են ժամանակի ընթացքում: Իհարկե, մեզ մոտ էլ փորձեր եղան ստեղծելու մարտաֆիլմի մեր տեսակը («Չգրված օրենք»,

Գ.Վարդանյան, Վ.Խաչատրյան, 2003, «Չկրակված փամփուշտներ», Ս. Թադևոսյան, 2006 եւ այլն): Այդ ժանրի տեղայնացմանն ուղղակի մղում էին պատմական նյութը՝ արցախյան ազատամարտը, եւ նրա հերոսները: Այդ թեման իր արտահայտությունը գտավ նաեւ Արամ Շահբազյանի «Մի վախեցիր» (սցենարի հեղինակներ՝ Լ.Գալստյան, Գ.Նալբանդյան) հինգմասանոց հեռուստաֆիլմում: Չնայած ֆիլմում տեղ գտած թերություններին, սխալ կլիներ չնկատել, որ այստեղ հեղինակները փորձ են արել իմաստավորել պատմության բեկումնային ընթացքը, նրա շրջադարձային պահերը եւ այն, թե ինչպես են դրանք արտացոլվել մարդկային ճակատագրերի վրա. նախկին կուսակցական բարձր պաշտոնյայի երես առած որդին (Ն.Լեւոնյան) հանցավոր միջավայրում ունենում է անլուծելի բախում, որից խուսափելու միակ ելքը դառնում է արցախյան մարտի դաշտում «պատսպարվելը», եւ դա այն ժամանակ, երբ շատերը «փախցնում էին» իրենց զավակներին՝ երկրից դուրս տանելով: Պատերազմական սուր դրամատիկ իրավիճակներում մարտակիցների մեջ տեսնելով մարդկային ու նաեւ հերոսական գծեր՝ փոխվում են տղայի պատկերացումները կյանքի արժեքների, ընդհանրապես գոյության իմաստի մասին: Բոլորովին անսպասելի կերպով երիտասարդը դրսևորում է մարդկային բարձր հատկանիշներ եւ վերջում զոհվում հերոսի մահով: Այս կինոնկարը՝ լինելով մեր հեռուստատեսությամբ ցուցադրված թերեւս առաջին հայկական սերիալը, լուրջ քննադատության արժանացավ, չնայած դրան հաջորդածները թե՛ արդի իրականության «մարսման» եղանակներով, թե՛ մասնագիտական հմտության տեսանկյունից, համենայնդեպս, առավել հաջողված չեն, եթե չասենք, որ զգալիորեն զիջում են: Ավելացնենք, որ «Մի վախեցիր»-ն ունի հերոսապատումին հատուկ որոշ գծեր եւ այս կամ այն չափով լուծել է նաեւ «մեր ժամանակի հերոսի» խնդիրը:

Այդ իմաստով արժե հիշատակել ֆրանսահայ ռեժիսոր Ռոբեր Գեդիգյանի «Ուղեւորություն դեպի Հայաստան» ֆիլմը, որը 2006թ. արժանացավ «Ոսկե ծիրան» երեսնյան միջազգային կինոփառատոնի արծաթե մրցանակին: Անշուշտ, ֆիլմի ձեռքբերումը Մերժ Ավետիքյանի ստեղծած ազատամարտիկի զուսպ, համոզիչ կերպարն է՝ «իսկական հայ հերոսի», որը նրա մարտակից ընկերոջ խոսքերով ասած՝ «պատերազմից չի օգտվել»: Թերեւս էպիզոդիկ այս հերոսը պետք է լիներ «մեր ժամանակի հերոսը», ում ունեցել ենք իրականում եւ, սակայն, ում մասին գրեթե մոռացել ենք: Դա այն կատարելատիպն է, որին այսօր կարոտ են թե՛ մեր իրականությունը, թե՛ կինոն: Կինոնկարը, որ նկարահանված է Հայաստանում, ինչ-որ տեղ արթնացող, երկչոտ ինքնության մասին է: Ֆիլմի՝ ողջ կյանքը Փարիզում ապրած հերոսուհին (Արիան Ասկարիդ) հոր հետքերով գալիս է իրեն անձանոթ երկիր՝ Հայաստան, որ կիսով չափ իր հայրենիքն է, եւ թաքուն, անսպասելի հարազատության զգացումներ է ունենում իր կարճատեւ ուղեւորության ընթացքում: Հարկ

է նշել, որ չնայած որոշ կլիշեներին ու շտամպներին, «թեթե» ժանրով արված այդ ֆիլմն իր մասամբ արկածային, մասամբ կոմիկական կողմերով հանդերձ, այնուամենայնիվ, արտահայտում է հետխորհրդային եւ հետպատերազմյան իրականության այն կողմերը, որոնց գրեթե չի անդրադարձել նոր ժամանակների հայ կինոն:

Արցախյան ազատագրական պատերազմի թեման իր արտացոլումը գտավ Ալբերտ Մկրտչյանի «Տխուր փողոցի լուսաբացը» (2008) ֆիլմում: Գործողությունները տեղի են ունենում հեղինակի հարազատ քաղաքում՝ Գյումրիում: Ֆիլմում կան նաեւ ռազմական տեսարաններ: Նույն ընտանիքում մեծացել են երկու տղա, որոնք հակադիր են իրենց պահվածքով, խիստ տարբեր է նրանց վերաբերմունքը հայրենիքի պաշտպանության հարցի հանդեպ: Ավագ որդին (Վ.Մկրտչյան), թողնելով սիրած աղջկան, հերոսական ոգեկոչւմով կամավոր գնում է արցախյան գոյամարտին մասնակցելու, իսկ կրտսերը (Ա.Սարգսյան) խնդրում է հորը (Գուժ Մանուկյան), որ ամեն գնով փրկի իրեն: Տղային «փախցնելու» մի քանի անհաջող փորձերից հետո հայրն ասում է, որ պետք է ներսում եղած վախը հաղթահարել: Պատանին հասկանում է, որ այդ վախը հաղթելով միայն կարելի է փրկվել: Եվ, ինչպես պահանջում են դասական դրամատուրգիայի օրենքները, հենց նա է զոհվում մարտի դաշտում: Այս տեսակ ընտանեկան պատումի կարիք շատ էր զգացվում վերջին տարիների հայ կինոյում, որն ուղղակիորեն կարտացոլեր պատերազմը, նրա ծանր բարոյահոգեբանական հետեւանքները: Սակայն հարկ է նշել, որ այս կինոնկարը չթողեց այնպիսի ազդեցություն, որպիսին կարող էր: Ֆիլմը ոճական տեսանկյունից միասնական չէ: Տրագիկոմեդիա այն չէս անվանի, որ ռեժիսորի նախընտրելի ժանրն է եղել տարիներ շարունակ: Կարծես ձգտում է դրամայի, բայց նրա մեջ էլ ներխուժում են մեկ տրագիկոմիկական տարրեր, մեկ՝ փոխաբերական (ռադիոյի նման պատերազմական աղմուկ գուժող ծովախեցին, որ վերջում փշրվում է հաղթական տանկի անիվների տակ): Վերջիվերջո, տարաբնույթ դրվագներն էլ կարող են ազուցվել գեղարվեստական համաչափության ինչ-որ ներքին սկզբունքներով եւ ամբողջականություն հաղորդել ֆիլմին, սակայն ցավով պետք է նշել, որ ռեժիսորին դա չի հաջողվել:

Նրա՝ 2000-ին էկրան հանած «Ուրախ ավտոբուսը» տրագիկոմեդիան դարձյալ նվիրված է Գյումրիին: Երկրաշարժից ավերված քաղաքի փողոցներով անցնում է «ուրախ ավտոբուսը»՝ իբրեւ ծիծաղելու ընդունակությունը երբեք չկորցնող մարդկանց հավաքական խորհրդանիշ: Այս փոխաբերական կերպարը հիմնականում կայացել է կիրառված պոմոլոգիայի մեթոդաբանական հնարքների եւ նրանում առկա հյուսթեղ բնավորությունների ու դերակատարումների շնորհիվ (Ա.Հարությունյան, Ժ.Բաղդասարյան, Ա.Գասպարյան, Մ.Պողոսյան): Ֆիլմն ավելի ամբողջական է, թեպետ այստեղ էլ հեղինակը զերծ չի մնացել

գրոտեսկային չափազանցություններից: Ալբերտ Մկրտչյանի այս ֆիլմը ցուցադրվել է Ֆրանսիայում եւ մի քանի ուրիշ երկրներում:

2001թ. վերջապես Սուրեն Բաբայանը ավարտին է հասցնում «Խենթ հրեշտակ» ֆիլմի նկարահանումները, որն արտադրություն էր իջեցվել դեռեւս 1993-ին: Լայնաթափ զանգվածային տեսարաններով այս ֆիլմը սկզբում նկարվում էր ըստ շվեդ գրող, Նոբելյան մրցանակակիր Պ.Լազերկվիստի «Բարաբա» վեպի: Կինոռեժիսորն առավել կենտրոնացել էր ոչ այնքան Բարաբայի, որքան հայ քրիստոնյա Սահակի կերպարի վրա, եւ ֆիլմն էլ պիտի նվիրվեր Հայաստանում Քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյակին: Մակայն թանկարժեք ֆիլմի նկարահանումը տնտեսական ճգնաժամի եւ շրջափակման պայմաններում օրեցօր դառնում էր անիրագործելի: Միայն 1998-ին հնարավոր դարձավ շարունակել աշխատանքները, այն էլ՝ խորհրդանշական գումարով: Այդպիսով՝ հմուտ մոնտաժի միջոցով օգտագործելով արդեն նկարահանված տեսարաններն ու դրվագները, հեղինակն արեց մի ֆիլմ այն մասին, թե ինչպես է պատմական կինոժապավեն նկարվում մեր օրերում: Եվ այդտեղ արտացոլվեցին նաեւ մերօրյա կեցության հիվանդագին երևույթները: Ռեժիսորի դերում նկարահանվել է կինոռեժիսոր Հարություն Խաչատրյանը, իսկ «Խենթ» հրեշտակի՝ Գաբրիելի դերում՝ Միքայել Պողոսյանը: Այն երկվորյակը, որ կարելի է տեսնել դերասանի կերտած հրեշտակի կերպարում, արտահայտում է նոր ժամանակների բնորոշ արժեքների համակարգի տատանումները, երբ խախտվում կամ ջնջվում են մարդկության կողմից վաղուց սահմանազատված բարու եւ չարի, աստվածայինի եւ դիվայինի միջեւ սահմանները: Վերջինս հայկական հետխորհրդային կինեմատոգրաֆի առաջատար դերասաններից մեկն է, որի երաժշտական կարողությունները եւ պլաստիկան կարող էին նրան մեծ հաջողություններ բերել նաեւ կինոմյուզիքում, սակայն այդ ժանրը չունեցավ ցանկալի զարգացում մեր մշակույթում (այսօր ո՞վ է հիշում ըստ Հ.Պարոնյանի անմահ ստեղծագործության՝ Գրիգոր Մելիք-Ավագյանի 1976-ին նկարահանած «Պաղտասարը բաժանվում է կնոջից» երաժշտական կատակերգությունը՝ Միեր Մկրտչյանի, Ռաֆայել Քոթանջյանի եւ այլոց հրաշալի դերակատարումներով, Առնո Բաբաջանյանի եւ Մելիք Մավիսակալյանի հեղինակած երաժշտությամբ, Վանուշ Խանամիրյանի բեմադրած պարերով եւ Էլվինա Մակարյանի, Ջարա Տոնիկյանի, Գեորգի Մինասյանի փայլուն վոկալով): Արդյունքում «Երեւան բլուզ», «Երեւան ջան» եւ այդ տեսակ ուրիշ մանրապատումային գործերում պարզապես շահարկվում է դերասանի երաժշտական ձիրքը:

Հարկ է նշել, որ Միքայել Պողոսյանը գլխավոր դերակատարումներով հանդես է եկել նաեւ Վիգեն Չալոբանյանի «Ձայն բարբառոյ...», «Լռության սիմֆոնիա» կինոգործերում: 2001թ. «Լռության սիմֆոնիա» ֆիլմում մարմնավորած կերպարի համար Բելառուսի մայրաքաղաք

Մինսկում կայացած «Լիատոպադ» («Տերեւաթափ») միջազգային կինոփառատոնի ժամանակ դերասանն արժանացավ տղամարդու լավագույն դերակատարման համար նախատեսված մրցանակին:

Ֆիլմի հեղինակ Վիգեն Չալդրանյանը 90-ականներից սկսած իր աշխատանքներում փորձում է արտացոլել նոր ժամանակը, փոխված իրականությունը: «Տեր ողորմեա» կինոնկարում ռեժիսորը ներմուծեց նաև փաստավավերագրական կադրեր, որոնցում ամրագրված են մեր հիշողության մեջ մնացած որոշ պատմական իրադարձություններ. «հեղափոխության առաջնորդի» հուշարձանի ապամոնտաժման տեսարանի վավերագրական կադրերն էկրանին ընթերցվում են որպես ժամանակաշրջանի խորհրդանիշ: Այս կադրերը տարբեր մակարդակներում արձագանքում են ֆիլմի խաղարկային էպիզոդներին, եւ կոնկրետ փաստը կինոպատումի հյուսվածքում վերաճում է ընդհանրացման, մանավանդ երբ հերոսը կանգնում է դատարկ պատվանդանին եւ խաղում «առաջնորդի» ոճով՝ դեկավարելով հումանիտար օգնության մեր օրերի «շքերթը»: Մեկ ուրիշ վավերագրական դրվագում մուսալեռցիների եփած ավանդական հարիսայից փորձում են «բաժին» փախցնել աստիճանների վրա իրար հրմշտող մարդիկ:

Ֆիլմի գլխավոր հերոսը ստեղծագործող է, ռեժիսոր, ըստ էության, Չալդրանյանի alter-ego-ն է, եւ նա էլ հենց խաղում է: Կինոնկարն այդպես էլ սկսվում է՝ ինքն իր դերը խաղացող ռեժիսորի եւ իր «երկրորդ եսի» երկխոսությամբ, որը ոճական իմաստով՝ գնալով վերածվում է մենախոսության: Ֆիլմի հիմնական ներքին հակասությունը արվեստագետի բախումն է ծառացած անլուծելի խնդիրների հետ՝ ինչպես նյութական, այնպես էլ բարոյահոգեբանական: Երբ վերջինս, առաջին հայացքից անհոգ, թափառում է երեւանյան փողոցներով եւ գլուխը մի կողմ թեքելով՝ տեսնում է իրական գրահամեքենա՝ «ԵՄՊ» (որն այդ ժամանակ մեր առօրյայի բաղկացուցիչ մաս էր դարձել), դրվագն ակնհայտորեն արտահայտում է այդ հերոսի թե՛ հոգեվիճակը, թե՛ կարգավիճակը հասարակական կյանքի ու գիտակցության որոշակի շրջափուլում: Դա տեղի է ունենում նաև ի հաշիվ այն բանի, որ էպիզոդում հայտնվում է «պետական ռազմական մեքենայի» առարկայական խորհրդանշանը:

Պետք է ասել, որ չնայած ֆիլմում առկա հաջողված մի շարք տեսարաններին ու էպիզոդներին, հեղինակը կորցնում է իր իսկ գտած բանալին՝ գնալով մտահայեցողական կամ «ոճազարդված» տեսարաններ կառուցելու ճանապարհով: Ճիշտ է, հերոսի ձակատագիրը տեղ-տեղ պրոյեկտվում է երկրի ու ժամանակի կտրվածքի միջով, եւ այստեղ փորձ է արվել պատմականը որպես ինտիմ գործընթաց ներկայացնելու, հերոսի կենսափորձը եւ դիտարկումները «ընդհանուր զանգվածի» հետ հատելու, սակայն այդ կապը ամբողջության մեջ՝ լայն, ընդհանրացնող իմաստով, տեղի չի ունենում: Մինչդեռ կինոն ընդունակ է տեսնելու նույնիսկ այն, ինչ բանաստեղծի խոսքերով ասած՝ «ժամանակի

փակի տակ է»:

2001-ին էկրան բարձրացած «Լոռույան սիմֆոնիա» ֆիլմում անցյալի ու ներկայի բախումը տեղի է ունենում, երբ «հանդիպում են» հերոսի՝ նախկին երեսնամյակ հանցագործի, այնուհետեւ՝ Միացյալ Նահանգներում հարուստ գործարարի անցյալը եւ ներկան: Ժամանակին հայրենիքում պատժից խուսափելու համար նա հոգեկան հիվանդ է ձեւացել, իսկ հիմա, իմանալով, որ անբուժելի հիվանդությամբ է տառապում, դատապարտված է մահվան, աճուրդի ժամանակ գնել է իր նախկին կացարանը՝ հոգեբուժարանը, այն բարելավելու նպատակով: Բացի գլխավոր դերակատարից, ֆիլմում հարկ է առանձնացնել Ժան-Պիեր Նշանյանի, Կարեն Զանիբեկյանի, վրաց դերասանուհի Ն.Կասրաձեի եւ ոչ պրոֆեսիոնալ դերասան Վ.Գրիգորյանի խաղը, որը հոգեբուժարանի «պրեզիդենտի» ապշեցուցիչ կերպար է ստեղծել: Չնայած ֆիլմի որոշ արժանիքներին, այստեղ էլ Չալոբանյանը զերծ չի մնացել չափազանցություններից, հատկապես երբ բացահայտ կերպով նյութականացրել է «լոռույան սիմֆոնիայի» գաղափարը՝ դիրիժորական փայտիկ տալով հոգեբուժարանի ծեր բնակիչներից մեկի ձեռքը՝ Վլադիմիր Մարյանի դերակատարմամբ: Ամեն դեպքում, այս ֆիլմն արժեքավոր է մեր կինոյում նյութի, ներմուծված հերոսների թարմության տեսանկյունից: Այն արտադրված է Ֆրանսիայի հետ համատեղ, եւ Փարիզի կինոթատրոններում ցուցադրվելուց բացի, ընդգրկվել էր Սան-Պաուլոյի (Բրազիլիա) միջազգային կինոփառատոնի ծրագրում:

Թե ինչ հետք են թողնում նույն հերոսի կենսագրության մեջ անցյալի ու ներկայի հարաբերությունները, արտացոլված է նաեւ Տիգրան Խզմայանի «Պիեռլեկինո կամ օդից էլ թեթեւ» ֆիլմում, որի առանցքը ծեր ծաղրածուի (Վ.Մարյան) փշրված ճակատագիրն է, նրա կյանքի ու սիրո պատմությունը: Կինոնկարի նախերգանքը փողոցում դեմառդեմ հայտնված «հարսանիքի» եւ «թաղումի» բախումնային տեսարանն է, որը սակայն՝ իբրեւ ֆիլմի էքսպոզիցիա, ոճական իմաստով թելադրող չի դառնում: Պարզաբանենք. «ուրախության» եւ «սգո» հանդեսների արանքում հայտնված սրինգ նվագող ծաղրածուն, «հակադիր» բովանդակություն կրող թափոքների ճնշման տակ ինքն է սրինգ դառնում («որի վրա կարող են նվագել»), ինչն արտահայտվում է մեկ այս, մեկ այն կողմին երաժշտական «հարկադրված» նախապատվություն տալու մեջ: Այս չափազանցված՝ գրոտեսկային, փոքր-ինչ էքսցենտրիկ սկիզբը բոլորովին ուրիշ ֆիլմ է խոստանում, այնինչ գործողության հետագա ընթացքը բավականին տարանջատ է, տրոհվում է ժանրային իմաստով իրարից խիստ տարբեր կտորների: Ժանրերի «խառնումը» բնավ ժխտելի չէ, ինչպես որ անընդունելի չեն այն հեղինակները կամ ֆիլմերը, որոնց ոճի հիմքը այդ մեթոդն է կազմում: Խոսքը տարբեր ոճերի ներդաշնակ, համաչափ զուգակցման մասին է, ստեղծագործության՝ իբրեւ օրգանիզմի, ամբողջականության մասին, թեկուզ եթե այն խճան-

կարային բնույթ ունի:

«Պիեռլեկինոյի» առանձին «համարները» կարող էին միահյուսվել հերոսի իրական կյանքին՝ այդկերպ փոխաբերականը ձուլելով իրականին, ինչն օրինակ, հաջողվել է գրեթե կրկեսային պայմանականության հասնող այն դրվագում, երբ ինչ-որ ղեկավար պաշտոնյայի «պատշաճ» ընդունելություն ցուցաբերելու համար գազամատակարարման ընդհատման հետեւանքով (որ այն օրերի մեր կյանքի իրական փաստ է) հանգած «անմար կրակը» ժամանակավորապես վառելու նպատակով «գազի բալոն» է բերվում: «Արարողությունից» հետո լքված «անմար կրակը» շարունակում է «անօգուտ» վառվել: Մոտակայքից հայտնվում են սպիտակ խալաթավոր երկու խոհարարուհիներ՝ հսկայական կաթսայով, որն անմիջապես, առանց «բարդույթների» դրվում է «անմար կրակին»: Սա ֆիլմի ամենահաջողված էպիզոդն է թերեւս, եւ այստեղ կյանքի փոխաբերական երգիծանկարը եւ, ով գիտի, գուցեւ փաստացի դեպքը (այդ տարիների մեր կենցաղը լի էր գրոտեսկով եւ անհավանականով) հանդես են գալիս համատեղ, ու կերպարային իմաստով դրանք դժվար է զատել միմյանցից: Այս տեսարանը վկայում է, որ իրականությունն այնքան շերտեր ունի եւ ընդունակ է հաղորդելու ամենաընդարձակ վերացական, փոխաբերական մտքերը:

Դարձյալ մեկ հերոսի ճակատագրի բեկումների միջոցով նոր ժամանակների իրականությունն է պատկերված Սուրեն Բաբայանի «Ժանո» (գլխավոր դերում՝ Ժան-Պիեր Նշանյան) ֆիլմում, որի բեմելը կայացավ 2004թ. երեսնյան միջազգային առաջին «Ոսկե ծիրան» կինոփառատոնի շրջանակներում: Իր ոճով ու կառուցվածքով բավականին անսպասելի այս ֆիլմում տեղ են գտել դրվագներ, որոնք աղերսներ ունեն կինոյի «լայնէկրան» պատմության հետ. հեղինակի միտումնավոր «մեջբերումները» անցյալի հայկական ու ոչ հայկական ֆիլմերից հետաքրքիր վերաիմաստավորում են ստանում ժամանակակից այս ֆիլմում: Այդպիսով՝ նրբաձաշակ պատկերներով հագեցած հիշողություններ. «գեղագիտական» մանկություն ունեցած ռեժիսորը՝ Ժանոն, ստիպված է ապրուստ վաստակել՝ հարսանիք ու թաղում, ինչպես նաեւ գովազդներ նկարահանելով: Եվ ֆիլմի հենց առաջին դրվագներից մեկում թաղման ժամանակ տեսնում ենք մերօրյա «պրոֆեսիոնալ լացողների» (տեսարանն ուղղակի արձագանքում է Աղասի Այվազյանի սցենարով, ըստ Մունդուկյանի համանուն գործի Յուրի Երզնկյանի նկարահանած «Խաթաբալա» ֆիլմին, իսկ ավելի ուշ, գովազդի նկարահանման տեսարանն ընկալվում է իբրեւ ոճագարդված մեջբերում հարավսլավացի ռեժիսոր Դուշան Մակավեւի 1970-ականների հայտնի «Մոնտենեգրո» ֆիլմից): Այնուհետեւ, մի օր «հեռավոր մանկությունից» նրա մոտ է գալիս մի ծերունի, որին միանգամից չի կարողանում ճանաչել Ժանոն, եւ զարմանքով նայում է գյուղից եկած ծերուկի ճամպուկի պարունակությամբ, որ լեցուն է քաղաքում գնված կանացի մեծ չափսերի ներք-

նազգեստներով (վերհիշենք Արմեն Զիգարխանյանի մարմնավորած հերոսին, Էդմոն Քեոսայանի «Երբ գալիս է սեպտեմբերը» հանրահայտ ֆիլմում): Իսկ ծերունու ով լինելը հիշելուց հետո, ժանոն լողացնում է նրան հարազատի հոգատարությամբ (դարձյալ ուղղակի մեջքերում, այս անգամ՝ Հենրիկ Մայանի Հրանտ Մաթեոսյանի սցենարով նկարահանած «Մենք ենք, մեր սարերը» ֆիլմից): Սակայն այդպես էլ իր տեղը կյանքում չգտնելով՝ ժանոն սեփական մահվան լուրն է տարածում, եւ բանը հասնում է մինչեւիսկ իր հոգեհացին (դարձյալ ոճազարդված մեջքերում, այս անգամ՝ վրաց ռեժիսոր Գեորգի Դանելիայի ըստ Բ. Կոստանի պիեսի նկարահանած «Մի վշտանա» ֆիլմից): Այս ամենից հետո հերոսը ֆիլմի սկզբում կարծես իր հետեւից եկած անցյալի կենդանի հուշ հանդիսացող ծերունու հետ վերադառնում է գյուղ, որտեղ էլ դժբախտ պատահարի պատճառով կնքում է իր մահկանացուն...

Նկատի ունենալով ոճազարդումները եւ նրանց՝ որոշ առումով հեզմակն համատեքստը, պետք է ասել, որ անկախ այն բանից, թե ինչ ընդունելության է արժանացել հանդիսատեսի ու քննադատության կողմից, այս ֆիլմը բացառիկ է իր ոճի առումով հայկական կինեմատոգրաֆում, նման փորձ մենք դեռեւս չենք ունեցել:

Ինչեւէ, բոլոր այս ֆիլմերի սցենարներում դրամատուրգիական անկատարություն է նկատվում, հմուտ խմբագրական աչքի կարիք է զգացվում: Եվ դա պատահական չէ. այսօր կինոաշխարհում հաճախ են խոսում «սցենարական» ձգնաժամի մասին: Իսկ ինչ վերաբերում է մեր կինոյին, ապա սցենարիստների, կինոդրամատուրգների մեծ պակաս ունենք: Եվ մեր կինոռեժիսորներն էլ, կարծես, նրանց կարիքը բոլորովին չեն զգում: Համենայնդեպս, այդ են վկայում մեր դիտարկած խաղարկային ֆիլմերը, որոնց սցենարի հեղինակները միայն իրենք ռեժիսորներն են, թեւս համաշխարհային կինոյի փորձը ցույց է տալիս, որ արդյունավետ է լինում, երբ նրանք որպես սցենարի հեղինակ համագործակցում են արհեստավարժ սցենարիստների հետ:

Դեռ կանդրադառնանք ժամանակակից հայ կինոյի «ախտանիշերին»: Առայժմ շարունակենք վերլուծել վերջին տարիների ֆիլմերը:

Մեր ֆիլմարվեստում թե՛ ձեւի, թե՛ բովանդակության առումով եզակի գործերից է նաեւ հայտնի մուլտիպլիկատոր Լյուդմիլա Սահակյանցի «Նախաշեմին» ֆիլմ-միստերիան, որտեղ կինոն համադրված է անիմացիայի հետ: Ութ-իւր տարի պայքարելով ֆիլմը կայացնելու համար՝ հեղինակը վերջապես այն ավարտի հասցրեց 2002-ին: Հիրավի, զարմացնում է այն փաստը, որ էներգետիկ ամբողջականության առումով գործը չի տուժել, այսինքն՝ արտադրական դժվարությունները, աշխատանքային ջանքերը հետք չեն թողել. ֆիլմում գերիշխում են Գոյի հաղթահարման ճիգերը, որ հերոսին են (գլխավոր դերում՝ Ռեգինանտաս Ադոմայտիս), հետեւաբար՝ հեղինակինը, որ ընկած են նրա մտահղացման հիմքում: Ազգային ողբերգության ցավագին հիշո-

ղությունները մարդուն հասցրել են խելացնորության: Նա կորցրել է բարին եւ չարը գիտակցելու, սահմանազատելու կարողությունը: Եվ նրա գիտակցությունն ավետափ է զարկվում տառապանքի անծայր օվկիանոսում: Որոշ միզանսցեններում, օրինակ՝ մահճակալին նստած Ադամայտիսի կերպարի մեջ, դժվար է չտեսնել Կոմիտասի սովերը, եթե ոչ ուղղակի ճանաչել նրան... թեեւ ֆիլմի հեղինակը գերծ է մնացել կերպարային որոշակիացումից: Ինչ-որ միատիկ նախասկիզբ կա ֆիլմում, էներգիա, որ արձակվում է էկրանից, եւ արդյունքում, տառապագին բովանդակությամբ հանդերձ, ֆիլմը գերում է ոգեղենությամբ, կլանում է ու դիտվում մեկ շնչով: Սակայն այս ֆիլմի հանդիսատեսը մեծաքանակ լինել չի կարող. նա պետք է պատրաստ լինի 57 րոպե չարչարվելու: Սա այն ֆիլմերից է, որ հանդիսատեսից պահանջում է հոգեւոր ու մտավոր մեծ աշխատանք: Մարդկային հոգու անցնելիք ճանապարհի կինոպատում է սա, նրա ներքին կյանքի՝ աշխարհիկ պայմանականություններից գերծ հոգու պլոժեն, նրա դիալեկտիկան: Որքանով ենք կռահում, իմաստավորում մեր ներքին կյանքի շրջադարձերը: Աննկատ ենք թողնում, թե՞ դասեր ենք քաղում հանկարծահաս պայծառացման պահերին: Այնկողմնային աշխարհի նախաշեմին գտնվելով՝ մարդը դեգերում է մենթալ ու հոգեւոր տարածքներում եւ գալիս... ներումի շեմին: Իմաստություն կա այս ֆիլմում: Եվ նրա կայացմանը մեծապես նպաստել է Ավետ Տերտերյանի երաժշտությունը, որը հանդես է գալիս որպես պատկերին հավասարազոր գեղարվեստական ուժ, այլ ոչ թե նվագակցում է նրան:

2003թ. էկրան բարձրացավ Հարություն Խաչատրյանի «Վավերագրողը» ֆիլմը (սցենարի հեղինակներ՝ Հ.Խաչատրյան, Մ.Ստամբուլյան, Վ.Գասպարյան): Այստեղ ջնջված են խաղարկային եւ վավերագրական կինոյի սահմանները. այդպիսին է ֆիլմի հայեցակարգը: Եվ դա միգուցե պատահական չէ, քանի որ ֆիլմի ռեժիսորը խաղարկային կինո է եկել վավերագրականից եւ իր ոճի մեջ սկզբունքորեն պահպանում է վավերագրականությունը: Իսկ այս ֆիլմում դա առավել քան արդարացված է, քանի որ նրա գլխավոր հերոսը վավերագրող ռեժիսոր է, որի դերը կատարում է կինոռեժիսոր Սուրեն Բաբայանը (վերջինիս «Խենթ հրեշտակ» ֆիլմում, ինչպես նշել ենք արդեն, իր հերթին, ռեժիսորի դերում հանդես էր եկել Հ.Խաչատրյանը): Ֆիլմում նկարահանվել են նաեւ նկարահանող խմբի մյուս անդամները, ինչպես նաեւ Երեսնի մուրացկանները, անտուններն ու որբերը, կալանավորները, բժիշկները: Նկարահանող խումբը գնում է տարբեր տեղեր, «հանդիպում ունենում» կյանքի, իրականության տարբեր շերտերի հետ: Կիրառված դրամատուրգիական հնարքները, օրինակ, խեղճ ու կրակ մարդկանց խմիչք բաժանելն ու սպասված «ինտրիգը» ֆիլմի մեջ ներմուծելը իբրեւ «Չբավորների խնջույք», ինչ-որ տեղ վարկաբեկում է վավերագրող ռեժիսորի մասնագիտությունը: Սակայն, ըստ ֆիլմի, այդպես է վարվում նրա գործող անձ հանդիսացող վավերագրող ռեժիսորը: Այս ֆիլմն ու-

նեցավ փառատոնային կենսագրություն՝ ցուցադրվելով Ռոտրոդանում, Կատլովի Վարիում, Արգենտինայում եւ այլուր՝ միջազգային ճանաչում բերելով իր ռեժիսորին:

2005-ին Ռոտրոդամի միջազգային կինոփառատոնի Հյուբերտ Բալս հիմնադրամի աջակցությամբ նկարահանվեց «Պոետի վերադարձը» (սցենարի հեղինակ՝ Միքայել Ստամբուլցյան) ֆիլմը, որ նվիրված է մեծ բանաստեղծ եւ փիլիսոփա աշուղ Ջիվանուն: Դարձյալ վավերագրական ոճով նկարահանված այս խաղարկային կինոնկարում միաձուլված են ֆիլմի ստեղծման երկու տարբեր մեթոդները: Ջիվանին էկրանին հայտնվում է արձանի տեսքով. իր պոեզիայով՝ երգերով ներկայանալուց բացի, որ ժամանակ առ ժամանակ հնչում են ֆիլմում: Այսինքն՝ եթե խոսենք զուտ կինեմատոգրաֆիկ նյութի, կինեմատոգրաֆիկ կերպարի դիտանկյունից, ապա ֆիլմի «հերոսը» պոետի արձանն է, որի երկունքն ամրագրված է կինոժապավենի վրա: Մենք տեսնում ենք քանդակագործ Արտաշես Հովսեփյանի աշխատանքի տարբեր փուլերը՝ սկսած կավին «շունչ փչելուց» մինչեւ քարի ընտրությունը, նրա տեղափոխումը եւ այլն: Ահա հսկայական քարի ներսից «դուրս է բերված» պոետի կերպարը, իսկ նրա մեջքին փայտե խաչ հիշեցնող ամրակ է կապված: Մինչ բեռնատար մեքենայի մեջ տեղադրվելը, պարաններով կապկպված արձանը պտտվում, ասես, «ճախրում է» օդում՝ սակայն ի տես դնելով իր «խաչը», որ քանդակի ստեղծման որոշակի փուլ է հանդիսանում: Ֆիլմում արձանը ճամփորդում է Հայաստանի միջով՝ դեպի Ջիվանուն ծնած Ջավախք: Արձանը պոետի՝ քարի մեջ մարմնավորված ոգին է, հենց ինքը պոետն է՝ «տեսնում» է, «լսում», «ժպտում», խոժոռ կամ գոհ ու խաղաղ «նայում» եւ այլն: Ֆիլմի հեղինակները եւ օպերատորները (Վ.Պետրոսյան, Ա.Միրաքյան) նման գեղարվեստական արդյունքի են հասել՝ հմտորեն կիրառելով կինոարվեստի արտահայտչամիջոցները. ռակուրսները, տարբեր հղացումների սահուն մոնտաժային հերթագայումը եւ, իհարկե, լույսը՝ նրա հագիվ նկատելի ելեւէջները: Ֆիլմի բարձրակետը երկու պոետների «հանդիպումն» է անշուշտ: Գյումրիի միջով անցնելիս Ջիվանու արձանը մի պահ «կանգ է առնում» Իսահակյանի արձանի առջեւ, ու երկու մեծ պոետները, որ իրենց երկրային կյանքում չեն հանդիպել, դեմոնստրացիոն «նայում» են իրար: Արձանը, քանդակը ինքնին «անշունչ» չէ: Սակայն տվյալ դեպքում խոսքը զուտ կինեմատոգրաֆիկ միջոցներով այն «կենդանացնելու», «մարդեղեն» դարձնելու մասին է: Դեպի Կարգախ՝ Ջիվանու ծննդավայր ուղևորված պոետի արձանն ամենուր դիմավորում ու ճանապարհում են դիոլ-զուոնայով, ազգային ծիսակարգերով, սակայն վերջում Ջիվանու արձանը «հավերժական ուխտավորի» նման մնում է ճանապարհին՝ ձյան տակ, ասես, սպասելով վերադարձի համար առավել բարենպաստ ժամանակների... Մի կողմից, նրա ժամանակավոր հանգրվանը ներառած կադրը ամփոփում է պոետական «անվերջ վերադարձի» միտքը, մյուս

կողմից՝ այդ պատկեր-կերպարը կարող է առօրեական իմաստով ընկալվել, օրինակ, որ բեռնատարը պարզապես խրվել է ցեխերի մեջ եւ միգուցե կկարողանա դուրս պրծնել տարվա եղանակի փոփոխությունից հետո, կամ պատմական տեսանկյունով դիտվել՝ վերջնականորեն կորսվելու շեմին հայտնված Ջավախքին որքանով է պետք իր «պոետի վերադարձը»: Այնուամենայնիվ, դժվար է անվերապահորեն ընդունել կինոյի զուտ գեղագիտական հայեցակարգ-մոտեցումով հղացված այդչափ բազմանշանակ ու վերացարկված վերջաբանը: Ավարտի հասնելով՝ պատումը ձգձգվածության պատճառով կորցնում է իր որոշակիությունը, դառնում է աղոտ: Ճիշտ է, պոետն առհասարակ ժամանակից դուրս է՝ հավերժականի տիրույթում է, բայց որքանով է ֆիլմում պատկերված հենց Ջիվանու բանաստեղծական աշխարհը. միայն նրա որոշ երգերի կատարումներում: Վերջիվերջո, եթե վավերագրական մեթոդով նկարահանված այս հեղինակային ֆիլմ-ռեպորտաժը դիտի անտեղյակ հանդիսատեսը կամ մեզնից շատ ավելի հետո եկող սերունդը, ինչ պատկերացում կկազմի մեր ապրած ժամանակի մասին, ինչ կասի նրան այս «ժամանակի փաստաթուղթ», ինչին ընդհանուր առմամբ հավակնում է ցանկացած ֆիլմ:

2005-ին «Ոսկե ծիրան» միջազգային կինոփառատոնի շրջանակներում կայացավ եւս մեկ հայկական ֆիլմի պրեմիերա. խոսքը Էդգար Բաղդասարյանի «Մարիամ» կինոժապավենի մասին է: Ֆիլմի հերոսուհին ուսուցչուհի է եւ աշխատում է խուլուհամբերի մասնագիտացված դպրոցում: Գլխավոր դերակատարմամբ հանդես է եկել Ժանեթ Հովհաննիսյանը, որի զուսպ, համոզիչ խաղը ֆիլմի ամենաակնհայտ ձեռքբերումներից է: Պրոֆեսիոնալ դերասանների կողքին այստեղ նկարահանվել են նաեւ լսողության խանգարում ունեցողների դպրոցի ուսուցիչներ, աշակերտներ ու շրջանավարտներ: Մենակությունից տանջվող հերոսուհին իր տանը գտնվելիս ինչ-որ սուր ձայն է սկսում լսել: Այդ ձայնի առաջացրած ուժգին արձագանքից փշրվում են ապակիները, եւ ներխուժում է տագնապալի-ագրեսիվ լույս... Երիտասարդ կնոջ մեջ կատարվող իրադարձությունների միստիկ բնույթը հասցնում է նրան հոգեկան հավասարակշռության խախտման եզրին: Հերոսուհին ազատվում, փրկվում է իրեն հալածող արտառոց երեւոյթներից, երբ հղիանում է, պատրաստվում մայր դառնալ: Մի կողմ դնելով ֆիլմի սցենարական թույլ եւ վիճելի կողմերը, անդրադառնանք նրա պատկերաշարին: Ֆիլմը տեխնիկապես նկարահանված է վարպետորեն (օպերատոր՝ Վ.Տեր-Հակոբյան), առկա է կինեմատոգրաֆիկ բարձրաձաշակ պատկերման մակարդակը, սակայն անվերջանալի երկար ձգվող, ձանձրալի տեսարանները, որ իրենց ասելիքը սպառելուց հետո էլ դեռ շարունակվում են, ֆիլմի համար բնավ շահեկան չեն, որքան էլ հմտորեն բեմադրված ու նկարահանված լինեն: Այդուհանդերձ, Էդգար Բաղդասարյանի «Մարիամը» նյութի ընտրության տեսանկյունից նորույթ էր մեր կինոյում:

Նյութի թարմությամբ աչքի ընկավ նաեւ Վիգեն Չալդրանյանի «Քրմուհին» ֆիլմը (2007, սցենարի հեղինակներ՝ Վ. Չալդրանյան, Ա. Աղասարյան), որ Հայաստանի եւ ԱՄՆ համատեղ արտադրություն է: Պատմական նյութի «գլամուրային» պատկերումը, հովվերգական ոճազարդումը, իրենց մակերեսայնությամբ հանդերձ, նոր երեսույթ են մեր կինոյի համար: Բացի դրանից, այստեղ մոնտաժային համադրումների միջոցով հարաբերվում ու կապվում են ներկան՝ XXI դարը, եւ հեռավոր IV դարը, որ կրում է հեթանոսության վախճանը եւ հայ ժողովրդի հոգետը վերածնունդը՝ անցումը քրիստոնեության: Հեթանոսական տաճարի քրմուհի-գուշակը (Ռուզան Մեսրոպյան), իրավունք չունենալով ապրել աշխարհիկ կյանքով, սիրահարվում է մի երիտասարդի՝ սովորական մահկանացուի, ինչն առաջ է բերում քրմապետի (Կ. Զանգիբեկյան) եւ ժողովրդի զայրույթը: Քրմուհու հոր (Կ. Զանգիբեկյան) սերն ու հոգատարությունն անկարող են նրան պաշտպանել: Սիրելին զոհվում է, իսկ ինքը՝ անիծված իր կրոնից ու աստծուց, խորթ եւ օտար՝ նոր կրոնին, դատապարտվում է հավերժական տառապանքի՝ ժամանակների միջեւ: Հայտնվելով մեր օրերում՝ նա ենթարկվում է ավտովթարի: Ճիշտ պահին, ճիշտ տեղում հայտնված պատմաբանը (Վ. Չալդրանյան) փորձում է օգնել նրան... Ֆիլմում փորձ է արվել ստեղծել մեր հեթանոսական անցյալի կորսված, ըստ էության, անհայտ տեսողական կերպարը, ինչը հնարավորություն է տվել հեղինակներին գնալ հորինվածքի, երեսակայության հետքերով:

Այսպիսով՝ քննարկման համար մենք ընտրեցինք մի քանի լիամետրաժ կինոնկարներ, որոնց հեղինակները մեր արդի կինոյի առավել հայտնի ու ակտիվ գործող դեմքերն են: Իսկ առանձին օրինակների դիտարկումն անհրաժեշտ է ներկա ֆիլմարվեստի ընդհանուր բնութագիրը տալու համար: Այսօր որքան էլ խոսում են միջոցների բացակայության մասին, 2000-ից ի վեր Հայաստանում նկարահանվել են մոտ 60 լիամետրաժ եւ կարճամետրաժ գեղարվեստական խաղարկային ֆիլմեր, այսինքն՝ երկու անգամ ավելի, քան անկախության առաջին տասնամյակում, մոտ քսան մուլտիպլիկացիոն եւ դարձյալ մեծ թվով վավերագրական ֆիլմեր: Իհարկե, մեր հեղինակներն աշխատում են հաճախ նվազագույն միջոցներով, բայց ֆիլմերի անկատարությունը, ինչպես տեսանք, միշտ չէ, որ կարելի է բացատրել՝ բերելով ֆինանսական պատճառաբանումներ: Ներկա գտնվելով իրարահաջորդ պրեմիերաներին ու նաեւ մեծ ընդմիջումներով ցուցադրվող հայկական ֆիլմերին, ընդհանուր առմամբ, քեզ համակում է անբավարարության զգացումը: Ու եթե ամբողջության մեջ դրանք հաջողված չես անվանի, համենայնդեպս, այդ ֆիլմերը մեր ազգային կինոյի ինչ-որ փուլ են ներկայացնում:

Մեծ ֆիլմեր դիտելիս համոզվում ես, թե որքան տարաբնույթ կարող են լինել տաղանդի, կատարելության դրսեւորումները, իսկ երբ ֆիլ-

մերն ինչ-որ առումով ստացված չեն՝ միտքդ զարմանալիորեն սկսում է փնտրել այն, թե ինչն է «միավորում» դրանք... Դիտարկված բոլոր ֆիլմերում կան առանձին հաջողված դրվագներ, տեսարաններ եւ, իհարկե, կերպարներ՝ մարմնավորված շնորհալի դերասանների ուժերով: Հեղինակներն էլ զուրկ չեն մասնագիտական հմտությունից, այս կամ այն չափով առկա է նաեւ ներշնչանքը: Սակայն, երբ ստեղծագործողը չափից դուրս է տարվում գտածով՝ կորցնում է չափի զգացումը, արդյունքում՝ հեռանում է իր իսկ նշանակետից: Այո, երբեմն արժե հրաժարվել շլացուցիչ թվացող մասերից՝ հանուն գործի ամբողջականության, ոճական միասնության՝ ստեղծագործական ազահություն ցուցաբերելու փոխարեն: Մի կարեւոր հանգամանք եւս. մեր ֆիլմերին հիմնականում պակասում է մթնոլորտը՝ այն, ինչ ընդունված է անվանել «գործողության երկրորդ պլան»: Կինոյում ամենադժվար տրվող բանը մթնոլորտի վերատեղծումն է երեւի թե: Իսկ պատճառներից մեկը հեղինակների ստեղծագործական մեկուսացումն է: Հիրավի, ինչ է ստացվում. ունենք ռեժիսորներ, բայց չունենք ռեժիսուրա՝ համակարգ: Հեղինակի մեկուսացման մեջ ծնված գործում առկա տառապանքն առավելագույն չափով անձնական բնույթ է կրում: Չկա մեր իրականության համընդհանուր տառապանքի իմացություն. կա դրա մասնակի գիտելիք: Չկա գեղարվեստական ընդհանրացում, համընդհանուր տառապանքի մեջ իր բաժին ապրումների որոնում ու երեւակում, կա կենտրոնացում սեփական անձի ու սեփական ապրումների շուրջ: Մի խոսքով՝ բացակայում է տառապանքի այն «ինքնուրույնությունը», որով արվեստագետը հարաբերվում է հավերժականի ու իր ժամանակի հետ: Իսկ սա բավականին ծանր «ախտորոշում» է: Եվ որքան էլ այսօր բարձրաձայնենք հայ հանդիսատեսի ու մեր կինոյի ընդհատված կապի մասին, վստահորեն կարելի է ասել, որ եթե հանկարծ հայտնվի մի տաղանդավոր գործ, որի մեջ շոշափվի ժամանակի զարկերակը, լավի նրա շնչառությունը, որը համընկնի ժողովրդի կենսառիթմերի հետ, այն հազիվ թե աննկատ մնա:

Հին առասպելներն ու մաշված գաղափարախոսությունները փլվել են, եւ արժեքների վերագնահատում էլ կարծես տեղի չի ունենում մեզանում: Այսօր, երբ հայտնվել ենք նոր, ազատ իրականության մեջ՝ առանց գաղափարների ու գաղափարախոսության, առանց շրջանակների ու կաղապարների, ակնհայտորեն գործ ունենք ոչ այնքան ազատության, որքան նրա վերասերման հետ: Դա նկատելի է ժամանակակից հեղինակների որոշ գործերում (լինի դա կինո, թե գրականություն), մանավանդ տարատեսակ հեռուստահաղորդումներում եւ այսպես կոչված՝ «շոուներում», որոնցում հաճախ է դիտվում չափի զգացման կորուստը, աչք են ծակում անձաշակությունն ու մտահորիզոնի սահմանափակությունը, հաճախ՝ պարզապես գրագիտության պակասը: Ինչ իմանանք, գուցե բնականոն ընթացք է. անազատությանը չի կարող հաջորդել բնօ-

րինակ ազատություն, եւ ժամանակ է պետք այդ ազատության ինքնագիտակցման համար: Իսկ ներկա փուլը, որ արդեն բավական երկար է ձգվում անցողիկ կոչվելու համար, ավելի շուտ որպես ճգնաժամային կարելի է բնութագրել ու դիտարկել:

Որքան էլ տարօրինակ թվա, ժամանակին՝ 1929-1933թթ. տնտեսական խոր ճգնաժամից՝ «Մեծ դեպրեսիայից» Միացյալ Նահանգները դուրս բերեց հենց կլինտոն, որ ամերիկացիներին էկրանից մատակարարում էր աննյութ, բայց շատ էական եւ հուսադրող անհրաժեշտությամբ՝ «երազանքով»: Դա ամրապնդում էր հանդիսատեսի հետ կապը, որն այն օրերին, ինչպես ասում էին՝ «կլինոթատրոնի տոմսը գերադասում էր մի կտոր հացին»: Փաստորեն, անցյալ դարի 30-ականների սոցիալական դրամաները ստեղծում էին «հաջողության դիցաբանություն» եւ դրանով իսկ մղում էին հաջողության, խթանիչ դեր ունեին այդ հասարակության համար: Առհասարակ, կարելու հարց է, թե ի՞նչն է ընկած ստեղծագործության, մասնավորապես ֆիլմի հիմքում՝ բախումը, թե՛ երազանքը: Խորհրդային շրջանում «կոմունիստական պայծառ գալիքի» գաղափարախոսությամբ ու իդեալներով պարտադրվող «բախումների» արանքից էկրան էր սողոսկում նաեւ մեր ազգային «երազանքը»՝ կորուսյալ Հայրենիքի գաղափարը («Ինչն է աղմկում գետը» եւ «Մարոյան եղբայրներից» մինչեւ «Կարոտ»), համախմբվելու, միասնական լինելու երազանք-գաղափարի հետ մեկտեղ («Բարեւ, ես եմ», «Եռանկյունի», «Մենք», «Հայրիկ» եւ նույնիսկ՝ «Տղամարդիկ» կատակերգության մեջ): Ինչ վերաբերում է ժամանակակից հայ կլինոյին, ապա այս տեսանկյունից դիտարկելով վերջին տասնհինգ տարիներին Հայաստանում նկարահանված ֆիլմերը, կարող ենք ասել՝ դեռեւս (գոնե կլինոյում) չի ձեւավորվել մերօրյա «երազանք», եւ անգամ պարզ չէ, թե ինչպիսին է մեր վերաբերմունքն անցյալի, ինչպես նաեւ անցյալի երազանքների հանդեպ: Այնինչ երազանքը ինքնությունը երեւակող պարագա է: Չուր չէ, որ ասում են՝ մարդու (ուրեմնե՝ ազգի) մասին կարելի է դատել ըստ նրա երազանքների: Եվ արդի գլոբալացման պայմաններում նույնիսկ ողջ աշխարհում հաճախ է կարեւորվում ինքնության, նրա փոփոխման ու նոր ժամանակներում որոնման խնդիրը, ինչն անշուշտ արվում է կլինոյի միջոցներով եւ, առաջին հերթին, նրանում թաքնագրվող երազանքների օգնությամբ: Ուշագրավ է անցյալ դարի ամենահայտնի սցենարիստներից մեկի՝ Ժան-Քլոդ ֆարիերի (վերջինս համագործակցել է այնպիսի խոշոր ռեժիսորների հետ, ինչպիսիք են Լյուիս Բունյուելը, Ֆոլկեր Շյոնդորֆը, Փիթեր Բրուքը) դիտարկումը. «Այն ժողովուրդը, որն այլեւս իր կերպարները չի ստեղծում, դատապարտված է անհետացման: Այն ժողովուրդը, որը XXI դարում իրեն չի ճանաչի առաջարկված կերպարներում՝ գեղարվեստական ֆիլմերում, կարող է անհետանալ»:

Քսաներորդ դարը, անշուշտ, կլինոյի դար էր, եւ առավելապես, արվեստի այս տեսակի օգնությամբ էին տարբեր ժողովուրդներ ստեղ-

ծում իրենց ներկայացուցչական կերպարը, այսինքն՝ կոմերցիոն կողմից բացի, կինոն ուներ ռազմավարական նշանակություն: Թերեւս մի շարք երկրների կինեմատոգրաֆում այսօր էլ նկատվում է այդ մոտեցումը, որքան էլ որոշ քննադատներ պնդեն, թե գնալով ընդգծվում է կինոյի «անդրազգային» բնույթը: Ու որքան էլ առատանում են համատեղ արտադրության ֆիլմերը, միեւնոյն է, դրանցում աչքի են ընկնում նախազծի մասնակից տարբեր կողմերի շահերը, եւ հաճախ՝ բացահայտ կերպով:

Եվրոպայի եւ Ասիայի խաչմերուկում գտնվող Հայաստանը պիտի կարողանար մշակութային տիրույթում հավասարակշռված դիրք գտնել՝ նորովի ապրելով Արեւմուտքի եւ Արեւելքի սահմանագծում: Լինելով հին մշակույթ ունեցող ժողովուրդ, որը կրում է գեղարվեստական գիտակցության թե՛ արեւելյան, թե՛ արեւմտյան գծեր, մենք կարող էինք առաջատար լինել տարածաշրջանում, դառնալ մշակութային կենտրոն: Վերջապէս, վաղուց ժամանակն է հազարամյակներ հարատեւած մեր գեներտիկ հիշողությունն ու կենսափիլիսոփայությունը կինոօբյեկտիվի միջով տեսնելու եւ վերաիմաստավորելու: Մի՞թե հնադարյան մեր սովորույթները, բանահյուսական վիթխարի նյութը չեն սպասում դրան, եւ արդիական անդրադարձով էկրան հանվելու դեպքում զուրկ կլինեն կինեմատոգրաֆիական գրավչությունից: Ի վերջո, ինքներս այնքան ենք օտարվել մեր ունեցածից, որ թերեւս առաջինը կզգայինք այդ ամենի տարաշխարհիկ հմայքը: Միայն վերջին երկու տասնամյակը ինչպիսի՞ ահռելի նյութ է մեզ տվել: Իսկ մե՞նք... Ո՞ր նյութն ենք համարում գեղարվեստական իմաստավորման արժանի, մեր իրականության ո՞ր մասն ենք փորձում ընդհանրացնել եւ պատկերել:

Համաշխարհային արդի կինոարվեստի կենտրոնական դեմքերից մեկը դարձած Էմիր Կուստուրիցան իր արդեն գոյություն չունեցող երկրին՝ Հարավսլավիային բաժին ընկած ողբերգություններն ու աղետները որպէս գեղարվեստական նյութ մարսելով՝ ստեղծեց ամբողջատիրական երկրի կերպարն ամփոփող կինեմատոգրաֆիական լայն կտավ՝ «Ընդհատակը»: Այս ֆիլմի մեջ նա ներմուծեց սերբական դիցաբանական մոդելը՝ իր ծիսական ու կերպարային համակարգով. «փակի տակ պահված» ջրհորների ու ջրերի ազատագրում, պայմանական ընդհատակյա հարսանիք, թեւավոր-սմբակավոր հարսնացու եւ այլն: Բայց այդ բոլոր առասպելական տարրերը օրգանապէս ներհյուսվեցին մնացած իրական կերպարներին, առանց խոչընդոտելու դեպի համաշխարհային հանդիսատես տանող ճանապարհը: Քսաներորդ դարի կոնկրետ իրականությանը ձուլելով ոչ միայն հնագույն դիցաբանության, այլեւ հենց նույն դարաշրջանի «տոտալիտար դիցաբանության» հերոսներին՝ կոմունիստական բռնապետերին, մեծատաղանդ այս ռեժիսորը վերաիմաստավորեց ներկան եւ մոտ անցյալը հավերժական ժամանակի համատեքստում, արդիականությունը վերաբնա-

կեցրեց նախապատմական ժամանակներում: Այդկերպ՝ «բալկանյան» եւ ոչ միայն բալկանյան ողբերգությունների մասին կինեմատոգրաֆիկ անարխիայի տրամաբանությամբ պատմող ֆիլմում ներկայացավ եւ ամփոփվեց որոշ տիեզերական արժեքների կորստյան եւ ձեռքբերման շղթան՝ դասելով այս երկը արտաժամանակային մեծ գործերի շարքը:

Ամեն մի ժողովրդի դիցաբանության, առասպելի մեջ թաքնագրված է նրա գոյության կողը: Այնպես որ, դրանից հեռանալը բերում, կանգնեցնում է փակուղու առջեւ: Ավելորդ չէ խոսել այն մասին, թե ինչպես կարող էր հարստանալ մեր կինոարվեստը, գեղարվեստական ինչ մակարդակի կարող էր հասնել, եթե հայ բեմադրիչներն էլ դիմեին մեր առասպելաբանությանն ու դիցաբանությանը (հասկանալի է, բնավ նկատի չունենք ուղղակի «էկրանավորում» ասածը կամ ասենք՝ «Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամի», «Սատուցի Դավթի» հեղինակային կինոտարբերակների ստեղծումը, թեւեւ դա մտադիր էր անել Փարաջանովը)՝ յուրացնելով դրանցում առկա այլաբանական աշխարհայացքն ու մտածողությունը, որ բխում է մեր կենսափիլիսոփայությունից, հատուկ է մեր տեսակին ու մեր կեցությանը, բայց միեւնոյն ժամանակ, համամարդկային է: Առասպելի ազդեցությունը մեր գիտակցության վրա պայմանավորված է թե՛ նրա համընդհանուր անգիտակցական բնույթով, թե՛ նրանում առկա խորհրդանշաններով, որոնք ներգործում են մեզ վրա՝ անկախ մեր գիտակցությունից: Ակնհայտորեն, ինչպես նշեցվեց արդեն, այլաբանության լեզուն բերում է համամարդկային լեզվի, բայցեւ (այստեղ հակասություն չկա) կապում է ազգային բանահյուսության, ազգային մշակութաբանական գիտակցության հետ: Պատահական չէ, որ մեր ազգային կինոյում ուրույն տեղ են զբաղեցրել ժողովրդական հեքիաթների, բանահյուսական ստեղծագործությունների թումանյանական մշակումները: Այդ էկրանավորումներն անասելի հարստացրել են նաեւ կարճամետրաժ ֆիլմերի հայկական դպրոցը: Բացի դրանից, մեծ գրողի թողած ժառանգությունը իր հետաքրքիր անիմացիոն մեկնաբանությունը գտավ մեր ազգային մուլտիպլիկացիայում՝ Ռոբերտ Սահակյանցի եւ Լյուդմիլա Սահակյանցի ստեղծագործության մեջ փոխակերպվելով յուրօրինակ պատկերային մտածողության:

Մեր կինոբեմադրիչներին, իհարկե, միշտ գրավել է այլաբանական մտածողությունը. դրա բարձրակետերն են Փարաջանովի «Նռան գույնը», Փելեշյանի «Մենքը» եւ «Տարվա եղանակները»: Խորհրդային շրջանի վերջին եւ հետխորհրդային, հատկապես, առաջին տասնամյակի հայկական ֆիլմերը (այնպիսի հեղինակների գործերը, ինչպիսիք են օրինակ՝ Ս.Բաբայանը, Վ.Չալոբանյանը, Մ.Դովլաթյանը, Տ.Խզմալյանը, Է.Բաղդասարյանը), ունենալով գեղարվեստական տարբեր մակարդակներ, կրում են այլաբանական կինեմատոգրաֆի տարրեր: Սակայն հարկ է նշել, որ թեւեւ ակնհայտ է այս ռեժիսորների «կինոյի զգացողությունը», ինչպեսեւ ժամանակի՝ «էպոխայի զգացողությունը», առկա

է նաեւ մարդկային հուզական, զգայական շերտը, նրանք ֆիլմը որոշ առումով մտահայեցողական կառույցի ճանապարհով են ստեղծում: Իհարկէ, դրանցում շոշափվում են կյանքի, ժամանակի ցավոտ կետերը, սակայն շոշափվում է նաեւ կինոյի համար այդքան անհրաժեշտ կենսականության պակասը, որի արդյունքը հաճախ կյանքի արհեստական «ռեկոնստրուկցիան» է:

Հաշվի առնելով վերջին երեսուն տարում արեւելյան՝ չինական, կորեական, մանավանդ՝ պարսկական (ոչ թանկարժեք, ոչ այնքան ծախսատար) կինոյի վերելքը համաշխարհային կինոգործընթացում, կարելի է ուղենշել մի ուրիշ ճանապարհ եւս. արեւելյան պարզության առավելությունները՝ տարողունակ ու խոր, բազմաշերտ ու ընդգրկուն: Հիրավի, գուցե ավելի ցանկալի է վերադառնալ առավել պարզ կինեմատոգրաֆիական լեզվի զինանոցին, դիմել մարդկային պարզ ճշմարտությունները վերհանող դիպաշարերին, քանի որ դա կարելի է անվերջ նորովի անել եւ անգամ տարբեր եղանակներով հասցնել այլաբանական բազմաշերտ հնչողության՝ մանավանդ, երբ առկա են տաղանդը, ճաշակը, սեփական աշխարհայացքը:

Կինոն տեխնիկական միջոցներից զատ, ոչ պակաս կարիք ունի գեղարվեստական արտահայտչամիջոցների ու ձեւերի նորոգման, գեղարվեստական «նոր գաղափարների» կարիք, քանի որ ամեն մի ժամանակաշրջան իր հետ բերում է իր թեմաներն ու արտահայտչական իր եղանակները: Նոր լեզվի ծնունդն ավելի հաճախ կապված է լինում նոր սերնդի մուտքի հետ, որն իր հետ բերում է նոր կինոմտածողություն: Բայց արվեստը շահում է, երբ ոչ թե կտրականապես մերժում, այլ ինչ-որ տեղ նաեւ վերափմաստավորում է անցյալի ավանդույթները, նվաճումները: Վերջապես, կինո ստեղծելու համար շատ կարեւոր է երկրում կինոմթնոլորտի առկայությունը: Սակայն նոր ժամանակներում ոչ միայն ստեղծագործողները հայտնվեցին մեկուսացած վիճակում, այլեւ ինքը կինեմատոգրաֆը: Կտրվեց նրա կապը հանդիսատեսի հետ: Հիմա հանդիսատեսն առաջվա պես չի նետվում կինոթատրոն. միայն պրեմիերաների օրերին է կինոդահլիճը լեփլեցուն լինում: Գուցե մեծ սպասելիքներ չունի կամ ընտելացել է հեռուստացույցին: Ցավալին այն է, որ հեռուստատեսությամբ ցուցադրվելու դեպքում էլ դրանք չեն հասնում հայ հանդիսատեսին: Վերջինս կարծես հետ է վարժվել հայկական կինո տեսնելուց կամ լավագույն դեպքում, երբեմն կարոտից, թե՛ սովորության ուժով, դիտում է հին ու բարի հայկական ֆիլմերը: Այնինչ հասարակությունն ուզում է իր այսօրվա օրը, այսօրվա խնդիրները տեսնել էկրանին: Իսկ մեր կինեմատոգրաֆը մեծամասամբ այդպիսի բովանդակության նմուշներ չի առաջարկում եւ այդտեղ «շահում են» ժողովրդի հոգու լարերի վրա նվազող հեռուստատեսիվները, թեւ դրանք ցածրորակ են եւ իրենց արժարժած թեմաների առումով եւ դրանց դրամատուրգիական ու լեզվական մշակման տեսանկյունից:

Ռեժիսուրա դրանցում առայժմ կարելի է ուղղակիորեն ասել՝ չկա, եւ մի սենյակից մյուսը տեղափոխվող հերոսների՝ ժամանակ առ ժամանակ փողոց դուրս գալն ու թանկ ավտոմեքենաներ նստելն էլ դրությունը չի փրկում, դերակատարումներն էլ մակերեսային են, աններելի նատուրալիստական կամ կեղծ թատերային: Վերջապես, ովքեր են դրանց հերոսները, ինչ ապրելակերպ եւ «իդեալներ» են դրանք քարոզում:

Այնուամենայնիվ, հնարավորինս անաչառ լինելու համար ասենք, որ գնալով հմտանում են որոշ սերիալների վրա աշխատող մարդիկ, եւ դիտվում է որակական որոշ տեղաշարժ: Կայացած դերասանների ներկայությունը նույնպես ինչ-որ տեղ հարստացնում է հայտնի գծապատկերներով գործող, այդ գծապատկերների ծնունդ հանդիսացող սերիալային կերպարներին. անհատական կնիք, հետաքրքիր ֆակտուրա ունեցող դերակատարների ներգրավումը թույլ է տալիս առավել խորացված ցույց տալ ժամանակակից իրականության այն կողմերը, որոնց գրեթե չի անդրադարձել մեր կինեմատոգրաֆը: Բայց միեւնույն է, ընդհանուր առմամբ, մեր հեռուստատեսիալները առավելապես սոցիալական երեւոյթ են եւ պրոֆեսիոնալ տեսանկյունից դեռեւս շատ հեռու են կինոյի հետ առնչություն ունենալու համար: Բավական է համեմատել դրանք որոշ հեռուստաալիքներով ցուցադրվող ռուսական (էլ չենք ասում՝ եվրոպական) բազմասերիանոց ֆիլմերի հետ, որոնք նկարահանվում են կինոյի հիմունքներով եւ որոնցում առկա են կինեմատոգրաֆիկ լուծումները: Այդ ֆիլմերի ծախսերն, իհարկե, համապատասխանաբար շատ ավելի են: Բայց, ամենայն հավանականությամբ, մեծ դրամական միջոցների հատկացումը հազիվ թե փրկեր դրությունը մեր միջավայրում: Ինչ է, քիչ ֆիլմեր կան կինոյի պատմության մեջ, որ նկարվել են մի տան սահմաններում: Այսինքն՝ եթե անգամ տեխնիկական եւ ֆինանսական նկատառումներով, սերիալների հեղինակները նախընտրում են անհամեմատ էժան՝ «օձառապղպջակային օպերաներ» ստեղծելու ճանապարհը, ապա կարելի է որակ ապահովել՝ աշխատելով դրանց բովանդակության, հերոսների երկխոսությունների վրա: Աշխարհում ոչ մի երկրի հեռուստատեսություն չի խուսափել սերիալներից: Եվ վստահորեն կարող ենք ասել, որ դրանք իրարից տարբերվում են իրենց մակարդակով, այսինքն՝ նույնիսկ տվյալ հեռուստաալիքի մակարդակի մասին կարելի է դատել՝ ելնելով ցուցադրվող սերիալների որակից:

Ժամանակին մարդուն, անհատին ձեւավորում էին գրականությունը եւ թատրոնը: Բայցեւ դժվար թե եղած լինեն ժամանակներ, երբ գրական ստեղծագործություններում ու թատերական բեմում հնչող լեզուն չի տարբերվել խոսակցականից: Իրենց հերթին խոսակցական լեզվի փոփոխությունները միշտ ազդել են ստեղծագործական լեզվի վրա: Հակառակ դեպքում, օրինակ, քսաներորդ դարի դրամատուրգների հերոսները կխոսեին հին հունական հերոսների վերամբարձ ոճով: Չմոռանանք նաեւ, որ հատկապես այդ դարաշրջանում ի հայտ եկավ,

այսպէս կոչված, «մասսկուլտուրան»՝ զանգվածային արվեստը, էլ չենք խոսում կինեմատոգրաֆի, իսկ ավելի ուշ՝ հեռուստատեսության ծննդի մասին: Եվ ահա գրականությունն ու թատրոնը իրենց կրթող եւ մտածողություն ձեւավորող դերը սկսեցին կիսել նախ կինոյի, իսկ հետո նաեւ հեռուստատեսության հետ: Այսօր մի կողմ դնելով, թե աշխարհում ինչպիսին է «իրերի դրությունը», մեր իրողությունն ու կենցաղը վերլուծելով, կարող ենք ասել, որ հասարակություն ձեւավորողն առաջին հերթին հեռուստատեսությունն է, գերակշիռ տոկոսը նրան է պատկանում, եւ հետո նոր փոքր չափաբաժիններ հասնում են համացանցին, մամուլին, այնուհետեւ, էլ ավելի փոքր՝ գրականությանը, թատրոնին ու կինոյին (երբ ասում ենք կինո, նկատի չունենք հայկական կինոարտադրանքը, որին, անկախ որակից, անտեղյակ է մեր հասարակությունը, ինչպէս արդեն նշել ենք):

Իսկ թե ինչ լեզու է հնչում մեր եթերում (նկատի ունենք զանգվածային հաջողություն վայելող հեռուստաշոունները, երաժշտական հաղորդումները եւ սերիալները), ինչ մտածողություն եւ ապրելակերպ են քարոզվում՝ ապա դա մեր հետընթացին ու հոգեզրկմանը տանող ուղղակի ճանապարհն է, եթե չասենք, որ դարերի ընթացքում ձեւավորված մեր նկարագրի կորսման, անհետացման ճանապարհը: Այդ եթերային (առանց չակերտի) աղբն է այսօր սերունդ ձեւավորում, եւ ոչ այնքան՝ ընտանիքը, ու առավել եւս՝ ոչ դպրոցը, որը վաղուց կորցրել է իր որակավորումը, դերն ու նշանակությունը: Խոսելով հեռուստատեսության լեզվի մասին, մանավանդ, զվարճալի ծրագրերի եւ «թոք-շոունների»՝ գրուցարան-ցուցանքների մասին, ինչպէս նաեւ՝ սերիալների, բնավ նկատի չունենք, որ դրանցում պետք է հնչի գրական, ակադեմիական հայերենը: Ավելին՝ լեզուն միշտ շարժման, դինամիկայի մեջ է, քանի որ կենդանի օրգանիզմ է, ոչ թե թանգարանային նմուշ: Այն միշտ թարմանալու, ինչո՞ւ չէ, նաեւ զարգանալու կարիք ունի: Նույնիսկ գրականությունից է հայտնի, որ ոչ միայն յուրաքանչյուր գրող ունի, բերում է իր լեզուն՝ լեզվամտածողությունը, այլեւ նույնիսկ ամեն մի հերոս խոսում է իր լեզվով: Կինեմատոգրաֆում նույնպէս ժամանակին ծագել է լեզվի հարցը: Որպէս «իրականության լեզվով խոսող» արվեստ, կինոն լուրջ խնդրի առջեւ կանգնեց հնչյունային անցնելուց հետո: Բավական է դիտել, օրինակ, անցյալ դարի 30-50-ական թվականների ֆիլմերը, ընդ որում, նշանակություն չունի՝ հայկական, ռուսական, թե՛ ասենք, ամերիկյան, համոզվելու համար, որ այն ժամանակ կինոհերոսները խոսել են խիստ թատերային, գրական պերճաշուք ոճով, որն ինչ-որ տեղ արհեստական է հնչում, մանավանդ այսօր: Ուրիշ հարց, որ շատ բան հաճախ կախված է նաեւ նրանից, թե ով է հերոսը, եւ առավել եւս՝ ով է դերակատարը:

Համաշխարհային կինոյում, այսպէս կոչված, լեզվի ազատականացումը սկսվել է Երկրորդ աշխարհամարտից հետո: Դա առաջինն արեցին իտալական նեոռեալիզմի ներկայացուցիչները, երբ կինոյի-

ցիկը տաղավարներից դուրս բերեցին փողոց եւ «աստղերից» երես դարձնելով, սկսեցին նկարահանել հասարակ մարդկանց, որոնք խտում էին իրենց առօրյա լեզվով, եւ իտալական տարբեր բարբառներին զուգահեռ հաճախ հնչում էր նաեւ փողոցի լեզուն՝ Ժարգոնը: Այդպիսով՝ Ժողովուրդը եւ նրա առօրյան դարձան կինոարվեստի նյութ: Այդ պահին նրանց մոտեցումն ընկալվում էր որպես սխրագործություն, որպես դիմադրություն ֆաշիզմի քսանամյա իշխանությանը Իտալիայում եւ «ֆաշիստական» ուժացված, կեղծ ձեւերով, իրական կյանքի հետ ոչ մի առնչություն չունեցող արվեստին: Սակայն կինոյի պատմության մեջ շրջադարձային այս ուղղության ռեժիսորները եւ սցենարի հեղինակները մշակույթի կրող ինտելեկտուալներ էին եւ խմբագրում, հղկում էին ոչ միայն իրենց ֆիլմերում տեղ գտնող առօրեական պատմությունները, այլեւ իրենց հերոսներին ու նրանց լեզուն՝ արվեստի փաստ դարձնելով նրանց:

Բոլոր Ժողովուրդների լեզուներում կան տարբեր շերտեր, որոնք պայմանավորված են այն կրողի սոցիալական պատկանելությամբ, անհատական գծերով եւ այլն: Վերջապես՝ զինվորականը, ոստիկանը կամ քրեական հանցագործը, գործարարը կամ ավտոսպասարկման ծառայողը չեն կարող խոսել «վարժապետի» լեզվով: Բայց կարելու է, որ ամենատարբեր թեմաներով գրող, ամենատարբեր հերոսների ծնունդ տվող հեղինակը (գրող, թե՛ սցենարիստ) գրագետ եւ միաժամանակ, ճկուն լինի, տիրապետի լեզվին՝ ամենալայն իմաստով, այսինքն՝ իմանա գրական, ակադեմիական լեզուն, միաժամանակ ծանոթ լինի Ժողովրդական բարբառներին եւ անգամ, Ժամանակակից լեզվական այն դարձվածներին, որոնք հիմնականում ծագում եւ արմատավորվում են Ժարգոնի՝ պենզի մեջ, սակայն նույնպես լեզվական ինչ-որ շերտ են կազմում (տեղին է հիշել Բեռնարդ Շոուի «Պիզմալիոն» պիեսի հերոս պրոֆեսոր Հիգինսին): Հայտնի է, որ մեր գրական եւ խոսակցական լեզուների միջեւ եղած խզումը բավականին մեծ է: Թե որքանով կհաջողվի հավասարակշռություն ձեռք բերել դրանց միջեւ, կախված է հեղինակների լեզվական խորիմացությունից ու ճկունությունից: Վերջիվերջո, բոլոր ասպարեզներում հայտնի օրենք է՝ կանոնի իմացությունը պարտադիր է՝ այն գրագետ ձեռով խախտելու համար, ինչպես որ ավանգարդ մեծ նկարիչ լինելու համար պետք է դասական ոճով նկարել իմանալ (Վան Գոգն առայժմ միակ բացառությունն է):

Դիտելով 1960-80թթ. հայկական բավական թվով ֆիլմեր՝ կարելի է համոզվել, որ մեր լեզուն ամենեւին էլ կարծր չէ, այլ ընդհակառակը, ունի ներքին մեծ հնարավորություններ: Այսպես՝ «Մենք ենք, մեր սարերը», «Հայրիկ» ֆիլմերի հերոսների հայերենը գրական է, գեղեցիկ, միեւնույն ժամանակ, կենդանի, հավաստի: Փայլուն դերակատարումներով հերոսները խոսում են Հրանտ Մաթեոսյանի եւ Աղասի Այվազյանի լեզվով:

Այն տարիներին մեծ թվով ռուսական ֆիլմեր կրկնօրինակվում էին, ինչպես որ ռուս գրականությունն էր թարգմանվում հայերեն, թեև ռուսաց լեզուն ընկալման առումով ոչ մի խնդիր չէր ներկայացնում: Եվ այն օրերի շատ հեռուստադիտողներ նույնիսկ բնօրինակին գերադասում էին, օրինակ՝ «Ոսկե հորթը», «Չի կարող պատահել» եւ շատ ուրիշ ֆիլմերի հայկական տարբերակները: Այսինքն՝ լեզվի խնդիր չէր ծառանում: Պետական անկախության ձեռքբերումով անկախացավ եւ հեռուստատեսությունը. խորհրդային տարիներին անհասանելի բարձրարվեստ շատ կինոնկարների հետ մեկտեղ այն հեղեղվեց նաև ռուսերեն անորակ թարգմանված ու կրկնօրինակված տեսաերիզներով տարածվող ֆիլմերով: Եվ մեր հեռուստադիտողը պարզապես հետ վարժվեց «հայերեն խոսող» հերոսների լսելուց, առավել եւս՝ գրական, ճիշտ հայերենից: Այդ իսկ պատճառով վերջին տարիներին հայկական որոշ հեռուստաալիքներով ցուցադրվող ֆիլմերի հայկական կրկնօրինակումները սրերով են դիմավորում շատ հեռուստադիտողներ, նույնիսկ անկախ այն բանից, թե որքանով են տիրապետում ռուսերենին, եւ անկախ կրկնօրինակումների որակից, որն ակնհայտորեն լավացել է: Եվ նկատելի է, որ որոշ թարգմանիչներ աշխատում են հնարավորինս ճկուն թարգմանել «խիստ ազատ» խոսող արեւմտյան կինոհերոսներին՝ միաժամանակ հետեւելով լեզվի պատշաճ մակարդակին:

Հոգեբանական բարդույթ է առաջացել մեր հասարակության մեջ. ծիծաղելի ու կեղծ է հնչում մեծամասնության ականջին մեր մայրենի լեզուն: Եթերում այն աղավաղելը դարձել է բնականության նշան: «Ժամանակավրեպ» չլինելու համար այն երբեմն միտումնավոր աղավաղում են նաև նրանք, ովքեր գիտեն գրական խոսել: Այնինչ, երբ ինչ-որ մեկը հայտնվում է հեռուստաէկրանին եւ խոսում է ճիշտ հայերեն, միշտ կարելի է տարբերել՝ նա այդ բառերով է մտածում, թե՛ ոչ: Այսինքն՝ նաև հակառակ դեպքում, երբ հաղորդավարը կամ հյուրը ճգնում է գրական լեզվով խոսել, ակնհայտորեն երեւում են նրա իրական բառապաշարն ու լեզվական կարողությունները: Էլ ինչո՞ւ աշխատել սեփական իմացության վրա, ջանք թափել ճիշտ արտասանության վրա, եթե կարելի է «անկաշկանդ» բազմել հեռուստատաղավարի բազկաթոռին եւ այնպես խոսել հեռուստախցիկի առջեւ, կարծես թե քո տանն ես գտնվում: Իսկ մեր սերիալների հերոսներին հետեւելիս ու լսելիս հիմնականում տպավորություն է ստեղծվում, թե նկարահանումները կատարվել են պատահական տեղերում, այն էլ՝ թաքնված տեսախցիկով: Չի կարելի թույլ տալ, որ այդչափ գռեհկանա էկրանային, ու ոչ միայն էկրանային, իրականությունը:

Մյուս կողմից, մեր տեղական սերիալների արտադրությունը լատինաամերիկյան հեռուստատերիալների գրոհը հետ մղելու միակ ճանապարհը եղավ թերեւս: Այսինքն՝ հեռուստատեսային այս ժանրից չէինք կարող խուսափել, թեև հայտնի է, որ դրանց պահանջարկը

ծնեց կոմերցիոն առաջարկը, որի հետեւանքով ծավալված շղթայական ռեակցիան իր հերթին հանդիսատեսին հեռացրեց ոչ միայն հայկական կինոյից, այլեւ ընդհանրապէս կինոմշակույթ կրող ֆիլմերից: Երբ մարդկանց գիտակցության վրա սկսում է իշխել այնպիսի արտադրանքը, ուր առօրեականությունն է՛լ ավելի է առօրեականացված, նրանք լրջորեն հավատում են, որ դրանք դիտելով՝ անջատվում, հանգստանում են առօրեական անխուսափելի հոգսերից: Նրանց համար այլեւս հետաքրքիր չեն մեծ խնդիրներն ու դրանց լուծում փնտրող հերոսները: Բարձրակարգ մշակույթի երկչոտ գրոհներին օրեցօր ավելի քիչ մարդիկ են ուշադրություն դարձնում: Կինոն մտածողություն է եւ ձեւավորում է մտածողություն: Հեռուստատեսությամբ ժամանակ առ ժամանակ ցուցադրվում են նաեւ նրբաճաշակ, բարձրարվեստ կինոժապավեններ: Մակայն ամենահավատարիմ հանդիսատեսն անգամ հիմնականում ի վիճակի չէ դրանք դիտել, քանի որ լավագույն եթերաժամերը զավթել են հեռուստասերիալները, իսկ ուշ ժամերին սկսված եւ դեռ գովազդներով ընդմիջվող ֆիլմի ավարտը հայտնի չէ, թե երբ կգա...

Տեղական արտադրության սերիալների նախակարապետը եղան, այսպէս կոչված, *reality show*-ները՝ իրատեսական ցուցանքները, որոնք Արեւմուտքից սողոսկեցին նախ ռուսական հեռուստատեսություն, հետո էլ հայտնվեցին հայկական հեռուստատեսություն: Առաջին իսկ հայացքից նկատելի է մի բան՝ այդ կարգի հաղորդումներից կարծես դուրս է մղված պայմանականությունը, որ յուրովի ներկա է ինչպէս խաղարկային, այնպէս էլ վավերագրական ֆիլմերում եւ, առհասարակ, արվեստի, մշակույթի գոյության պայմանն է: Իրականում, այդ «շոուներում» պայմանականությունը քողարկված է առօրեական նյութի է՛լ ավելի առօրեականացման շղարշի տակ, ինչը դրսեւորվում է մարդկային փոխհարաբերությունների բնագանց սրացմամբ, կրքոտ պատմությունների հակասական, անհավանական շրջադարձերի օգնությամբ եւ այլն (ինչը բնորոշ է նաեւ սերիալներին): Իբր իրական հերոսները գալիս են հեռուստատաղավար՝ իրենց պատմությունն անելու (փհարկե, որոշ դեպքերում հերոսներն իսկապէս իրական են, «դերակատարներ» չեն կամ ներկայացվող պատմություններն իրական հիմք ունեն), իրական լուծումներ գտնելու կամ պարզապէս հաշիվներ մաքրելու... Եվ քանի որ այդ ամենի մատուցման համար ընտրված եղանակը նման է մերկ փաստերի ներկայացման, իրեն իբրեւ վկա զգացող հանդիսատեսն այլեւս հոգ չի էլ ուզում տանել, թե հաղորդման սցենարի վրա քանի հոգի է աշխատել, որոնց անուններն ի դեպ նշվում են հաղորդման վերջում հայտնվող լուսագրերում: Իսկ վատ կամ արհեստական դերակատարումներն ընկալվում են իբրեւ իրական հերոսների անմիջականություն, «իսկականություն»:

Այսօր հանրաճանաչություն են վայելում նաեւ, այսպէս կոչված, «հումորային» ծրագրերն ու ներկայացումները, որոնց, չնչին բացա-

ռություններով, հիմնականում բնորոշ է ցածրաձաշակ, տեղային նշանակության, կենցաղային, հաճախ գոեհկաբանության հասնող հումորը: Այնինչ հումորը ենթադրում է նախեստաջ ինտելեկտի առկայություն, տեսածն ու ընկալածը յուրովի վերլուծելու եւ մեկնաբանելու կարողություն: Լավ զվարճապատումի մեջ միշտ փիլիսոփայություն կա: Ժողովրդական բանահյուսության, հատկապես, քսաներորդ դարում լայն տարածում ստացած ձեւ է այն, որ իր սեղմ ծավալում միշտ ինչ-որ փիլիսոփայական ընդհանրացում ու բարոյախոսություն է կրում իրականում: Ըստ էության, առակի ժամանակակից փոխակերպում է դա: Ինչ վերաբերում է կատարողներին, ապա նրանք պետք է իմանային, որ կոմիզմը ծամածռություն չէ, դա աշխարհայացք է՝ մտածողություն, իրականությունն ըմբռնելու, մարսելու առանձնահատուկ եղանակ: Տնավարի կատակներն ու տափակաբանությունները, որոնք հասկանալ կարելի է միայն սովյալ «կատակի» հերոսներին եւ նկատի առնվող միջադեպին տեղյակ լինելու դեպքում, հումորի հետ կասկածելի առնչություն ունեն: Պատահական չէ, որ այլեւս մենք չունենք սերունդ, որը մեզ ու մեր ինքնատիպ հումորը կարողանա ներկայացնել Ուրախների եւ հնարամիտների ակումբում, այն դեպքում, երբ վերջին երկու հայկական խմբերը դարձել էին ողջ ԱՊՀ տարածքում մեծ հանրաճանաչություն վայելող այդ ծրագրի ոչ միայն հաղթողները, այլեւ ֆավորիտները: Իսկ այսօր նրանք համարվում են «ԿՎՆ»-ի լեգենդներից մեկը:

Ամեն դեպքում հումորային հաղորդումների առատությունը վկայում է, որ կատակերգության մեծ կարիք ունի հանդիսատեսը: Իսկ կինեմատոգրաֆում այսօր մենք չունենք այնպիսի ռեժիսոր, ով տիրապետում է այդ ժանրին եւ ի գորու է ըստ արժանվույն օգտագործել այն տաղանդավոր (չվախենանք գործածել այսօր այդքան հաճախ շահարկվող ու արժեզրկված այս բառը) մի քանի անհատականությունների արտիստիկ նկարագիրն ու կարողությունները, որոնք ստիպված են իրենք իրենց «գլխի ճարը տեսնել»:

Այսպիսով՝ եթե դիտարկում ենք հանդիսատեսի ամենամեծ հաջողությունը վայելող հաղորդաշարերն ու ծրագրերը, այդ թվում՝ սերիալները, ապա հաստատվում է այն կարծիքը, որ մերօրյա հայկական հեռուստատեսությունը թելադրում է վատ ճաշակ, քարոզում է տգիտություն եւ սանձարձակություն, իսկ արդյունքում խախտվում են ժողովրդի մեջ երկար տարիների ընթացքում ձեւավորված չափանիշները: Ազգային, մշակութային արժեքներ քարոզող մեկ-երկու առանձին հաղորդում թողարկելով, դեպքից դեպք ազգի մեծերին հիշելով, նույնքան հազվադեպ՝ հետաքրքիր, վառ մտավորականների խոսեցնելով ու ծանրակշիռ խնդիրներ վերհանելով՝ ոչ մի բանի չենք հասնի: Հիմնական մտավորներուժը հեռուստատեսությունում պիտի կենտրոնացնել պարբերաբար եթեր հեռարձակվող, հանրաճանաչություն վայելող հաղորդաշարերում: Պետք է բարձրացնել հատկապես այդ տեսակի ծրագրերի որակը,

ազատագրել դրանք մակերեսայնությունից ու գավառականությունից:

Ինչո՞ւ չունենք արհեստավարժ եւ մտավոր մակարդակի այնպիսի թոք-շուններ, ինչպիսիք ունեն, օրինակ, ռուսական հեռուստաալիքները: Անկախ շոշափվող թեմայի լրջությունից, ինչ խորությամբ եւ ինչպիսի բառապաշարով են դրանցում վերլուծվում երեւոյթները: Ամենախիստ պահանջներ ներկայացնելու դեպքում նույնիսկ չես կարող անհետաքրքիր եւ ցածրորակ համարել անգամ այնպիսի հարցերի քննարկումը, ինչպիսիք են խոհանոցը, ամուսնությունը, ընտանեկան վեճը, դրամի նշանակությունը կյանքում եւ այլն: Ինչո՞ւ մեր հեռուստատեսությամբ չեն գովազդվում եւ ավելի հաճախ չեն ցուցադրվում ժամանակակից հայկական ֆիլմերը կամ ինչո՞ւ պարբերաբար ռեպորտաժներ չեն թողարկվում նկարահանման հրապարակից. այդպիսի հանդիսատեսը կտեղեկանար կինոգործընթացին՝ կապի մեջ կլինեք մեր կինեմատոգրաֆի հետ: Վաղուց պարզ է դարձել, որ Հայաստանում կինոշուկա ունենալ չենք կարող (խոսքը առկա «տեսաարտադրանքի» մասին չէ եւ չի կարող լինել): Վերջիվերջո, կինոթատրոնում միայն մեկ անգամ՝ պրեմիերայի օրը ցուցադրվող հայկական կինոնկարները հեռուստատեսությամբ ոչ թե պարզապես պետք է ցուցադրվեն, այլ նաեւ ենթարկվեն «համաժողովրդական» քննարկման: Այդ փորձը կա ուրիշ երկրներում, այդ թվում՝ Ռուսաստանում: Իմիջիայլոց, բացարձակ նշանակություն չունի, թե ընտրված ֆիլմը գեղարվեստական առումով որքանով է կայացած: Հաճախ է պատահում, որ քննարկումը ֆիլմից ավելի հետաքրքիր է լինում, զարմանալիորեն, նույնիսկ վիճելի կարծիքներն են մեծ հետաքրքրությամբ լսվում: Հեռուստատաղավար հրավիրված հանդիսատեսի հետ այդօրինակ շփումն օգտակար կլինեք նաեւ մեր կինոգործիչների համար, մանավանդ որ այսօր բացակայում է ընթացիկ կինոքննադատությունը:

Կինոնթնուրորտի բացակայության պայմաններում, թե ինչ դեր են խաղում փառատոները մշակութային ընդհանուր դաշտի կենդանացման հարցում՝ դժվար է գերազնահատել: Ընդհանրապես, փառատոնային կինո ասելիս պետք է նկատի ունենալ մշակույթի կրող, ոչ կոմերցիոն կինոն, այսինքն՝ այն կինոն, որը կարելի է տեսնել միայն այդ օրերին, քանի որ վարձույթում այն հազվադեպ է հայտնվում: Կինոփառատոները փոխում են մեր պատկերացումները տարածության եւ ժամանակի մասին, խտացնում, սեղմում են դրանք: Մի քանի օրվա ընթացքում, տեղափոխվելով մի կինոդահլիճից մյուսը, մտնելով այս կամ այն էկրանային տարածություն՝ մենք անընդհատ ինչ-որ նոր աշխարհ ենք հայտնագործում, անկախ այն բանից՝ ընդունում ենք այդ աշխարհը, թե՛ ոչ: Եվս մի կարեւոր հանգամանք. փառատոները կինոդահլիճ են վերադարձնում հանդիսատեսին: Ճիշտ է, լինելով փոքր երկիր, Հայաստանն ունի միջազգային մի քանի փառատոն՝ «Ոսկե ծիրան», «Ես եմ», «Կին» եւ այլն, սակայն դրանք, բացի մասշտաբներից, տարբերվում են նախեւ-

առաջ իրենց ուղղվածությամբ, եւ դրանցից յուրաքանչյուրն իր տեղն ու նշանակությունն ունի ընդհանուր փառատոնային գործընթացում: «Կին» փառատոնը կենտրոնացած է կին հեղինակների ու ռեժիսորների գործերը, աշխարհը կնոջ աչքերով տեսնելու կերպը հանդիսատեսին առանձին ներկայացնելու վրա: Առավել քան մեկ դար առաջ ծագած՝ էմանսիպացիայից մինչեւ ֆեմինիստական շարժման ծայրահեղությունները հասած գենդերային հարցերը կարելի էր միտումը, որ հատկանշական է քսանմեկերորդ դարի համար, մշակութային այս միջոցառման շնորհիվ իր առողջ արտահայտությունն է գտնում նաեւ մեր երկրում: «Ես եմ» կինոփառատոնը ներկայացնում է երիտասարդական կինոն, աշխատում է հայտնաբերել նոր շնորհալի դեմքեր, որոնք իրենց ուժերը փորձում են կինոյում: Կարելի է, որ ուսանողական աշխատանքները, երիտասարդ ռեժիսորների ֆիլմերը ցուցադրվեն, ներկայացվեն: Համայնապատկերում միշտ ավելի ճիշտ գնահատական կարելի է տալ նոր մտածողությամբ:

Վերջին հինգ-վեց տարիների ընթացքում «Ոսկե ծիրան» կինոփառատոնը դարձել է մեր իրականության մշակութային խոշորագույն իրադարձություններից մեկը: Այն տարածաշրջանում նույնպես առաջատար դիրք է զբաղեցնում այսօր՝ նաեւ իր ընդունած ռազմավարության շնորհիվ, որ հատուկ շեշտ է դնում տարածաշրջանային կինոյի եւ նրա զարգացման վրա. փառատոնի ներսում գործում է «ռեժիսորներ առանց սահմանների» ծրագիրը: Կինոփառատոնի նշանաբանը «Հայաստանը՝ քաղաքակրթությունների եւ մշակույթների խաչմերուկ», իրոք որ ընդլայնում է մեր աշխարհագրությունը, հուշում, որ Արեւմուտքի եւ Արեւելքի, Եվրոպայի եւ Ասիայի խաչմերուկում ապրելով, ներաշխարհում դրանք հավասարապես կրելով, կարելի է առավելագույնս հարաբերվել աշխարհի հետ՝ այդ տարբեր «դիտակետ-բեւեռներից» նաեւ: Փառատոնի միջազգային մրցույթում ընդգրկված ֆիլմերը ժամանակակից կինոյի յուրօրինակ խճանկար են կազմում, թույլ տալիս ընդհանուր առմամբ պատկերացում կազմել, թե ինչ է կատարվում, ինչ միտումներ կան կինոաշխարհում, ինչ տեսակ ֆիլմեր են նկարում եւ ինչ խնդիրներ բարձրացնում արդի հեղինակները, վերջապես, ինչն է այսօր հուզում հանդիսատեսին: Իսկ փառատոնի շրջանակներում անցկացվող վարպետության դասերը բացառիկ հնարավորություն են ընձեռում մեր կինոգործիչներին ու կինոսեր հասարակությանը՝ շփվել հայտնի ռեժիսորների հետ, մոտիկից ծանոթանալ նրանց ստեղծագործական մեթոդներին, ինչ-որ բան սովորել նրանցից: Բավական է նշել «Ոսկե ծիրանի» պատվավոր հյուրերից մի քանիսի անունները՝ Տոնինո Գուեռա, Քշիշտոֆ Չանուսի, Վիմ Վենդերս, Գոդֆրի Ռեջոն, Յոս Ստեյնգ, Աբաս Քյառոստամի, Մոկսեն Մախմալբաֆ, որպեսզի պարզ լինի, թե ինչ կարգի վառ դեմքեր են այցելել Հայաստան փառատոնի վեցամյա կենսագրության ընթացքում (ի տարբերություն աշխարհի շատ փառատոնների, նրանք այստեղ ան-

վճար են գալիս): Նման մեծությունները, գալիս են՝ իրենց հետ բերելով իրենց աշխարհը, տիեզերքը, ընդարձակում են մեր երկրի ու մեր ճանաչողության սահմանները, իսկ հեռանալով այստեղից՝ տանում են Հայաստանի մասնիկը, տարածում այն աշխարհով մեկ: Այս կարգի միջոցառումների շնորհիվ Հայաստանը նշվում է ժամանակակից աշխարհի մշակութային քարտեզի վրա:

Irina Ghaplanyan

Ph.D. candidate, Department of Politics and International Studies, University of Cambridge (UK), 2012

Conflict Resolution: Empowering and Engaging the Civil Society

The Case of Nagorno Karabagh

Abstract

In the past few years the international community has witnessed a recurrence of arms race, on a much smaller, but more probable scale – the military budgets of both Armenia and Azerbaijan continue to increase year after year. This is a trend that develops in an opposite direction of all the mediation efforts that the OSCE Minsk Group continues to undertake. In the rhetoric of this increasingly belligerent, complex and stagnant process of conflict resolution a very essential dimension is missing. That very dimension is the human element – the people of Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh, whose future is at stake in this increasingly deteriorating process of finding peace. The societies of all the three parties to the conflict are alienated from the actual process of conflict resolution, however, engaged in the political bargaining of the issue.

The political actors rarely voice compromise while calls for confrontation and belligerent messages are raising cheer and applause and gather supporters. This is a vicious circle, whereby political actors are captive to the popular sentiments of their people, while the latter are captive to the lack of knowledge and information about the peace alternatives, about the modes of their implementation and most importantly the dire consequences of a recurring war.

The breaking of the ice in this frozen state of the conflict should come from the societies and their willingness to humanize the alleged enemy, consider options other than war, estimate the cost of war, realize that the lives of their fathers, sons and brothers are at stake, learn about the benefits of compromise and engage in reconciliation process. This initiative has a potential of bringing the political elites closer to their respective societies and urging the former to engage in a more responsible dialogue involving the rhetoric of compromise.

The paper will address the importance of engaging the civil society into the conflict resolution process, about the destructive potential of war and the potent role of the civil society in the conflict resolution process. The paper will argue that by means of empowering through greater awareness and engaging the civil society in the process of conflict resolution, the political elites will have to act more responsibly and engage in dialogue that strikes compromises not threats.

INTRODUCTION

The end of the Cold War like a Pandora Box uncovered a number of inter-ethnic grievances and dormant conflicts. The immediate emergence of intrastate wars revealed also the inability of the young governments to manage conflicts constructively. The violent response of the governments lent the legitimacy to the secessionist states in claiming sovereignty. As a result, the international community was also unable to prioritize one over the other the two major international legal principles, the right for self-determination and the principle of territorial integrity, which defined most of the conflicts erupted on the post-Soviet space.

The adopted conflict resolution strategies have so far not been effective. Each post-Soviet conflict, whether it is over the Transnistria or Nagorno-Karabakh, is unique and each conflict resolution strategy must be tailored to each conflict individually. However, one component that should be inalienable and in common for all the conflict-resolution strategies is the engagement of the civil society.

The CIS countries have largely been unable to build constructive state-society relations and substantially lag behind the Eastern European countries in terms of engaging civil society into the political and other decision-making processes of the state. In the conflict torn post-Soviet countries including those of the South Caucasus, civil society is largely marginalized from the conflict resolution processes exacerbating the prolonged stalemate and undermining the security of the region.

The complexity and multidimensionality of the conflict over Nagorno-Karabakh, including both inter and intrastate nature of the conflict, ethnic hatred, territorial dispute and religion, further politicize the conflict resolution process and marginalize the society.

The democratic reforms of the governments concerned have not yet been effective enough to encourage an active participation of civil society. The governments of both Armenia and Azerbaijan are yet incapable and not ready to undertake improvement in some key areas directly related to conflict prevention (human rights, freedom of speech, free mass media), and it is the civil society that should play a crucial role both in promotion and dissemination of the basic democratic values, which act as guarantors of peace, stability and cooperation.

The just political solution of the Nagorno-Karabakh conflict should be preceded by active movements of societies. Active support and special attention to the issues of the confidencebuilding between the parties to conflict, transformation of the image of enemy and the idea of peaceful co-existence of conflict-stricken communities should become of top priority in the civil society agenda of Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh.¹

The goal of the paper is to analyze the role, which the civil societies of Armenia, Azerbaijan, and Nagorno-Karabakh, play in the conflict resolution process, and to propose ways that would potentially enhance and empower the civil societies to contribute to the conflict resolution in a systematic and sustainable way.

This paper argues for a change in the conflict resolutions strategies adopted by the negotiating governments and mediated by the international initiatives. In the first chapter

the paper addresses the root causes of the conflict, namely the violent suppression of the claim of the people of Nagorno-Karabakh for self-determination, and reveals the drawbacks of the peace process, namely the exclusion of that very civil society from the conflict resolution processes. The goal of this chapter is to illustrate the marginalization of the societies' grievances from the onset of the conflict as well as its continued politicization.

The second chapter addresses the concept of the civil society in today's political discourse and how and why it is observed as a guarantor of successful democracies and successful peacebuilding initiatives. The difference in perception and interpretation of the concept of civil society in western political discourse and in that of the developing countries is also analyzed here. This analysis is used in further chapters to clarify why the civil society in the Armenian-Azeri conflict is so impotent and what could be done to empower it. The goal of this chapter is to reveal the lack of awareness among the wider societies in Armenia and Azerbaijan as to what role they should or can play in the political processes of their respective states, including conflict resolution process.

Third chapter analyzes the role of the civil society in peacebuilding, namely in reconciliation, conflict management and political settlement. It then reviews the actions that civil societies, including NGOs, scientific and educational sector and media, in Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh have undertaken in the scope of the peacebuilding and peacemaking efforts.

This chapter illustrates the disconnect between the people and the government, the lack of information and awareness of the former, the weakness of the latter and the necessity for an ample approach. The goal of this chapter is to illustrate the role that the civil society played in the conflict resolution process and the potential that it has for further positive and proactive engagement.

And lastly, chapter four draws conclusions and suggests recommendations to civil societies, governments concerned and the international community. Here, the paper sums up the findings of the research and aims to prove that a formal political settlement will not transform the conflict in a sustainable way and engagement of the civil society is essential.

I. BACKGROUND

The Nagorno-Karabakh conflict is a unique case of an ethno-nationalist conflict because the conflict was and is influenced by a very wide range factors including territory, ethnicity, newly emerged nationalism, religion, contradicting histories, aggressive and hostile propaganda and volatile geopolitical positioning. Today Nagorno-Karabakh is a *de facto* micro-state, which in the past almost 20 years of its attempts at state-building enjoys an institutionalized statehood. Nevertheless, informally, Nagorno-Karabakh heavily depends on Armenia, in both economic and political terms, is not recognized by any state or international organization and *de jure* is still part of the Republic of Azerbaijan.

The case of Nagorno-Karabakh continues to grab the attention of the international community due to the multidimensionality of its causes, the protracted resolution, as well as the consequences of this conflict, which continue to multiply as the three entities (Armenia, Azerbaijan and NK) involved in the conflict carry on the politics of détente. The conflict is a combination of both inter- and intra-state conflict, and thus requires a different, more elaborate analysis and formula for its resolution.

What also concerns the international community is the fragility of the “no peace, no war” situation of the existing 14-year-old cease-fire, the stability of which is continuously being undermined by the belligerent statements of the Azerbaijani political leaders. The hydrocarbon dimension of it all makes the anxiety more tangible especially for the EU Community, whose energy security puzzle includes a ‘piece’ of the Caspian oil flowing through the region.

The first part of this chapter provides a historical overview of the Nagorno-Karabakh conflict, and reflects on the causes which initiated it. The second part of the chapter describes the positions adopted by each of the three main protagonists, involved in the conflict, and what activities have been undertaken towards achieving a peaceful resolution in both Track One and Track Two dimensions of diplomacy.

A. BRIEF HISTORY OF THE CONFLICT: ANALYZING THE CAUSES

Like any ethno-national or ethno-territorial conflict, the conflict over Nagorno-Karabakh has a volatile history. The roots of the conflict can be dated as far back as a couple of centuries. Soon after the eruption of the conflict, Armenian and Azeri historians engaged in the war of their own, producing polemical studies affirming their respective historical claims to the region. Professor Bournoutian, himself a well renowned historian, accused both sides for engaging into historical warfare.

Armenian historians maintain that all of Karabakh was, at one time, part of the Armenian kingdom and that the disputed region of Nagorno-Karabakh has had an Armenian majority for several hundred years. Azeri historians assert that the region was never part of Armenia and that the Armenian population arrived there from Persia and the Ottoman Empire after the Treaty of Turkmenchay (1828), when, thanks to the Russian policy that favored Christians over Muslims, the Armenians established majority in what became Nagorno-Karabakh.

Bournoutian then claims that both sides ignore the fact that modern nationalism was generally absent from the psyche of the Muslim and Christian leaders of Transcaucasia. The Georgian kings, Armenian *meliks*, and Muslim *khans* would occasionally hand over their own kind and ally with other groups for pragmatic reasons.

Moreover, although the idea of a state existed albeit faintly, among some Armenians and Georgians, there was no such thought among the *khans*². Despite all the efforts of post-Soviet Azeri historians to the contrary the idea of an Azerbaijani state did not exist before the early twentieth century. Bakikhanov and other pre-Soviet Muslim historians

wrote about various khanates as separate entities. None of them mentioned or envisioned an Azerbaijani state north of the Arax River³.

It is, therefore, crucial to begin tracing the ethno-nationalist roots of the conflict from the time when both Armenia and Azerbaijan acquired independence as sovereign states at the beginning of the 20th century. However, in terms of the ethno-territorial dimension of the conflict, it has to be kept in mind that whether Nagorno-Karabakh was ruled by an Armenian *melik*, an Azeri *khan* or a Georgian king, it has always been populated predominantly by Armenians, according to historical accounts of many native and foreign historians, as well as the presence of numerous Armenian historical monuments and churches.

There are 5 major stages to the conflict: the period of first national independence of both Armenia and Azerbaijan, 1918-1920, the Soviet era, the first clashes of late 1980s, the war, the ceasefire and the protracted conflict resolution process.

Under the Tsarist Empire Nagorno-Karabakh had been part of Baku province. The enclave was fought over by Armenia and Azerbaijan in the late 1910s and the early 1920s before the sovietization of the two republics.⁴

Most of the conflicts of the early 20th century were due to the rise of modern nationalism in Ottoman Empire and Russian Caucasia. The subsequent genocide of mid-1910s and early 1920s made the Armenians distrustful of their Azerbaijani neighbors, who were linguistically and religiously close to the genocidal Turks. Between 1914 and 1920 Nagorno-Karabakh was a cockpit of hatred⁵.

After the sovietization, in the mid 1920s, the Bolsheviks were seeking rapprochement with Turkey and they tended to support Azerbaijani rather than Armenian claims, thus the Soviet Demarcation of the republican borders and creation of the Mountainous Karabakh Autonomous Region (oblast). On the other hand, the Armenian aspirations nurtured since the previous century to create an Armenian nation-state comprising the territories that had historical Armenian populations, even though for centuries they had been ruled by Muslim Iranians and Turks and had multi-ethnic populations⁶. For both Armenians and Azerbaijanis Nagorno-Karabakh was and is the crucial component of their national identity, Azeris, just like Armenians, though in significantly smaller numbers, populated Karabakh (especially the valley, non-mountainous parts of the region) for centuries, and after the collapse of Russian Empire had the Mountainous Karabakh incorporated into the first Azerbaijani Republic of 1918. These historically incompatible Armenian and Azerbaijani claims to exclusive ethnic homelands provided the ideological dimension to the conflict.

Despite Kremlin's iron fist and dictatorial regime, Armenians continued to disagree with the Kavburo's (Caucasus Committee) decision (on July 5, 1921 the Committee voted to keep Karabakh within Azerbaijani borders) and repeatedly questioned the enclave's status, demanding its transfer to the Armenian SSR in 1929, 1935, 1963, 1966, 1977 and 1987.⁷ The most notable of these political drives for reunification was in the early to the mid-1960s.

The Armenian leadership cited anti-Armenian discrimination, economic underdevelopment and demographic shifts to support its case⁸. Armenians had comprised 94% of the enclave's population in 1921 according, but according to the 1989 Soviet census, the total population of the enclave was 189,000, of which only 145,450 or 76.9% were Armenians. The economic backwardness of Nagorno-Karabakh further exacerbated by the denial of proper cultural rights, higher unemployment among the Armenian population and better and higher employment opportunities for the Azeri population of the enclave. This, however, is disputed by the current Azeri government. According to the data issued by the Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan, the situation in the Nagorno-Karabakh was quite the opposite. It was the leader in terms of economy and development among the other parts of Azerbaijan. Moreover, Azerbaijan denies violation of cultural rights and discrimination, and explains the policies of the time by the wide-spread imposition of Russification, propagated by Kremlin.

The initial demand of the Karabakhi Armenians was for transfer from Azerbaijani to Armenian jurisdiction. On February 20th, 1988 the leadership of the Nagorno-Karabakh, seizing the opportunity of greater openness under Gorbachev's glasnost' policy, passed the resolution asking for the transfer of the region (later the claim was changed and Nagorno-Karabakh passed a unilateral decision on independence from Azerbaijan). This resolution was accompanied by peaceful resistance petitions, marches, vigils, hunger strikes, demonstration, and general strikes across Armenian SSR. The reaction that followed in Azerbaijan was brutal, and perhaps was that very spark, which inflamed the dormant but deeply rooted ethnic hatred.

In late February Azerbaijani mobs rampaged through Armenian districts of Sumgait (Azerbaijan) looting, raping and murdering Armenians. The purpose of these crimes was to intimidate the entire community of people. The victims were chosen for who they were, in this case Armenians, and not for anything they may have done⁹.

These and the following pogroms in 1990 and 1991 in Baku fueled the hostility and the emotions across the region were running high. Mass refugee exodus from both Armenia and Azerbaijan further exacerbated the debilitating situation. Since the host state, that is Azerbaijan, did not choose a peaceful settlement of the claim of its own citizens from the very start, was not able to control the escalating violence, and decided to engage in a military confrontation, rather than negotiation, the people of Nagorno-Karabakh felt compelled to provide their own security and fight for their human rights and fundamental freedoms. Moreover, the military response of Azerbaijan lent even more legitimacy to the Armenians of Karabakh to claim sovereignty from the aggressor state.

From the very beginning, the Armenian-Azerbaijani conflict degenerated into violence and ethnic-cleansing. In addition to armed skirmishes in and around NK, anti-Armenian pogroms took place in other parts of Azerbaijan, in Sumgait in February 1988, and in Baku in January 1990. Between 1988 and late 1991 Armenians in NK, and more generally in Azerbaijan, were attacked by Azerbaijanis. Almost the entire Armenian population of Baku (close to 220,000) was forced to flee, as were Armenians in other parts of Azerbaijan, except in parts of Karabakh where they resisted. Simultaneously, the

entire Azerbaijani population of Armenia (160,000) was intimidated to leave or forcibly expelled. This mutual ethnic cleansing was the culmination of a decades-long process of homogenization in the two republics¹⁰.

A full scale but an undeclared war erupted in late 1991 and in a course of almost four years took lives of an estimated 25,000 to 30,000 people on both sides. The May 1994 Bishkek ceasefire agreement signed between the three parties to the conflict – Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh – left approximately 15% of Azerbaijan's territory under the control of Armenian troops and resulted in 750,000 Azerbaijani internal refugees and some 360,000 Armenian refugees (UNHCR).

The post-war Azerbaijani political rhetoric was based on the fact that the conflict was a product of unprovoked Armenian aggression, which aimed to restore the “Greater Armenia” of the older days, and at present is an occupant of Azeri lands. The Armenian rhetoric is based on equally unfounded statement, that it was the Pan-Turkic long term plan of extermination implemented by the Azeri government and aimed at Armenians of Nagorno-Karabakh¹¹.

The lack of diplomatic approach and immediate military and civilian aggression were the same strategic mistakes of also the Russian and Georgian governments in respective Chechnya, Abkhazia and South Ossetia. These mistakes gave more weight to the principle of self-determination, when usually, even though being articulated in the international legal discourse as having equal legitimacy, is being outweighed by the principle of territorial integrity.

The distrust and deeply entrenched insecurities and hostilities, present in the societies of the countries concerned, have not been addressed with due diligence, and the reconciliation process, which was to follow the cease-fire, has not been dully addressed in the past 14 years. The negotiations over the political settlement are flat and do not include the crucial dimension requiring engagement of the civil society. This leads to an increased hostility and an ever-increasing gap between the societies concerned, thus further undermining the fragility of the ceasefire.

B. PEACE PROCESS

The Nagorno-Karabakh peace process which is in its 14th year of negotiations has hardly moved a millimeter, in political terms, towards any constructive resolution. Despite being the so-called “crowded peace process”, the external actors have not succeeded in breaking the ice of the Caucasian tenacity. Neither side is ready to compromise.

On the other hand, the NK conflict has intersected with and deeply colored the emergence of a new geopolitical space in the South Caucasus, a region historically and today where great powers compete for influence. Indeed, the competing agenda and unilateral initiatives of international mediators are often held to be a key explanation of the lack of progress in the peace process¹².

In May of 1994 the parties to the conflict agreed to a cease-fire brokered by Russia and the Minsk Group, and in July of the same year in Bishkek Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh all committed themselves to maintaining the agreement and seeking negotiated settlement.

The cease-fire left Armenian forces in control of almost 15% of Azerbaijani territory, of which roughly one-third is accounted for by Karabakh itself (Azerbaijani sources regularly claim that 20% of more of their territory is occupied but independent specialists calculate the percentage to be considerably lower)¹³. Estimates of the casualties range from 25 000 to 30 000 killed.

The legacy of war left a deep footprint of the societies of the parties to the conflict. The killings of Armenians in Sumgait (1988) and Baku (1990), the subsequent (1992) killings of Azerbaijani civilians in Khojali village, the eviction of the Armenian population of Azerbaijan and the Azeri population of Armenia accompanied by serious human rights abuses, the informal nature of the conflict (the parties have never made a declaration of war), which led to a blurring of civilian and military lines and to numerous abuses in the treatment of prisoners and hostages¹⁴.

The impasse over the peace process could very well dwell in the fact that these deep and painful footprints were not addressed directly. The process of the conflict resolution of the past 14 years involved primarily if not always solely the Track One diplomacy, while the Track Two diplomacy was left to a weak civil society haunted by threatening accusations of 'capitulation' subject to its attempts at reconciliation.

1. TRACK ONE DIPLOMACY

Since 1994 the OSCE Minsk Group continues to be the main and the only medium for the Track One level diplomatic bargaining over the NK conflict. The efforts of the Minsk Group have been supported by the United Nations and the international community. But the organization's effectiveness for much of this period has been hampered by internal differences, by the low priority accorded to Karabakh by some members of the Minsk Group, and also by the reluctance of Western states to commit themselves to peace-keeping operations in the remote Caucasus.¹⁵

Over the years many different settlement formulas have been drafted by the Minsk Group, but rejected by one or the other parties.

While Baku always rejected NK's direct participation at the negotiating table, the NK in turn has continuously stated that no potential agreement is possible without them sitting at the negotiating table. Baku's response to this was that by allowing the NK at the negotiating table Baku would lend legitimacy to the Karabakh leadership, and that if Karabakh Armenians are represented, Karabakh Azeris also should be, and that in any case NK is really Yerevan's tool rather than an independent party at the negotiating table. Yerevan's response to this was that NK was initially a signatory to the cease-fire agreement, NK is the object of conflict and thus its official leadership must be present at the negotiating table.

Track One diplomatic bargaining over the NK conflict has 4 major seeds of contention, and the parties to the conflict have not been able to agree on any of these. The first one is the status of Nagorno-Karabakh. Even though the leadership of NK has shown an indication that it can potentially accept a *de facto* rather than *de jure* status, it has explicitly rejected any vertical authority from Baku. Along with its belligerent messages of resuming war, Baku also states that it will grant NK the highest degree of autonomy, without elaborating what that really means. Without anything tangible at hand, the NK leadership is not making any further promises or steps, largely due to deep distrust to any message that comes from official Baku. Equally, Baku feeling that its territorial integrity is seriously undermined and moreover, the fate and security of Karabakhi Azerbaijanis is not discussed or guaranteed in this context, and that the authorities in Nagorno-Karabakh are deeply uncompromising, fails to make any additional peacemaking efforts.

The second major factor of the diplomatic bargaining is the withdrawal of Armenian forces from the 7 Azerbaijani territories outside of NK. The Armenian side has openly stated that it will eventually return most of these territories, however, the leadership of NK refuses to do so at an early stage without an guarantees at hand. These territories are seen by both NK and Armenia as a crucial guarantee of security. Moreover, giving up on these territories at this stage of negotiations would mean for Armenia losing its most potent bargaining chip.

The third factor involves demands of NK for strong security guarantees in return for giving up the territories it holds now. "In addition to the maintenance of NK's own security forces, this would entail the long-term deployment of a PKF and international security guarantees against possible future Azerbaijani attack. Stepanakert also demands the permanent maintenance of the Lachin corridor to allow unrestricted communication with Armenia. The current Minsk Group proposals are understood to include a complex leasing arrangement for Lachin which is unlikely to satisfy this demand"¹⁶.

And final, most contentious issue bargained at the negotiating table is the return of refugees and control of Shushi/Shusha. Baku insists on the return of Karabakhi Azeris and provision of security guarantees for them. In return, Stepanakert argues that if the Karabakhi Azeris return then hundreds of thousands of other refugees and displaced persons should return to their homes. This dispute is of particular significance to Shushi/Shusha. The town was 90% Azeri before the outbreak of the conflict (though historically the town had a large Armenian population; it is of great symbolic and cultural significance to both sides). The town is located in a very crucial strategic setting, thus making it impossible for Stepanakert to relinquish it even to international peacekeeping forces¹⁷.

Along with all of these four major issues, comes an all-encompassing problem: the schedule. The phased resolution has been rejected by Stepanakert, and a package resolution has been offered. Baku in its turn does not agree with package resolution and the impasse over the resolution process continues to exacerbate the fragility of the "no peace, no war" situation.

The undercurrent obstacle for all of these contentious issues is an entrenched feeling of mistrust towards one another. The media, used by the political elite continues to

nurture this feeling of mistrust and thus deteriorating all the remaining opportunities for either a package or a phased deal.

The Soviet style diplomacy and what was left after it never entailed the dimension of what is known in the western discourse as Track Two Diplomacy. The diplomacy articulated by the Soviet leaders was assumed to be that of public, however, it never was. The post-Soviet ethno-territorial and ethno-nationalist conflicts were dealt in a similar way – the governments were the negotiating on behalf of people, or so they assumed.

2. TRACK TWO DIPLOMACY

Beyond the battlefield and the negotiating table, both Armenian and Azerbaijani societies have undergone radical transformations both due to the conflict and due to the attempts at building democracies. The conflict resulted in militarized societies and political cultures, it slowed down democratic developments as well as the transition from command to market economies. The latter two processes have been largely conditioned by the conflict. The conflict resolution is in stalemate and similarly the democratic development has been extremely slow to occur. Many scholars and foreign governments have continuously addressed the importance of democratic development, which would be conducive to a successful conflict resolution. However, the governments of the countries concerned are not so eager to speed up the democratic reforms.

Having only the political elite defining the fate of the conflict shows that elitism, secretiveness and monopoly, the remnants of the Soviet era governance, have persevered. The political elite of both countries controls the information distributed by state owned or controlled media and basically has sole management rights of the peace process. Tough talk has boosted domestic ratings, thus the leaders of the countries have different messages when at the negotiating table and when at home. Therefore, the political elites have left themselves little room for compromises and have manipulated the “no peace, no war” impasse for internal political gains, rather than to establish preconditions for its resolution¹⁸.

Nevertheless, the civil society in both countries did play a significant though short-lived role. Emerging from the democracy building efforts, sponsored by the West, the NGOs across the post-Soviet space formed with a phenomenal speed. “Attempts by the civil society actors to influence the Armenian-Azerbaijani peace process have thus been simultaneous to their emergence as a constituency for democratization across their respective societies. On a range of issues this has often pitted civil society against governments suspicious and unaccustomed to autonomous initiatives and wary of the foreign funding that supports these organizations”¹⁹.

Nevertheless, the civil society has managed to undertake a number of very crucial and successful initiatives. With the help of the Helsinki Citizens Assembly the Armenian and Azeri civil societies organized a number of visits and meetings, established electronic networks, and even organized youth summer camps for children and youth from the affected areas. The so-called process of ‘détente from below’ has been introduced to the gov-

ernments of the respective countries and some important steps have been undertaken.

In the mid-90s the civil societies of Armenia and Azerbaijan, with the help of the OSCE developed a peace-making strategy, which included confidence building measures (release of hostages, exchange of prisoners, mutual visits of journalists, students, and civil society leaders). This strategy was indeed successful, and based on this success both the civil societies and the international organizations urged the governments of Armenia and Azerbaijan to invest more into these measures. However, both governments lacked the political will to undertake these challenging and potentially successful initiatives, perhaps because the status quo of the ‘no peace, no war’ had too many political dividends for the parties and political elites in power.

At the end of the 1990s, these actions merely stopped, and from then onwards the right momentum to resume them has never been found or agreed upon.

Based on the successful evidence of the Track Two Diplomacy initiatives it is simply irrational to ignore the possibility of breaking the ice of the impasse through peace-making initiatives. Even if the political solution to the conflict is not yet to come in the next ten years, both societies must begin the reconciliation process today, because it is a long and arduous road. However, it is one and only road, through which a political settlement could be sustainably finalized.

II. CIVIL SOCIETY

The new concept of “civil society” that emerged only a few decades ago has become an inalienable ingredient of any successful democracy, if not its major driving force. If the locomotive of the communist countries was supposedly the proletariat, the locomotive of capitalist and democratic world was that very civil society. In the western political discourse much is attributed to this social concept – from democracy building to peace building (e.g. post-war Europe). It is seen as the major driving force behind the process of constant evolution of democracies.

In the political discourse of the newly-formed democracies, however, civil society is not given the roles it is supposed to play based on the western practice. The civil society in the western political discourse is, moreover, seen as a crucial if not key actor in both peace-making and peacebuilding, whereby the direct participation of the civil society is seen as a guarantee to a sincere reconciliation and thus sustainable peace building.

This chapter will briefly outline the concept of civil society in today’s political discourse and how and why it is observed as a guarantor of successful democracies and successful peacebuilding initiatives. The difference in perception and interpretation of the concept of civil society in western political discourse and in that of the developing countries will also be analyzed. This analysis is used in further chapters to clarify why the civil society in the Armenian-Azeri conflict is so impotent and what could be done to empower it.

A. THE CONCEPT OF CIVIL SOCIETY:

1. IN THE TRADITIONAL WESTERN DISCOURSE

The concept of civil society as we know it today has evolved in the past century and reached its maturity only a few decades ago. The political philosophy concept of civil society draws distinction between government and society, and attributes it with political and social awareness crucial for successful and good governance in democratic states. There are myriad definitions of civil society, one of which was developed by the LSE Center of Civil Society, and is perhaps the most encompassing and up to date:

Civil society refers to the arena of uncoerced collective action around shared interests, purposes and values. In theory, its institutional forms are distinct from those of the state, family and market, though in practice, the boundaries between state, civil society, family and market are often complex, blurred and negotiated. Civil society commonly embraces a diversity of spaces, actors and institutional forms, varying in their degree of formality, autonomy and power. Civil societies are often populated by organisations such as registered charities, development non-governmental organisations, community groups, women's organisations, faith-based organisations, professional associations, trades unions, self-help groups, social movements, business associations, coalitions and advocacy group²⁰.

Basically, there were two dimensions known to social scientists: the state and the market, until it was realized that a combination of other factors is at play. Technically, the society began to play that very role as the three different branches of power play in the 'checks-and-balances' formula. The society was not apolitical anymore but an active participant through institutions, organizations, charities, community groups and others. Civil society began to hold governments accountable for their actions and thereby was not simply represented by politicians but played a direct role in policy making.

Some scholars believe that the civil society in the West has matured and ripened so much that today it appears to lack any critical potential. However, it is important to keep in mind that civil society is not static, it is a breathing, living, evolving and changing organism and there are myriad of causes that affect these processes, especially in our age of information overdose.

Today the civil society in the Western world continues to be dynamic as ever. Moreover, the end of the Cold War and the speed with which information and people began to travel has globalized the world and exported many Western concepts, including that of civil society. As a result, today we have an emerging concept of global civil society, whereby the Western governments and civil societies have been exporting and training the developing world in democracy building tools, the major component of which is the establishment and/or strengthening of civil societies.

This created a new action plan for the Western civil societies and posed challenges to governments and societies of the developing world: both welcome and unwelcome challenges.

2. IN THE DEVELOPING COUNTRIES

The exported concept of civil society has found a fertile soil on the post-Soviet space, where the societies of the 15 republics, deprived of most of the civil rights enjoyed in the West, already began to grasp the concept of civil society with the mid 80s Gorbachev's *glasnost* and *perestroika*. Here it is important to note that the byproducts of these policies and of increased awareness about the role that civil society could play in its state or nation-building efforts were the ethnic and territorial grievances, which were suppressed under the dictatorial Soviet regime.

Cohen and Arato, argue that the concept of civil society is the primary locus for the expansion of democracy and rights²¹. The civil society in the post-Soviet space, however, was not a given thing. It was in embryonic stage, whereby it required the assistance of not only the Western governments and international organizations, but most importantly and primarily of its own governments. The latter perceived civil society funded largely by the Western governments and international organizations as mediums employed by the West in order to interfere in the domestic affairs²². This preconceived notion of the civil society has been the primary reason for the governments of the warring countries to prevent any civil society peace-building activities, seen as a threat and a way for the West to intrude into the conflict resolution process.

It is important to note that the strength of civil society largely depends on its state. If the state does not support the activities or the civil society or at least does not provide conditions conducive to free and fruitful operation of the civil society, then the latter has very slim chances to succeed. This type of state proves its lack of transparency, tight grip on power, fear of criticism, and basically being far from what a democratic state should be. Thus, you have a developing country like Armenia or Azerbaijan that have weak democratic governments and weak civil societies, which both contribute to a continuous status quo and a constant threat of the resumption of war.

At the onset of the newly formed post-Soviet republics, the civil societies were remarkably stronger than years later. It is due to the fact that the newly formed governments lacked the tools necessary for establishing a healthy and sustainable dialogue with their respective societies. Not only did they lack those tools, but they also were incompetent and non-confident in how to govern a democratic state, which did not have the necessary expertise and institutional infrastructure and which was largely operated by the same political elite that ran the local communist party not long ago. That is why, for example, the only possible way for the Azeri government to respond to the outcry of its civil society's minority (the Karabakh Armenians) was to suppress their rights by a violent military response, thereby stripping them of all of their civil rights as citizens of their country. Same happened in Georgia (with South Ossetia and Abkhazia) and in Russia (with Chechnya). Perhaps, if the governments of that time had the necessary knowledge on good governance and dialogue with civil societies, we would not face the conflicts in neither North nor South Caucasus.

III. THE ROLE OF CIVIL SOCIETY IN CONFLICT RESOLUTION:

The disaffected ethnic groups of the Soviet Union were subjected to long periods of political silence, giving the appearance of a well governed society. But the coercive containment of these ethnic grievances led to an eventual outburst of a pent-up frustration when the Soviet Union began to lose its legitimacy and crumble into separate republics.

The ethnic conflicts on the post-Soviet space began as non violent, and the ethnic minorities, in this case Karabakh Armenians, waged their conflict through the institutionalized channels. However, the violent response of the Azerbaijani population (Sumgait and Baku), the subsequent exodus of refugees, and the final military response of the Azerbaijani authorities led to a full fledged war.

The resolution of the conflict should therefore begin from addressing its main cause – the claim of the peaceful population for self-determination and the failure of the Azerbaijani authorities to negotiate this claim and resort to aggression. However, the political elites marginalized those who directly suffered from the war – Karabakh Armenians and Karabakh Azerbaijanis – and the political resolution, if ever reached through this track one negotiation process, will hardly be sustainable.

This chapter will analyze the role of the civil society in peacebuilding, namely in reconciliation, conflict management and political settlement. It then will review the actions that civil societies including NGOs, scientific and educational sector and media, in Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh have undertaken in the scope of the peacebuilding and peacemaking efforts.

A. IN PEACEBUILDING

To both Armenians and Azerbaijanis it appears that any concession, small or big, symbolic or real, will endanger their security, sense of identity and survival. These fears, largely articulated by the political leaders, became part of the political and nationalist discourse of both countries. Moreover, the negotiations have always been confidential, if not secret, making any political resolution rest on societies torn by deep distrust and fear of each other. Unless peacebuilding measures are undertaken now, parallel to the negotiation process, no political resolution will be sustainable.

The term “peacebuilding” came into widespread use after 1992 when Boutros Boutros-Ghali announced his *Agenda for Peace*²³. Since then, the term has been widely used and many different elements and activities have been attributed to it. Today, peacebuilding involves not only crisis intervention but also long-term development, building of governance structures and institutions, building the capacity of non-governmental organizations for peacebuilding and peacemaking. The concept of peacebuilding has evolved from its original UN definition, which involved structural transformation with a primary focus on institutional reform. Today, peacebuilding includes many crucial activities, such as: providing security, establishing socio-economic foundation and establishing the politi-

cal framework for long-term peace, and generating reconciliation, a healing of the wounds of war and justice²⁴.

Peacebuilding involves a full range of approaches, processes, and stages needed for transformation toward more sustainable, peaceful relationships and governance modes and structures. Peacebuilding activities require careful and participatory planning, coordination among various efforts, and sustained commitments by both the governments and the societies that are involved in the conflict. Lederach uses a construction metaphor to explain the peacebuilding process that also involves long-term commitment to a process that includes investment, gathering of resources and materials, architecture and planning, coordination of resources and labor, laying solid foundations, construction of walls and roofs, finish work and ongoing maintenance. Lederach also emphasizes that peacebuilding centrally involves the transformation of relationships. “Sustainable reconciliation” requires both structural and relational transformations²⁵. So before the management of this building process, or otherwise to be called conflict management, can begin, the reconciliation of the affected societies must be well underway to prepare them for the required transformations.

1. RECONCILIATION

Reconciliation, according to John Paul Lederach, is the intersection of peace, justice, truth and mercy. It is the ultimate goal of most peacebuilding efforts, when both the structural and emotional damage of a conflict is ‘set right’ and people can go on with their lives. It does not require forgetting what happened, but rather coming to terms with it on all sides and moving ahead in a positive way²⁶.

Lederach’s use of the term ‘mercy’ suggests that the ideas behind reconciliation have religious roots. It is a critical theological notion in all Abrahamic faiths²⁷ (Christianity, Islam and Judaism), and as some previous reconciliation efforts have proven, religion can play an important role in the process of reconciliation, just like it plays a crucial role in fueling a conflict.

Truth and justice, the most essential elements of reconciliation, are the most difficult to come to an agreement. For Karabakh Armenians truth is their belongingness to the territory and their right for self-determination, accordingly justice would be the independence of Nagorno-Karabakh from Azerbaijan. For Azerbaijanis truth is the exact opposite, that is, their ethnic and historical territorial rights and the justice in this case is the preservation of Azerbaijan’s territorial integrity. What, however, reconciliation aims to achieve is not acceptance of each others truths, but recognition of the existence of these truths and the willingness to discuss a mid-way between these truths that would partially satisfy the justice for both.

Reconciliation in the Nagorno-Karabakh conflict is an extremely arduous process, because it involves coming to terms with the territorial dispute, ethnic hatred, religious differences, the outcomes of war and the ‘no peace, no war’ mentality, with which the societies in the affected countries have been living in the past 14 years. Azerbaijan having

lost the war has nurtured its revanchist policies as the victim of war, drawing its society more and more towards the idea that war is the only solution to their grievances. Armenia having won the war has called the occupied territories, liberated lands, and has nurtured amongst its society the idea that the territories won by the price of blood will never be returned to the oppressor. In neither of the political leaderships and their statements, which lead and inspire their respective societies, is there any room for reconciliation.

Nevertheless, on a number of occasions the leaders of the respective states and their foreign ministers have articulated the need for reconciliation. This call was taken up on numerous occasions by a number of civil society groups and NGOs both in Armenia and Azerbaijan, at different stages after the cease-fire. But due to widespread criticism, political pressure and largely unpopularity of these actions by the NGO community in both countries, the reconciliation activities were short-lived and are hardly ever occurring today. It seems that these calls by the political leadership were intended for the foreign media and third parties, since internally, the peacebuilding efforts of the civil society were never supported but rather oppressed, especially in Azerbaijan.

Reconciliation matters because the consequences of not reconciling can be enormous. In Fen Osler Hampson's terms, too many peace agreements are 'orphaned'. That is, the parties reach an agreement that stops the fighting but does little to take the parties toward what Kenneth Boulding called stable peace, which can only occur when the issues that gave rise to the conflict in the first place are addressed to the satisfaction of all²⁸.

This stable peace and satisfaction can occur only if conflict is managed according to Lederach's construction model, whereby all the tiers to the conflict take part in its resolution: the grassroots leadership, the middle range leadership and the top leadership²⁹.

2. CONFLICT MANAGEMENT

The concept of conflict management is often given diametrically opposing definitions. Some scholars argue that conflict management goes against the conflict resolution efforts and is used by either governments or other parties to the conflict, for their own benefit. Indeed, in the Nagorno Karabakh conflict the conflict rather mis-management is a powerful tool of the political elites in Armenia and Azerbaijan, who resort to statements of aggressive nature in order to gain political dividends. In this paper, however, the conflict management is defined as a combination of efforts by the different societal levels of all the parties to the conflict.

As it has been described above, the reconciliation efforts will help in overcoming the socio-psychological factors of the conflict, such as image of the enemy, negative stereotypes and mutual distrust. These reconciliation efforts should be preceding or conducted as part of the conflict management strategies, to which the parties to the conflict must commit.

Lederach's peacebuilding pyramid illustrates how crucial is a holistic approach to conflict management:

Types of Actors

Approaches to Building Peace

Level 1: Top Leadership

Military/political/religious leaders with high visibility

Focus on high-level negotiations
Emphasizes cease-fire
Led by highly visible, single mediator

Level 2: Middle-Range Leadership

Leaders respected in sectors
Ethnic/religious leaders
Academics/intellectuals
Humanitarian leaders (NGOs)

Problem-solving workshops
Training in conflict resolution
Peace commissions
Insider-partial teams

Level 3: Grassroots Leadership

Local leaders
Leaders of indigenous NGOs
Community developers
Local health officials
Refugee camp leaders

Local peace commissions
Grassroots training
Prejudice reduction
Psychosocial work in postwar trauma

Affected Population

Derived from John Paul Lederach, *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies* (Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 1997), 39.

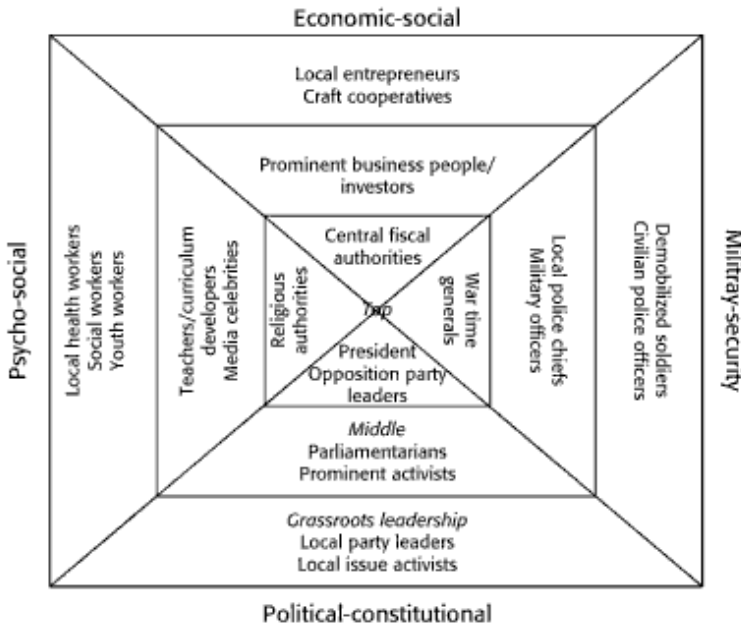
30

According to this pyramid, the largest affected groups are the grassroots, and thus the most crucial role in the conflict management should be assigned to the leadership of the grassroots. Since, if the grassroots leaders do not succeed in transforming their respective societies and preparing them for reconciliation, the founding milestone of this peace-building pyramid will not be in place and all the other conflict resolution efforts, including those of the top leadership will go in vain.

The current process of Nagorno Karabakh conflict has only the top leadership undertaking measures, aimed at conflict resolution, but neither the middle-range leadership nor the grassroots leadership are directly involved in this process. Very rarely does the middle and grassroots leadership succeed in undertaking peacebuilding measures, and if they do, the top leadership fails to ever mention the success achieved or praise these efforts, thus virtually depriving the other two crucial levels from participation in the conflict resolution process.

The alliance of the three levels of leadership can manage the conflict sustainably and will enhance the citizen-based peacebuilding initiatives and open up participatory

public political spaces in order to allow institutions of civil society to flourish. This undoubtedly requires a commitment not only to peacefully resolve the conflict but also to build strong democratic institutions. The governments of countries to the conflict are committed to the latter nominally, but largely fail to create these institutions, which will be conducive to peaceful conflict resolution. Below is an elaborated figure of Lederarch's pyramid, which illustrates the extent to which the participation of civil society in conflict resolution process could be expanded.

31

The three tier conflict management in the political-constitutional, economic-social, military-security and psycho-social dimensions requires responsible conflict management strategies if not articulated by the governments, then at least approved by them. Unlike, Lederarch's pyramid, this figure shows that a successful conflict management would need a participatory and a committed core, which are all government agencies or affiliates (president, opposition party leaders, war time generals, central fiscal authorities, and religious authorities).

3. ACHIEVING POLITICAL SETTLEMENT

If the parties to the Nagorno Karabakh conflict achieve political settlement in the framework of the current negotiation process, this settlement will be short-lived. The current negotiation process lacks sound peacebuilding initiatives, and most importantly lacks the participation of the party to the conflict, Nagorno-Karabakh, whose fate is bargained

at the negotiating table.

As described earlier, the top leadership of the parties to the conflict has marginalized the civil society from participation in the conflict resolution process. Whether it is the phased or the package deal that the political negotiators will agree upon, neither of the deals would be sustained with the populations of the parties to the conflict, because these people in psycho-sociological terms are not ready to compromise, which for them means undermining their security.

A prominent think tank, International Center for Human Development, based in Yerevan (www.ichd.org), two years ago conducted an assessment of the population's readiness to any conflict resolution in four different *marzes* in Armenia. Five different scenarios of conflict resolution were offered, two of which required major concessions on Armenia's part. Virtually all the sample groups were against these two scenarios. This study showed how disattached the population is from the negotiation process, as well as how disattached are the political promises of the governing elite from the reality at the negotiating table. Similar is the disattachment of the Azerbaijani population from its governing elite, whose bellicose statements of the recurring war go against the statements made at the negotiating table.

This vast gap between the grassroots and their governments is further complicated by the halted process of democracy building in the countries concerned. Unless the governments are willing to speed up the process of democracy building, which would empower the civil societies and engage them in the conflict resolution processes, no political settlement will be sustainable.

The governments of Armenia, Azerbaijan and Nagorno Karabakh must strive to include their populations in a meaningful dialogue on options for peace, and thus instill in them a sense of ownership over the resulting peace process.

B. ACTIONS UNDERTAKEN BY THE CIVIL SOCIETIES IN ARMENIA, AZERBAIJAN AND NAGORNO KARABAKH:

A number of factors have limited the effectiveness and impact of the civil societies in Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh. Among these factors are the capacity, the political environment and the nature of the societies of which civil society itself forms part. The halted democratic processes, the slow economic growth and insufficient measure to reduce poverty have further set back the growth potential of civil societies, and have deprived them of participation in decision making in crucial spheres of their respective countries' everyday challenges, including conflict resolution processes.

Nevertheless, against this challenging background, the civil societies in Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh did participate rather successfully in a number of peacebuilding measures. These primarily include the NGO community, who with the help of international NGOs and organizations managed to organize a number of meetings, youth summer camps and other reconciliation initiatives. However, Armine Ishkhanian and Avaz Hasanov, in their paper on *Bridging Divides: civil Society Peacebuilding*

Initiatives, noted that most civil society actors in Armenia and Azerbaijan, while sharing commitments to non-violence and democracy, adhere to incompatible visions of the future of Nagorno-Karabakh. Bridging political divides between societies, and addressing the competing visions of justice underlying them, arguably presents a distinct set of challenges requiring the identification and development of additional mediatory capacities to dedicate to this task³².

This type of task would be feasible only for mature civil societies that thrive off the freedoms granted upon them by their democratic governments. This is, however, not the case in the South Caucasus, and that is why launching a sustainable dialogue and achieving a political and social will to raise taboo issues and discuss them, would already be a significant achievement.

The politization and militarization of the societies in Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh has led to the conflict related discourse being discussed and tackled with not only amongst the NGO communities, but also widely by the media, scientific and educational sector, and private and business sector. In the conflict resolution process all of these sectors have played their individual roles, which are analyzed below:

1. NGOs

NGOs, especially those, that work in the field of conflict resolution are the products of their own societies and carry same societal grievances, concerns and cultural sensitivities.

It is rare, that NGOs go against the prevailing trends in their respective society or against the national ideas promoted by the government. Those usually do not receive a wide spread support from the population and are often persecuted by governments. Essentially, however, any NGO, that devotes itself to a peacebuilding initiative be it exchange of POWs, addressing refugee issues or launching a cross-border initiative, is an asset in breaking the ice for reconciliation.

It is important to note, that especially in the South Caucasus, those people who launch NGOs, the work of which relates somehow to the conflict, are usually people who have been directly affected by the conflict, and thus have strong views on what their respective country should demand from its opponent. In Armenia, for example, many NGOs that work on refugee issues are themselves run by either refugees, or people somehow (friends or relatives) related to refugees.

Since the first NGOs were launched and ran thanks to the foreign grants provided by either international organizations or foreign governments, they were largely seen, and continue to be seen by the local governments and population as means of for the NGOs themselves, to make money, and for the international actors to interfere in the conflict.

In the early and mid 1990s, most of the projects launched by the NGOs in Armenia and Azerbaijan, were successful, especially those, that related to exchange of POWs, providing aid to refugees and organizing youth meetings and camps. However, with time, the projects began to lessen, and today, there are very few NGOs that undertake any sub-

stantial projects related to reconciliation or peacebuilding in general.

There are a number of reasons to this decline in the activity of the NGOs: first of all, as the NGOs acquired more knowledge as to what kind of projects international organizations/foreign governments are willing to sponsor and as they gained more skills in writing project proposals, they began to draw up projects which suited the needs of these organizations or governments, not the realities and necessities of their respective societies.

Secondly, as the post cease-fire situation grew into a stalemate, whereby every other meeting or negotiation led to nowhere, both the governments and societies began to doubt the intentions and vested interests of the mediators in the conflict resolution process, thus the foreign funding of the NGO activities began to be seen as direct intrusion by the foreign parties into the conflict resolution process. These NGOs and thus projects grew increasingly unpopular.

And finally, fourteen years ago, when the cease-fire was agreed upon, the generations of both ethnic groups, who lived side by side for decades, were still, despite the atrocities of war, perceiving each other as nations, who had substantive historical, cultural and territorial ties. Fourteen years of virtually no communication, hateful propaganda and a new generation soaking these hostile ideologies, formed a new mentality which gives room to dehumanization of the enemy. In this context, the work of NGOs aimed at reconciliation is extremely difficult if not impossible.

Moreover, it is pointless to look for Western style, institutionalized NGOs with clear structures, mandates and solid financial bases. There are a number of organizations, groups and individuals involved in the activities of the third sector. In each recognized or unrecognized state [in the South Caucasus] there may be a couple of established NGOs with full time staff and experience of working in the third sector. However, the majority of individuals, and local organizations working in this field tend to be loosely structured and flexible in their activities³³.

This loose structure and flexibility of the activities, however, is somewhat beneficial in the political and social reality of the South Caucasus, and some of these loosely structured NGOs have proven to be rather productive in confronting the prevailing trends among the political elites and their respective societies.

In early and mid 1990s most of the peacebuilding NGOs in the region launched activities, which incorporated a wide range of confidence building measures (CBM), and were supported by international NGOs and international organizations. The role of the latter was instrumental in providing not only the finances but also the expertise and the tools necessary for the CBM. These activities, however, slowly decreased in their frequency and scale due to the unfavorable political circumstances in the countries concerned.

In early 2000s the activities of peacebuilding NGOs concentrated more on capacity building, which included organizing training seminars and workshops, primarily in Georgia or outside of the region; enhancement of citizen security, which included awareness of land mines, repairing schools, kindergartens, hospitals, monitoring of human rights (these are usually conducted through the branches of the INGOs, such as for example, Helsinki

Citizens Assembly, the Red Cross or Red Crescent in Azerbaijan, etc).

Local NGOs were able to participate in a number of dialogue interventions, both multilateral and bilateral, which were conducted by international organizations or INGOs. These interventions were primarily among interest groups: civic activists, journalists, youth groups, and showed some good results whereby the conflicting parties were actually able to hold discussions and “agree to disagree”. Some observers noted, that it was primarily due to the fact that the younger generations taking part in these initiatives were willing to think “outside of the box” and look for alternative solutions.

Even though the contact in Nagorno-Karabakh was not extensive, it is important to note that existing contacts were initiated by the Karabakh side, which saw the need for reconciliation and the value of holding a dialogue with Azerbaijanis³⁴.

Women based NGOs in the South Caucasus were and continue to be very active. It is important to note that in general across the NGO sector female presence is much more pronounced than in government or business sectors in all of the three countries of the South Caucasus.

A number of some active peacebuilding NGOs in the region are also women based. Among these, for example, is the Stepanakert-based *Women of Nagorno-Karabakh for Peace and Peaceful Coexistence* NGO, which has participated in a number of successful confidence building measures. Noteworthy is also Arzu Abdulayeva’s Helsinki Citizen’s Assembly-Azerbaijan Committee’s activities. She has been perhaps one of the strongest civic activists in Azerbaijan pushing for reconciliation and open dialogue, and has faced government repression and numerous threats as a result of her initiatives.

A few years back in her interview to *Azadlig* newspaper Mrs. Abdulayeva noted the importance of organizing regular meetings between Armenian and Azerbaijani youth and women, because war directly influences these layers of society³⁵. Some successful meetings have indeed been organized, not in each other’s countries but usually in Georgia or on another neutral territory/country.

The *Transcaucasus Women’s Dialogue* is another successful initiative, which was established after the ceasefire in 1994 under the aegis of the National Peace Foundation in Washington DC. One of these successful and recent programs was the “Working Together – Networking Women in the Caucasus”³⁶, which lasted for five years and organized successful trainings, civic education forums, NGO development and cross-border networking for women leaders in Armenia, Azerbaijan and Georgia.

One of the recent initiatives launched by the INGOs (including Conciliation Resources, Catholic Relief Services, International Alert and the London Information Network on Conflicts and State-building), entitled *Consortium Initiative*, aims to bring together civil society activists, politicians, journalists and ordinary people in an effort to build trust across the conflict divide and encourage communities to engage in addressing a problem of such vital importance to them all³⁷.

Overall, NGOs have not been able to influence politicians and thus the negotiation process. This is mainly because the civil society is still weak, and despite the efforts and the funding of the international organization or foreign governments, it will continue to

be so unless the governments of respective countries show true commitment to empowering their civil societies and undertaking real democratic reforms. Nevertheless, the NGOs were able to influence the conflict resolution process by means of maintaining dialogue, promoting a culture of peace and human rights, working toward the release of POWs, and facilitating the meeting of individuals from the parties to the conflict. Over the years NGOs have gained experience and developed new skills and capacities leading even the most conservative circles of government to recognize the potential of civil society³⁸. Hopefully, civil societies in both countries will be the driving force behind democratic reforms and will empower themselves and force their governments to commit to a constructive dialogue. For this, however, media, business and educational sector must have the freedom and the independence from their respective states to act as assets of civil society, not of government.

2. SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL SECTOR

One of the crucial milestones for successful development and empowerment of any civil society is education. The latter has played both negative and positive roles in the Nagorno Karabakh conflict resolution process.

In terms of science, and more specifically history, the contradictory interpretations of history or what Thomas de Waal dubbed as “divergent national narratives”³⁹ have played a rather destructive role. Historians in both Armenia and Azerbaijan should have academic and social responsibility and not intentionally omit or distort historical data in order to gain social and political dividends. This is a serious problem especially among the Azeri historians. As Professor Bournoutian notes, for example, a number of Azerbaijani historians, led by the late Ziya Buniatov, have gone beyond the bounds of scholarship and have manipulated the original 19th century Persian texts written by Turkic Muslims, by expunging most references to Armenia and the Armenians in the new editions of these works.

That Azeri diplomats and journalists have echoed the positions of their respective governments is understandable. However, it is lamentable, notes Professor Bournoutian that some Western scholars have relied on Buniatov’s and others’ (e.g. Akhudov’s) shameless deletions, or have altered [his] own data on the Khanate of Erevan for their writings on Karabakh. The reprehensible behavior of the aforementioned “scholars” and the abundance of expunged editions flooding university libraries, have impelled Professor Bournoutian to prepare a new collection of the study on Mirza Jamal’s History⁴⁰.

This, unfortunately, is not a singled out case, especially in Azerbaijan. And the more distorted historical facts appear in school books and other educational materials, the more difficult it will be to reverse the process of alienating the Azeri youth from the truths of history and bringing both Armenians and Azerbaijanis to senses of reality and to the significance of finding the peaceful resolution in today’s reality, not in history, which serves yet again as a political tool.

On a lighter side, education did play a crucial and positive role in the Nagorno-Karabakh peace process. INGOs, international organizations and foreign governments

introduced and supported the development of new educational technologies and mechanisms, which promote conflict prevention and resolution. This included the provision of educational funds for Armenian and Azeri scholars to study conflict resolution theories or other related subjects in Western universities, provision of fellowships and grants that supported similar topics. The emergence of qualified scholars from the region and the funds provided by international organizations and foreign governments led to establishment of think tanks and research institutes in the region. These institutes regularly produce policy and academic papers on peaceful conflict resolution mechanisms and other related subjects.

In the developed world, and particularly in the West, renowned think tanks and research institutes usually serve as crucial scholarly and practical resources for their respective governments, and often can influence the decision making process. The Western-style think tank-government relationship has not transferred to the South Caucasus yet, but there is a great potential for that, especially with the growing number of western educated scholars committed to finding peaceful resolution to the NK conflict.

3. MEDIA

Media has been a very powerful instrument in the Nagorno-Karabakh conflict and conflict resolution process, and played both positive and negative role. In negative terms, media served as a main source of streaming information (often distorted or exaggerated), which aggravated hatred and hostilities between parties. The positive and much less pronounced role of the media was in bringing tolerance and understanding.

It is important to note, that there has been little ethnic basis for the war when it started, but the official propaganda helped to ensure the build up of mutual hatred. Since almost right after the ceasefire was signed, the Azeri government used the mass media to spread the revanchist propaganda and mobilize people for war. This has been particularly destructive to the negotiation process and the efforts of the civil society aimed at reconciliation. Moreover, the political dividends, which the Azeri government officials think they win with their bellicose statements, will in fact be counterproductive once negotiations succeed to produce some sort of agreement, which in one way or another would require concessions from both parties.

The civic activists in both countries criticize media for almost never or hardly ever covering the peacebuilding activities that NGOs undertake in both countries. Since most of the TV channels are government controlled in Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh, all the politically sensitive information is highly censored, and peacebuilding initiatives, activities or events, seen as potentially undermining the hard line stance of the government, almost never appear on air. As a result, wider populations, which use television as their primary source of information, remain unaware of the significant peacebuilding initiatives and events, and consider recurrence of war as the only solution to the problem.

Fortunately, a number of non-state media has been able to report objectively and promote sufficient public awareness of the issues at stake and instigate meaningful debates on the peace process. This is, however, either print or internet media, which still has a very small readership both amongst Armenian and Azeri populations. Nevertheless, with the disturbing record of imprisoned, murdered and persecuted journalists in Azerbaijan, not many are willing to risk their safety and lives and cover events or issues, which government does not want to be covered. Today, Azerbaijan tops the OSCE member state list with the number of imprisoned journalists. Armenian government has also been intolerant to non-state media and closed down A1+ channel, which, however continues to operate online and has recently won a case against the Armenian government in the European Court of Human Rights.

Media in both countries could act as a powerful instrument in promoting public diplomacy, and the international community, especially through such operating means as the OSCE Minsk Group, should urge the governments of Armenia and Azerbaijan to loosen the tight control over the media and on the contrary use it to report to the wider populations about the complexity of the negotiation process and the necessity of resorting to concessions.

IV. CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

As it was analyzed in the background chapter of this paper, the society of the Soviet Union was unable to legitimize conflicts and the regime did everything possible to marginalize the existing conflicts by suppressing them with all possible ways. Kremlin and subsequently local leadership of individual republics did not have the mechanisms other than force to contain the existing grievances. And once the society, in this case the predominant population of Nagorno-Karabakh, attempted to legitimize its fully legitimate claim for self-determination, its mother-state, Azerbaijan, imposed a full scale war on its own citizens.

The political leadership of Azerbaijan imposed this war on the population of Nagorno-Karabakh and in assessing the prospect for a resolution it is necessary to, equally focus on the causes as well as the consequences of war. Essentially, it was a strong ethno-national civil society movement that made a claim of self-determination on behalf of people and the implication of this claim was of territorial nature, simply due to the fact that most 'determining' factor of both external and internal identity of any ethnic group is territory, with which this very ethnic group associates itself.

And secondly, it is important to focus on the interests and incentives, strengths and weaknesses of the conflicting parties. In Azerbaijan, the current regime has 'successfully' sustained the opposition (which advocated a tougher stance on NK conflict), the oil boom is on the rise and the international configurations are more favorable than ever. Aliyev can either sustain the status quo for as long as he wishes to (his or his family's hold on power is foreseen) or agree with a solution, which formally would preserve Azerbaijan's territorial

integrity and allow refugees to return to their homes, and which would unlikely arouse too much popular or political resistance.

In Armenia, the newly elected president Serzh Sargsyan, so far has continued Kocharian's legacy of a tough stance on the NK conflict and argues that Armenia and Karabakh can continue to develop economically without a settlement.

Ultimately, the Karabakh Armenians have the most to gain from a settlement. An internationally guaranteed peace that gives them self-government, unrestricted communications with Armenia and the advantages of a free trade zone would appear an attractive proposition, but it is in Stepanakert that opposition to the proposals for a settlement is strongest. The principal reason is a deep distrust of Baku and of the value of international undertakings. That distrust has been nurtured primarily due to the exclusion from the negotiation process, perhaps an exaggerated confidence in Karabakh's military capability to defend the status quo, and a belief that the longer the current stalemate continues the more firmly entrenched Karabakh's independence will become⁴¹.

In the long run the biggest obstacle lies in the isolation and suspicion of the Karabakh Armenians. This can only be gradually overcome by placing greater emphasis on by placing greater emphasis on Stepanakert in international initiatives, by making the benefits of peace apparent to the Karabakh leadership and people and by seeking to build confidence between Karabakh Armenians and Azeris. In a state of blockade confidence-building faces special difficulties. One component, however, must be the opening of official contacts between Baku and Stepanakert. Azerbaijani objections to direct talks increasingly seem artificial and counterproductive. Baku will need to be on speaking terms with Stepanakert after any settlement, so it would surely be to the advantage of both parties to begin to develop a relationship sooner rather than later⁴².

So it appears inevitable that any future progress towards peace must involve a widening and deepening of participation and therefore ownership of the peace process. This is possible only in a context where regimes feel more secure in their mandates and no longer feel compelled to reify a hard-line stance on the Karabakh issue as a litmus test of legitimacy. Achieving this presupposes a far greater public space for engagement between state and society and the creation of a politics of dialogue within, as well as between, societies.⁴³

The research and analysis presented in this paper demonstrate the significance and urgency of empowering and engaging the civil society in conflict resolution process. It appears that only democratic dividends deriving from improved state-society relations may ultimately furnish the necessary resources to engage the civil society and break the current impasse in the peace process. Improved state-society relations would require commitment and implementation plan for not only the civil societies and their respective governments, but also the mediators and regional actors involved in the conflict resolution process.

Summing up the findings and the conclusions of the paper, a number of recommendations to civil society, to governments of the countries concerned and to international organizations and foreign governments are offered below:

A. TO CIVIL SOCIETY

- In Armenia and Azerbaijan the civil society is distanced from the political decision making process and is equally marginalized in the conflict resolution process. The weakness of civil society in the South Caucasus lies not so much in its lack of institutionalization or organization, but mostly in the unsuccessful or failed democratic reforms of their respective governments. Nevertheless, despite its limited impact the civil society in both countries and in Nagorno-Karabakh must continue to ensure that small-scale short-term ‘victories’ are being achieved in terms of conflict transformation.

- The civil society across the border should seek better and more efficient ways in linking their conflict transformation initiatives to the official conflict negotiation process. This could be done, for example, through third party mediators.

- Civil society and particularly NGOs and other civic initiatives, which undertake peacebuilding projects and activities, must strive towards joining forces, coordinating activities, mobilizing more NGOs to join them and exert pressure on governments.

- Civil society must continue raising awareness among the wider populations about the complexity of the conflict and about the eventual necessity of compromise, despite governments’ failure to do so.

- Changing the nature of media would require more attention from international donors and more importantly political will from national governments. Civil society, too, can play a significant role in mobilizing its efforts and creating alternative media sources, internet and print, which will provide opportunities for interactive discussion of issues usually not tackled by the official, government-controlled media.

- Civil society should continue engaging youth in peacebuilding activities and attempt to organize not simply *ad hoc* meetings, but longer term projects whereby same groups meet regularly throughout the year and discuss and brainstorm over the contending issues. This will provide the opportunity for the youths to connect with each other and slowly overcome the preconceived notion of perceiving one another as enemies.

- Similar activities with other age or sex groups, or among journalists, civil activist or scholars, aimed at diffusing the ‘enemy’ image and helping the conflicting societies to look for constructive solutions.

- Respected think tanks and research institutes in Armenia and Azerbaijan should seek opportunities in launching joint research initiatives, involving scholars from both countries and producing policy or white papers intended for their respective governments.

- Grassroots organizations and relevant NGOs should aim at building capacity to support and/or implement educational programs for youth on peacebuilding, conflict prevention and resolution;

- Civil society should aim at establishing closer contacts with the media or investing time, effort and finances in creating independent media sources in order to ensure regular and informed coverage of issues and the work of civil society in the context of national reconstruction and rehabilitation.⁴⁴

B. TO GOVERNMENTS

- The majority population of the Nagorno-Karabakh region is ethnic Armenian, and this was the case before the conflict. The Azerbaijani population of this region was a minority, and a future Azerbaijani population would probably remain a minority. In addition, there is wide-spread, deeply rooted and strongly propagated and developed distrust between Armenians and Azerbaijanis. This distrust cannot be overcome by a court judgment or legal settlement alone. The Azerbaijani government, therefore, must stop threatening the population of Nagorno-Karabakh with statement calling for a resumption of war and must promote reconciliation efforts (so many times proposed and initiated by the Armenians of Nagorno-Karabakh) to prepare its population to live side by side with Armenians⁴⁵;

- Current public opinions in both Armenia and Azerbaijan may not yet be ripe for a settlement based on compromise. The governments of both countries should work towards narrowing the gap between their respective civil societies, increasing the awareness about the conflict, engaging and thus preparing their respective societies for a peaceful resolution of the conflict;

- Engaging the civil society in the conflict resolution process, by means of facilitating the more active involvement of NGO at the local and national level into peace building process via both Track One and Track Two diplomacy, would prove that the respective governments are not simply willing to involve their societies in this process but also that the political leadership is willing to respond to public opinion and commit itself to democratic reforms;

- Due to the fact that women have been more proactive and successful in peace-building efforts governments should work towards removing glass ceilings and walls preventing women from reaching top decision making positions in diplomacy and the governmental sector at large; they should equally encourage active involvement of women in the non-governmental sector, especially those who have been impacted by conflict, including refugees and IDPs, into the conflict prevention and peace building processes;⁴⁶

- Respective government agencies should work towards incorporating into the educational curriculums of high schools, institutes and universities human rights, peace-building, conflict prevention, conflict resolution and other related subjects;

- Governments should work towards closer cooperation with research institutes and think tanks, seek academic advice and request research, policy and white papers;

C. TO INTERNATIONAL ORGANIZATIONS AND FOREIGN GOVERNMENTS

- The European Union should continue the Europeanization process of the South Caucasus through deepening the European Neighborhood Policy (ENP). Success of the ENP is seen as key for long-term sustainable resolution of not only the Nagorno-Karabakh conflict but also the conflicts in Georgia; this is largely due to the wide recognition of

the European Union normative power in the region, especially by civil society but also increasingly by the national governments. The increased application of European norms could, thus, increase awareness on the ground related to existing or new alternatives to the classical power-based conflict resolution approaches⁴⁷;

- International organizations and foreign governments should continue to increase support and funding of peacebuilding initiatives of the NGOs and grassroots organizations in Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh;

- International mediators, namely the OSCE should further clarify and address certain aspects related to official negotiations, especially with regard to the inclusion of Nagorno-Karabakh into the official negotiations as a separate entity;

- Taking into account the fact that Karabakhi Azerbaijanis are not represented directly by the Azerbaijani government and their voices and opinions are not heard the international community should consider either encouraging their representation through the Azerbaijani official entity or direct representation at the negotiation table; engaging the non-recognized authorities or entities into the negotiation process would not be a form or recognition but means of breaking their isolation and building confidence;

- International organizations, foreign governments or entities should make stronger pledges in support of a resolution of the Nagorno-Karabakh conflict. The conflict is routed in the clash between a series of principles. But today at the negotiations, the Armenian side is claiming that it needs security and a guaranteed right to self determination to withdraw from the occupied territories of Azerbaijan around Nagorno-Karabakh. The EU, for example, can help provide both. Firstly with regards to security: with the deployment of an EU peacekeeping force. Secondly with regards to the organization of a referendum – it can provide confidence in the democratic process and the rule of law. The EU can engage with Nagorno-Karabakh de facto authorities, start democratization and legal reform projects in the entity, and offer to send a civilian advisory mission should a comprehensive peace settlement be signed⁴⁸;

- Preservation of stability is also essential for the current status quo, and the role of international entities here is instrumental – whether foreign governments or international organizations, it is crucial for them to continuously urge the parties concerned to refrain from any armed hostilities or hostile, militaristic calls for resumption of war; international organizations to which the parties concerned are signatories should demand stronger guarantees reassuring the non resumption of war;

- International organizations should also aim at allocating resources and developing specific training programs for students, teachers, journalists and other target groups from both countries aimed at better mutual understanding, tolerance and reconciliation;

- The collaboration among different international organizations and foreign governments at the national and regional level in developing and implementing peace-building programs should be further improved, mainly for each program to incorporate both governmental and civil society sectors, whereby the collaboration among the international organizations and/or foreign governments leads to their stronger influence on the governments of the countries concerned (to, for example, engage the civil society);

- Continue to involve the representatives of civil society, particularly experts and representatives of independent research centers, into the process of elaboration of recommendations on conflict settlement and peace building;
- International organizations should also promote women's initiatives for confidence building between the parties in conflict, and should urge the governments concerned to increase female involvement in conflict prevention, management and resolution⁴⁹;
- In general international organizations should design interventions that create more favorable conditions for minority groups and governments to negotiate rather than fight. These kind of interventions, for example, would include a clearer statement from official international bodies about the conditions under which secession will be deemed acceptable under international law; would provide a mediated process in which minority groups and governments can convene to discuss their concerns and interests; and would foster collaboration between official and non-official third parties in the negotiations to draw upon the strengths of both in assisting minority groups and governments to work through their differences;
- Above all, the international community cannot rely on top-down approaches. They need to involve the public in debates and discussions about what is possible as well as in the implementation process⁵⁰.

The Nagorno-Karabakh peace process illustrates the limitations of peace processes focusing solely at the level of political elites. A more comprehensive, inclusive and multi-levelled peacemaking strategy is required that binds a broader spectrum of stakeholders into the process. The most concerned and crucial stakeholder in this process is the civil society, which requires empowerment, encouragement and assistance not only from its respective government but also from international organizations and foreign governments. Ultimately, the conflict resolution process has a chance of success only if the capacity within Armenian and Azerbaijani societies is enhanced, and the peacebuilding agenda is promoted from within the countries concerned as well as from the foreign stakeholders⁵¹.

In due course, a negotiated solution depends on three factors: "the degree of urgency felt by the parties to the conflict to reach a solution; sufficient political capital held by their leaders to sell a compromise solution to publics used to hard-line rhetoric; and the combined and determined support of regional and international players to support such a solution"⁵². While a negotiated long-term and feasible solution depends on three rather dissimilar factors: the political will of the parties to the conflict to reach a solution, the success of state-society relations and the engagement of civil society in conflict resolution. As it has been illustrated the role of three major stakeholders – the civil society, international community and governments – is essential for the achievement of this long-term and feasible solution. These roles should not necessarily be conducted under one major scenario. Today each stakeholder fears a major policy or strategy change and doubts that it could offset the already fragile peace, instead, however, each stakeholder can take small but determined and coordinated steps, which would ensure quiet, slow but rather probable success.

BIBLIOGRAPHY

Books

- Bournoutian, G., (introduction and annotated translation), *The Chronicles on the History of Karabakh, Mirza Jamal Javanshir's Tarikh-e Karabagh and Mirza Adigozal Beg's Karabagh-name*, Mazda Publishers, Inc., Costa Mesa, California, 2004;
- Chorbajian, L., ed., *The Making of Nagorno-Karabagh. From Secession to Republic*, Palgrave, New York, 2001;
- Cohen, L., Aratao, A., *Civil Society and Political Theory*, Massachusetts Institute of Technology, 1994;
- Heradstveit, D., *Democracy and Oil: The Case of Azerbaijan*, Reichert Verlag Wiesbaden, 2001, Germany;
- Herzig, E., *The New Caucasus. Armenia, Azerbaijan and Georgia*, Chatham House Papers, Royal Institute of International Affairs, 1999;
- Lederach, J.P., *Preparing For Peace: Conflict Transformation Across Cultures*, Syracuse, NY, Syracuse University Press, 1995;
- Lederach, J.P., *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, Washington DC, United States Institute of Peace Press, 1997;
- Panosian, R., *The Irony of Nagorno-Karabakh: formal Institutions Versus Informal Politics*, eds., Hughes, J., and Sasse, G., *Ethnicity and Territory in the former Soviet Union. Regions in Conflict*, Frank Cass Publishers, London, 2002;
- Ramsbotham, O., Woodhouse, T., Miall, H., *Contemporary Conflict Resolution*, Cambridge, Polity, 2005;
- Ulubabian, B., *Artsakhian goyapaikare [The Struggle for Survival of Karabakh]*, Gir Grots, Yerevan;

Brochures, Reports and Articles

- Beyond Intractability, *A User Guide For Peacebuilders on Peacebuilding and Post-Conflict Reconstruction in Difficult and Intractable Conflicts*, available at the organization's website: http://www.beyondintractability.org/user_guides/peacebuilders/ ;
- Babbitt, E., *Mediating Rights-Based Conflicts: Making Self-Determination Negotiable*, International Negotiation, Vol. 11, no 1, 2006, pp. 185-208;
- Broers, L., ed., *The Limits of leadership: Elites and societies in the Nagorny Karabakh peace process*, Conciliation Resources, ACCORD, 2005;
- Conciliation Resources, *The Limits of Leadership: Elites and Societies in the Nagorno Karabakh Peace Process*, Policy briefing, January 2006, available at: <http://www.c-r.org/our-work/practice-policy/nagorny-karabakh-policy-briefing.php>;
- Crisis Management Initiative, *Multi-track Dialogue in Resolution of the Black Sea*, discussion summary of the spring seminar, May, 13, 2008; summary available at: <http://www.cmi.fi/?content=news&id=560&print=1>;

De Waal, T., *The Nagorny Karabakh conflict: origins, dynamics and misperceptions*, Conciliation Resources, Accord, 2005;

Freizer, S., *Responding to South Caucasus Conflicts in the European Neighborhood*, European Parliament, Brussels, February 2006; electronic version of the article is available at: http://www.europarl.europa.eu/comparl/afet/hearings/20060222/freizer_speech_en.pdf;

Faber, M.-J., Kaldor, M., *Human Security in the South Caucasus*, LSE Publications, 2005; electronic version of the study is available at: <http://www.lse.ac.uk/Depts/global/Publications/HumanSecurityReport/SouthCaucasuspaper.pdf> ;

Gahramanova, A., *Peace Strategies in "Frozen" Ethno-Territorial Conflicts: Integrating Reconciliation into Conflict Management, the Case of Nagorno Karabakh*, Mannheim University working paper No. 103, 2007; available at: <http://www.mzes.uni-mannheim.de/publications/wp/wp-103.pdf>

Garb, P., Allen Nan, S., *Negotiating in a Coordination Network of Citizen Peacebuilding Initiatives in the Georgian-Abkhaz Peace Process*, International Negotiation, Vol, 11, no. 1, p. 7-35;

Global Partnership for the Prevention of Armed Conflict, *The Role of Civil Society in the Prevention of Armed Conflict. South Caucasus Regional Action Agenda*, serial Brochure, Februar 9, 2005, electronic version of the brochure is available at: <http://www.gppac.net/tcb/uploads/File/Regions/Caucasus/South%20Caucasus/South%20Caucasus%20Regional%20Action%20Agenda.pdf>;

Hasanov, A. and Ishkhanian, A., *Bridging Divides: Civil Society Peacebuilding Initiatives*, Conciliation Resources, ACCORD (2005);

Hashmi, A., *Donor Interventions and Civil Society in Developing Countries*, Working paper presented at the annual meeting of the International Studies Association 48th Annual Convention, Chicago, 2007; www.isa.org;

Hauss, C., *Reconciliation, Beyond Intractability*, the article is available at the organizations website: <http://www.beyondintractability.org/essay/reconciliation/>;

Helsinki Citizens' Assembly, *A strong protest for a peaceful conflict resolution in Nagorno Karabakh by Arzu Abdulayeva*, September 2009, article from *Azadlig* newspaper, adapted by the HCA, electronic version available at: <http://www.resistingwomen.net/spip.php?article217>;

Libaridian, G., *The Elusive 'Right Formula' at the 'Right Time': A Historical Analysis of the Official Peace Process*, Conciliation Resources, Accord, 2005;

Matveeva, A., *The Conflict Prevention Capacities of Local NGOs in the Caucasus*, Royal Institute of International Affairs, January, 2000; electronic version of the paper available at: <http://www.reliefweb.int/rw/rwb.nsf/AllDocsByUNID/0a7eb61df29dafaec125687e00677969>

Parliamentary Assembly, *The conflict over Nagorno Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference*, Report of the Political Affairs Committee, 29 November, 2004, Doc. 10364; electronic version of the report is available at: <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/doc04/EDOC10364.htm>

Report of the UN Secretary General pursuant to the statement adopted by the Summit Meeting of the Security Council on January 31st, 1992, *An Agenda For Peace: Preventive Diplomacy, Peacemaking and Peace-Keeping*, A/47/277 – S/24111, 17 June, 1992;

Smith, D., *Towards a Strategic Framework for Peacebuilding: Getting their Act Together*,

Overview Report of the Joint Utstein Study of Peacebuilding, the Royal Norwegian Ministry of Foreign Affairs, 2004;

Websites consulted

London School of Economics and Political Science, Center for Civil Society:
http://www.lse.ac.uk/collections/CCS/what_is_civil_society.htm

Institute for Democracy in Eastern Europe: <http://www.idea.org/wic.html>

Consortium Initiative: <http://www.consortium-initiative.org/>

Endnotes

1. Global Partnership for the Prevention of Armed Conflict, *The Role of Civil Society in the Prevention of Armed Conflict. South Caucasus Regional Action Agenda*, serial Brochure, February 9, 2005, electronic version of the brochure is available at: <http://www.gppac.net/tcb/uploads/File/Regions/Caucasus/South%20Caucasus/South%20Caucasus%20Regional%20Action%20Agenda.pdf>;
2. Bournoutian, G., (introduction and annotated translation), *The Chronicles on the History of Karabakh, Mirza Jamal Javanshir's Tarikh-e Karabagh and Mirza Adigozal Beg's Karabagh-name*, Mazda Publishers, Inc., Costa Mesa, California, 2004, p. x;
3. Ibid;
4. Panossian, R., *The Irony of Nagorno-Karabakh: formal Institutions Versus Informal Politics*, eds., Hughes, J., and Sasse, G., *Ethnicity and Territory in the former Soviet Union. Regions in Conflict*, Frank Cass Publishers, London, 2002, p. 144
5. Heradstveit, D., *Democracy and Oil: The Case of Azerbaijan*, Reichert Verlag Wiesbaden, 2001, Germany; p. 54;
6. Herzig, E., *The New Caucasus. Armenia, Azerbaijan and Georgia*, Chatham House Papers, Royal Institute of International Affairs 1999, p.65;
7. Panossian, R., *ibid*;
8. Ulubabian, B., *Artsakhian goypaikare [The Struggle for Survival of Karabakh]*, Gir Grots, Yerevan, pp. 164-199;
9. Chorbajian, L., ed., *The Making of Nagorno-Karabagh. From Secession to Republic*, Palgrave, New York, 2001; p. 16;
10. Panossian, R., *ibid*, p. 145;
11. Gahramanova, A., *Peace Strategies in "Frozen" Ethno-Territorial Conflicts: Integrating Reconciliation into Conflict Management, the Case of Nagorno Karabakh*, Mannheim University working paper No. 103, 2007; p. 6;
12. Broers, L., *Accord* (2005)
13. Herzig, E., *op cit*, p. 68

14. Ibid.;
15. Ibid.;
16. Ibid.;
17. Ibid.;
18. Broers, L, *op cit*;
19. Hasanov, A. and Ishkhanian, A., *Bridging Divides: Civil Society Peacebuilding Initiatives*, ACCORD (2005);
20. London School of Economics and Political Science, Center for Civil Society, the official definition is available at the follow URL: http://www.lse.ac.uk/collections/CCS/what_is_civil_society.htm
21. Cohen, L., Aratao, A., *Civil Society and Political Theory*, Massachusetts Institute of Technology, 1994;
22. Hashmi, A., *Donor Interventions and Civil Society in Developing Countries*, Working paper presented at the annual meeting of the International Studies Association 48th Annual Convention, Chicago, 2007; www.isa.org;
23. Report of the UN Secretary General pursuant to the statement adopted by the Summit Meeting of the Security Council on January 31st, 1992, *An Agenda For Peace: Preventive Diplomacy, Peacemaking and Peace-Keeping*, A/47/277 – S/24111, 17 June, 1992;
24. Smith, D., *Towards a Strategic Framework for Peacebuilding: Getting their Act Together*, Overview Report of the Joint Utstein Study of Peacebuilding, the Royal Norwegian Ministry of Foreign Affairs, 2004, p. 19;
25. Lederach, J.P., *Preparing For Peace: Conflict Transformation Across Cultures*, Syracuse, NY, Syracuse University Press, 1995; p. 82-83;
26. Beyond Intractability, *A User Guide For Peacebuilders on Peacebuilding and Post-Conflict Reconstruction in Difficult and Intractable Conflicts*, available at the organization's website: http://www.beyondintractability.org/user_guides/peacebuilders/ ;
27. Hauss, C., *Reconciliation*, Beyond Intractability, the article is available at the organizations website: <http://www.beyondintractability.org/essay/reconciliation/>;
28. Ibid.;
29. See Lederach's Pyramid on page 18 of this paper;
30. Lederach, J.P., *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, Washington DC, United States Institute of Peace Press, 1997, p. 39;
31. Ramsbotham, O., Woodhouse, T., Miall, H., *Contemporary Conflict Resolution*, Cambridge, Polity, 2005, p. 216;
32. Hasanov, A., Ishkhanian, A., *op cit*;
33. Matveeva, A., *The Conflict Prevention Capacities of Local NGOs in the Caucasus*, Royal Institute of International Affairs, January, 2000; electronic version of the paper available at: <http://www.reliefweb.int/rw/rwb.nsf/AllDocsByUNID/0a7eb61df29dafec125687e00677969>
34. Matveeva, A. *op cit*;
35. Helsinki Citizens' Assembly, *A strong protest for a peaceful conflict resolution in Nagorno Karabakh by Arzu Abdulayeva*, September 2009, article from *Azadlig* newspaper, adapted by the HCA, electronic version available at: <http://www.resistingwomen.net/spip.php?article217>;
36. For more information on the program see the website of the *Institute for Democracy in Eastern Europe*: <http://www.idea.org/wic.html>
37. See the official website of the *Consortium Initiative*: <http://www.consortium-initiative.org/>

38. Hasanov, A, Ishkanian, A., *op cit*;
39. De Waal, T., *The Nagorny Karabakh conflict: origins, dynamics and misperceptions*, Broers, L, ed., *The Limits of leadership: Elites and societies in the Nagorny Karabakh peace process*, Conciliation Resources, 2005 ACCORD;
40. Bournoutian, G., (introduction and annotated translation), *The Chronicles on the History of Karabakh, Mirza Jamal Javanshir's Tarikh-e Karabagh and Mirza Adigozal Beg's Karabagh-name*, Mazda Publishers, Inc., Costa Mesa, California, 2004, p. xi;
41. Herzig, E., *op cit*, p. 73
42. *Ibid.*;
43. Broers, L., Accord (2005)
44. Global Partnership for the Prevention of Armed Conflict, *op cit*;
45. Parliamentary Assembly, *The conflict over Nagorno Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference*, Report of the Political Affairs Committee, 29 November, 2004, Doc. 10364; electronic version of the report is available at: <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/doc04/EDOC10364.htm>
46. Global Partnership for the Prevention of Armed Conflict, *op cit*;
47. Crisis Management Initiative, *Multi-track Dialogue in Resolution of the Black Sea*, discussion summary of the spring seminar, May, 13, 2008; summary available at: <http://www.cmi.fi/?content=news&cid=560&print=1>;
48. Freizer, S., *Responding to South Caucasus Conflicts in the European Neighborhood*, European Parliament, Brussels, February 2006; electronic version of the article is available at: http://www.europarl.europa.eu/comparl/afet/hearings/20060222/freizer_speech_en.pdf;
49. Global Partnership for the Prevention of Armed Conflict, *op cit*;
50. Faber, M.-J., Kaldor, M., *Human Security in the South Caucasus*, LSE Publications, 2005; electronic version of the study is available at: <http://www.lse.ac.uk/Depts/global/Publications/HumanSecurityReport/SouthCaucasuspaper.pdf> ;
51. Conciliation Resources, *The Limits of Leadership: Elites and Societies in the Nagorno Karabakh Peace Process*, Policy briefing, January 2006, available at: <http://www.c-r.org/our-work/practice-policy/nagorny-karabakh-policy-briefing.php>;
52. Gerard J. Libaridian, *The Elusive 'Right Formula' at the 'Right Time': A Historical Analysis of the Official Peace Process*, Broers, L., ed., *op cit*;

Ռիչարդ Կիրակոսյան

Ռազմավարական և ազգային հեղափոխությունների հայկական կենտրոնի տնօրեն

Պատահաբերական դարաբաղյան հրադադարը

Ներածություն

1994 թվականին, Լեռնային Ղարաբաղի պատերազմի ավարտից հետո, տարածաշրջանում անվտանգության իրավիճակն արդեն կայունացավ, երբ 15 տարի առաջ այս ամսին կողմերը եկան հրադադարի պայմանակարգի համաձայնության: 1994թ. մայիսի 12-ի հրադադարի համաձայնագիրը ճանաչվել էր միջազգային հանրության կողմից որպես կայունության և անվտանգության հիմք և Ղարաբաղի ապագայի վերաբերյալ բանակցությունների շրջանակ: Հետագայում հրադադարը դարձավ անվտանգության հիմք այնպիսի միջնորդ կազմակերպության ջանքերի շնորհիվ, ինչպիսին է Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության՝ ԵԱՀԿ (նախկինում հայտնի որպես ԵԱՀԽ՝ Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության Խորհրդաժողով) այսպես կոչված «Մինսկի խումբը»:

1994-ի մայիսի հրադադարն ամրապնդվեց 1994թ. հուլիսի 26-ին Հայաստանի և Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարների և Լեռնային Ղարաբաղի ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատարի կողմից ստորագրված համաձայնագրով, որի համաձայն՝ կողմերը պարտավորվում են չխախտել հրադադարը, շարունակել բանակցությունները բազմակողմանի քաղաքական համաձայնության հնարավոր եզրահանգման վերաբերյալ և խոստանում էին զերծ մնալ թշնամական որևէ գործողությունից, որը կարող է վտանգի տակ դնել հրադադարի պայմանակարգը: Նշանակալի է, որ ժողովրդավարորեն ընտրված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը հրադադարի համաձայնագրի կողմերից մեկն էր և այդպիսին էլ ճանաչվում էր բոլոր բնագավառներում, չնայած այն բանին, որ Ղարաբաղին անարդար կերպով մերժել են զբաղեցնել իրեն հասանելիք տեղը և ունենալ այն նույն կարգավիճակը, ինչ Ադրբեջանը ներկայիս խաղաղ գործընթացում՝ որպես համարտող կողմ:

Չնայած հրադադարն արդեն տասնհինգ տարի ուժի մեջ է՝ միայն չնչին և բացառիկ խախտումներով, առանց լուրջ սպառնալիք հանդիսանալու համաձայնագրին, այնուամենայնիվ՝ նոր մտահոգություններ են առաջանում, որ հրադադարը կարող է վտանգի տակ հայտնվել հատկապես երկու միտումի պատճառով. 1) եթե շարունակվի սպառա-

զինությունների մրցավազքը տարածաշրջանում եւ 2) եթե խախտվի տարածաշրջանում առկա ռազմական հավասարակշռությունը:

Տարածաշրջանային «սպառազինությունների մրցավազք»

Առաջին միտումը, որ վտանգում է հրադադարի պայմանագրի կենսունակությանը տարածաշրջանում, «սպառազինությունների մրցավազքի» ի հայտ գալն է: Վերջին տարիներին այս մրցավազքն առաջացել է պաշտպանության ծախսերի մակարդակի աճի հետեւանքով: Չնայած այն բանին, որ զինված ուժերին հատկացվող ծախսերի ճշգրտությունը տարածաշրջանի ամեն երկրի համար տարբեր է, պաշտպանությանը հատկացվող գումարները վերջին հինգ տարիների ընթացքում պարբերաբար ավելացել են, եւ ամեն երկիր իր սահմանափակ եկամտից եւ միջոցներից գնալով ավելի շատ գումար է հատկացնում պաշտպանության ոլորտին:

Նշմարելի է, որ Ադրբեջանը նախաձեռնել է պաշտպանության բյուջեի կայուն եւ լուրջ աճ, ինչը պայմանավորված է հարստության ներհոսքով էներգետիկայի բնագավառից: 2004թ. \$175 միլիոնից Ադրբեջանը 2009թ.-ին իր ռազմական բյուջեն հասցրել է \$2,5 միլիարդի: Սակայն, նկատի ունենալով երկրում արմատավորված կոռուպցիան, տարեկան ռազմական բյուջեի աճը չի զուգակցվում լուրջ ներդրումներով զինված ուժերի կատարելագործման եւ վերապատրաստման գործում, ինչպես նաեւ բավարար ժամանակակից զենքեր ձեռք բերելու գործընթացով: Նմանատիպ, բայց կայունության առումով ավելի քիչ աճ է տեղի ունեցել Հայաստանի պաշտպանական ոլորտում, որն ավելի շուտ Ադրբեջանից հետ չճնալու տրամաբանությամբ է արվել:

Տարածաշրջանում ռազմական հավասարակշռության խախտում

Վրաստանում 2008թ. օգոստոսյան պատերազմից հետո տարածաշրջանում ուժերի հավասարակշռության փոփոխումը դարձավ ակնհայտ՝ այսպիսով ավելի լուրջ մարտահրավերներ նետելով տարածաշրջանային կայունությանն ու անվտանգությանը: Սպառազինությունների մրցավազքի միտումի լույսի ներքո պաշտպանությանը հատկացվող բյուջետային ծախսերն ավելացան, իսկ վերազինման նոր ալիքի վտանգը ռազմականացման մթնոլորտի պայմաններում նշանակում է, որ տարածաշրջանի ուժերի փխրուն հավասարակշռության մեջ ցանկացած փոփոխություն կարող է լուրջ սպառնալիք հանդիսանալ հրադադարի հետագա ապահովմանը: Իսկ այսօր, երբ Լեռնային Ղարաբաղը տարածաշրջանի միակ «սառեցված» հակամարտությունն է, զինված ուժե-

րում ցանկացած նոր անկայունություն սպառնում է տարածաշրջանում հարաբերական խաղաղության ու կայունության ապահովմանը:

Բացի դրանից, տարածաշրջանի նման ռազմականացման երկարաժամկետ ազդեցությունը եւս անհանգստության պատճառ է հատկապես Հայաստանի համար, քանի որ Ադրբեջանն իր նավթային եկամուտներն օգտագործում է էլ ավելի «լիցքավորելու» իր ռազմական բյուջեն: Հայաստանին ամենից շատ անհանգստացնում է Ադրբեջանի մշտական` Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը ուժային ճանապարհով լուծելու հռետորությունը, որն արդեն մի քանի տարի է` ստանում է միլիարդավոր դոլարների հատկացումներ ունեցող բյուջեի աջակցությունը: Ռազմական այդ հռետորության եւ ծախսերի միաձուլումն այսօր ամենալուրջ սպառնալիքն է տարածաշրջանի անվտանգությանն ու կայունությանը:

Եզրակացություն

Այս երկու միտումների առկայության պարագայում հրադադարի ապահովման իրական առանցքը Հայաստանի եւ Ղարաբաղի զինված ուժերն են` որպես սթափեցնող հանգամանքներ: Ավելի ստույգ` վերջին տասնհինգ տարիների ընթացքում նախկին խորհրդային երկրներից հենց Հայաստանն է մշտապես գնահատվել որպես սթափեցնող ռազմական ուժ ունեցող երկիր: Հայաստանի ռազմական մշակույթը ճանաչվել է բարձրակարգ` իր զինվորական ոգով, բարոյահոգեբանական հատկանիշներով, պատրաստվածությամբ, սակայն Ադրբեջանի ռազմական ներուժը պարտադրում է Հայաստանին բավականին լուրջ սպառնալիք, ինչն էլ ենթադրում է արդյունավետ ռազմական բարեփոխումների հրամայական:

Լեռնային Ղարաբաղի զինված ուժերը` շատ դեպքերում գերազանցելով Հայաստանի զինված ուժերին, գնահատվում են որպես ավելի արհեստավարժ եւ մարտունակ: Չնայած իր սակավաթիվ լինելուն, Ղարաբաղի բանակը գտնվում է մշտական բարձր պատրաստվածության վիճակում, ավելի լուրջ եւ տեսական մարտական զորավարժություններ է անցկացնում, քան նախկին խորհրդային որեւիցե այլ բանակ: Սակայն Ղարաբաղի բանակի ամենազգալի առավելությունը բարոյահոգեբանական բարձր որակներն են, որոնք էլ փոխլրացվում են բարձր արհեստավարժությամբ: Ղարաբաղյան ուժերը նաեւ տարբերվում են ինքնաբավության աստիճանով, համեմատաբար լավ կազմակերպվածությամբ ու կարգապահությամբ, բացի դրանից` բավարար զինված են, մշտապես վերապատրաստվում ու կատարելագործվում են եւ ունեն դեկավար լավ կազմ: Ղարաբաղյան զինված ուժերի մեկ այլ նշմարելի առավելությունն է սպայական անձնակազմի բարձր պատրաստվածությունը:

Ե՛վ որպես շատ լուրջ հակառակորդ, ե՛ն որպես կայացած ռազմական ուժ՝ Լեռնային Ղարաբաղի զինված ուժերը հանդես են գալիս որպես տարածաշրջանային ռազմական հավասարակշռության շատ կարևոր բաղադրիչ: ԼՂՀ ռազմական ներուժը, միեւնույն ժամանակ, մարտական գործողությունների հնարավոր վերսկսման խափանիչ գործոն է: Ի տարբերություն Հայաստանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի՝ Ադրբեջանի զինված ուժերը շարունակում են մնալ թույլ եւ վատ զինված: Այդուամենայնիվ, չի բացառվում, որ Ադրբեջանը կարող է նոր պատերազմ հրահրել Ղարաբաղը վերադարձնելու համար: Թեեւ, հաշվի առնելով Ադրբեջանի զինված ուժերի ներկայիս տխուր վիճակը, ինչը պայմանավորված է կոռուպցիայով եւ վատ պայմաններով, այս երկիրն առնվազն 8-10 տարվա ճանապարհ ունի անցնելու ռազմական լուրջ ուժ դառնալու համար:

Այսպես թե այնպես, սա վտանգավոր զարգացում է, ինչը Երեւանն ու Ստեփանակերտը պետք է ըստ ամենայնի գիտակցեն եւ բոլոր միջոցները ձեռնարկեն Հայաստանի ու Ղարաբաղի անվտանգությունն ապահովելու համար, քանի դեռ շատ ուշ չէ: Հայաստանը գերակշռող ռազմական ուժ է տարածաշրջանում, բայց վտանգը կայանում է նրանում, որ այդ գերակշռությունը կարող է ժամանակավոր լինել: Հայաստանը պետք է քայլեր ձեռնարկի եւ արագացնի պաշտպանական ոլորտի բարեփոխումները՝ պատրաստ լինելու համար առաջիկա տասնամյակում ավելի ուժեղ ադրբեջանական բանակի հետ գործ ունենալուն:

Ինչ վերաբերում է Լեռնային Ղարաբաղին, ապա այն չպիտի անտեսի ապագայում վերազինված եւ վերահաստատված Ադրբեջանի՝ հրադադարը խախտելու սպառնալիքները: Համենայն դեպս, որոշ ժամանակով Ղարաբաղն ապահովել է իր անվտանգությունը՝ շնորհիվ սեփական զինված ուժերի բարձր արհեստավարժության ու պատրաստվածության՝ ի տարբերություն Ադրբեջանի զինված ուժերում առկա անմխիթար վիճակի: Ղարաբաղյան զինված ուժերի ամենամեծ առավելությունը, թերեւս, երեւակված է խրամատներով եւ այլ պաշտպանական-ինժեներային ամուր կառույցներով պայմանավորված մարտավարական ոլորտում, ինչը նշանակում է մարտական գործողությունների միջին-տեսական հեռանկարում հուսալի պաշտպանություն:

Բայց, իհարկե, տարածաշրջանային կայունության եւ հրադադարի ապահովման, մարտական գործողությունների վերսկսումը կանխելու ավելի ազդեցիկ երաշխիք կարող են լինել Հայաստանի եւ Ղարաբաղի պրոֆեսիոնալ բանակները:

Richard Giragosian

ACNIS Director

ASSESSING THE NAGORNO-KARABAGH CEASEFIRE

Introduction

Since the end of open warfare over Nagorno-Karabagh in 1994, the overall security situation in the region has been stabilized by a ceasefire agreement reached fifteen years ago this month. The ceasefire agreement, formally reached on 12 May 1994, has been widely recognized by the international community as the basis for stability and security and has served as the framework for negotiations over the future of Karabagh. The ceasefire has further been incorporated as the foundation for security for the mediation efforts of the Organization for Security and Cooperation in Europe's (OSCE, formerly known as the CSCE, or *Conference for Security and Cooperation in Europe*) so-called "Minsk Group."

The May 1994 ceasefire was reinforced by a related agreement signed on 26 July 1994 by the Ministers of Defense of both Armenia and Azerbaijan, and the Commander of the Nagorno-Karabakh Self-Defense forces, formally affirming each party's commitment to observe the ceasefire, pursue talks over the eventual conclusion of a comprehensive political agreement, and pledging to refrain from any hostile act which may jeopardize the ceasefire regime. Most significantly, the democratically-elected Republic of Nagorno-Karabagh was an equal party to the ceasefire agreement, and was recognized as such in all aspects, despite the fact that Karabagh has been unfairly denied its proper place within the current peace process as a party to the conflict with the same status as Azerbaijan.

Although the ceasefire has now been in effect for fifteen years, with only minor and sporadic violations and no serious threat to the agreement, there are new concerns that the ceasefire may become threatened by two specific trends: (1) the continuation of a regional "arms race" and (2) a shift in the "regional balance of power."

A Regional "Arms Race"

The first trend that threatens the viability of the ceasefire agreement is the emergence of an "arms race" in the region. In recent years, this arms race has been driven by rising levels of defense-related expenditures. Although the precise composition of military spending differs among each country in the region, defense spending has steadily and consistently increased over the past five years, with each country devoting an ever-larger share of limited revenue and resources to defense spending.

Most notably, Azerbaijan has initiated a steady and serious increase in its defense budget, largely driven by the influx of wealth from its energy sector, increasing its defense

budget from \$175 million in 2004 to almost \$2.5 billion for 2009. But given the extent of corruption within the country, the increase in the annual defense budget has not been used to either invest in developing or training a more capable armed forces, or for procuring modern military weapons. A similar, but much less substantial, increase in defense spending has also been underway in Armenia, largely due to the pressure of feeling compelled to keep pace with Azerbaijan.

The Shifting Military Balance of Power

Since the August 2008 war in Georgia, the shift in the region's delicate balance of power has become apparent, actually presenting an even more serious challenge to regional stability and security. In light of the trend toward an "arms race" of rising defense spending, the danger of a new wave of rearmament, amid an overall climate of militarization, suggests that any change in the fragile military balance of power in the region could pose a serious threat to the security of the ceasefire. And with Nagorno Karabagh now standing as the last "frozen" conflict in the region, any new imbalance of military power threatens the capacity for maintaining relative peace and stability in the region.

In addition, there is a related worry over the long-term impact from such a militarization of the region, especially for Armenia, as Azerbaijan has been using its oil wealth to fuel ever-larger defense budgets. Most worrying for Armenia, the constant drone of Azerbaijan's militant rhetoric to "solve" the Nagorno Karabagh conflict by force has been bolstered by several years of billion-dollar-plus defense budgets. That combination of militant rhetoric and military spending now poses one of the most serious threats to regional security and stability.

Conclusion

In the face of these two trends, the real key for the security of the ceasefire lies with the military capabilities of Armenia and Karabagh, as a deterrent. More specifically, for the past fifteen years, Armenia has been consistently rated as one of the most formidable military powers among all of the former Soviet states. Armenia's military prowess is generally identified traced to its high level of discipline, morale and training, although Azerbaijan's potential as a military power suggests that Armenia is in danger of losing its comparative edge within the coming decade, necessitating a much more intensive program of military reform.

In many ways even surpassing the highly rated Armenian armed forces, the Nagorno Karabagh military is assessed as an even more capable and professional force. Despite its small size, the Karabagh army is in a state of constant readiness, undergoing more serious and sustained combat training and operational exercises than any other former Soviet army. But the most significant advantage for Karabagh is in terms of unit morale, marked by an impressive degree of professionalization and discipline within its ranks. The Karabagh forces also hold a degree of self-sufficiency and a significant small-force

capability, are relatively well-organized and equipped, and enjoy a high degree of training and leadership. There is also a high degree of operational readiness and consistent maintenance of its combat systems and equipment. The other significant advantage of the Karabagh forces is the quality of its officer corps and its strategic leadership.

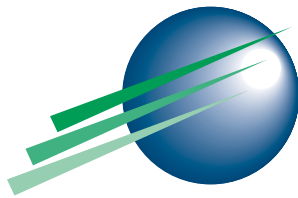
As both a formidable foe and as an established military power in its right, the Nagorno Karabagh military serves as critical component to the regional balance of power, however, and its military strength and capability acts as a deterrent to the possible resumption of hostilities. In contrast to both Armenian and Nagorno Karabagh, Azerbaijan has a military that remains weak and poorly equipped. Nevertheless, Azerbaijan is dangerously committed to launching a new war to retake Karabagh. But given the poor state of the Azerbaijani armed forces, which is seriously undermined by corruption and poor conditions, Azerbaijan remains at least 8-10 years away from becoming a serious military power.

Thus, this is a dangerous development that Yerevan and Stepanakert must recognize and respond to in order to ensure the security of Armenia and Karabagh before it is too late. Armenia is the dominant military power in the region, but this dominance is in danger of being temporary, and Armenia must take steps now and accelerate its defense reforms now to prepare for the possibility of a stronger Azerbaijani military in the coming decade.

And for Nagorno Karabagh, the threats to the ceasefire posed by a re-armed and re-assertive Azerbaijan can not be ignored. For the time being at least, Nagorno Karabagh remains fairly secure, mainly due to the impressive professionalism and high state of readiness of the Karabagh military, in contrast to the generally poor state of affairs within the Azerbaijani armed forces. Most crucially, the tactical advantages of the Karabagh military's well-entrenched defensive fortifications also deter Azerbaijani aggression in the medium-term. But the true key to regional stability and the security of the ceasefire is the strong deterrence offered from a powerful and professional armed forces of both Armenia and Karabagh.

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԹԵՄԱՆԵՐ
SOCIO-ECONOMIC TOPICS

Մարատ Ատովյան

Հայաստանի երիտասարդ իրավաբանների ասոցիացիայի մարդու իրավունքների, եվրասիական գրասենյակի և միջազգային համագործակցության հասնելաժողովի ղեկավար

Մարդու տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների իրականացման ապահովումը Հայաստանում

Հայաստանը գտնվում է ժողովրդավարական, իրավական և սոցիալական պետություն կառուցելու ճանապարհին: Հանրապետությունում դեռևս ընթանում են դատաիրավական բարեփոխումներ, միջազգային իրավական հանրաճանաչ սկզբունքների հիման վրա ձեւավորվում է ազգային օրենսդրությունը: Աստիճանաբար ձեռք ենք բերում մարդուն, նրա իրավունքները և արժանապատվությունը հարգելու, օրինական կարգով նրանց պաշտպանելու ավանդույթներ, որոնք, ցավոք, չենք ունեցել նախկինում: Մակայն մարդու իրավունքների լիարժեք ապահովմանը հնարավոր է հասնել միայն արդյունավետ գործող մեխանիզմներ ստեղծելով: Անհրաժեշտ է կյանքի կոչել իրավունքի գերակայության, օրենքի առջեւ բոլորի հավասարության, պատժի անխուսափելիության սկզբունքները, ձեւավորել անկախ դատական իշխանություն, բարձրացնել ազգաբնակչության վստահությունը պետական իշխանությունների և նրանց վարած քաղաքականության հանդեպ և այլն: Առանձնահատուկ կարեւորություն ունեն նաև հասարակության իրավական մշակույթի բարձրացումը, իրավական ժխտողականության վերացումը, իրենց իրավունքների ու պարտականությունների մասին մարդկանց իրազեկության բարձրացումը, քանզի սեփական իրավունքների և ազատությունների վերաբերյալ անտեղյակությունը, դրանց ապահովմանը հետամուտ չլինելը պարարտ հող են հանդիսանում պետական մարմինների, նրանց պաշտոնյաների կողմից մարդու իրավունքների խախտման համար: Բազմաթիվ անելիքներ կան այս ճանապարհին, և այն պետք է անցնել միասնաբար՝ համախմբելով պետության և հասարակության ողջ ջանքերը, քանզի Հայաստանը բոլորիս երկիրն է, և մենք ու միայն մենք պետք է կառուցենք ու շենացնենք այն:

Համոզված ենք, որ իրավական մշակույթի բարձրացումը, մարդու իրավունքներն ու արժանապատվությունը հարգելու, օրինական կարգով պաշտպանելու ավանդույթների ձեւավորումը պետք է սկսել հենց դպրոցից: Պատմությունը վկայում է՝ յուրաքանչյուր սերունդ «դատապարտված» է պաշտպանել անձի իրավունքները, քանի որ մարդկու-

յանը տակավին հայտնի չէ այնպիսի իրավիճակ, որը կբացառեր այդ ուղղությամբ ջանքերի գործադրումը: Յուրաքանչյուր սերունդ յուրովի է արձագանքում պատմության հավերժական այդ մարտահրավերին՝ կապված այնպիսի վեհ արժեքների պահպանման հետ, ինչպիսիք են ազատությունը և մարդու իրավունքները:

Մարդու իրավունքները բնական և անօտարելի են, ոչ ոք չի կարող զրկել մարդուն իր բնական իրավունքներից՝ կյանքի, անձնական անձեռնմխելիության, խղճի, խոսքի, արտահայտվելու ազատության, ընտանեկան կյանքի գաղտնիության և այլ իրավունքներից: Ժամանակակից աշխարհն անհնար է պատկերացնել առանց ազատության, հավասարության, արդարության վրա հիմնված՝ մարդու իրավունքների, որոնք իրենց բնույթով ունիվերսալ են:

Մարդու իրավունքների կայացումը և զարգացումը թույլ են տալիս բացահայտել քաղաքակրթության տեսակը, նրա մակարդակը, քանի որ մարդու և պետության փոխհարաբերությունները այս կամ այն քաղաքակրթության էությունը բնորոշող կարեւորագույն հատկանիշ են, իսկ պետությունը իրավական կամ ոչ իրավական ճանաչելու չափորոշիչ: Իրավական, ժողովրդավարական պետությունը ճանաչում է մարդու իրավունքների առաջնայնությունը՝ այդ իրավունքներով սահմանափակելով իր իշխանական գործառույթները: Գործում է հանրաճանաչ այն սկզբունքը, ըստ որի՝ մարդն իրավունք ունի անել այն ամենը, ինչն արգելված չէ օրենքով, իսկ պետական մարմինները՝ միայն այն, ինչը իրենց թույլատրված է օրենքով:

Մարդու իրավունքների վերաբերյալ սկզբունքները ձեւավորվում էին պատմականորեն, հարստացվում, կատարելագործվում, և այսօր մարդկային մշակույթի անբաժանելի մասն են:

Մարդու իրավունքների պատմական զարգացման ընթացքում ձեւավորվեցին մարդու իրավունքների և ազատությունների «սերունդները»: Երեք սերունդների վերաբերյալ տեսությունը 1979թ. առաջին անգամ առաջ քաշեց Կարել Վասակը: Այս տեսությունը լայն արձագանք գտավ և բազմաթիվ կողմնակիցներ ձեռք բերեց: Մակայն որոշ մասնագետներ համաձայն չեն դրան¹:

Մարդու իրավունքների **առաջին սերնդին** պատկանում են այն ավանդական ազատական արժեքները, որոնք ձեւավորվել են բուրժուական հեղափոխությունների ընթացքում, իսկ հետագայում որոշակիացվել ու ընդլայնվել են ժողովրդավարական պետությունների օրենսդրությունում և պրակտիկայում: Խոսքը անձնական (քաղաքացիական) և քաղաքական իրավունքների մասին է: Քաղաքացիական իրավունքների ու ազատությունների շարքն են դասվում անձի կյանքի և արժանապատվության իրավունքը, ազատության, անձնական անձեռնմխելիության, ինչպես նաև մասնավոր կյանքի, բնակարանի անձեռնմխելիության իրավունքը, տեղաշարժի և բնակության վայրի ընտրության

ազատությունը, խղճի ազատությունը, ազգության եւ հաղորդակցման լեզվի ընտրության ազատությունը: Քաղաքական իրավունքներն ու ազատություններն են՝ ընտրական իրավունքը, խոսքի ազատությունը, որի բաղկացուցիչ տարրերն են մտքի ազատությունը, ՀԼՄ-ների ազատությունը, տեղեկատվություն ստանալու իրավունքը, խաղաղ ժողովների, ցույցերի, երթերի ազատությունը, միավորման իրավունքը, դիմելու իրավունքը:

Երկրորդ սերունդը ձեւավորվել է իրենց տնտեսական դրության բարելավման, մշակութային կարգավիճակի բարձրացման համար ժողովուրդների պայքարի ընթացքում: Նրանց թվին են դասվում տնտեսական, սոցիալական եւ մշակութային իրավունքները: Տնտեսական իրավունքներն են՝ աշխատանքի իրավունքը, սեփականության իրավունքը, ձեռնարկատիրությամբ զբաղվելու իրավունքը, գործադուլների իրավունքը եւ այլն: Սոցիալական իրավունքների թվում են սոցիալական ապահովության իրավունքը, բավարար կենսամակարդակի իրավունքը, ընտանիքի, մայրության եւ մանկության պաշտպանության իրավունքը, ֆիզիկական եւ հոգեկան առողջության իրավունքը եւ այլն: Մշակութային իրավունքներն են՝ կրթության իրավունքը, մշակութային կյանքին մասնակցելու իրավունքը, ստեղծագործելու ազատությունը եւ այլն:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո սկսեց ձեւավորվել մարդու իրավունքների **երրորդ սերունդը**: Դրանց էությունը քննարկման առարկա է: Այդ իրավունքների առանձնահատկությունն այն է, որ վերջիններս կոլեկտիվ են եւ կարող են իրագործվել հանրության, ընկերակցության կողմից: Այդ սերնդի իրավունքների շարքն են դասվում կոլեկտիվ իրավունքները, այսպես կոչված, «համերաշխության իրավունքները»: զարգացման իրավունքը, խաղաղության իրավունքը, առողջ շրջակա միջավայրի իրավունքը, մարդկության ընդհանուր ժառանգության իրավունքը, հեռահաղորդակցության իրավունքը եւ այլն:

Արդեն անցած դարի կեսերին աստիճանաբար ձեւավորվեցին մարդու սոցիալ-տնտեսական իրավունքների մասին պատկերացումները: Խոսքն ըստ էության մարդու արժանապատիվ ապրելակերպն ապահովելու՝ պետության պարտականությունների մասին է: «Երկրորդ սերնդի» այս իրավունքների հայեցակարգի առաջացումը եւ միջազգային իրավական փաստաթղթերում դրանց ամրագրումը թերեւս տեղի ունեցան երկու գործոնների ազդեցության ներքո: Առաջինը սոցիալիստական եւ սոցիալ-ժողովրդավարական շարժումների զարգացումն էր, որոնք նպատակ էին հետապնդում հասնել սոցիալական արդարության եւ սոցիալական հավասարության: Երկրորդը՝ միջազգային ասպարեզում ԽՍՀՄ ղեկավարության քարոզչական գործունեությունը, որը ԽՍՀՄ-ում եւ սոցիալիստական այլ երկրներում մարդու քաղաքացիական եւ քաղաքական իրավունքների կոպիտ խախտումների վերաբերյալ արեւմտյան պետություններից հնչող մեղադրանքներին ի պատաս-

խան՝ մատնանշում էր սոցիալական ոլորտում իր հաջողությունները (համատարած զբաղվածություն, գործազրկության բացակայություն, անվճար առողջապահություն, կրթություն և այլն) և արեւմտյան պետություններում մարդկանց սոցիալական խոցելիությունը: Նշված գործոնները, ինչպես նաև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի աղետալի հետեւանքները արագ վերացնելու ցանկությունը նպաստեցին մարդու տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների արժեւորմանը և միջազգային իրավական ակտերում դրանց ամրագրմանը:

Ինչպես ցույց տվեց դեպքերի հետագա ընթացքը, նոր հասարակության կերտման, հասարակական կյանքի բոլոր ասպարեզների նկատմամբ պետության համապարփակ հսկողության, պետության կողմից կարգավորվող տնտեսության, նոր տիպի մարդու դաստիարակման, զանգվածային զբաղվածության ապահովման խորհրդային փորձը տխուր ավարտ ունեցավ: Ի տարբերություն՝ կապիտալիստական երկրները տնտեսական և սոցիալական համակարգերի զարգացման ճիշտ մոդելներ կիրառելով՝ ոչ միայն կարողացան արագ հաղթահարել Երկրորդ աշխարհամարտի ավերիչ հետեւանքները, այլև արագ զարգացում ապրեցին: Մեր դիտարկմամբ՝ ժողովրդավարության և մարդու արժանապատվության հարգանքի վրա հիմնված այդ մոդելի հիմնաքարերն են ազատ տնտեսական համակարգը, արդյունավետ կրթական համակարգը և օրինապաշտությունը:

Մարդու իրավունքների հայեցակարգի համար հիմնական է հանդիսանում մարդկային արժանապատվություն հասկացությունը, որն անկապտելի է և տրված է նրան ի ծնե: Մարդու արժանապատվությունը բխում է հենց մարդկության էությունից. այն բնորոշ է ինչպես նորածին մանուկին, որը դեռ չի հասցրել ոչ մի բան անել, այնպես էլ կարծրացած հանցագործին: Մարդկային արժանապատվությունը նույնը չէ, ինչ՝ անձնական արժանապատվությունը, որն ավելի մոտ է պատիվ հասկացությանը: Անձնական արժանապատվությունը մենք վաստակում ենք ինքներս. այն մեծանում է, եթե մենք պահում ենք մեզ արժանավայել, և նվազում է, եթե ստոր քայլեր ենք կատարում: Մեր իրավունքներն ու ազատությունները մեզ, մեր մարդկային արժանապատվությունը պետության ոտնձգություններից պաշտպանող վահանն են: Մարդու իրավունքներն ի վիճակի չեն տրամադրել մեզ երաշխիքներ, որ մեզ կսիրեն ու կփայփայեն, չեն երաշխավորում երջանկություն կյանքում, դրանք սոսկ պաշտպանում են մեզ ստորացուցիչ վերաբերմունքից և մեր արժանապատվության հանդեպ ոտնձգություններից, այն էլ ամենաուժեղ խախտողի՝ պետական իշխանության կողմից, որը տիրապետում է բռնության տարբեր միջոցների:

Մարդկային արժանապատվությունից բխում են երկու հիմնական հասկացություններ՝ հավասարություն և ազատություն: Պատմա-

կանոններն ազատության վերաբերյալ ձեւավորվել է երկու հայեցակարգ: Առաջինը (ամերիկյանը) հռչակում է ազատություն պետությունից եւ պետությանը վերապահում է միայն «պահակի» դեր, որը զուտ մարդուն պաշտպանելու համար է:

Երկրորդ հայեցակարգը (եվրոպականը) վերաբերում է պետության միջոցով ազատությանը: Այս մոտեցման կողմնակիցների կարծիքով՝ պետությունը, կարգի հրավիրելով որոշակի իշխանությամբ օժտված մարդկանց (խոշոր հողատերեր, իշխանավորներ եւ այլք), իրենց ազատություն կշնորհի: Այսպիսի ազատության հետ հույսեր էին կապում, թե պետությունը կերջանկացնի յուրաքանչյուր մարդու: Ազատության եվրոպական հայեցակարգից բխող մոտեցումներն անմիջականորեն անդրադարձել են այս մայրցամաքի ամբողջ պատմության վրա. հենց այստեղ էին ի հայտ գալիս կառավարիչներ, առաջնորդներ, որոնք հավատում էին, որ գիտեն, թե ինչ է պետք ժողովրդին, ինչպես երջանկացնել մարդկանց: Ցավոք, նրանցից ոմանք փորձում էին կյանքի կոչել դա:

Հավասարության կարեւորագույն տարրերն են՝ իրավունքների հավասարությունը եւ հավասարությունն օրենքի առջեւ: Իրավունքների հավասարությունն հասկացությունն իր ընկալմամբ շատ մոտ է խտրականության արգելմանը: Խտրականությունը ցանկացած, տրամաբանական հիմնավորում չունեցող, ֆիզիկական կամ կենսաբանական հատկանիշների վրա կառուցված իրավունքների տարբերակում է: Օրինակ՝ ամենեւին էլ խտրականություն չէ կույրերին կամ երեխաներին ավտոմեքենա վարել արգելելը, քանի որ այն տրամաբանորեն հիմնավորված է: Սակայն խտրականություն կլիներ կանանց կամ ճաղատների վարորդական վկայական տրամադրելու վերաբերյալ արգելքը: Ինչպես ցույց է տալիս պրակտիկան, կարելի է ստեղծել դիսկրիմինացիոն դրույթներ չպարունակող իրավական համակարգ, սակայն շատ ավելի բարդ է հասնել օրենքի առջեւ բոլորի հավասարությանը: Այսպես՝ պաշտոնատար անձինք լրիվ այլ կերպ են վերաբերվում հարուստ, ազդեցիկ եւ/կամ անվանի մարդկանց, քան ցածր սոցիալական կարգավիճակ ունեցողներին:

Աշխատանքի միջազգային կոնֆերանսի 97-րդ նիստում 2008թ. հունիսի 10-ին ընդունված՝ Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության «Արդար գործալացման նպատակներով սոցիալական արդարության մասին» հռչակագրում իրավացիորեն նշվում է, որ ազատության, մարդու արժանապատվության, սոցիալական արդարության պաշտպանվածության եւ անվտանգության, խտրականության բացառման հիմնարար արժեքները կայուն տնտեսական ու սոցիալական զարգացման եւ արդյունավետության հիմնարար տարրերն են:

Մարդու տնտեսական, սոցիալական ու մշակութային իրավունքների ապահովումը՝ ի տարբերություն քաղաքական եւ քաղաքացիա-

կան իրավունքների, ուղղակիորեն կախված է պետության տնտեսական վիճակից եւ, ի վերջո, հենց քաղաքացիների աշխատանքի արդյունավետությունից: Պետության տնտեսական վիճակից նշված իրավունքների ապահովման կախվածությունը հատկապես ակնհայտ է դառնում համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի պարագայում, երբ շատ երկրներում ընկերություններ են սնանկանում, աճում են գործազրկությունը, հանցավորությունը, մեծանում է աղքատ մարդկանց թիվը եւ այլն:

Պետությունը բնակչության սոցիալական պաշտպանության համակարգը ձեւավորելիս պետք է լինի առավելագույնս իրատեսական եւ ելնի իր իրական հնարավորություններից: Հեշտ է, հատկապես նախընտրական շրջանում, ընդունել բնակչության սոցիալական ապահովությանն ուղղված լրացուցիչ միջոցառումների վերաբերյալ որոշումներ, մանավանդ եթե ընդունող մարմինը չի դա իրականացնում, սակայն խիստ դժվար է իրական միջոցների բացակայության պարագայում այդ որոշումները կյանքի կոչել:

Մարդու տնտեսական, սոցիալական, մշակութային իրավունքների ապահովման եւ զարգացման հետ ուղղակիորեն կապված է սոցիալական պետությունը: Նրա առջեւ, առաջին հերթին, դրված է մարդու համար պատշաճ, արժանապատիվ կենսամակարդակ ապահովելու խնդիրը: Սոցիալական պետությունը պարտավոր է աջակցել հաշմանդամներին, ծերերին, գործազուրկներին եւ, առհասարակ, բոլոր նրանց, ովքեր ինչ-ինչ հանգամանքներից ելնելով՝ չեն կարողանում իրենց համար ապահովել նվազագույն կենսապայմաններ: Սոցիալական պետության գործունեությունն առնչվում է սոցիալական արդարության սկզբունքներին համապատասխան հասարակությունում առկա բարիքների վերաբաշխմանը: Դրա համար պետությունը գրագետ տնտեսական քաղաքականությամբ խթանում է ձեռնարկատիրության, արտադրության զարգացումը եւ տնտեսական աճը, ինչն ինքնին հանգեցնում է աշխատատեղերի ավելացման, գործազրկության եւ աղքատության կրճատման, ֆինանսավորում է կրթական, առողջապահական, գիտության ու մշակույթի աջակցությանն ուղղված ծրագրեր, մարդու ստեղծագործական ունակությունների զարգացման համար ստեղծում նպաստավոր պայմաններ, աջակցում գործազուրկներին, հաշմանդամներին, ծերերին, երիտասարդ ընտանիքներին, անչափահասներին, փախստականներին:

Սոցիալական պետության վրա է դրված նաեւ գլոբալ մրցակցությամբ թելադրված իրավիճակին քաղաքացիների նախապատրաստման առաքելությունը, այն է՝ նոր աշխատատեղերի ստեղծում, մասնագիտական կրթության եւ կադրերի վերապատրաստման կազմակերպում, աշխատանքի անվտանգության ու հիգիենայի երաշխիքներ, ապահովագրական համակարգի զարգացում, քաղաքացիների գործարար

ջանքերի խթանում եւ այլն: Սոցիալական պետության գործունեությունը գլխավորապես պետք է ուղղված լինի աղքատության հաղթահարմանը, գույքային անհավասարության կրճատմանը, միջին դասի ձեւավորմանը, դեպի առողջ ապրելակերպ մարդկանց կարիքների կառուցվածքի փոփոխմանը:

Մարդու տնտեսական, սոցիալական, մշակութային իրավունքների իրականացմանը կարող են խոչընդոտել մի շարք հանգամանքներ, այդ թվում՝ կոռուպցիան, որը, ցավոք սրտի, մեր իրողության մեջ բավականին խոշոր չափերի է հասնում: Կոռուպցիան պետության տնտեսական զարգացման լուրջ եւ հիմնական արգելքներից է, որը կարող է ձախողել բարեփոխումների գործընթացը: Այն խոչընդոտում է մարդու սեփականության, աշխատանքի, կրթության, առողջության պահպանության եւ այլ իրավունքների արդյունավետ իրականացմանը: Մասնավորապես՝ կրթական համակարգում կոռուպցիան լուրջ խոչընդոտ է լավ կրթված եւ բարոյական արժեքների կրող սերունդներ ունենալու համար: Հանրահայտ է, որ վատ կրթված, ոչ արհեստավարժ պետական պաշտոնյաները չեն կարող լավ կառավարել եւ հարգել մարդու իրավունքները: Նշվածի ընկալումը հանգեցրեց լավ կառավարման հայեցակարգի ձեւավորման: Լավ կառավարումը ներառում է իրավունքի գերակայությունը, պետական մարմինների գործունեության արդյունավետությունը, թափանցիկությունը, հաշվետվողականությունը, մարդու արժանապատվության ու իրավունքների հարգումը, պահպանումը եւ պաշտպանությունը, որոշումների կայացման գործընթացում քաղաքացիների իրական մասնակցությունը: Միջազգային կազմակերպություններն ընդգծում են լավ կառավարման կարեւորությունը՝ այն շաղկապելով ժողովրդավարության եւ մարդու իրավունքների հետ: 2000թ. սեպտեմբերի 8-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից ընդունված՝ Հազարամյակների հռչակագրի 5-րդ գլուխը կոչվում է «Մարդու իրավունքները, ժողովրդավարությունը եւ լավ կառավարումը»:

Կոռուպցիան նպաստում է նաեւ այնպիսի արատավոր սոցիալական երեւոյթների առաջացմանը, ինչպիսիք են՝ մարդկանց վաճառքը, օրգանների փոխպատվաստումը, խորացնում է հասարակության մեջ խտրական վերաբերմունքի, օրենքի եւ դատարանի առջեւ բոլորի հավասարության, պատժի անխուսափելիության սկզբունքների խախտման դրսևորումները: Կոռուպցիան բացասաբար է ազդում նաեւ երկրի բնապահպանական իրադրության վրա:

Պետք է փաստել, որ Հայաստանում պետական կառավարման համակարգը թերզարգացած է եւ չի համապատասխանում լավ կառավարման չափանիշներին, ուստի պատահական չէ, որ միջազգային կազմակերպությունները Հայաստանի առջեւ անընդհատ բարձրացնում են այդ խնդիրը: Լավ կառավարման սկզբունքի ներդրումը նաեւ «Արեւելյան գործընկերության» ծրագրի պահանջներից է:

Գիտարկվող իրավունքներն իրենց վերջնադրույնքում ապահովում են մարդու ազատությունը տնտեսական, սոցիալական ու մշակութային ոլորտներում եւ նրան հնարավորություն են տալիս պաշտպանել իր կենսական շահերը: Կենսապահովման հարցերում մարդկանց մեծ մասը չի կարող ապավինել միայն սեփական ուժերին: Ուստի հասարակության շահերից ելնելով՝ անհրաժեշտություն է առաջանում պաշտպանել մարդուն տնտեսական կամայականությունից եւ սոցիալական անարդարությունից, ինչպես նաեւ հնարավորություններ ստեղծել նրա հոգեւոր զարգացման եւ իր ընդունակությունների դրսեւորման համար:

Մարդու տնտեսական, սոցիալական եւ մշակութային իրավունքները ամրագրված են ունիվերսալ եւ տարածաշրջանային միջազգային կազմակերպությունների կողմից տարբեր տարիների ընդունված իրավական ակտերում եւ բազմաթիվ երկրների սահմանադրություններում: Հատկանշական է, որ ոչ բոլոր (նույնիսկ զարգացած երկրների) սահմանադրություններն են ներառում մարդու բոլոր՝ տնտեսական, սոցիալական եւ մշակութային իրավունքները, սակայն դա իրենց չի խանգարում զարգացած տնտեսություն եւ բնակչության սոցիալական պաշտպանության համակարգ ունենալ: Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը ամրագրում է մարդու բոլոր՝ տնտեսական, սոցիալական եւ մշակութային իրավունքները, սակայն խնդիրը դրանց իրականացումն ապահովելու մեջ է:

Սեփականության իրավունք

ՀՀ Սահմանադրության 8-րդ հոդվածի 1-ին մասը հռչակում է, որ մեր երկրում ճանաչվում եւ պաշտպանվում է սեփականության իրավունքը: Ըստ Սահմանադրության 31-րդ հոդվածի՝ յուրաքանչյուր ոք իրավունք ունի իր հայեցողությամբ տիրապետելու, օգտագործելու, տնօրինելու եւ կտակելու իր սեփականությունը: Սեփականության իրավունքի իրականացումը չպետք է վնաս պատճառի շրջակա միջավայրին, խախտի այլ անձանց, հանրության եւ պետության իրավունքներն ու օրինական շահերը: Հոդվածը նախատեսում է սեփականությունից զրկելու երկու ձեւ՝ օրենքով նախատեսված դեպքերում դատական կարգով եւ սեփականության օտարումը հասարակության ու պետության կարիքների համար, որը կարող է կատարվել միայն բացառիկ՝ գերակա հանրային շահերի դեպքերում, օրենքով սահմանված կարգով, նախնական համարժեք փոխհատուցմամբ: Նշված դրույթն առկա է նաեւ բազմաթիվ երկրների սահմանադրություններում: ՀՀ Սահմանադրության նշված հոդվածը եւ ՀՀ հողային օրենսգրքի 4-րդ հոդվածը սահմանափակում են օտարերկրացիների՝ Հայաստանում հողի սեփականատեր դառնալու հնարավորությունը: Հայաստանում օտարերկրյա

քաղաքացիները, քաղաքացիություն չունեցող անձինք չեն կարող հողի նկատմամբ ունենալ սեփականության իրավունք: Նրանք կարող են լինել միայն հողօգտագործողներ: Բացառություն են կազմում միայն Հաստատանում կացության հատուկ կարգավիճակ ունեցող անձինք:

Սեփականության իրավունքի եւ այլ գույքային իրավունքների, մտավոր գործունեության արդյունքների նկատմամբ բացառիկ իրավունքների (մտավոր սեփականություն) ծագման հիմքերն ու իրականացման կարգը սահմանվում են ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքով եւ իրավական այլ ակտերով: Քաղաքացիները կարող են սեփականության իրավունքով ունենալ գույք, ինչպես նաեւ կտակել եւ ժառանգել այն:

Սեփականության իրավունքը սուբյեկտի՝ օրենքով եւ իրավական այլ ակտերով ճանաչված ու պահպանվող իրավունքն է՝ իր հայեցողությամբ տիրապետելու, օգտագործելու եւ տնօրինելու իրեն պատկանող գույքը: Տիրապետման իրավունքը գույքը փաստացի տիրապետելու իրավաբանորեն ապահովված հնարավորությունն է: Օգտագործման իրավունքը գույքից դրա օգտակար բնական հատկությունները քաղելու, ինչպես նաեւ դրանից օգուտ ստանալու իրավաբանորեն ապահովված հնարավորությունն է: Օգուտը կարող է լինել եկամտի, պտուղների, աճի, ծնաձի եւ այլ ձեւերով: Տնօրինման իրավունքը գույքի ճակատագիրը որոշելու իրավաբանորեն ապահովված հնարավորությունն է:

Սեփականատերն իրավունք ունի իրեն պատկանող գույքի նկատմամբ իր հայեցողությամբ կատարել օրենքին չհակասող եւ այլ անձանց իրավունքներն ու օրենքով պահպանվող շահերը չխախտող ցանկացած գործողություն, այդ թվում՝ իր գույքը որպես սեփականություն օտարել այլ անձանց, նրանց փոխանցել այդ գույքի օգտագործման, տիրապետման եւ տնօրինման իրավունքները, գույքը գրավ դնել կամ տնօրինել այլ եղանակով:

Սեփականատերը կարող է իր գույքը հանձնել այլ անձի հավատարմագրային կառավարման: Գույքը հավատարմագրային կառավարման հանձնելը չի հանգեցնում սեփականության իրավունքի փոխանցման: Հավատարմագրային կառավարիչը պարտավոր է գույքը կառավարել ի շահ սեփականատիրոջ կամ նրա կողմից նշված երրորդ անձի:

Գույքը կարող է գտնվել քաղաքացիների, իրավաբանական անձանց, ինչպես նաեւ Հայաստանի Հանրապետության կամ համայնքների սեփականության ներքո: Գույքի նկատմամբ սեփականության իրավունք ձեռք բերելու, իրավունքը դադարելու, գույքը տիրապետելու, օգտագործելու ու տնօրինելու առանձնահատկությունները՝ կապված գույքը քաղաքացու կամ իրավաբանական անձի, Հայաստանի Հանրապետության կամ համայնքի սեփականությանը պատկանելու հանգամանքի հետ, սահմանվում են միայն օրենքներով: Օրենքներով սահմանվում են գույքի այն տեսակները, որոնք կարող են գտնվել միայն պետության կամ համայնքների սեփականության ներքո: Բոլոր սեփա-

կանատերերի իրավունքները պաշտպանվում են հավասարապես:

Պետությունը կարող է իր սեփականության ներքո գտնվող գույքը հանձնել քաղաքացիների և իրավաբանական անձանց սեփականությանը: Օգտվելով իր այդ հնարավորությունից պետությունը քաղաքացիներին անհատույց մասնավորեցրել է պետական և հանրային բնակարանային ֆոնդի բնակարանները: 2002թ. նոյեմբերի 20-ին ընդունված համապատասխան օրենքի հիման վրա 1988-1992թթ. Ադրբեջանից բռնագաղթված փախստականների համար կառուցված բնակարանները սեփականության իրավունքով փախստականներին հատկացվեցին: Ի կատարումն «1988-1992 թվականներին Ադրբեջանի Հանրապետությունից բռնագաղթված և ՀՀ քաղաքացիություն ստացած անձանց իրավական և սոցիալ-տնտեսական երաշխիքների մասին» ՀՀ օրենքի 4-րդ հոդվածի` ՀՀ կառավարությունը 2001թ. մայիսի 14-ի N 404 որոշմամբ հաստատել է 1988-1992 թվականներին Ադրբեջանի Հանրապետությունից բռնագաղթված և ՀՀ քաղաքացիություն ստացած անձանց` պետական, բյուջետային հիմնարկների տնօրինության տակ գտնվող հանրակացարանային բնակելի տարածքների սեփականաշնորհման կարգը: Սակայն այս գործընթացը նույնպես զերծ չմնաց ավելորդ բյուրոկրատական քաշքշուկից:

Հատկապես Երևան քաղաքում ինքնակամ կառույցները մեծ թվի են հասնում և հասարակական պահանջ էր առաջացել իրավական լուծում տալ այդ խնդրին: Ելնելով դրանից, 2008թ. հունիսի 10-ին ընդունվեց «Երևան քաղաքում իրավունք հաստատող փաստաթղթերը չպահպանված անհատական բնակելի տների կարգավիճակի մասին» ՀՀ օրենքը: Ըստ օրենքի, Երևան քաղաքի վարչական տարածքում մինչև 2001 թվականի մայիսի 15-ը կառուցված և 2008թ. հուլիսի 20-ի դրությամբ առկա (ներառյալ` բացառիկ գերակա հանրային շահ ճանաչված տարածքներում) այն անհատական բնակելի տները և դրանց կից բնակելի նշանակության օժանդակ շինությունները, դրանց կառուցման և սպասարկման համար փաստացի առկա սահմանազատված հողամասերը, որոնց նկատմամբ չեն պահպանվել սահմանված կարգով տրամադրված քաղաքաշինական գործունեություն իրականացնելու փաստաթղթերը և/կամ հողահատկացման հիմքերը, եթե դրանք կառուցված չեն կամ չեն գտնվում ՀՀ հողային օրենսգրքի 60-րդ հոդվածով սահմանված հողամասերի, այդ թվում` ինժեներատրանսպորտային օբյեկտների օտարման գոտիներում, չեն հակասում քաղաքաշինական նորմերին, չեն առաջացնում սերվիտուտ, ապա համարվում են այն ֆիզիկական անձի (անձանց) սեփականությունը, ով (ովքեր) տիրապետում է (են) այդ գույքը` որպես սեփական գույք:

Ինչպես նշել ենք, ՀՀ Սահմանադրությունը հնարավորություն է վերապահում գերակա հանրային շահերի դեպքերում սեփականությունը օտարել հասարակության և պետության կարիքների համար: Այս խնդիր-

րը վերջին 5-6 տարիներին մեր հասարակությունը հուզող արդիական հարցերից է: Այդ մասին է վկայում փաստը, որ խնդրին պարբերաբար անդրադառնում է ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանն իր տարեկան զեկույցներում և նույնիսկ 2005թ. նա հրապարակեց արտահերթ զեկույց: Օտարվող գոտիներում գտնվող բնակտարածությունների սեփականատերերի իրավունքները և օրինական շահերը պաշտպանելու նպատակով ստեղծվել են մի շարք հասարակական կազմակերպություններ:

Հասարակության և պետության կարիքների համար սեփականության օտարման հիմքը, կարգը, օտարվող սեփականության դիմաց փոխհատուցման տրման կարգը, բացառիկ՝ գերակա հանրային շահ հասկացությունը և դրա որոշման կարգը սահմանվում են 2006թ. նոյեմբերի 27-ին ընդունված՝ «Հասարակության և պետության կարիքների համար սեփականության օտարման մասին» ՀՀ օրենքով: Մինչև օրենքի ընդունումը սեփականության օտարման գործընթացը կարգավորվում էր ՀՀ կառավարության մի շարք որոշումներով, ինչն անօրինական էր: Մինչև Սահմանադրության փոփոխությունների ընդունումը գործող սահմանադրական համապատասխան դրույթը նախատեսում էր, որ սեփականությունից զրկելը թույլատրվում է միայն դատական կարգով՝ օրենքով նախատեսված դեպքերում:

Սեփականության օտարման հարցին անդրադարձել է նաև ՀՀ սահմանադրական դատարանն իր 1998թ. փետրվարի 27-ի որոշմամբ և գտել է, որ հասարակության կամ պետության կարիքների համար սեփականության օտարման բացառիկ անհրաժեշտությունը և օտարման կարգն ու պայմանները յուրաքանչյուր առանձին դեպքում պետք է սահմանվեն օրենքով:

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը «Մինասյանը և Սեներջյանը ընդդեմ Հայաստանի» գործով 2009թ. հունիսի 23-ին վճիռ կայացնելով՝ արձանագրել է, որ խախտվել է Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության կոնվենցիայի 1-ին Արձանագրության 1-ին հոդվածով սահմանված սեփականության պաշտպանության իրավունքը:

Երեւանի կառուցապատման ծրագրերով առաջ է եկել քաղաքացիների սեփական բնակարանները, շինությունները և հողատարածքները հասարակական կարիքների համար վերցնելու անհրաժեշտությունը: Այդ անհրաժեշտությունը մինչև 2006թ. նոյեմբեր սահմանվել է ոչ թե օրենքով, ինչպես սահմանված է Սահմանադրական դատարանի հիշյալ որոշմամբ, այլ ՀՀ կառավարության որոշումներով՝ «Երեւանի Հյուսիսային պողոտայի կառուցապատման ծրագրի իրականացման միջոցառումների մասին»՝ 2001թ. հուլիսի 16-ի թիվ 645, «Երեւանի Հյուսիսային պողոտայի և Երեւան քաղաքի օտարման այլ գոտիներում գտնվող հողամասերն ու անշարժ գույքը գնելու, վերցնելու գնային

առաջարկի ձեւավորման եւ իրացման կարգը հաստատելու մասին»՝ 2001թ. հոկտեմբերի 5-ի թիվ 950, նշված թիվ 950 որոշման մեջ փոփոխություններ եւ լրացումներ կատարելու մասին՝ 2002թ. օգոստոսի 1-ի թիվ 1169, 2004թ. հունվարի 29-ի թիվ 57, «Երեւանի Կենտրոն թաղային համայնքի վարչական սահմանում կառուցապատման ծրագրերի իրականացման միջոցառումների մասին»՝ 2002թ. օգոստոսի 1-ի թիվ 1151, «Երեւան քաղաքի վարչական սահմաններում գտնվող օտարման գոտիներում առանց մրցույթի հողամասեր տրամադրելու մասին»՝ 2004թ. մարտի 4-ի թիվ 399, «Երեւան քաղաքի Գլխավոր պողոտայում քաղաքաշինական ծրագրերի իրականացման նպատակով պետության կարիքների համար վերցված տարածքում կառուցապատման ներդրումային ծրագրեր իրականացնելու նպատակով առանց մրցույթի հողամասեր տրամադրելու մասին»՝ 2004թ. հունիսի 17-ի թիվ 909: Բացի դրանից, հղում էր կատարվում քաղաքացիական եւ հողային օրենսգրքերի դրույթներին:

ՀՀ մարդու իրավունքների առաջին պաշտպանի դիտարկմամբ՝ առանձին օրենքի բացակայության հետեւանքով է, որ այդ գործընթացում զանգվածաբար խախտվել են սեփականատերերի եւ օգտագործողների իրավունքները, եւ գործընթացի տնտեսական արդյունքը գնահատվում է բացասական:

Մարդու սեփականության եւ տնտեսական իրավունքների խախտումներին վերաբերող հարցերը Պաշտպանը դիտարկում է աղքատության հաղթահարման ծրագրային խնդիրների շրջանակներում:

Հարցն այն է, որ Երեւան քաղաքի բարեկարգման ու կառուցապատման լայնածավալ ծրագրի իրականացման հետ կապված՝ քաղաքացիներից վերցվում էին սեփականության կամ օգտագործման իրավունքով նրանց պատկանող հողատարածքներն ու բնակարանները, եւ հարյուրավոր ընտանիքներ դառնում էին անտուն, քանի որ տրվող փոխհատուցման գումարները չէին կարող համարժեք համարվել եւ բավարար չէին մեկ այլ բնակարան ձեռք բերելու համար: Դրան զուգահեռ արհեստականորեն բարձրացվում են բնակարանների շուկայական գները, բնակարանի կարիք ունեցող այլ անձինք նույնպես զրկվում էին բնակարան գնելու հնարավորությունից:

Բնակտարածության կարիք ունեցողների առկա բանակը փաստորեն համալրվեց այս ծրագրերով բնակարանագուրկ դարձող քաղաքացիներով, ինչը Երեւանի կառուցապատման այդ ծրագրերի առաջին տնտեսական անշահավետությունն է, անհամապատասխանությունն «Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագրի» խնդիրներին:

ՀՀ մարդու իրավունքների գործող պաշտպանը իր 2006թ. տարեկան զեկույցում մանրամասն անդրադարձ կատարեց Երեւանի կառուցապատման ծրագրերի իրականացման կապակցությամբ հասարա-

կությանն և պետության կարիքների համար սեփականության օտարման գործընթացին: 2007թ. զեկույցում Պաշտպանը անդրադարձավ ՀՀ սահմանադրական դատարանի որոշումից հետո ձեռնարկված գործողությունների և ընդունված ակտերի վերլուծությանը:

2006թ. ապրիլի 18-ին կայացված որոշմամբ ՀՀ սահմանադրական դատարանը ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 218-րդ, հողային օրենսգրքի 104-րդ, 106-րդ և 108-րդ հոդվածների, ՀՀ կառավարության 2002թ. օգոստոսի 1-ի թիվ 1151-Ն որոշման դրույթները ճանաչեց ՀՀ Սահմանադրության 31-րդ (3-րդ մաս), 43-րդ հոդվածների, ինչպես նաև մի շարք այլ հոդվածների պահանջներին չհամապատասխանող:

Հետեւաբար, համապատասխան իրավական ակտերով, որոնց հիման վրա իրականացվել է հասարակության և պետության կարիքների համար սեփականության օտարման գործընթացը, և որոնք հետագայում ՀՀ սահմանադրական դատարանի կողմից ճանաչվել են ՀՀ Սահմանադրության համապատասխան դրույթներին հակասող, խախտվել են քաղաքացիների՝ ՀՀ Սահմանադրությամբ և Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայով ամրագրված իրավունքները:

Պաշտպանի կարծիքով՝ 2006թ. նոյեմբերի 27-ին ընդունված «Հասարակության և պետության կարիքների համար սեփականության օտարման մասին» ՀՀ օրենքում պետք է հանգամանալի անդրադարձ լիներ վերոնշյալ հարցերին: Խնդրո առարկա օրենքում առկա են նաև մի շարք այլ վիճահարույց դրույթներ, որոնց վերաբերյալ Պաշտպանը կարծիք է ներկայացրել դեռևս 2006թ. իր զեկույցի հավելված 7-ում:

Նշված օրենքի համաձայն, հասարակության և պետության կարիքների համար սեփականության օտարման բացառիկ՝ գերակա հանրային շահի որոշման սկզբունքներն են՝

ա) հանրային շահը պետք է գերակա լինի օտարվող սեփականության սեփականատիրոջ շահերից.

բ) գերակա հանրային շահի արդյունավետ իրագործումը չի կարող ապահովվել առանց տվյալ սեփականության օտարման.

գ) գերակա հանրային շահից ելնելով՝ սեփականության օտարումը չպետք է չհիմնավորված վնաս պատճառի սեփականատիրոջը.

դ) հանրային շահը գերակա է ճանաչվում կառավարության որոշմամբ.

ե) գերակա հանրային շահի առկայության փաստը կարող է վիճարկվել դատական կարգով:

Գերակա հանրային շահը կարող է հետապնդել հետեւյալ նպատակները՝

ա) պետության պաշտպանության, պետության ու հասարակության անվտանգության ապահովումը.

բ) ՀՀ միջազգային պայմանագրերով նախատեսված պարտավորությունների կատարման ապահովումը.

գ) միջազգային եւ հանրապետական նշանակության պատմության եւ մշակութային արժեքների կամ հուշարձանների, ինչպես նաեւ բնության հատուկ պահպանվող տարածքների ստեղծման կամ պահպանության ապահովումը.

դ) շրջակա միջավայրի պահպանության ապահովումը.

ե) կրթության, առողջության, սպորտի, ինչպես նաեւ գիտության կամ մշակույթի զարգացման ապահովումը.

զ) էներգետիկայի, հեռահաղորդակցության, ջրամատակարարման, ջրահեռացման, ջերմամատակարարման, քաղաքաշինական, ընդերքի հետախուզման, ընդերքօգտագործման, տրանսպորտի, հաղորդակցության ոլորտների կամ բնակավայրերի ենթակառուցվածքների զարգացման բնագավառում համապետական կամ համայնքային կամ միջհամայնքային կարելու նշանակություն ունեցող ծրագրերի իրականացման ապահովումը.

է) անձանց կյանքի, առողջության կամ սեփականության պաշտպանությունը.

ը) արտակարգ իրավիճակների կանխումը, արտակարգ իրավիճակների հնարավոր հետեւանքների նվազեցումը, արտակարգ իրավիճակների հետեւանքների վերացումը:

Պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմինների բյուջե լրացուցիչ եկամուտների ապահովման նպատակն ինքնին չի հանդիսանում բացառիկ՝ գերակա հանրային շահ:

Հասարակության եւ պետության կարիքը չի կարող համարվել բացառիկ՝ գերակա հանրային շահ, եթե օտարման նպատակի իրագործումը չի սկսվելու բացառիկ՝ գերակա հանրային շահ ճանաչելու մասին կառավարության համապատասխան որոշումն ուժի մեջ մտնելուց հետո յոթ տարվա ընթացքում:

Բացառիկ՝ գերակա հանրային շահ ճանաչելու մասին կառավարության որոշումն օտարման ենթակա սեփականության սեփականատիրոջ կամ շահագրգիռ այլ անձի կողմից կարող է բողոքարկվել դատարան՝ բացառիկ՝ գերակա հանրային շահ ճանաչելու մասին կառավարության որոշումն ուժի մեջ մտնելուց հետո մեկ ամսվա ընթացքում:

Սեփականությունն ուսումնասիրելու մասին կառավարության որոշումն ուսումնասիրման ենթակա սեփականության սեփականատիրոջ կամ շահագրգիռ այլ անձի կողմից կարող է բողոքարկվել դատարան՝ սեփականությունն ուսումնասիրելու մասին կառավարության որոշումն ուժի մեջ մտնելուց հետո երկու ամսվա ընթացքում:

Ձեռքբերողը պարտավոր է մինչեւ բացառիկ՝ գերակա հանրային շահ ճանաչելու մասին կառավարության որոշմամբ սահմանված սեփականության օտարման գործընթացն սկսելու վերջնական ժամկետը օտարվող սեփականության սեփականատերերին եւ օտարվող սեփականության նկատմամբ գույքային իրավունքներ ունեցողներին պատշաճ

ձեռով ուղարկել սեփականության օտարման պայմանագրի նախագիծը: Օտարվող սեփականության սեփականատերն օտարման պայմանագրի նախագիծն ստանալուց հետո՝ երկշաբաթյա ժամկետում, պարտավոր է պատշաճ ձեռով հայտնել ձեռքբերողին օտարման սեփականության նկատմամբ այն գույքային իրավունքներ ունեցողների մասին, որոնք օրենքով սահմանված կարգով պետական մարմնում չեն գրանցվել կամ ենթակա չեն եղել պետական գրանցման: Եթե նշված ժամկետում օտարվող սեփականության սեփականատերն իրեն հայտնի օտարվող սեփականության նկատմամբ պետական գրանցում չունեցող գույքային իրավունքներ ունեցողների մասին չի հայտնում ձեռքբերողին, ապա առանց այդ գույքային իրավունքներ ունեցողների մասնակցության սեփականության օտարման հետեւանքով նրանց պատճառված վնասների համար պատասխանատվությունը կրում է օտարվող սեփականության սեփականատերը: Օտարվող սեփականության սեփականատերը կամ օտարվող սեփականության նկատմամբ գույքային իրավունքներ ունեցողներն իրավունք ունեն պատշաճ ձեռով գրավոր առարկություններ կամ առաջարկություններ ներկայացնելու օտարման պայմանագրի նախագծի վերաբերյալ: Ձեռքբերողն իրավունք ունի պայմանագիրը կնքելու նպատակով բանակցություններ վարել օտարվող սեփականության սեփականատիրոջ եւ օտարվող սեփականության նկատմամբ գույքային իրավունքներ ունեցողների հետ: Սեփականությունը կարող է օտարվել՝ ձեռքբերողի եւ օտարման ենթակա սեփականության սեփականատիրոջ միջեւ կնքվող պայմանագրի համաձայն: Այս դեպքում կողմերի համաձայնությամբ են միայն որոշվում օտարվող սեփականության դիմաց տրվող համարժեք փոխհատուցման չափը, ձեւը, կարգը, ժամկետները, պայմաններն ու կողմերի պատասխանատվությունը: Եթե օտարվող սեփականության նկատմամբ կան ձեռքբերողին հայտնի գույքային իրավունքներ ունեցողներ, ապա օտարման պայմանագրի կողմ պետք է հանդիսանան նաեւ օտարվող սեփականության նկատմամբ գույքային իրավունքներ ունեցողները:

Օտարվող սեփականության դիմաց սեփականատիրոջը վճարվում է համարժեք փոխհատուցում: Համարժեք է համարվում օտարվող գույքի շուկայական արժեքից 15 տոկոս ավելի գումարը: Օտարվող սեփականության շուկայական արժեքը բաց է մրցակցային շուկայում սեփականություն հանդիսացող գույքի վաճառողի եւ գնորդի գիտակցաբար, արդարացի առետրի պայմանների պահպանմամբ եւ օրինական գործողությունների արդյունքում ձեւավորվող, գույքի վաճառքի առավել հավանական գինն է: Եթե օտարվող սեփականության համար առկա չէ համապատասխան բաց է մրցակցային շուկա, ապա սեփականության շուկայական արժեքը որոշվում է այնպիսի հաշվարկման մեթոդով, որն արդարացի կհամարի դատարանը: Անշարժ գույքի կամ անշարժ գույքի նկատմամբ գույքային իրավունքների շուկայական արժեքի գնահա-

տումն իրականացվում է «Անշարժ գույքի գնահատման գործունեության մասին» ՀՀ օրենքով սահմանված կարգով: Օտարվող սեփականության շուկայական արժեքը չպետք է ներառի սեփականության արժեքի որևէ նվազեցում կամ ավելացում, որը պայմանավորված է հետեյալ պատճառներից որևէ մեկով՝

ա) այն նպատակով, որի համար օտարվում է սեփականությունը.

բ) հասարակության եւ պետության կարիքների համար սեփականության օտարման հանգամանքով.

գ) ձեռքբերողի ցանկացած նախնական գործողությամբ, որը կապված է հասարակության եւ պետության կարիքների համար սեփականության օտարման հետ (այդ թվում՝ նախնական ուսումնասիրությունը).

դ) սեփականության նկատմամբ առկա գույքային իրավունքներով:

Սեփականության օտարման հետ կապված օտարվող սեփականության սեփականատիրոջ համար պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից այդ կապակցությամբ առաջացող ֆինանսական պարտավորությունները (հարկեր, տուրքեր, պարտադիր վճարներ) հատուցում է ձեռքբերողը: Օտարվող սեփականության նկատմամբ գույքային իրավունքներ ունեցողներին փոխհատուցումը տրվում է օտարվող սեփականության դիմաց տրվող փոխհատուցման գումարից:

Օտարվող սեփականության սեփականատերը, մինչեւ դրա օտարումը կամ օտարումից ծագող իրավունքների պետական գրանցումն իրավունք ունի այն տիրապետելու, օգտագործելու եւ տնօրինելու, ինչպես նաեւ կատարելու միայն այնպիսի բարելավումներ, որոնք ապահովում են տվյալ սեփականության օգտագործումն իր նշանակությանը համապատասխան: Դատական կարգով օտարված անշարժ գույքի սեփականատերը, ինչպես նաեւ անշարժ գույքի նկատմամբ իրավունք ունեցող այլ անձինք իրավունք ունեն սեփականության օտարման օրվանից սկսած՝ երկամսյա ժամկետում, անհատույց օգտագործելու օտարված անշարժ գույքը: Պայմանագրով կամ դատական կարգով հասարակության եւ պետության կարիքների համար սեփականության օտարման պահից օտարվող սեփականության սեփականատերն ազատվում է օտարվող սեփականության մասին կնքված գործարքներով նախատեսված իր պարտավորությունները չկատարելու կամ ոչ պատշաճ կատարելու համար նախատեսված պատասխանատվությունից, եթե պարտավորությունների չկատարումը կամ անպատշաճ կատարումը պայմանավորված է սեփականության օտարմամբ: Հասարակության եւ պետության կարիքների համար սեփականության օտարման պահից օտարված սեփականության նկատմամբ եղած բոլոր գույքային իրավունքները դադարում են, եթե այլ բան չի նախատեսվում օտարման

պայմանագրով:

Ի կատարումն նշված օրենքի ՀՀ կառավարությունը արդեն ընդունել է մի շարք որոշումներ:

Մտավոր սեփականությանն անդրադառնալով՝ նշենք, որ մտավոր սեփականություն ասելով սովորաբար հասկանում են օրենսդրությամբ ամրագրված իրավունքներ, որոնք ամենալայն իմաստով վերաբերում են արդյունաբերության, գիտության, գրականության եւ գեղարվեստի բնագավառներում մտավոր գործունեության արդյունքներին:

Սովորաբար մտավոր սեփականությունը բաժանում են իրավունքների երկու հիմնական ոլորտների՝ «արդյունաբերական սեփականություն» եւ «հեղինակային իրավունք»: Արդյունաբերական սեփականության պահպանության օբյեկտներն են՝ գյուտերը, օգտակար մոդելները, արդյունաբերական նմուշները, ապրանքային նշանները, սպասարկման նշանները, ֆիրմային անվանումները, ծագման նշումները կամ ծագման տեղանունները եւ անբարեխիղճ մրցակցության կանխումը:

Հեղինակային իրավունքը հիմնականում տարածվում է գրական, երաժշտական, արվեստի, լուսանկարչական եւ տեսալսողական ստեղծագործությունների նկատմամբ, որը որոշակի իրավունքներ է վերապահում դրանց հեղինակներին՝ որոշակի ժամանակահատվածում թույլատրելու կամ արգելելու իրենց ստեղծագործության այս կամ այն ձևի օգտագործումը: Ավելի լայն իմաստով հեղինակային իրավունքը ներառում է ուղղակի իմաստով հեղինակային իրավունքը, ինչպես նաև, այսպես կոչված, «հարակից իրավունքների» պահպանության մասին դրույթներ²:

Հայաստանում մտավոր սեփականության հետ կապված հարցերը կարգավորվում են ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքով, «Հեղինակային իրավունքի եւ հարակից իրավունքների մասին» ՀՀ օրենքով, «Գյուտերի, օգտակար մոդելների եւ արդյունաբերական նմուշների մասին» ՀՀ օրենքով, «Ապրանքային եւ սպասարկման նշանների, ապրանքների ծագման տեղանունների մասին» ՀՀ օրենքով, «Ֆիրմային անվանումների մասին» ՀՀ օրենքով եւ մի շարք ենթաօրենսդրական ակտերով: 2005թ. ապրիլի 14-ին ՀՀ կառավարությունը հավանություն տվեց «Մտավոր սեփականության բնագավառում պետական կարգավորման» հայեցակարգին:

Չնայած Հայաստանում ունենք մտավոր սեփականությանը վերաբերող օրենսդրություն, սակայն մեզանում մտավոր սեփականությունը չափազանց թույլ է պաշտպանված: Մեր առօրյայում շատ հաճախ կարելի է հանդիպել գրագողության, կեղծ տեսաերիզների եւ ձայներիզների եւ այլն:

Շուկայական հարաբերությունների պայմաններում քաղաքացիների սեփականության իրավունքի առաջացման հիմնական աղբյուր են վարձու աշխատանքը եւ սեփական տնտեսական գործունեությունը:

Ճնշող մեծամասնությամբ քաղաքացիների սեփականությունն առաջանում է վարձու աշխատանքի դիմաց ստացվող վարձատրության եւ սեփական պահանջմունքների բավարարման համար իրականացվող տնտեսական գործունեության (օժանդակ տնտեսությունում, տնամերձ հողատարածքում) հետեւանքով ստացվող պտուղների եւ եկամուտների հաշվին:

Տնտեսական գործունեությունը սեփականության իրավունքի առաջացման հիմքն է նաեւ այն դեպքում, երբ շահույթ ստանալու նպատակով այդպիսի գործունեությամբ զբաղվում են գործարարները: Գործարարությունը կարող է իրականացվել ինչպես իրավաբանական անձ ստեղծելու, այնպես էլ այդպիսին չստեղծելու միջոցով³:

Աշխատանքի իրավունք

Աշխատանքի իրավունքը արտահայտում է մարդկային կեցության եւ անձի համակողմանի զարգացման պայմանների ապահովման համար անհրաժեշտ տարրական նյութական նախադրյալների ստեղծման մարդու մշտական կարիքը: Աշխատանքը սեփականության իրավունքի սկզբնական առաջացման հիմնական պայմաններից է:

Աշխատանքի իրավունքի ապահովումը բոլորովին չի նշանակում, որ պետությունը անխտիր բոլորին պետք է ապահովի աշխատանքով, ինչպես օրինակ դա արվում էր Խորհրդային Միությունում: Պետությունը պետք է վարի այնպիսի տնտեսական քաղաքականություն, որը հնարավորինս կհանգեցնի զբաղվածության աճին եւ գործազրկության կրճատմանը: Պետությունը պետք է նաեւ ապահովի մարդկանց պաշտպանությունը ա/ հարկադիր աշխատանքից, բ/ աշխատանքի եւ զբաղվածության ոլորտում խտրականությունից: Զբաղվածության աճին նպաստելու նպատակով պետությունը պետք է հիմնի անվճար զբաղվածության կենտրոններ: Մեզանում առկա են պետական եւ մասնավոր զբաղվածության կենտրոններ:

ՀՀ Սահմանադրությունը, ի տարբերություն համապատասխան միջազգային իրավական փաստաթղթերի, չի ամրագրում աշխատանքի իրավունքը, այլ միայն հռչակում է յուրաքանչյուր անձին պատկանող աշխատանքի ընտրության ազատություն, որը աշխատանքի իրավունքի տարրն է հանդիսանում: Մեր պետություն Հիմնական օրենքի 32-րդ հոդվածը նաեւ ամրագրում է, որ յուրաքանչյուր աշխատող ունի արդարացի եւ օրենքով սահմանված նվազագույնից ոչ ցածր աշխատավարձի, ինչպես նաեւ անվտանգության ու հիգիենայի պահանջները բավարարող աշխատանքային պայմանների իրավունք: Աշխատողներն իրենց տնտեսական, սոցիալական եւ աշխատանքային շահերի պաշտպանության նպատակով ունեն գործադուլի իրավունք: Մինչեւ 16 տարեկան երեխաներին մշտական աշխատանքի ընդունելն արգելվում է:

Հարկադիր աշխատանքն արգելվում է:

Յուրաքանչյուր ոք ունի հանգստի իրավունք: Առավելագույն աշխատաժամանակը, հանգստյան օրերը եւ ամենամյա վճարովի արձակուրդի նվազագույն տեսողությունը սահմանվում են ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքով:

ՀՀ կառավարությունը որոշ քայլեր ձեռնարկում է երկրում բիզնես ակտիվությունը խթանելու եւ զբաղվածության մակարդակը բարձրացնելու ուղղությամբ, սակայն դրանք, հատկապես ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի պարագայում, բավարար չեն:

Աշխատողների իրավունքների պաշտպանության նպատակով 2005 թվականին ձեւավորվել է ՀՀ աշխատանքի պետական տեսչությունը: Սակայն Հայաստանում աշխատողների իրավունքների պաշտպանվածության մակարդակը ցածր է: Դրանում բացասական դեր է խաղում նաեւ արհեստակցական միությունների կրավորական պահվածքը: Փոքր եւ միջին բիզնեսի ընկերություններում արհմիությունները կամ իսպառ բացակայում են, կամ էլ անվերապահորեն կատարում են գործատուի կամքը:

Խելամտորեն անցկացնելով ազատականացումը, որը շուկային անցնելու պարագայում անխուսափելի է, չափազանց կարեւոր է, որ արհմիություններն արդյունավետ կատարեն իրենց գործառույթները: Հզոր արհմիություններն անհրաժեշտ են ոչ միայն պաշտպանական գործառույթներ իրականացնելու եւ կոլեկտիվ պայմանագրեր կնքելու, այլեւ սոցիալական գործընկերների շահերի հավասարակշռության քաղաքականություն ապահովելու համար:

Հանրապետությունում աշխատանքային հարաբերությունների առկա վիճակի վերլուծությունը վկայում է, որ աշխատանքային իրավունքները մեր իրականության մեջ, գերազանցապես մասնավոր ոլորտում, զանգվածաբար ոտնահարվում են: Դրան նպաստում են օբյեկտիվ եւ սուբյեկտիվ բնույթի մի շարք գործոններ: Կարեւորագույն գործոններից մեկը սոցիալ-տնտեսական իրավիճակն է, որն ազդում է հասարակական հարաբերությունների վրա: Բացասական գործոն է նաեւ պետության կողմից աշխատանքային օրենսդրության կիրառման նկատմամբ ոչ բավարար հսկողությունը եւ վերահսկողությունը:

Աշխատավարձի վճարման ուշացումները, անօրինական արձակումները, առանց աշխատավարձի պահպանման հարկադիր արձակուրդներ ուղարկելը կարելի է պատճառաբանել տնտեսական ճգնաժամով, սակայն օրենքի խախտումների մեծ մասը չի կարելի բացատրել տնտեսական պատճառներով, եւ տարեցտարի կրկնվող խախտումները դառնում են «ավանդական»:

Աշխատանքային իրավունքների խախտումը սկսվում է հենց պայմանագրի կնքումից: Աշխատանքային պայմանագիրը երբեմն չի կնքվում կամ իրավական պատշաճ ձեւով չի կնքվում՝ հակասում է ՀՀ

աշխատանքային օրենսգրքին: Աշխատանքային գրքույկը հաճախ չի ձեակերպվում կամ պատշաճ ձեով չի ձեակերպվում, ինչը հետագայում բարդություններ է առաջացնում աշխատողի համար: Բազմաթիվ ընկերություններում չեն պահպանվում աշխատանքի անվտանգության տարրական պայմանները, ինչի հետեանքով առաջանում են մասնագիտական հիվանդություններ, արտադրական խեղումներ և առողջության այլ խաթարումներ:

Արտադրության կրճատման պարագայում ձեռնարկություններում դժբախտ պատահարների փաստերը կարելի է բացատրել գործատուների սոցիալ-տնտեսական կացությամբ, որի հետեանքով նրանք չեն մտածում աշխատանքի անվտանգ պայմանների մասին, քանի որ դրա ապահովման համար անհրաժեշտ են բավականին լուրջ գումարներ և համապատասխան որակավորում ունեցող կադրեր: Վերջիններիս պակասը մեզանում նույնպես լուրջ խնդիր է: Որոշ ձեռնարկություններում աշխատանքի անվտանգության ծառայությունները դադարեցրին իրենց գոյությունը, առաջին օգնության և պրոֆիլակտիկայի ծառայությունների ստորաբաժանումները նույնպես լուծարվեցին, իսկ նոր ձեռնարկություններում դրանք չեն էլ ստեղծվում: Կա նաև սուբյեկտիվ գործոնը:

Փաստ է, որ շարունակվող տնտեսական վերափոխումների և ձեռնարկությունների սեփականաշնորհման ընթացքում աշխատանքի պաշտպանության համակարգի բարեփոխումը զգալիորեն ետ է մնացել:

Գործատուները հաճախ շահագործում են աշխատողներին: Որոշ ընկերություններում աշխատողի համար սահմանվում է աշխատանքային օր, որը զգալիորեն գերազանցում է նորման: Աշխատավարձի չափը սահմանվում է ոչ թե աշխատանքային փորձին կամ որակավորմանը համապատասխան, այլ ելնելով անձնական նվիրվածությունից կամ զանազան ծառայությունների մատուցումից: Ելնելով իրենց ծանր կացությունից՝ մարդիկ հաճախ համաձայնում են այդ պայմաններին: Գործատուներն աշխատողներին վերաբերում են որպես միջոցի, որի օգնությամբ ստանում են շահույթ, ինչի մասին նրանք ավելի շատ են մտածում, քան աշխատողների սոցիալ-աշխատանքային իրավունքների և շահերի մասին:

Մեզանում սովորական են դարձել աշխատանքի ընդունման մասին հայտարարությունները, որտեղ պահանջվում են մինչև 35 տարեկան որակյալ գլխավոր հաշվապահներ, կամ 18-25 տարեկան բարեսե վաճառողուհիներ, մատուցողներ, հավաքարարներ, խոհարարներ և այլն:

Մեր հասարակության որոշ հատված (40-63 տարեկան) գտնվում է սոցիալական առավել ռիսկային գոտում, քանի որ չափազանց ցածր են նրանց հնարավորությունները աշխատաշուկայում, չեն կարող ստանալ

կենսաթոշակ, պատահում է՝ չեն ստանում ընտանեկան նպաստներ, քանի որ համարվում են աշխատունակ:

Քիչ չեն դեպքերը, երբ գործատուները աշխատողներին աշխատանքից ազատում են՝ խախտելով ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքով սահմանված կարգը (ազատում են օրենսգրքով չնախատեսված հիմքերով, նախօրոք չեն ծանուցում աշխատանքային պայմանագրի լուծման մասին եւ այլն):

Լինում են դեպքեր, երբ գործատուի կողմից խախտվում է աշխատողին յուրաքանչյուր տարի արձակուրդ տալու վերաբերյալ ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի պահանջը եւ արձակուրդները չեն տրվում տարիներով, ինչը վերջիվերջո բացասաբար է անդրադառնում նրա առողջական վիճակի վրա, առաջանում է գերհոգնածություն եւ որպես հետեւանք՝ կտրուկ ընկնում է արտադրողականությունը: Կան աշխատանքային իրավահարաբերությունների մեջ գտնվող հղի կանանց իրավունքների խախտումներ:

Իրավական եւ բարոյական բոլոր նորմերի խախտում է նաեւ այն, երբ գործատուն անձին ընդունում է աշխատանքի՝ պայմանով, որպեսզի նա մի քանի ամիս աշխատի անվճար, որպես «փորձաշրջան», եւ եթե անցնի այդ «փորձաշրջանը», կստանա աշխատավարձ: Անձն այդ ամիսների ընթացքում օրական աշխատում է 12-14 ժամ, սակայն նրան ոգետրում է «փորձաշրջանն» անցնելու միտքը: Այնուհետեւ գործատուն աշխատողին հայտարարում է, որ նա «փորձաշրջանը» չի անցել, եւ նրանց միջեւ ձեռք բերված պայմանավորվածության համաձայն աշխատած ժամանակը չի վարձատրվում:

Աշխատանքային հարաբերությունների ոլորտում ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է իրականացնել համալիր միջոցառումներ: Աշխատանքային հարաբերությունների կարգավորման համալիր մոտեցումը կարգախոս չէ, այլ ցանկացած սոցիալ-տնտեսական խնդրի լուծման օբյեկտիվ պահանջ, այդ թվում մարդկային գործունեության հիմնական՝ աշխատանքի ոլորտում:

Առաջին հերթին պետք է կատարելագործել ՀՀ աշխատանքային օրենսդրությունը՝ վերացնելով ամկա թերություններն ու բացթողումները: Այդ ուղղությամբ արդեն աշխատանքներ կատարվում են: Կարելի է աշխատանքային օրենսդրության կիրառման նկատմամբ պետական հսկողության ուժեղացումը: Անհրաժեշտ է, որ աշխատանքի պետական տեսչությունը ապահովի աշխատանքային օրենսդրության անշեղ կատարումը բոլոր ձեռնարկություններում եւ կազմակերպություններում՝ նրանց սեփականատերի հասարակական եւ գույքային դիրքից անկախ: Դրա իրականացման համար անհրաժեշտ են կամքի ամկայություն, սկզբունքայնություն եւ կատարվող աշխատանքների հանդեպ արհեստավարժ մոտեցում:

Մեզանում շատ կարեւոր է արհեստակցական միությունների դերի բարձրացումը, որոնք աշխատանքի պետական տեսչությանը զուգահեռ պետք է իրականացնեն հասարակական վերահսկողություն աշխատանքային օրենսդրության կիրառման նկատմամբ: Կյանքի հրամայականներից է բնակչության, այդ թվում՝ գործատուների եւ աշխատողների իրավական մշակույթի բարձրացմանն աջակցելը:

Այսպիսով՝ աշխատանքային օրենսդրության կատարելագործումը, սոցիալական գործընկերության համակարգի ձեւավորումը, աշխատանքային օրենսդրության կիրառման նկատմամբ պատշաճ հսկողությունն ու վերահսկողությունը զգալիորեն կբարելավեն աշխատանքային հարաբերությունների ներկա անմխիթար վիճակը, կբարձրացնեն աշխատանքի արդյունավետությունն ու արտադրողականությունը, կնպաստեն հասարակական հարաբերությունների ներդաշնակությանը:

Ինչպես նշեցինք, սահմանադրորեն ամրագրված է, որ յուրաքանչյուր աշխատող ունի արդարացի եւ օրենքով սահմանված նվազագույնից ոչ ցածր աշխատավարձի իրավունք: Ինչպես նաեւ աշխատողներն իրենց տնտեսական, սոցիալական եւ աշխատանքային շահերի պաշտպանության նպատակով ունեն գործադուլի իրավունք:

Ներկայիս դրությամբ «Նվազագույն ամսական աշխատավարձի մասին» ՀՀ օրենքին համաձայն՝ այդ աշխատավարձը կազմում է 30 հազար դրամ: Ոչ բոլոր պետություններն ունեն նման օրենք: Այդ երկրներում կա տարիների ընթացքում ձեւավորված նվազագույն շեմ, որից ցածր գործատուն ուղղակի իրեն թույլ չի տա վարձատրել աշխատողին:

Գործադուլը կոլեկտիվ աշխատանքային վեճի լուծման նպատակով մեկ կամ մի քանի կազմակերպությունների աշխատողների կամ աշխատողների խմբի աշխատանքի լրիվ կամ մասնակի ժամանակավոր դադարեցումն է: Գործադուլի իրականացման կարգն ու սահմանափակումները սահմանվում են ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքով: Գործադուլին վերաբերող ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքում ամրագրված որոշ դրույթներում 2009թ. մայիսի 20-ին կատարվել են փոփոխություններ: Դա պայմանավորված է եղել դրանով, որ ՀՀ սահմանադրական դատարանը 2007թ. փետրվարի 7-ի իր որոշմամբ այդ դրույթները ճանաչել է ՀՀ Սահմանադրությանը հակասող եւ անվավեր:

Կարեւոր ենք համարում նշել նաեւ այն, որ ՀՀ սահմանադրական դատարանը ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի հետ կապված 2009թ. փետրվարի 24-ին կայացրել է եւս մեկ կարեւոր որոշում, ըստ որի՝ ՀՀ Սահմանադրությանը հակասող եւ անվավեր են ճանաչվել ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի այն դրույթները, որոնք գործատուին հնարավորություն էին վերապահում լուծել ծերության կենսաթոշակ (65 տարեկան) ստանալու իրավունք ունեցող կամ այդ կենսաթոշակը ստացող

աշխատողի աշխատանքային պայմանագիրը:

Նշված որոշման օրինակով կուզենայինք անդրադառնալ մեր երկրում առկա հանրային իրազեկման անբավարար մակարդակին: Հանրության լայն շերտերին վերաբերող իրավական ակտերում տեղի ունեցող փոփոխությունների, սահմանադրական դատարանի որոշումների, եվրոպական դատարանի վճիռների մասին մեր հասարակությունը գրեթե չի տեղեկացվում: Այս առումով շատ կարևոր է զանգվածային լրատվության միջոցների դերը, որոնք, ցավոք սրտի, այս հարցում ցուցաբերում են անտարբերություն:

Ճեռնարկատիրական գործունեությանը զբաղվելու իրավունք

ՀՀ Սահմանադրության 8-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ մեր երկրում երաշխավորվում են տնտեսական գործունեության ազատությունն ու ազատ տնտեսական մրցակցությունը: Սահմանադրության 33.1 հոդվածի համաձայն՝ «Յուրաքանչյուր ոք ունի օրենքով չարգելված ձեռնարկատիրական գործունեությամբ զբաղվելու իրավունք: Շուկայում մենաշնորհ կամ գերիշխող դիրքի չարաշահումը եւ անբարեխիղճ մրցակցությունն արգելվում են: Մրցակցության սահմանափակումը, մենաշնորհի հնարավոր տեսակները եւ դրանց թույլատրելի չափերը կարող են սահմանվել միայն օրենքով, եթե դա անհրաժեշտ է հանրության շահերի պաշտպանության համար»:

Ըստ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 2-րդ հոդվածի՝ ձեռնարկատիրական է համարվում անձի ինքնուրույն, իր ռիսկով իրականացվող գործունեությունը, որի հիմնական նպատակը գույք օգտագործելուց, ապրանքներ վաճառելուց, աշխատանքներ կատարելուց կամ ծառայություններ մատուցելուց շահույթ ստանալն է: Հայաստանում ձեռնարկատիրական գործունեություն սկսելու նպատակով անհրաժեշտ է գրանցվել որպես առետրային իրավաբանական անձ կամ անհատ ձեռնարկատեր: Իրավաբանական անձինք կարող են լինել իրենց գործունեությամբ շահույթ ստանալու նպատակ հետապնդող (առետրային) կամ շահույթ ստանալու նպատակ չհետապնդող եւ ստացված շահույթը մասնակիցների միջեւ չբաշխող (ոչ առետրային) կազմակերպություններ: Առետրային կազմակերպություն հանդիսացող իրավաբանական անձինք կարող են ստեղծվել տնտեսական ընկերակցությունների եւ ընկերությունների ձեռով: Կոոպերատիվները՝ կախված իրենց գործունեության բնույթից, կարող են լինել շահույթ ստանալու նպատակ հետապնդող (առետրային) կամ նման նպատակ չհետապնդող (ոչ առետրային) կազմակերպություններ: Ոչ առետրային կազմակերպություն համարվող իրավաբանական անձինք կարող են ստեղծվել հասարակական միավորումների, հիմնադրամների, իրավաբանական

անձանց միությունների, ինչպես նաև օրենքով նախատեսված այլ ձեւերով: Ոչ առետրային կազմակերպությունները կարող են ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնել միայն այն դեպքերում, երբ դա ծառայում է այն նպատակների իրականացմանը, որոնց համար նրանք ստեղծվել են, եւ համապատասխանում է այդ նպատակներին: Ձեռնարկատիրական գործունեության իրականացման համար ոչ առետրային կազմակերպություններն իրավունք ունեն ստեղծել տնտեսական ընկերություններ կամ լինել նրանց մասնակից: Նշենք, որ որոշ երկրներում հասարակական կազմակերպություններն իրավունք ունեն ուղղակիորեն զբաղվելու ձեռնարկատիրական գործունեությամբ:

2001թ. ապրիլի 3-ին ընդունված «Անհատ ձեռնարկատիրոջ մասին» ՀՀ օրենքի համաձայն՝ անհատ ձեռնարկատերն այն ֆիզիկական անձն է, որն իրավունք ունի, առանց իրավաբանական անձ կազմավորելու, ինքնուրույն, իր անունից եւ իր ռիսկով իրականացնել գործունեություն, որի հիմնական նպատակը գույք օգտագործելուց, ապրանքներ վաճառելուց, աշխատանքներ կատարելուց կամ ծառայություններ մատուցելուց շահույթ (եկամուտ) ստանալն է: Անհատ ձեռնարկատեր կարող են լինել ՀՀ եւ օտարերկրյա գործունակ քաղաքացիները, ինչպես նաև քաղաքացիություն չունեցող այն անձինք, որոնց ձեռնարկատիրական գործունեությամբ զբաղվելու իրավունքը չի սահմանափակված օրենքով:

ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 72-րդ հոդվածը սահմանում է, որ տնտեսական ընկերակցություններ եւ ընկերություններ են համարվում իրենց հիմնադիրների (մասնակիցների)՝ բաժնեմասերի բաժանված կանոնադրական (բաժնեհավաք) կապիտալ ունեցող առետրային կազմակերպությունները: Հիմնադիրների (մասնակիցների) ավանդների հաշվին ստեղծված, ինչպես նաև տնտեսական ընկերակցության կամ ընկերության գործունեության ընթացքում արտադրված եւ ձեռք բերված գույքը նրան է պատկանում սեփականության իրավունքով: Նշված օրենսգրքով նախատեսված դեպքերում տնտեսական ընկերություն կարող է ստեղծել մեկ անձը: Տնտեսական ընկերակցությունները կարող են ստեղծվել լիակատար ընկերակցության կամ վստահության վրա հիմնված ընկերակցության (կոմանդիտային ընկերակցության) ձեւով: Տնտեսական ընկերությունները կարող են ստեղծվել սահմանափակ կամ լրացուցիչ պատասխանատվությամբ ընկերության կամ բաժնետիրական ընկերության ձեւով: Լիակատար ընկերակցությունների մասնակիցներ ու վստահության վրա հիմնված ընկերակցությունների լիակատար ընկերներ կարող են լինել միայն անհատ ձեռնարկատերերը եւ/կամ առետրային կազմակերպությունները: Տնտեսական ընկերությունների մասնակիցներ ու վստահության վրա հիմնված ընկերակցության ավանդատուներ կարող են լինել քաղաքացիները եւ իրավաբանական անձինք: Պետական եւ տեղական ինքնակառավար-

ման մարմիններն իրավունք չունեն հանդես գալու որպես տնտեսական ընկերակցությունների ու ընկերությունների մասնակիցներ: Տնտեսական ընկերակցությունները եւ ընկերությունները կարող են լինել այլ տնտեսական ընկերակցությունների ու ընկերությունների հիմնադիրներ (մասնակիցներ), բացառությամբ օրենսդրությամբ նախատեսված դեպքերի: Տնտեսական ընկերակցության կամ ընկերության գույքում ներդրված ավանդը կարող է լինել դրամ, արժեթղթեր, այլ գույք կամ գույքային իրավունքներ, ինչպես նաեւ դրամական գնահատում ունեցող այլ իրավունքներ: Տնտեսական ընկերության մասնակցի ավանդի դրամական գնահատումը կատարվում է ընկերության հիմնադիրների (մասնակիցների) միջեւ համաձայնությամբ եւ ենթակա է գնահատման անկախ գնահատողի կողմից՝ օրենքով նախատեսված դեպքերում եւ կարգով:

Իրավաբանական անձանց եւ անհատ ձեռնարկատերերի պետական գրանցման բնագավառում առաջացող հարաբերությունները, իրավաբանական անձանց պետական գրանցումն իրականացնող պետական ռեգիստրի իրավասությունները սահմանվում են 2001թ. ապրիլի 3-ին ընդունված «Իրավաբանական անձանց պետական գրանցման մասին» ՀՀ օրենքով: Պետական ռեգիստրը գործում է ՀՀ արդարադատության նախարարություն համակարգում: Անհրաժեշտ բոլոր փաստաթղթերը պետական ռեգիստր ներկայացնելուց եւ նույն օրը տարածքային ստորաբաժանման փաստաթղթերի ընդունման մատյանում գրառում կատարելուց հետո ոչ ուշ, քան 5 աշխատանքային օրվա ընթացքում, պետական ռեգիստրի տարածքային ստորաբաժանումը պետք է կատարի համապատասխան պետական գրանցումը, ինչպես նաեւ իրավաբանական անձի գործադիր մարմնի ղեկավարի մասին տեղեկությունների գրառմամբ պայմանավորված պետական գրանցումը: Նշված օրենքի 11-րդ հոդվածով սահմանված, պետական գրանցման (ստեղծման) համար անհրաժեշտ փաստաթղթերի նմուշային ձեւերով պետական գրանցումը, ինչպես նաեւ անհատ ձեռնարկատերերի պետական գրանցումն իրականացվում է ոչ ուշ, քան 2 աշխատանքային օրվա ընթացքում: Առանձին կազմակերպական-իրավական ձեւ ունեցող իրավաբանական անձանց վերաբերյալ համապատասխան օրենքներով կամ այլ օրենքներով կարող են սահմանվել պետական գրանցման այլ ժամկետներ: Իրավաբանական անձանց վերակազմակերպմամբ պայմանավորված պետական գրանցումներն իրականացվում են 10 աշխատանքային օրվա ընթացքում: Ինչպես տեսնում ենք, իրավաբանական անձանց պետական գրանցման համար օրենքը սահմանում է բավականին սեղմ ժամկետներ:

Ձեռնարկատիրական գործունեության որոշ տեսակների իրականացման համար պահանջվում է լիցենզիա՝ տվյալ գործունեության տեսակով զբաղվելու իրավունքը հաստատող պաշտոնական թույլտ-

վություն, ինչպես նաև այդ իրավունքը հաստատող պաշտոնական փաստաթուղթ: Լիցենզավորման ենթակա գործունեության տեսակները սահմանվում են 2001թ. մայիսի 30-ին ընդունված «Լիցենզավորման մասին» ՀՀ օրենքով:

Մեր երկրում կան մի շարք բնական մենաշնորհներ, օրինակ, գազամատակարարման, ջրամատակարարման, էլեկտրամատակարարման, ֆիքսված հեռախոսակապի եւ համանման այլ ոլորտներում (հանրային ծառայությունների ոլորտ): Սակայն մեր շուկայում կան նաև ընկերություններ, որոնք գերիշխող դիրք ունենալով՝ թելադրում են գնային քաղաքականությունը եւ խոչընդոտում են շուկայի այդ հատվածում մրցակցության զարգացումը:

Հայաստանում հանրային ծառայությունների ոլորտում կարգավորումն իրականացնում է Հանրային ծառայությունները կարգավորող հանձնաժողովը, որի ստեղծման եւ գործունեության կարգը սահմանված է 2003թ. դեկտեմբերի 25-ին ընդունված «Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին» ՀՀ օրենքով: Հանրային ծառայությունների ոլորտում ծագող հարաբերությունները կարգավորվում են ոչ միայն նշված օրենքով, այլ նաև ՀՀ ջրային օրենսգրքով, «Էներգետիկայի մասին», «Էլեկտրոնային հաղորդակցության մասին», «Փոստային կապի մասին» եւ ՀՀ այլ օրենքներով:

Հանրային ծառայությունների ոլորտում կարգավորումը պետական քաղաքականության մի մասն է, որի նպատակն է կարգավորող մարմնի կողմից օրենքներով սահմանված իր իրավունքների եւ պարտականությունների իրականացմամբ հավասարակշռել սպառողների եւ հանրային ծառայությունների ոլորտում կարգավորվող գործունեություն իրականացնող անձանց շահերը, կարգավորվող անձանց համար ստեղծել գործունեության միատեսակ պայմաններ, նպաստել մրցակցային շուկաների ձեւավորմանն ու զարգացմանը եւ խթանել միջոցների արդյունավետ օգտագործումը:

Կարգավորման հիմնական սկզբունքներն են՝

ա) կարգավորման իրականացումն ինքնուրույն պետական մարմնի կողմից՝ օրենքներով լիազորված իրավասությունների շրջանակում.

բ) կարգավորող մարմնի որոշումների ընդունման կոլեգիալությունը.

գ) կարգավորման թափանցիկության ապահովումը հասարակության համար.

դ) սպառողների կամ որեւէ կարգավորվող անձի նկատմամբ խտրականության բացառումը.

ե) սպառողների եւ կարգավորվող անձանց շահերի հավասարակշռումը.

զ) մրցակցային շուկաների զարգացմանը համընթաց՝ կարգավորման շրջանակների սահմանափակումը:

ՀՀ հանրային ծառայությունները կարգավորող հանձնաժողովը կազմված է հինգ անդամից՝ նախագահ, նախագահի տեղակալ եւ երեք անդամ: Հանձնաժողովի անդամներից առնվազն մեկը պետք է ունենա իրավաբանական եւ մեկը՝ տնտեսագիտական կրթություն: Հանձնաժողովի անդամներին նշանակում է ՀՀ նախագահը՝ վարչապետի ներկայացմամբ՝ տարեկան ռոտացիոն սկզբունքով (յուրաքանչյուր տարի հանձնաժողովի մեկ անդամի նշանակմամբ), հինգ տարի պաշտոնավարման ժամկետով: Նախագահը՝ վարչապետի ներկայացմամբ, նշանակում է հանձնաժողովի նախագահ եւ նախագահի տեղակալ: Հանձնաժողովի անդամի պաշտոնավարման առավելագույն տարիքը 65 տարին է: Հանձնաժողովն իր աշխատանքները կազմակերպում է աշխատակազմի միջոցով, որի կառուցվածքը եւ աշխատակիցների ծառայողական պարտականությունների շրջանակը հաստատում է հանձնաժողովը: Աշխատակիցների թվաքանակը հաստատում է հանձնաժողովը՝ համաձայնեցնելով ՀՀ վարչապետի հետ:

Հանձնաժողովն իր իրավասությունների շրջանակում ընդունում է որոշումներ՝ բաց քվեարկությամբ: Որոշումներն ընդունվում են նիստերի միջոցով, որոնք դռնբաց են, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ քննարկվում են պետական կամ ծառայողական գաղտնիք պարունակող կամ հանձնաժողովի ներքին կանոնակարգային հարցեր: Հանձնաժողովի նիստերը գումարվում են ըստ անհրաժեշտության, բայց ոչ պակաս, քան ամիսը մեկ անգամ: Հանձնաժողովի իրավական ակտերը կարող են բողոքարկվել դատական կարգով: Հանձնաժողովի սահմանած սակագնի մեծությունը դատական կարգով կարող է բողոքարկվել սակագնի մեծությունը սահմանող հանձնաժողովի իրավական ակտն ուժի մեջ մտնելու պահից՝ 7-օրյա ժամկետում: Դատական կարգով բողոքարկումը չի կասեցնում սակագնի մեծությունը սահմանող հանձնաժողովի իրավական ակտի գործողությունը: Սակագնի մեծությունը դատական կարգով բողոքարկվելու դեպքում դատարանը ստուգում է դրա համապատասխանությունն օրենքներին: Օրենքների խախտման փաստի առկայության դեպքում դատարանն ընդունում է հանձնաժողովի կողմից սակագնի սահմանման մասին նոր որոշում ընդունելու առաջարկության վերաբերյալ վճիռ՝ մատնանշելով հանձնաժողովի իրավական ակտի օրենքների պահանջներին համապատասխանեցնելու անհրաժեշտությունը՝ իրավակարգավորման այնպիսի միջոցների միաժամանակյա գործադրմամբ, որոնք հանձնաժողովին հնարավորություն կտան ողջամիտ ժամկետում ընդունելու սակագնի սահմանման մասին նոր որոշում: Հանձնաժողովը քննարկում է դատարանի վճիռը եւ ընդունում համապատասխան որոշում: Հանձնաժողովի սահմանած սակագների մեծությունները դատական կարգով փոփոխման ենթակա չեն:

Հանձնաժողովը յուրաքանչյուր տարի՝ մինչեւ հոկտեմբերի 1-ը, Ազգային ժողով է ներկայացնում Ազգային ժողովում հրապարակվե-

լիք հաջորդ տարվա իր գործունեության ծրագիրը, ինչպես նաև յուրաքանչյուր տարի մինչև մայիսի 1-ը, մամուլում հրապարակում է նախորդ տարվա իր գործունեության հաշվետվությունը:

Հանրային ծառայությունների ոլորտում կարգավորվող գործունեություն իրականացնող եւ ծառայություն մատուցող անձինք, որոնց համար հանձնաժողովը սահմանում է կարգավորվող սակագներ, համարվում են կարգավորման պարտադիր վճարներ վճարողներ: Կարգավորման պարտադիր վճարները ՀՀ օրենքներով սահմանված ՀՀ հանրային ծառայությունները կարգավորող հանձնաժողովի լիազորությունների իրականացման համար անհրաժեշտ դրամական միջոցների գոյացման նպատակով ՀՀ պետական բյուջե վճարվող պարտադիր վճարներ են:

Հայաստանում հանրային ծառայությունների կարգավորվող ոլորտում հանրային ծառայությունների կարգավորման պարտադիր վճարների հաշվարկման եւ վճարման հետ կապված հարաբերությունները կարգավորվում են 2005 թվականի նոյեմբերի 11-ին ընդունված «Հանրային ծառայությունների կարգավորման պարտադիր վճարների մասին» ՀՀ օրենքով: Օրենքը սահմանում է նաև կարգավորման պարտադիր վճարներ հասկացությունը, կարգավորման պարտադիր վճարներ վճարողների շրջանակը, վճարման կարգը, ինչպես նաև պատասխանատվությունը օրենքի խախտման համար:

Հայաստանում ազատ տնտեսական մրցակցությունը պաշտպանելու եւ խրախուսելու, բարեխիղճ մրցակցության համար անհրաժեշտ միջավայր ապահովելու, ձեռնարկատիրության զարգացմանը եւ սպառողների շահերի պաշտպանությանը նպաստելու նպատակով 2000 թվականի նոյեմբերի 6-ին ընդունվել է «Տնտեսական մրցակցության պաշտպանության մասին» օրենքը: Օրենքը տարածվում է տնտեսվարող սուբյեկտների, պետական եւ տեղական ինքնակառավարման մարմինների, ինչպես նաև դրանց պաշտոնատար անձանց այն նպատակաուղղված գործողությունների կամ վարքագծի վրա, որոնք հանգեցնում են կամ կարող են հանգեցնել տնտեսական մրցակցության սահմանափակմանը, կանխմանը, արգելմանը կամ անբարեխիղճ մրցակցության գործողությանը՝ բացառությամբ օրենքով նախատեսված դեպքերի, ինչպես նաև վնասել սպառողների շահերը: Օրենքը չի տարածվում մտավոր սեփականության իրավունքներին առնչվող հարաբերությունների վրա՝ բացառությամբ այն դեպքերի, երբ այդ իրավունքներն օգտագործվում են մրցակցության կանխման, սահմանափակման կամ արգելման նպատակով:

Նշված օրենքը արգելում է հակամրցակցային համաձայնությունները եւ տնտեսվարող սուբյեկտների կողմից մենաշնորհ կամ գերիշխող դիրքի չարաշահումը:

Հակամրցակցային համաձայնություններ են համարվում

տնտեսվարող սուբյեկտների միջև կնքված այն գործարքները, նրանց համաձայնությունները, ուղղակի կամ անուղղակի համաձայնեցված գործողությունները կամ վարքագիծը, տնտեսվարող սուբյեկտների միավորումների կողմից ընդունված որոշումները, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի հանգեցնում են կամ կարող են հանգեցնել որեւէ ապրանքային շուկայում մրցակցության սահմանափակմանը, կանխմանը կամ արգելմանը:

Տնտեսվարող սուբյեկտն ապրանքային շուկայում համարվում է մենաշնորհի դիրք ունեցող, եթե որպես իրացնող (ձեռքբերող) չունի մրցակից: Տնտեսվարող սուբյեկտն ապրանքային շուկայում համարվում է գերիշխող դիրք ունեցող, եթե որպես իրացնող (ձեռքբերող) իրացման (ձեռքբերման) ծավալներով գրավում է տվյալ շուկայի առնվազն մեկ երրորդը: Ապրանքային շուկայում իրացման (ձեռքբերման) առավել մեծ ծավալներ ունեցող երկու տնտեսվարող սուբյեկտներից յուրաքանչյուրը տվյալ ապրանքային շուկայում համարվում է գերիշխող դիրք ունեցող, եթե նրանք որպես իրացնող (ձեռքբերող) իրացման (ձեռքբերման) ծավալներով միասին գրավում են տվյալ շուկայի առնվազն մեկ երկրորդը: Ապրանքային շուկայում իրացման (ձեռքբերման) առավել մեծ ծավալներ ունեցող երեք տնտեսվարող սուբյեկտներից յուրաքանչյուրը տվյալ ապրանքային շուկայում համարվում է գերիշխող դիրք ունեցող, եթե նրանք որպես իրացնող (ձեռքբերող) իրացման (ձեռքբերման) ծավալներով միասին գրավում են տվյալ շուկայի առնվազն երկու երրորդը:

Տնտեսվարող սուբյեկտի մենաշնորհի կամ գերիշխող դիրքի որոշման, ինչպես նաև գերիշխող դիրք ունեցող տնտեսվարող սուբյեկտների կենտրոնացված գրանցամատյանի (ռեեստրի) վարման կարգը սահմանում է ՀՀ տնտեսական մրցակցության պաշտպանության պետական հանձնաժողովը: Տնտեսվարող սուբյեկտն ապրանքային շուկայում գերիշխող դիրք ունեցող տնտեսվարող սուբյեկտների կենտրոնացված գրանցամատյանում (ռեեստրում) գրանցվում, ինչպես նաև այդ դիրքը կորցնելու դեպքում՝ գրանցումից հանվում է հանձնաժողովի որոշմամբ:

Դիտարկվող օրենքը արգելում է նաև անբարեխիղճ մրցակցությունը: Անբարեխիղճ մրցակցություն է համարվում ձեռնարկատիրական գործունեության ցանկացած գործողություն կամ վարքագիծ, որը հակասում է օրենքին կամ գործարար շրջանառության սովորույթներին, խախտում է մրցակիցների միջև կամ վերջիններիս ու սպառողների միջև բարեխղճության՝ ազնվության, արդարության, ճշմարտության, անաչառության սկզբունքները: Յուրաքանչյուր շահագրգիռ անձ, այդ թվում՝ սպառողը, որն անբարեխիղճ մրցակցության հետեւանքով վնաս է կրել, իրավունք ունի անբարեխիղճ մրցակցությունը դադարեցնելու պահանջով դիմելու դատարան: Այս իրավունքը վերապահվում է

նաեւ շահագրգիռ անձանց տնտեսական շահերը պաշտպանելու իրավասություն ունեցող կազմակերպություններին:

Ձեռնարկատիրական գործունեության ցանկացած գործողություն կամ վարքագիծ, որն առաջացնում է կամ կարող է առաջացնել շփոթություն այլ տնտեսվարող սուբյեկտի, նրա գործունեության կամ առաջարկած ապրանքների նկատմամբ, համարվում է անբարեխիղճ մրցակցության գործողություն: Ձեռնարկատիրական գործունեության վերաբերյալ ցանկացած կեղծ կամ անհիմն հայտարարություն, որը վարկաբեկում է կամ կարող է վարկաբեկել տնտեսվարող սուբյեկտին, նրա գործունեությունը կամ առաջարկած ապրանքները, համարվում է անբարեխիղճ մրցակցության գործողություն: Ձեռնարկատիրական գործունեության ցանկացած գործողություն կամ վարքագիծ, որը մոլորեցնում է կամ կարող է մոլորեցնել հասարակությանը տնտեսվարող սուբյեկտի, նրա գործունեության կամ առաջարկած ապրանքների վերաբերյալ, համարվում է անբարեխիղճ մրցակցության գործողություն: Ձեռնարկատիրական գործունեության ցանկացած գործողություն կամ վարքագիծ, որը շփոթություն առաջացնելուց անկախ վնասում է կամ կարող է վնասել տնտեսվարող սուբյեկտի համբավը կամ վարկարժեքը (ոչ նյութական ակտիվը), համարվում է անբարեխիղճ մրցակցության գործողություն:

Պետական օժանդակությունը, որն ուղղակի կամ անուղղակի կերպով հանգեցնում կամ կարող է հանգեցնել որեւէ ապրանքային շուկայում մրցակցության սահմանափակմանը, կանխմանը կամ արգելմանը կամ վնասում կամ կարող է վնասել սպառողների շահերը, արգելվում է՝ բացառությամբ օրենքով նախատեսված դեպքերի: Խնդրո առարկա օրենքի իմաստով պետական օժանդակություն է համարվում կառավարության, պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմնի, պետական կամ պետական մասնակցությամբ կազմակերպության կողմից կոնկրետ տնտեսվարող սուբյեկտի կամ տնտեսվարող սուբյեկտների որոշակի խմբի տրամադրվող ցանկացած օժանդակությունը (ներառյալ ֆինանսական միջոցներ, այդ թվում՝ օգնություն, վարկ, փոխառություն, գույք, արտոնություններ կամ այլ պայմաններ): Նշվածը չի տարածվում պետական այն օժանդակությունների վրա, որոնք ուղղված են շրջակա միջավայրի պաշտպանությանը, սոցիալական բնույթի խնդիրների լուծմանը, բնական աղետների կամ այլ բացառիկ դեպքերի հետեւանքով առաջացած վնասների փոխհատուցմանը, օրենքով կամ միջազգային պայմանագրով նախատեսված պարտականությունների կատարմանը:

Հանձնաժողովը ստեղծվել է տնտեսական մրցակցության պաշտպանության բնագավառում պետական քաղաքականության իրականացման նպատակով:

Հանձնաժողովի խնդիրներն են՝ ձեռնարկատիրության զարգացման եւ սպառողների շահերի պաշտպանության նպատակով տնտեսա-

կան մրցակցության պաշտպանումն ու խրախուսումը, բարեխիղճ և ազատ մրցակցության համար անհրաժեշտ միջավայրի ապահովումը, հակամրցակցային գործունեության կանխարգելումը, սահմանափակումը և նախազգուշացումը, տնտեսական մրցակցության պաշտպանության նկատմամբ վերահսկողությունը:

Իր խնդիրներն իրականացնելու համար հանձնաժողովը կատարում է հետևյալ հիմնական գործառույթները՝ վերահսկողություն է իրականացնում տնտեսական մրցակցության պաշտպանության օրենսդրության պահպանման նկատմամբ, քննարկում է տնտեսական մրցակցության պաշտպանության օրենսդրության խախտման դեպքերը և ընդունում է որոշումներ, վարում է գերիշխող դիրք ունեցող տնտեսավարող սուբյեկտների կենտրոնացված գրանցամատյանը (ռեեստրը), դիմում է դատարան՝ տնտեսական մրցակցության պաշտպանության օրենսդրության խախտման դեպքերի կապակցությամբ, մասնակցում է տնտեսական մրցակցության զարգացմանը և այդ բնագավառում պետական քաղաքականությունը կարգավորող իրավական ակտերի մշակմանը և դրանց սահմանված կարգով ներկայացմանը, մասնակցում է իր իրավասությանը վերաբերող հարցերի շուրջ միջպետական համաձայնագրերի կնքմանը, համագործակցում է օտարերկրյա պետությունների պետական մարմինների և ոչ կառավարական կազմակերպությունների, ինչպես նաև միջազգային կազմակերպությունների հետ, մշակում և իրականացնում է տնտեսական մրցակցության պաշտպանության օրենսդրության խախտումները կանխող միջոցառումներ, ամփոփում է տնտեսական մրցակցության պաշտպանության օրենսդրության կիրառման փորձը և առաջարկություններ է մշակում դրա կատարելագործման ուղղությամբ, ապահովում է իր գործունեության հրապարակայնությունը, հրատարակում է տեղեկագիր, կատարում է հրապարակային բացատրական աշխատանք՝ նշված օրենքի դրույթներով սահմանված պատասխանատվության մասին հասարակությանն իրազեկ դարձնելու նպատակով, իրականացնում է իր իրավասությանը վերապահված այլ գործողություններ:

Հանձնաժողովն օժտված է բավականին լայն լիազորություններով: Այն կազմված է յոթ անդամից՝ նախագահ, տեղակալ և հինգ անդամ: Հանձնաժողովի անդամներին նշանակում է ՀՀ նախագահը: Հանձնաժողովի անդամները՝ բացառությամբ առաջին կազմի, նշանակվում են հինգ տարի ժամկետով: Հանձնաժողովն իր աշխատանքները կազմակերպում է աշխատակազմի միջոցով, որի կանոնադրությունը հաստատում է հանձնաժողովը:

Հանձնաժողովը յուրաքանչյուր տարի՝ մինչև հոկտեմբերի 1-ը, Ազգային ժողովում հրապարակում է հաջորդ տարվա իր գործունեության տարեկան ծրագիրը, ինչպես նաև յուրաքանչյուր տարի՝ մինչև մայիսի 1-ը, հրապարակում է նախորդ տարվա իր գործունեության

հաշվետվությունը:

Նշված օրենքի խախտման դեպքում, նախնական ծանուցմամբ, հանձնաժողովն իրավասու է իր որոշմամբ կիրառելու օրենքով նախատեսված պատասխանատվության միջոցներ, այդ թվում՝ տալու նախազուշացում եւ խախտումները շտկելու եւ/կամ հետագայում բացառելու հանձնարարություն եւ/կամ նշանակելու օրենքով նախատեսված չափերով տուգանք եւ/կամ որոշակի ժամկետով կասեցնելու համակենտրոնացումը եւ/կամ ուժը կորցրած ճանաչելու այն:

Հանձնաժողովի որոշումը տնտեսվարող սուբյեկտների, պետական եւ տեղական ինքնակառավարման մարմինների եւ նրանց պաշտոնատար անձանց կողմից ենթակա է կատարման որոշման մեջ նշված ժամկետում: Հանձնաժողովն իր որոշման չկատարման դեպքում իրավասու է հայցով դիմել դատարան: Հանձնաժողովի որոշման բողոքարկումը չի կասեցնում դրա գործողությունը (կատարումը):

Գիտարկվող օրենքը նախատեսում է նաեւ պատասխանատվություն տնտեսական մրցակցության բնագավառում իրավախախտումների եւ հանձնաժողովի որոշումները ու օրենքի պահանջները չկատարելու համար:

Նշենք, որ հանձնաժողովը որոշ տնտեսվարող սուբյեկտների նկատմամբ կիրառել է օրենքով նախատեսված պատժամիջոցներ, սակայն դեռեւս չի հաջողվում մեզանում հաստատել ազատ եւ առողջ մրցակցություն, որն անհրաժեշտ նախապայման է արդյունավետ եւ մրցունակ տնտեսություն ունենալու համար:

Սոցիալական ապահովության իրավունք

Սոցիալական իրավունքները մարդուն ապահովում են արժանապատիվ կենսամակարդակ եւ սոցիալական պաշտպանվածություն: Սոցիալական կարեւոր իրավունքներից է սոցիալական ապահովության իրավունքը: Այդ իրավունքի էությունն այն է, որ պետությունը երաշխավորում է այն քաղաքացիներին անհրաժեշտ միջոցների տրամադրումը, որոնք օբյեկտիվ հանգամանքների բերումով զրկված են աշխատելու եւ եկամուտ վաստակելու կարողությունից կամ հնարավորությունից, ինչպես նաեւ երեխաների ծննդյան կապակցությամբ ընտանիքին ցուցաբերվող օգնությունը:

Մարդկային կյանքը շատ փխրուն է: Կյանքի ընթացքում յուրաքանչյուր անձ գտնվում է այնպիսի հանգամանքների վրա հասնելու վտանգի առջեւ, որոնք կարող են ամենաանմիջական ձեռով անդրադառնալ իր առողջական վիճակին եւ հանգեցնել աշխատավարձի՝ գոյության միջոցների հիմնական աղբյուրի կորստյան: Այդպիսի հանգամանքների շարքն են դասվում, օրինակ, հիվանդությունը, ծերությունը, հաշմանդամությունը, կերակրողին կորցնելը եւ այլն: Ինքնուրույն

հաղթահարել հանկարծահաս ձախորդությունը՝ շատ դեպքերում անհնար է, քանի որ այն կանխորոշված է օբյեկտիվ սոցիալ-տնտեսական պայմաններով, խիստ կապակցված արտադրական գործունեության հետ և գործնականում կախված չէ առանձին մարդու կամքից: Սակայն նման երեւոյթներն ուղղակիորեն ազդում են հասարակւոյթյան սոցիալական կայունւոյթյանը, ուստի պետւոյթյունն իր վրա է վերցնում դրանց հետ կապված պատասխանատւոյթյան որոշ մասը՝ հիմնելով սոցիալական պաշտպանւոյթյան համակարգ և տրամադրելով պետական կենսաթոշակներ, սոցիալական նպաստներ ու ծառայւոյթյուններ:

Սոցիալական ապահովւոյթյան էւոյթյունն առավել պարզորոշ դրսեւորվում է նրա գործառւոյթներում. **տնտեսական, քաղաքական, ժողովրդագրական, վերականգնողական** և այլն:

Սոցիալական ապահովւոյթյան տնտեսական գործառւոյթը տարիքի, անաշխատունակւոյթյան կամ կերակրողին կորցնելու կապակցւոյթյանը կորցված վաստակի փոխարինման որոշակի կենսական հանգամանքների վրա հասնելու դեպքում լրացուցիչ ծախսերի մասնակի փոխհատուցումն է, ինչպես նաև չունեւոր քաղաքացիներին նվազագույն դրամական կամ բնական օգնւոյթյան ցուցաբերումը:

Քաղաքական գործառւոյթը նպաստում է հասարակւոյթյունում սոցիալական կայունւոյթյան ապահովմանը:

Ժողովրդագրական գործառւոյթը կոչված է խթանելու ազգաբնակչւոյթյան վերարտադրւոյթյունը, որն անհրաժեշտ է երկրի բնակատն զարգացման համար:

Սոցիալ-վերականգնողական գործառւոյթն ուղղված է անաշխատունակ քաղաքացիների և բնակչւոյթյան սոցիալապես խոցելի այլ խմբերի հասարակական կարգավիճակի վերականգնմանը, որը նրանց թոյլ է տալիս իրենց զգալ հասարակւոյթյան լիարժեք անդամ:

Հայաստանի Հանրապետւոյթյունը՝ հռչակելով իրեն սոցիալական պետւոյթյուն, պարտավոր է իրականացնել մարդկանց արժանապատիվ ապրելակերպի ապահովմանը միտված որոշակի սոցիալական քաղաքականւոյթյուն: ՀՀ Սահմանադրւոյթյան 37-րդ հոդվածի համաձայն՝ յուրաքանչյուր ոք ունի ծերւոյթյան, հաշմանդամւոյթյան, հիվանդւոյթյան, կերակրողին կորցնելու, գործազրկւոյթյան և օրենքով նախատեսված այլ դեպքերում սոցիալական ապահովւոյթյան իրավունք: Մարդու այս իրավունքն ապահովելու համար մեր երկրում տարբեր տարիներ ընդունվել են համապատասխան իրավական ակտեր և ստեղծվել մեխանիզմներ: Օրինակ՝ զինծառայողների սոցիալական ապահովւոյթյան հետ կապված հարցերը հիմնականում կարգավորվում են 1998թ. հոկտեմբերի 27-ին ընդունված «Զինծառայողների և նրանց ընտանիքների անդամների սոցիալական ապահովւոյթյան մասին» ՀՀ օրենքով: Հաշմանդամների սոցիալական պաշտպանւոյթյան իրավական, տնտեսական ու կազմակերպական հիմունքները, հաշմանդամներին

հանրապետության մյուս քաղաքացիների հետ համահավասար հնարավորություններ ապահովելու նպատակով նրանց իրավունքների և ընդունակությունների իրականացման համար առավել բարենպաստ պայմանների և արտոնությունների տրամադրման պետական քաղաքականության հիմնադրույթները սահմանվում են 1993թ. ապրիլի 14-ին ընդունված «Հայաստանի Հանրապետությունում հաշմանդամների սոցիալական պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքով:

Ծերության, հաշմանդամության, կերակրողին կորցնելու դեպքերում անձը կարող է օրենսդրությամբ սահմանված կարգով ստանալ կենսաթոշակ: Հայաստանում կենսաթոշակային ապահովության հարաբերությունները հիմնականում կարգավորվում են 2002թ. նոյեմբերի 19-ին ընդունված «Պետական կենսաթոշակների մասին» ՀՀ օրենքով և ՀՀ կառավարության մի շարք որոշումներով: Նշված օրենքին նախորդել են 1992թ. և 1995թ. ընդունված «ՀՀ քաղաքացիների պետական կենսաթոշակային ապահովության մասին» օրենքները: Ներկայումս մեզանում իրականացվում են կենսաթոշակային համակարգի բարեփոխումներ: Այդ նպատակով ՀՀ կառավարությունը 2008 թվականի նոյեմբերի 13-ին ընդունված N 1487-Ն որոշմամբ հաստատել է ՀՀ կենսաթոշակային բարեփոխումների ծրագիրը և կենսաթոշակային բարեփոխումների իրականացումն ապահովող միջոցառումների ժամանակացույցը:

«Պետական կենսաթոշակների մասին» գործող օրենքը սահմանում է կենսաթոշակի հետեւյալ տեսակները.

1. ապահովագրական՝ տարիքային, արտոնյալ պայմաններով, երկարամյա ծառայության, հաշմանդամության, կերակրողին կորցնելու դեպքում, մասնակի,

2. սոցիալական՝ ծերության, հաշմանդամության, կերակրողին կորցնելու դեպքում:

Տարիքային կենսաթոշակի իրավունք ունի 63 տարին լրացած անձը՝ 25 տարվա ապահովագրական ստաժի առկայության դեպքում: Մինչև այդ տարիքի հասնելը կանայք կենսաթոշակի անցնելու իրավունք ունեն ըստ օրենքով նախատեսված սանդղակի: Տարիքային ապահովագրական կենսաթոշակի իրավունք չունեցող անձին 65 տարին լրանալու դեպքում նշանակվում է ծերության սոցիալական կենսաթոշակ:

Կենսաթոշակառուի մահվան, ինչպես նաև հաշմանդամ ճանաչված անձի՝ հաշմանդամության վերափորձաքննության ժամկետը լրանալուց հետո երեք ամսվա ընթացքում վերափորձաքննության չներկայանալու և մահանալու դեպքում հուղարկավորությունը կատարած անձին հիմնական կենսաթոշակի քսանհնգապատիկի չափով վճարվում է թաղման նպաստ՝ դիմումը և անհրաժեշտ փաստաթղթերը կենսաթոշակառուի մահվանից հետո վեց ամսվա ընթացքում կենսաթոշակ նշանակող ստորաբաժանում ներկայացնելու դեպքում: Նշված գումարը վճարվում է դիմումը ներկայացնելուց հետո մեկ ամսվա ընթացքում:

Բժշկասոցիալական փորձաքննություն իրականացնող իրավասու պետական մարմնի կողմից հաշմանդամ ճանաչված, բայց կենսաթոշակ նշանակելու համար չդիմած անձի մահվան դեպքում հուղարկավորությունը կատարած անձին վճարվում է թաղման նպաստ, եթե հաշմանդամը մահացել է հաշմանդամ ճանաչվելու օրվանից հետո 3 ամսվա ընթացքում:

Նշված օրենքով եւ «Ձինժառայողների եւ նրանց ընտանիքների անդամների սոցիալական ապահովության մասին» ՀՀ օրենքով սահմանված կենսաթոշակներ ստացող կենսաթոշակառուի մահվան դեպքում թաղման նպաստ է վճարվում այն օրենքով, որով հաշվարկված նպաստի չափն ավելի բարձր է: Կենսաթոշակառուին հասանելիք եւ նրա մահվան պատճառով չստացված կենսաթոշակի գումարը վճարվում է մահացողի ընտանիքի անդամին՝ դիմումը եւ անհրաժեշտ փաստաթղթերը կենսաթոշակառուի մահվանից հետո վեց ամսվա ընթացքում կենսաթոշակ նշանակող ստորաբաժանում ներկայացնելու դեպքում: Սահմանված ժամկետում չստացված կենսաթոշակի գումարը ենթակա է ժառանգման:

ՀՀ կառավարությունը 2003 թվականի հունիսի 13-ի N 707-Ն որոշմամբ սահմանել է բազային եւ հիմնական կենսաթոշակների չափերն ու ապահովագրական ստաժի մեկ տարվա արժեքը: Ներկայումս այն կազմում է. «Ձինժառայողների եւ նրանց ընտանիքների անդամների սոցիալական ապահովության մասին» ՀՀ օրենքով նախատեսված բազային կենսաթոշակի չափը՝ 5800 դրամ, «Հայաստանի փրկարար ծառայության մասին» ՀՀ օրենքով նախատեսված բազային կենսաթոշակի չափը՝ 5800 դրամ, «Պետական կենսաթոշակների մասին» ՀՀ օրենքի 17-րդ եւ 18-րդ հոդվածներին համապատասխան՝ ա) հիմնական կենսաթոշակի չափը՝ 8000 դրամ, բ) ապահովագրական ստաժի մեկ տարվա արժեքը՝ 450 դրամ:

ՀՀ բնակչության զբաղվածության իրավական հիմքերը, բնակչության զբաղվածության եւ գործազրկության դեպքում սոցիալական պաշտպանության ոլորտում պետական քաղաքականության սկզբունքները, աշխատանքի եւ զբաղվածության ազատ ընտրության եւ գործազուրկների սոցիալական պաշտպանության պետական երաշխիքները սահմանված են 2005 թվականի հոկտեմբերի 24-ին ընդունված «Բնակչության զբաղվածության եւ գործազրկության դեպքում սոցիալական պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքով: Այդ օրենքին նախորդել են 1991թ. եւ 1996թ. ընդունված «Բնակչության զբաղվածության մասին» ՀՀ օրենքները:

Հայաստանում սոցիալական ապահովության համակարգի շրջանակներում կենսաթոշակներից բացի տրամադրվում են նաեւ նպաստներ: Պետական նպաստների տրամադրման հետ կապված հարաբերությունները կարգավորվում են 2005 թվականի հոկտեմբերի 24-ին ըն-

դուրսված «Պետական նպաստների մասին» ՀՀ օրենքով եւ ՀՀ կառավարության մի շարք որոշումներով: Մինչ այդ նպաստների տրամադրման հետ կապված հարաբերությունները կարգավորվում էին կառավարական որոշումներով:

Պետական նպաստների տրամադրման նպատակն է աղքատ ընտանիքների կենսամակարդակի բարձրացմանը օժանդակելը, ինչպես նաև ընտանիքի կամ քաղաքացու որոշակի ծախսերի (երեխայի ծննդյան) կամ մինչև երեք տարեկան երեխայի խնամքի արձակուրդում գտնվող անձի աշխատավարձի մասնակի հատուցումը, ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավումը, Հայաստանի սահմանների պաշտպանության իրականացման ժամանակ կամ պաշտոնական պարտականությունները կատարելիս զոհված՝ հետմահու «Հայաստանի ազգային հերոս» ՀՀ բարձրագույն կոչում ստացած կամ Մարտական խաչ շքանշանով պարգևատրված անձի ընտանիքին նյութական աջակցության ցուցաբերումը:

Պետական նպաստների տեսակներն են՝ ընտանեկան նպաստը, երեխայի խնամքի նպաստը, երեխայի ծննդյան միանվագ նպաստը, զոհված՝ Հայաստանի ազգային հերոսի կամ Մարտական խաչ շքանշանով պարգևատրված անձի ընտանիքի նպաստը:

Բացի դրանից, գործազուրկի կարգավիճակ ստացած այն անձանց, ովքեր չեն ստանում կենսաթոշակներ (բացառությամբ կերակրողին կորցնելու դեպքում կենսաթոշակ ստացող անձանց) եւ ունեն առնվազն մեկ տարվա ապահովագրական ստաժ, գործազրկության նպաստ է նշանակվում: Առնվազն մեկ տարվա ապահովագրական ստաժ ունեցող գործազուրկի մահվան դեպքում վճարվում է թաղման նպաստ:

Բնակչության սոցիալական պաշտպանության կարևոր բաղադրիչներից է սոցիալական աջակցությունը: Սոցիալական աջակցության հիմնական նպատակն է բավարարել կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված անձի հիմնական պահանջումները, ստեղծել պայմաններ հասարակության մեջ ինտեգրվելու համար, խթանել նրանց ինքնօգնության եւ ծագած հիմնախնդիրներն ինքնուրույն լուծելու ունակությունների զարգացումը, կանխարգելել նրանց սոցիալական մեկուսացումը, ինչպես նաև օժանդակել սոցիալական, ֆինանսական խնդիրների լուծմանը: Հայաստանում սոցիալական աջակցության տրամադրման հետ կապված հարաբերությունները կարգավորվում են 2005 թվականի հոկտեմբերի 24-ին ընդունված «Սոցիալական աջակցության մասին» ՀՀ օրենքով:

Ինչպես տեսնում ենք, մեր պետությունը ստեղծել է բնակչության սոցիալական պաշտպանության համընդգրկուն համակարգ եւ յուրաքանչյուր տարի այդ համակարգի շրջանակներում բավականին մեծ գումարներ է ծախսում: Սակայն այդ համակարգի գլխավոր թերությունն այն է, որ վերջինս չի կարող ապահովել մեր ազգաբնակչության

արժանապատիվ կենսամակարդակը: Մեր հասարակության համար դեռևս լուրջ հիմնահարց են սոցիալական բեռնացվածությունը, աղքատությունը, գործազրկությունը:

Առողջության պահպանության իրավունք

Առողջությունը հիրավի համարվում է մարդու բարձրագույն անօտարելի առաջնային արժեք, առանց որի այս կամ այն չափով իմաստագրվում են շատ այլ բարիքներ ու արժեքներ, քանի որ անառողջ մարդու հնարավորությունները աշխատանք ընտրելու, կրթություն ստանալու, ձեռնարկատիրությամբ զբաղվելու, ստեղծագործելու, ազատ տեղաշարժվելու եւ այլն որոշակիորեն սահմանափակ են:

Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության Կանոնադրության նախաբանում նշվում է, որ առողջությունը լիարժեք ֆիզիկական, հոգեկան եւ սոցիալական բարեկեցության իրավիճակ է, եւ ոչ միայն հիվանդությունների ու ֆիզիկական արատների բացակայություն: Առողջության հնարավորինս բարձր մակարդակ ունենալը ցանկացած մարդու հիմնական իրավունքներից մեկն է: Բոլոր ժողովուրդների առողջությունը խաղաղության եւ անվտանգության ապահովման հիմնական գործոնն է եւ կախված է առանձին անհատների ու պետությունների լիիրավ համագործակցությունից: Առողջության բարելավման եւ պաշտպանության ոլորտում ցանկացած պետության ձեռքբերումները արժեք են ներկայացնում բոլորի համար: Տարբեր երկրներում առողջապահության եւ հիվանդությունների դեմ՝ հատկապես վարակիչ, պայքարի ոլորտում միջոցների անհամաչափ զարգացումը համընդհանուր վտանգ է ներկայացնում: Երեխայի առողջ զարգացումը առաջնային կարեւորություն ունի, միջավայրի փոփոխվող պայմաններում ներդաշնակ ապրելու ունակությունը այդպիսի զարգացման հիմնական պայմանն է: Բոլոր ժողովուրդներին բժշկության, հոգեբանության եւ նրանց հարակից գիտությունների բոլոր ձեռքբերումներից օգտվելու հնարավորության ընձեռումը առողջության բարձրագույն մակարդակի ձեռքբերման անհրաժեշտ պայմանն է: Լուսավորված հանրային կարծիքը եւ հասարակության ակտիվ համագործակցությունը խիստ կարեւոր են ժողովրդի առողջության բարելավման համար: Կառավարությունները պատասխանատվություն են կրում իրենց ժողովուրդների առողջության համար, եւ այդ պատասխանատվությունը պահանջում է սոցիալական բնույթի ու առողջապահության ոլորտում համապատասխան միջոցառումների իրականացում:

Քաղաքացիների առողջության պաշտպանությունը ենթադրում է քաղաքական, տնտեսական, իրավական, սոցիալական, բժշկական, սանիտարահիգիենիկ եւ հակահամաճարակային բնույթի միջոցների անբողջություն, որոնք ուղղված են յուրաքանչյուր մարդու ֆիզիկա-

կան ու հոգեւոր առողջության պահպանությանը եւ ամրապնդմանը, նրա երկարամյա ակտիվ կյանքի ապահովմանը, առողջության կորստի դեպքում նրան բժշկական օգնության տրամադրմանը:

ՀՀ Սահմանադրության 38-րդ հոդվածի համաձայն՝ յուրաքանչյուր ոք ունի օրենքով սահմանված եղանակներով բժշկական օգնություն եւ սպասարկում ստանալու իրավունք: Յուրաքանչյուր ոք ունի անվճար հիմնական բժշկական ծառայություններ ստանալու իրավունք:

Մարդու առողջության պահպանման սահմանադրական իրավունքի իրականացումն ապահովող բժշկական օգնության ու սպասարկման կազմակերպման, իրավական, տնտեսական եւ ֆինանսական հիմունքները սահմանված են 1996թ. մարտի 4-ին ընդունված «Բնակչության բժշկական օգնության եւ սպասարկման մասին» ՀՀ օրենքով:

Բժշկական օգնության եւ սպասարկման հիմնական տեսակներն են՝

ա) առաջնային բժշկական օգնությունը՝ որպես յուրաքանչյուր մարդու համար անվճար, առավել մատչելի մեթոդների եւ տեխնոլոգիաների վրա հիմնված բժշկական օգնության եւ սպասարկման տեսակ, որը երաշխավորվում է պետության կողմից.

բ) մասնագիտացված բժշկական օգնությունը՝ որպես ախտորոշման եւ բժշկական առանձնահատուկ մեթոդների ու բարդ բժշկական տեխնոլոգիաների վրա հիմնված բժշկական օգնության եւ սպասարկման տեսակ:

Բժշկական օգնությունը եւ սպասարկումը կազմակերպվում են հիվանդանոցային ձեւով, երբ անհրաժեշտ է բժշկական միջոցառումների համալիր կիրառում՝ ախտորոշում, բուժում, տեսական հսկողություն եւ հատուկ խնամք, արտահիվանդանոցային ձեւով, երբ դրա իրականացման համար չեն պահանջվում հիվանդանոցային պայմաններ:

Հայաստանում արգելվում է էվթանազիան՝ հիվանդի խնդրանքով նրա մահվան արագացումը որեւէ գործողությամբ եւ միջոցներով: Այն անձինք, ովքեր հիվանդին գիտակցաբար դրդում են էվթանազիայի կամ իրականացնում են այն, կրում են քրեական պատասխանատվություն:

Մարդու վերարտադրողական առողջության պահպանման, վերարտադրողական իրավունքի ապահովման, վերարտադրողականության ոլորտում տեխնոլոգիաների կիրառման կարգի ու պայմանների, ինչպես նաեւ դրանց հետ կապված այլ հարաբերություններ՝ ՀՀ Սահմանադրությանը եւ օրենքներին, ՀՀ միջազգային պայմանագրերին համապատասխան, կարգավորվում են 2002թ. դեկտեմբերի 11-ին ընդունված «Մարդու վերարտադրողական առողջության եւ վերարտադրողական իրավունքների մասին» ՀՀ օրենքով:

Նշված օրենքը պարունակում է նաեւ մարդու կյանքի իրավունքին վերաբերող դրույթներ: Դրանցից մեկը մասնավորապես վերաբերում

է արորտին: Յուրաքանչյուր կին ունի հղիության արհեստական ընդհատման իրավունք: Հղիության արհեստական ընդհատումը մինչև 12 շաբաթական հղիության ժամկետը կատարվում է կնոջ դիմումի համաձայն: Հղիության արհեստական ընդհատումը մինչև 22 շաբաթական հղիության ժամկետը կարող է կատարվել բժշկասոցիալական ցուցումների դեպքում՝ կնոջ համաձայնությամբ: Հղիության արհեստական ընդհատումն անչափահասի դիմումով կատարվում է նրա ծնողների կամ այլ օրինական ներկայացուցիչների համաձայնությամբ, իսկ դրա անհնարինության դեպքում՝ բժշկական հանձնաժողովի արձանագրության հիման վրա: Հղիության արհեստական ընդհատումից առաջ եւ հետո առողջապահական հաստատությունը կնոջը տրամադրում է անվճար բժշկասոցիալական խորհրդատվություն՝ անցանկալի հղիությունից պաշտպանվելու միջոցների ընտրության վերաբերյալ:

Մեր երկրում դեղերի շրջանառությունը, որն ընդգրկում է դրանց արտադրությունը, պատրաստումը, կշռաչափումը, փաթեթավորումը, գրանցումը, որակի հսկողությունը եւ այլ գործողություններ՝ դեղերի ստացման կամ ոչնչացման նպատակով, դեղերի ձեռքբերումը, պահպանումը, պահեստավորումը, բաշխումը, բացթողնումը, վաճառքը, արտահանումը, ներմուծումը, դրանց մասին տեղեկատվությունը, գովազդը կարգավորվում են 1998թ. հոկտեմբերի 27-ին ընդունված «Դեղերի մասին» ՀՀ օրենքով:

Բնակչությանը դեղերով ապահովում են դեղատներն ու դեղատնային կրպակները: Դեղատներն ու դեղատնային կրպակները կարող են բացվել եւ շահագործվել միայն համապատասխան լիցենզիայի առկայության դեպքում:

Դեղատներն ու դեղատնային կրպակներն իրավունք ունեն ձեռք բերել եւ վաճառել այն դեղերը, որոնք գրանցված են ՀՀ-ում: Դեղատներն ու դեղատնային կրպակները թմրադեղերի, հոգեմետ դեղերի շարքին դասված դեղերը բաց են թողնում միայն հաստատված ձեռի համապատասխան դեղատոմսերով, որը գրում է բժիշկը:

Հիվանդն իրավունք ունի բժշկից կամ դեղագետից սպառիչ տեղեկություններ ստանալ նշանակված դեղի ազդեցության, հնարավոր կողմնակի ազդեցության, տարբեր դեղերի փոխազդեցության մասին եւ իմանալ դրա օգտագործման կարգը: Դեղագործը պարտավոր է դեղը բաց թողնելիս սպառողին բացատրել դրա օգտագործման եւ պահպանման կարգը:

Դեղերի հայաստանյան շուկայում կարելի է հանդիպել ժամկետանց եւ կեղծ դեղերի, որոնց օգտագործումը վնաս է պատճառում մարդու առողջությանը: Լինում են նաեւ դեպքեր, երբ բժիշկները սխալմամբ կամ շահադիտական նկատառումներով ավելորդ կամ ոչ պետական դեղեր են նշանակում հիվանդին:

Պետությունը բնակչության սոցիալապես խոցելի խմբերին երաշ-

խավորում է անվճար բժշկական օգնությունն եւ սպասարկում: Բժշկական օգնության եւ սպասարկման ձեւերը եւ դրանից օգտվելու իրավունք ունեցող անձանց շրջանակը սահմանում է ՀՀ կառավարությունը:

Ողջունելի է 2008թ. հուլիսի 1-ից ծննդօգնության պետական հավաստագրի ներդրումը, որը տեղի ունեցավ ՀՀ առողջապահության նախարարի 2008թ. մայիսի 30-ի թիվ 761-Ա հրամանի հիման վրա:

ՀՀ կառավարությունը՝ կարեւորելով բնակչությանը տրամադրվող բժշկական օգնության որակը 2002թ. հոկտեմբերի 31-ին հավանություն է տվել ՀՀ բնակչությանը տրամադրվող բժշկական օգնության որակի բարելավման եւ կառավարման հայեցակարգին: Հայեցակարգով սահմանվում են այնպիսի պահանջներ, որոնք անհրաժեշտ են հասարակական անվտանգության ու հանրության առողջության պաշտպանության համար: Բուժօգնությունների որակի բարելավումը եւ դրա ապահովման մեխանիզմների ստեղծումն առողջապահական ոլորտի բարեփոխումների կարեւորագույն բաղկացուցիչ մասն է: Հանրապետության բնակչության առողջությունը բնութագրող ցուցանիշների վատթարացման միտումները պայմանավորված են ոչ միայն վերջին տարիներին երկրի բարդ սոցիալ-տնտեսական իրադրությամբ, այլեւ բուժօգնություն ստացողի եւ այն իրականացնողի իրավունքները, շահերն ու պարտականությունները հստակեցնող մեխանիզմների բացակայությամբ:

Ցավոք սրտի, ՀՀ առողջապահության համակարգում առկա են բավականին լուրջ խնդիրներ, որոնց լուծումից է կախված նաեւ մարդու առողջության պահպանության իրավունքի իրականացման ապահովումը:

Հայաստանի առողջապահության համակարգում ընթացող բարեփոխումները սկսվել են ԽՍՀՄ փլուզումից եւ անկախության նվաճումից հետո՝ 1992-1993թթ.: Այդ տարիներին սկիզբ առած տնտեսական ճգնաժամը առավել սրեց առկա խնդիրները, որոնք բնորոշ էին կենտրոնացված պլանավորման վրա հիմնված բոլոր երկրների առողջապահական համակարգերին: 1993-1998թթ. ընթացքում ձեռնարկվեցին մի շարք քայլեր առողջապահության համակարգի կառուցվածքի, կառավարման եւ ֆինանսավորման մեխանիզմների բարեփոխումների ուղղությամբ, որոնք, սակայն, դրական առաջխաղացումների հասնելու առումով տվեցին միայն մասնակի արդյունքներ, իսկ որոշ դեպքերում հանգեցրին նույնիսկ սպասվածից էապես տարբեր հետեւանքների: Այսպես՝ բուժհիմնարկներին ինքնուրույն տնտեսվարող սուբյեկտների (պետական ձեռնարկությունների, այնուհետեւ՝ պետական փակ բաժնետիրական ընկերությունների) կարգավիճակ շնորհելու եւ հանրապետության նոր վարչատարածքային բաժանման անցնելու հետ կապված վարչական ապակենտրոնացման գործընթացը նախորդ տարիներին զուգակցվել է առողջապահության համակարգի ֆունկցիոնալ կառավարման եւ բուժօգնության որակի վերահսկման մեխանիզմների

Էական թուլացմամբ (դրանց դերի համարժեք ուժեղացման փոխարեն), ինչի արդյունքում խիստ իջել է համակարգի կառավարելիությունը: Ճեղքվածք է առաջացել առողջապահության տարբեր օղակների միջև (հանրապետական, մարզային, գյուղական): Լրջագույն հիմնախնդիր է դարձել բուժօգնության մատչելիության նվազումը (հատկապես բնակչության սոցիալապես առավել անպաշտպան խավերի համար), որի հետևանքով հիվանդացության աճի պայմաններում կտրուկ իջել է ժամանակին բուժօգնության դիմող անձանց թիվը: Անվճար բուժօգնության (պետական պատվերի) գործող համակարգը մեծամասամբ դեկլարատիվ է, վատահոյություն չի վայելում բնակչության եւ բուժաշխատողների շրջանում:

Այսպիսով՝ կարելի է նշել, որ առողջապահության համակարգում սկսված ու ընթացող բարեփոխումների արդյունքները չեն բավարարում առողջապահության քաղաքականության գլխավոր նպատակներին՝ դրանք չեն նպաստել բնակչության հիվանդացության մակարդակի իջեցմանը, բուժօգնության մատչելիության բարձրացմանը, թափանցիկության ապահովմանը, բուժհիմնարկների գործունեության բարելավմանը: Խնդիր է նաեւ բժշկական կրթության որակը:

Անհրաժեշտ ենք համարում նաեւ բազմաթիվ երկրներում արդյունավետ գործող բժշկական ապահովագրության ներդրման ուղղությամբ գործնական քայլերի ձեռնարկումը: Նշենք, որ ՀՀ կառավարությունը 2000թ. օգոստոսի 10-ին հավանություն է տվել Հայաստանում բժշկական ապահովագրության ներդրման հայեցակարգին:

ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրքը քաղաքացիական-իրավական, իսկ ՀՀ քրեական օրենսգիրքը՝ քրեաիրավական պատասխանատվություն է նախատեսում մարդու առողջությանը վնաս պատճառելու համար:

Կրթության իրավունք

Մշակութային իրավունքները երաշխավորում են մարդու հոգեւոր զարգացումը, օգնում են յուրաքանչյուր անհատին դառնալ քաղաքական, հոգեւոր, սոցիալական եւ մշակութային առաջընթացի մասնակից: Մշակութային կարելորագույն իրավունքներից է կրթության իրավունքը:

Կրթություն ստանալու յուրաքանչյուր անձի իրավունքը ամրագրված է մեր Սահմանադրության 39 հոդվածում, ըստ որի՝ հիմնական ընդհանուր կրթությունը պարտադիր է: Միջնակարգ կրթությունը պետական ուսումնական հաստատություններում անվճար է: Յուրաքանչյուր քաղաքացի ունի մրցութային հիմունքներով անվճար պետական բարձրագույն եւ այլ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում կրթություն ստանալու իրավունք: Պետությունն օրենքով նախա-

տեսված դեպքերում եւ կարգով ֆինանսական եւ այլ աջակցություն է ցուցաբերում բարձրագույն եւ այլ մասնագիտական կրթական ծրագրեր իրականացնող ուսումնական հաստատություններին ու դրանցում սովորողներին:

Հայաստանում կրթության բնագավառը կարգավորվում է մի շարք օրենքներով: 1999թ. ապրիլի 14-ին ընդունված «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքը սահմանում է կրթության բնագավառում պետական քաղաքականության սկզբունքները եւ կրթական համակարգի կազմակերպական-իրավական ու ֆինանսատնտեսական հիմքերը: Ըստ օրենքի, Հայաստանը հռչակում եւ երաշխավորում է կրթության բնագավառի առաջանցիկ զարգացումը՝ որպես պետականության ամրապնդման կարեւորագույն գործոն: Կրթության բնագավառում պետական քաղաքականության հենքն ազգային դպրոցն է, որի գլխավոր նպատակը մասնագիտական պատշաճ պատրաստվածություն ունեցող եւ համակողմանիորեն զարգացած, հայրենասիրության, պետականության եւ մարդասիրության ոգով դաստիարակված անձի ձեւավորումն է: Մեր կրթական համակարգը նպատակաուղղված է հայ ժողովրդի հոգեւոր եւ մտավոր ներուժի ամրապնդմանը, ազգային եւ համամարդկային արժեքների պահպանմանն ու զարգացմանը: Այդ գործին իր նպաստն է բերում նաեւ հայ եկեղեցին:

Կրթության բնագավառում պետական քաղաքականության սկզբունքներն են՝

1) կրթության մարդասիրական բնույթը, համամարդկային արժեքների, մարդու կյանքի եւ առողջության, անհատի ազատ ու համակողմանի զարգացման առաջնայնությունը, քաղաքացիական գիտակցության, ազգային արժանապատվության, հայրենասիրության, օրինականության եւ բնապահպանական աշխարհայացքի դաստիարակությունը.

2) կրթության մատչելիությունը, շարունակականությունը, հաջորդականությունը եւ համապատասխանությունը սովորողների զարգացման մակարդակին, առանձնահատկություններին ու պատրաստակա-նության աստիճանին՝ պետական պարտադիր նվազագույնի ապահովմամբ.

3) կրթության բնագավառում ժողովրդավարության սկզբունքների ապահովումը.

4) միջազգային կրթական համակարգում ինտեգրացումը.

5) սկիյռքում հայապահպան կրթական գործունեությանն աջակցելը.

6) ուսումնական հաստատություններում կրթության աշխարհիկ բնույթը.

7) ուսումնական հաստատությունների ողջամիտ ինքնավարությունը.

8) պետական եւ ոչ պետական ուսումնական հաստատություն-

ներում քաղաքացիների կրթություն ստանալու հնարավորությունների երաշխավորումը.

9) ուսումնական հաստատությունների ու դրանց կողմից տրվող ավարտական փաստաթղթերի իրավահավասար կարգավիճակի ապահովումը:

Հայաստանում իրականացվող կրթական ծրագրերն են՝

- 1) հանրակրթական ծրագրեր (հիմնական և լրացուցիչ).
- 2) մասնագիտական կրթական ծրագրեր (հիմնական և լրացուցիչ):

Հանրակրթական ծրագրերը նպատակաուղղված են անհատի համակողմանի զարգացմանը, նրա աշխարհայացքի ձեւավորմանը, նախասիրություններին, հակումներին ու ընդունակություններին համապատասխան մասնագիտական ծրագրերի ընտրության և յուրացման համար հիմքերի ստեղծմանը:

Հանրակրթական հիմնական ծրագրերը ներառում են՝

- 1) նախադպրոցական կրթությունը.
- 2) տարրական ընդհանուր կրթությունը.
- 3) հիմնական ընդհանուր կրթությունը.
- 4) միջնակարգ (լրիվ) ընդհանուր կրթությունը.
- 5) հատուկ ընդհանուր կրթությունը:

Մասնագիտական կրթական ծրագրերը նպատակաուղղված են կրթության հանրակրթական և մասնագիտական մակարդակների հաջորդականության միջոցով համապատասխան որակավորման մասնագետների պատրաստմանը, կարողությունների և հմտությունների ձեւավորմանը, գիտելիքների ծավալի ընդլայնմանն ու որակավորման բարձրացմանը:

Մասնագիտական հիմնական կրթական ծրագրերն են՝

- 1) նախնական մասնագիտական (արհեստագործական).
- 2) միջին մասնագիտական.
- 3) բարձրագույն մասնագիտական.
- 4) հետբուհական մասնագիտական:

Լրացուցիչ կրթական ծրագրերը (հանրակրթական և մասնագիտական) նպատակաուղղված են հիմնական ծրագրերից դուրս սովորողների ու մասնագետների կրթական պահանջմունքների բավարարմանը և նրանց որակավորման բարձրացմանը:

Սովորողների կարողություններին և պահանջմունքներին համապատասխան՝ կրթական ծրագրերն իրականացվում են առկա (ստացիոնար), հեռակա, հեռավար (դիստանցիոն) և դրսեկության (ընտանեկան և ինքնակրթության) ձեւերով: Կրթության բոլոր ձեւերի համար նույն կրթական ծրագրերի շրջանակներում գործում է միասնական պետական կրթական չափորոշիչը:

Հայաստանում բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտա-

կան կրթության բնագավառում իրավական, կազմակերպական եւ ֆինանսական հարաբերությունները կարգավորվում են 2004 թվականի դեկտեմբերի 14-ին ընդունված «Բարձրագույն եւ հետբուհական մասնագիտական կրթության մասին» ՀՀ օրենքով:

Բարձրագույն մասնագիտական կրթության հիմնական կրթական ծրագրերը կարող են իրականացվել անընդհատ եւ/կամ ընդհատումներով՝ ըստ աստիճանների:

Հայաստանում սահմանվում է բարձրագույն մասնագիտական կրթության երկաստիճան որակավորման համակարգ: Ամփոփիչ ատեստավորում անցած անձին շնորհվում է՝ 1) առաջին աստիճանում՝ բակալավրի որակավորում, 2) երկրորդ աստիճանում՝ մագիստրոսի որակավորում: Հայաստանում պահպանվում է նաեւ դիպլոմավորված մասնագետի որակավորումը:

Բարձրագույն եւ հետբուհական մասնագիտական կրթության հիմնական կրթական ծրագրերի ուսուցման տեւողությունն է՝ 1) բակալավրի որակավորման աստիճան ստանալու համար՝ առնվազն 4 տարի, բժշկական մասնագիտությունների համար՝ առնվազն 5 տարի, 2) դիպլոմավորված մասնագետի որակավորման աստիճան ստանալու համար՝ առնվազն 5 տարի, արվեստի եւ ֆիզիկական կուլտուրայի մասնագիտությունների համար՝ առնվազն 4 տարի, 3) մագիստրոսի որակավորման աստիճան ստանալու համար՝ առնվազն 1 տարի, բժշկական մասնագիտությունների համար՝ մինչեւ 4 տարի, 4) հետազոտողի որակավորման աստիճան ստանալու համար՝ առնվազն 3 տարի:

Հայաստանում բացի ավանդական պետական ԲՈՒՀ-երից, գործում են նաեւ մի շարք արտասահմանյան եւ ոչ պետական ԲՈՒՀ-եր:

Նախադպրոցական կրթության համակարգի գործունեության իրավական, կազմակերպական եւ ֆինանսական հիմքերը կարգավորվում են 2005 թվականի նոյեմբերի 15-ին ընդունված «Նախադպրոցական կրթության մասին» ՀՀ օրենքով: Նախադպրոցական կրթությունը Հայաստանում շարունակական կրթահամակարգի սկզբնական բաղկացուցիչ մասն է, իսկ նախադպրոցական տարիքը՝ երեխայի ֆիզիկական, հոգեբանական եւ սոցիալական կայացման ժամանակաշրջանը: Նախադպրոցական տարիքային փուլերն են՝ վաղ տարիք՝ մինչեւ 3 տարեկան, կրտսեր նախադպրոցական՝ 3-ից մինչեւ 5 տարեկան, ավագ նախադպրոցական՝ 5-ից մինչեւ 6 տարեկան: Նախադպրոցական ուսումնական հաստատությունները կարող են լինել պետական, համայնքային ենթակայության եւ ոչ պետական:

Նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) եւ միջին մասնագիտական կրթության եւ ուսուցման համակարգում Հայաստանի պետական քաղաքականության սկզբունքները, կազմակերպական-իրավական եւ ֆինանսատնտեսական հիմքերը կարգավորվում են 2005 թվականի հուլիսի 8-ին ընդունված «Նախնական մասնագիտական

(արհեստագործական) եւ միջին մասնագիտական կրթության մասին» ՀՀ օրենքով:

Արհեստագործական կրթությունը եւ ուսուցումը իրականացվում են արհեստագործական ուսումնարաններում, քոլեջներում, այլ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում, կազմակերպությունների ուսումնական կենտրոններում, քրեակատարողական հիմնարկներում, համապատասխան լիցենզիա ունեցող եւ անհատական մասնագիտական ուսուցում իրականացնող վարպետների մոտ:

Միջին մասնագիտական կրթությունը եւ ուսուցումը իրականացվում են քոլեջներում, համապատասխան մասնագիտությունների գծով կրթություն իրականացնող բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում (դրանց առանձնացված ստորաբաժանումներում)՝ լիցենզիայի առկայությամբ:

Արհեստագործական եւ միջին մասնագիտական կրթությունը կազմակերպվում է պետական կրթական չափորոշիչների, գործատուների առաջարկությունների հիման վրա համապատասխան ուսումնական հաստատության մշակած ու հաստատած ուսումնական պլանների եւ առարկայական ծրագրերի միջոցով:

Կրթության ոլորտը մեզանում զգալի վերափոխումների է ենթարկվել, սակայն նրանում առկա են բավականին լուրջ հիմնախնդիրներ՝ կոռուպցիոն երեւոյթներ, կրթության ապահովման ոչ բավարար որակ եւ այլն: Ուշագրավ է նաեւ այն փաստը, որ մեր հայրենակիցների մեծ մասը ավելի ձգտում է ստանալ բարձրագույն կրթություն, քան՝ արհեստագործական եւ միջին մասնագիտական: Արդյունքում ձեւավորվում է ԲՈՒՀ ավարտած, սակայն ոչ բավարար մակարդակի կրթություն ստացած անձանց բանակ, եւ հակառակ դրան ունենք որակյալ արհեստագործական եւ միջին մասնագիտական կրթություն ստացած մասնագետների կարիք:

Մեր երկրի Մայր օրենքի 48-րդ հոդվածը հռչակում է տնտեսական, սոցիալական եւ մշակութային ոլորտներում պետության հիմնական խնդիրները՝

- 1) պաշտպանել եւ հովանավորել ընտանիքը, մայրությունը եւ մանկությունը.
- 2) նպաստել բնակչության զբաղվածությանը եւ աշխատանքի պայմանների բարելավմանը.
- 3) խթանել բնակարանային շինարարությունը, նպաստել յուրաքանչյուր քաղաքացու բնակարանային պայմանների բարելավմանը.
- 4) իրականացնել բնակչության առողջության պահպանման ծրագրեր, օժանդակել արդյունավետ եւ մատչելի բժշկական սպասարկման

պայմանների ստեղծմանը.

5) նպաստել երկրի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքին երիտասարդության մասնակցությանը.

6) խթանել ֆիզկուլտուրայի և սպորտի զարգացումը.

7) իրականացնել հաշմանդամության կանխարգելման և բուժման ծրագրեր, խթանել հաշմանդամների մասնակցությունը հասարակական կյանքին.

8) նպաստել անվճար բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթության զարգացմանը.

9) աջակցել գիտության և մշակույթի զարգացմանը.

10) իրականացնել ներկա ու ապագա սերունդների բնապահպանական անվտանգությունն ապահովող քաղաքականություն.

11) նպաստել ազգային և համամարդկային արժեքներին յուրաքանչյուրի ազատ հաղորդակցմանը.

12) ապահովել տարեց մարդկանց արժանապատիվ կենսամակարդակը:

Պետությունը պարտավոր է իր հնարավորությունների շրջանակներում միջոցներ ձեռնարկել վերոնշյալ խնդիրների իրականացման համար:

Եկեք համախմբված աշխատենք` Հայաստանը զարգացած և հզոր տնտեսություն ու մշակույթ, սոցիալական ապահովության, կրթության և առողջապահության համակարգ ունեցող պետություն դարձնելու համար: Դրանից կշահենք և մենք, և պետությունը:

Ծանոթագրություններ

1. Այդ մասին առավել մանրամասն տես` Է.Ասրյորն, Ա.Ռոզաս, «Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքներ. համընդհանուր մարտահրավերներ» հոդվածը, Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքներ, դասագիրք, խմբ.` Է.Ասրյորն, Կ.Կրաուզե., Ա.Ռոզաս, Երևան, 2009:
2. Մտավոր սեփականության մասին առավել մանրամասն տես` Փոքր և միջին ձեռնարկության ոլորտը Հայաստանում, տեղեկագիր, Երևան, 2008, էջ 15-20:
3. Բարսեղյան Տ.Կ. ՀՀ քաղաքացիական իրավունք: Առաջին մաս, Երևան, 2004, էջ 275:

Թաթուլ Մանասերյան Տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Ֆինանսական «գրիպի» համաճարակը եւ ազգային տնտեսության մարտահրավերները

Հայրնի է, որ տնտեսագետները չունեն իրենց «Հիպոկրատի երդումը»: Թեեւ դրա փոխարեն կարելի էր կիրառել ավելի պարզ սեփական երկրին, նրա հող ու ջրին համապարփուն ծառայելու երդումը, սակայն ամեն ինչ բովանդակագուրկ կլինի, եթե չկա բուն պարասիսանապրության զգացումը: Միգուցե սովորական օրերին կարելի էր լռել, սակայն տնտեսության համարարած անկման պայմաններում հենց այս զգացումն է դրդել լրջորեն մտախոզվել արեղծված իրավիճակով եւ ներկայացնելով արդեն բերվող վերլուծությունը, ակնկալել գործընկեր-տնտեսության «բժիշկներին»՝ տնտեսագիտության դոկտորների մասնակցությունը տնտեսության սպաքինման հեռանկարներին:

Այս առումով պատահական չի ընտրված տնտեսագիտության համեմատությունը առաջին հայացքից բոլորովին այլ ոլորտի՝ բժշկության հետ:

Եվ այսպես՝ հիվանդի ու հիվանդության մասին

Ինչպես համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամի, այնպես էլ Հայաստանում դրա առաջին իսկ հետեւանքների ի հայտ գալուն պես, տնտեսության պատասխանատուներն ու տնտեսագետները սկսեցին միանգամից խոսել տնտեսության առողջացման մասին: Տնտեսության «բժիշկները» կարծես մոռացան, որ ցանկացած հիվանդության բուժումը սկսում է ճիշտ ախտաճանաչումից (diagnosis). Առանց դրա, տրվող ցանկացած դեղամիջոց կարող է բուժելու փոխարեն, ավելի խորացնել հիվանդությունը:

Հայտնի եւ անհայտ փորձագետների, ինչպես նաեւ պետությունների ղեկավարների հրապարակային գրեթե բոլոր ելույթներում ախտաճանաչման փոխարեն հիմնականում տեղ է գտնում իրադարձությունների ժամանակագրությունը: Լավագույն դեպքում խոսվում է հետեւանքների եւ դրանց բացասական ազդեցությունների մասին: Ունանք նույնիսկ համարձակ կանխատեսումներ են ներկայացնում՝ առանց տեղյակ լինելու, թե ինչից է այս ամենը սկսել եւ ինչ ընթացք կարող է ունենալ: Մինչդեռ ախտաճանաչումը միայն կարող է տնտեսագիտական լուրջ եզրահանգումների, գնահատականների, վերլուծության եւ կանխատեսումների իրական հիմք հանդիսանալ:

Ախտաճանաչում

Տնտեսագիտական ախտաճանաչման (դիագնոստիկայի) մեր մտեցումները հիմնված են տարածքային, հիմնահարցային և երեւութային գործոնների վրա:

Եթե ընդունում ենք, որ ֆինանսական շուկան, բանկային համակարգը և ապրանքային բորսաները տնտեսության սիրտն են, ապա պետք է փորձենք ուսումնասիրել տնտեսության արյունատար անոթների վիճակը՝ մազանոթներից մինչև սիրտը սնուցող զարկերակն ու սրտամկանները: Բաց, շուկայական տնտեսության պայմաններում դա նույնն է, ինչ հետազոտել ներքին շուկան, տարածաշրջանային գործընթացները և համաշխարհային տնտեսության զարգացումները: Այլ խոսքով՝ ախտաճանաչման տարածքային գործոնն այս պարագայում թույլ է տալիս վերլուծել ձգնաժամը ծնող պատճառները ոչ թե մեկուսի, այլ միմյանց հետ փոխկապակցված, միաժամանակ հնարավորություն ընձեռելով գնահատել յուրաքանչյուր ենթագործոնի (տեղական, տարածաշրջանային, գլոբալ) դերը հիվանդության առաջացման և տարածման հարցում: Ի դեպ, այս հիվանդությունը, որն արագ տարածվել է աշխարհում, պայմանականորեն կարելի է անվանել նաև տնտեսական համաճարակ, որն իր ցնցումների և վնասների առումով չի խնայում ոչ զարգացած, և ոչ զարգացող երկրներին:

Դանդաղել են ոչ միայն ԱՄՆ-ի, այլ նաև համաշխարհային տնտեսության աճի տեմպերը: Եթե 2007թ. գրանցվել էր մոտ 5% տնտեսական աճ, ապա 2008թ. ավարտին այն կազմեց 3,2%: 2009թ. աճի փոխարեն կգրանցվի շուրջ 0,5%-1% անկում: Ինչ վերաբերում է ԱՄՆ-ին, ապա այս երկրի տնտեսությունն, իրոք, անմխիթար վիճակում է գտնվում: Ներկայումս ԱՄՆ-ի պետական պարտքը գերազանցել է 11 տրիլիոն դոլարը, իսկ ռեզերվները հավասարվել են զրոյի: Միակ միջոցը, որքան էլ դա անցանկալի է սղաճի տեսանկյունից, փողի նոր էմիսիան է և պետական պարտատոմսերի թողարկումն ու վաճառքը:

Տնտեսական համաճարակը՝ ձգնաժամը

Մեր համոզմամբ՝ տնտեսական համաճարակի առաջացման հարցում միաժամանակ առկա են տարածքային բոլոր երեք գործոնները:

Գլոբալ առումով ձգնաժամի պատճառների ողջ համալսմբից անհրաժեշտ է առանձնացնել ամենահիմնականները:

Նախ՝ զարգացած երկրները, կոչ անելով զարգացող և անցումային փուլում գտնվող երկրներին ազատականացնել իրենց տնտեսությունները՝ ներառյալ ներքին և արտաքին առևտրի ոլորտները, շատ հաճախ իրենք են կոպտորեն խախտում խաղի կանոնները և պետական հովանավորչությամբ, արտաքին առևտրի լայնածավալ սուբսի-

դավորմամբ անհավասար պայմաններ ստեղծում մրցակցության համար: Ուստի խոսքը ոչ թե ազատ, այլ արդար մրցակցության մասին է: Արդյունքում մեծ հարված է հասցվում մրցունակությանը թե՛ զարգացած եւ թե՛ զարգացող երկրներում, քանի որ զարգացած երկրներում սուբսիդավորված ապրանքները հեռանում են բնական մրցունակությունից եւ չեն կարող գոյատևել առանց պետության աջակցության, իսկ զարգացող երկրներում, ուր պետական բյուջեների սուղ միջոցները թույլ չեն տալիս նման սուբսիդավորում իրականացնել, կորչում են մրցակցային առավելություններն իրացնելու բոլոր հնարավորությունները եւ անկում է ապրում տեղական արտադրությունը: Սա, թերեւս, կարելի է համարել գլոբալ ամենամեծ տնտեսական հակասությունը, որ չէր կարող չհանգեցնել համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի:

Երկրորդ` զարգացող երկրների ապրանքների արհեստական մրցունակության պահպանմանն ուղղվող ֆինանսավորումը կատարվում է աղքատության, սովի եւ սոցիալական այլ խնդիրների հաշվին: Մի կողմից կրճատվում են սոցիալական ծախսերը, մյուս կողմից ավելանում են սուբսիդավորման գումարները: Միայն Եվրամիության անդամ երկրներում մեկ գլուխ կովին բաժին հասնող սուբսիդիաներն ավելին են, քան, ասենք, Ռուսաստանում մեկ գյուղացու միջին տարեկան եկամուտները: Սա է նաեւ պատճառը, որ 1996թ. Հռոմի գագաթաժողովի ժամանակ աշխարհի բոլոր պետությունների (առաջին հերթին` զարգացած) կողմից ստանձնած պարտավորություններն առ այն, որ մինչեւ 2015թ. պետք է աղքատությունն աշխարհում կրճատել առնվազն կիսով չափ, այդպես էլ չեն կատարվում: Ավելին` աղքատների եւ սոված մարդկանց թիվն աշխարհում ոչ թե կրճատվում է, այլ ընդհակառակը` աճում:

**Երրորդ`** սկսած 1964 թվականից, երբ զարգացող երկրների պահանջով հիմնադրվեց եւ սկսեց գործել ՄԱԿ-ի Առեւտրի եւ զարգացման համաժողովը` UNCTAD, օրակարգային հարց դարձավ միջազգային նոր տնտեսակարգի ձեւավորումը: Այդ մասին խոսեց նաեւ Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Գորդոն Բրաունը 2009թ. Դավոսի համաժողովի ընթացքում: Սակայն որեւէ լուրջ տեղաշարժ նույնպես չի արձանագրվում: Իրականում անտեսվում է զարգացող երկրների դերը համաշխարհային տնտեսական գործընթացներում` նրանց մատնելով որոշակի մեկուսացման: Ինչ վերաբերում է նման երկրներին ֆինանսական միջոցների տրամադրմանը, ապա առկա է այն միտումը, որ այդ միջոցներն ուղղվեն հիմնականում սոցիալական բնույթի ծրագրերի ֆինանսավորմանը եւ ոչ երբեք` աջակցելու տեղական արտադրությունների կայացմանն ու զարգացմանը: Բնականաբար, զրկված լինելով պատրաստի արտադրանք ստանալու իրական հնարավորություններից, զարգացող երկրներն, ի վերջո, դառնում են զարգացած աշխարհի հանքահումքային կցորդը: Իսկ սա, իր հերթին, խախտում է բոլոր տնտեսական համա-

մասնությունները եւ, ի վերջո, բերում տնտեսական ծանր հետեւանքների թե գարգացող եւ թե գարգացած երկրների համար:

Տարածաշրջանային մակարդակով ճգնաժամի պատճառները հիմնականում պայմանավորված են տնտեսական ինտեգրման բացակայությամբ կամ դրա թերի բնույթով: Աշխարհի բոլոր մայրցամաքներում տարածաշրջանային ինտեգրման բոլոր փորձերը հանգում են ազատ առետրի գոտու կամ լավագույն դեպքում մաքսային միության ձեւավորմանը: Հյուսիսամերիկյան ազատ առետրի գոտին, իր ստեղծման պահից մինչ օրս չի վերաճել անգամ մաքսային միության: Նույնը կարելի է ասել թե՛ Հարավարեւելյան Ասիայի երկրների տնտեսական ինտեգրման, թե՛ ԱՊՀ, եւ թե՛ Լատինական Ամերիկայի նման գործընթացների վերաբերյալ: Տարածաշրջանային ինտեգրման առումով միակ բացառությունը, թերեւս, Եվրամիությունն է, որը թեւակոխել է տարածաշրջանային ինտեգրման վերջին՝ տնտեսական եւ քաղաքական միության կայացման փուլը: Այդուամենայնիվ, մրցակցության ծավալման առումով այստեղ առկա է որոշակի մեկուսացում արտաքին աշխարհից, որը պայմանավորված է ապրանքների եւ ծառայությունների հանդեպ ԵՄ անդամ երկրների ներսում առաջնահերթ պահանջարկի ձեւավորման եւ այլ երկրներից նման ապրանքներից հրաժարվելու հանրնդհանուր միտումով: Սա, իր հերթին, սահմանափակում է այլ երկրների ԵՄ շուկայում իրենց ապրանքներն ու ծառայություններն իրացնելու հնարավորությունները:

Այսպիսով՝ տարածաշրջանային ինտեգրման հնարավորություններն աշխարհում խիստ սահմանափակ են: Երկրների մեծ մասն այսօր առետրատնտեսական գործընկերներ է որոնում հեռավոր արտերկրում, մինչդեռ որեւէ երկիր չի կարող հավակնել համաշխարհային տնտեսությունում լիարժեք ինտեգրվելուն, եթե նրան չի հաջողվել հասնել տնտեսական ինտեգրման բարձր մակարդակի՝ սեփական տարածաշրջանում:

Միաժամանակ, տարբեր տարածաշրջաններում՝ ներառյալ ԱՊՀ-ն եւ ՄՕՏՀ-ն (Մեծովյան տնտեսական համագործակցություն), ինտեգրման գործընթացները հիմնականում քաղաքականացված են եւ պայմանավորված հիմնական դերակատարների երկկողմ դաշնակցային շահերով: Սա եւս առողջ միտում չի կարող դիտվել եւ հանգեցնում է իրական տնտեսական համագործակցության վիժեցման:

Տեղական շուկայում ճգնաժամի բաղադրիչները առկա էին համաշխարհային տնտեսական աղետից առաջ: Հիմնականում անմրցունակ տնտեսության գոյության պատճառները պետք է որոնել մենաշնորհների առաջացման եւ տնտեսության մեջ դրանց բարձր տեսակարար կշռի մեջ: Կարելու է հաշվի առնել նաեւ ստվերային տնտեսության մակարդակը, որը թույլ չի տալիս հաշվառելի դարձնել ազգային տնտեսությունը եւ իրականացնել համապետական նշանակության ռազմա-

վարական ծրագրեր՝ տնտեսական կողմնորոշիչների բացակայության պայմաններում: Տնտեսական սպառնալիքների շարքում իրենց էական տեղն ունեն նաև կոռուպցիան, ինչպես նաև ֆինանսական, ֆինանսաբանկային, ներդրումային, արդյունաբերական, պարենային, սոցիալական եւ տնտեսական անվտանգության ոլորտների ապահովման մյուս իրական սպառնալիքները: Ընդհանուր առմամբ՝ տեղական շուկայի վրա ազդում են կառավարելի եւ անկառավարելի գործոնները, որոնք պարարտ հող են ստեղծում տնտեսական ճգնաժամի համար: Եթե այս ամենին հավելենք նաև արտահանման համեմատ ներմուծման ծավալների շեշտակի ավելացումն ու առետրային հաշվեկշռի բացասական սալդոյի աննախադեպ աճը, ապա պարզ կդառնա, թե ինչու եւ ինչպես համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամը կարող է ազդել ազգային տնտեսության վրա:

Հարուցիչները

Ինչ վերաբերում է ճգնաժամի հարուցիչներին՝ հիմնահարցային եւ երեւոթային գործոններին, ապա դրանք կարելի է պայմանականորեն դասակարգել հետևյալ կերպ.

- համակարգային
- գաղափարախոսական
- պատասխանատվության
- վստահության:

Ճգնաժամը հստակ ցույց տվեց, որ հիվանդ է ոչ միայն ֆինանսական ենթակառուցյալը, այլև ողջ իմունային համակարգը, որին պետք է ծառայեր ֆինանսական ոլորտը: Տպավորություն է ստեղծվում, որ վերջին տասնամյակներին ոչ թե ֆինանսական համակարգն է ծառայել տնտեսությանը, այլ ընդհակառակը՝ տնտեսությունը ծառայել է ֆինանսական եւ բանակային համակարգերի զարգացմանը: Ավելին՝ ֆինանսական հարաբերությունները ձեռք են բերել որոշակի ինքնուրույնություն, անգամ սկսել են զարգանալ սեփական օրենքներով եւ օրինաչափություններով, ինչն էլ դրանց կտրել է իրական տնտեսությունից եւ ձեւավորել «վիրտուալ տնտեսություն»: Ի վերջո՝ կտրվելով իրականությունից եւ խզելով կապը դրա հետ, ֆինանսների աշխարհն ինքն իրեն դատապարտել է ճգնաժամի եւ ծանր հարված հասցրել ողջ տնտեսական համակարգին՝ արդյունաբերությանը, գյուղատնտեսությանը, շինարարությանը, ծառայությունների ոլորտին եւ այլն: Այսպիսով՝ ակնհայտ է դառնում, որ ճգնաժամն առնչվում է ոչ թե առանձին ֆինանսների ոլորտին, այլ ողջ տնտեսական համակարգին, ուստի կարելի է կոչել **համակարգային ճգնաժամ**:

Գաղափարախոսական կարելի է անվանել ճգնաժամն այն պատճառով, որ հենց այս փուլում առավել ցայտուն կերպով դրսևորվում են

ոչ միայն ազատական տնտեսության արատները, այլև վերջնականապես կարելի է արձանագրել, որ աշխարհում չի մնացել որեւէ երկիր, որն ունենա բացարձակ ազատական տնտեսություն: Անգամ ճգնաժամից շատ առաջ Արեւմուտքի զարգացած արդյունաբերական երկրները շարունակաբար օգտագործում էին տնտեսավարման մեթոդներ, որոնք ավանդաբար բնորոշ են վարչաիրամայական համակարգին: Խոսքը վերաբերում է պլանավորմանը, որն օգտագործվում է ինչպես միկրո մակարդակում, այսինքն՝ առանձին ընկերությունների կտրվածքով, այնպես էլ մեզո եւ մակրո մակարդակներում: Չարգացած երկրների կառավարություններն անգամ կոորդինացնում են պլանները միջպետական մակարդակով: Դրա փայլուն օրինակն այսօր Եվրամիությունն է եւ նրա վարած համակարգված, միասնական տնտեսական քաղաքականությունը:

Ազատական համակարգի հետ մյուս կարեւոր հակասությունը պետական, հանրային սեփականության առկայությունն է եւ դրա ծավալների ավելացումը: Հատկապես ճգնաժամի փուլում ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, այլ երկրների կառավարությունները ակտիվորեն մասնակցում են տնտեսական մրցակցությանը, շուկայական հարաբերություններին եւ մեծ գումարներ են հատկացնում մասնավոր բանկեր եւ արդյունաբերական խոշոր ընկերություններ ձեռք բերելու համար: Արդյունքում ավելանում է հանրային սեփականության տեսակարար կշիռը: Այսպիսով՝ ակնհայտորեն իրեն սպառել է տնտեսագիտության դասական դպրոցի ուսմունքը, համաձայն որի՝ ապրանքների գները որոշվում են շուկայական ուժերի՝ պահանջարկի եւ առաջարկի հիման վրա, եւ որ պետությունը չի կարող միջամտել մրցակցությանը: Ի դեպ, ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը տարբերվում է գաղափարախոսական ճգնաժամից նրանով, որ տնտեսությունը վաղ թե ուշ դուրս է գալու այս փուլից, մինչդեռ *գաղափարախոսական ճգնաժամից* դժվար թե ելք գտնվի եւ հազիվ թե որեւէ երկրում հնարավոր լինի այլևս պահպանել ազատական գաղափարախոսության իմունային համակարգը եւ բացարձակ արժեքները: Պարզ է նաեւ, որ ճգնաժամի փուլը հաղթահարելուց հետո աշխարհում գրեթե ոչ մի երկիր ի վիճակի չի լինի «վայրի կապիտալիզմի» բացարձակ ազատական մեթոդներով ապահովել կայուն զարգացում: Պետության որոշ միջամտությունը շուկայի կարգավորման հարցերում իրեն միշտ զգալ կտա:

Երեւոթային գործոններից չի կարելի անտեսել *պատասխանատվության ճգնաժամը*: Ինչպես ներքին շուկայում, այնպես էլ համաշխարհային տնտեսությունում քիչ չեն տեղական եւ միջազգային ֆինանսատնտեսական կառույցները, որոնցից յուրաքանչյուրը գործել է իր գործառույթների շրջանակում եւ անտեսել խմբային կամ թիմային պատասխանատվությունը: Այլ կերպ ասած՝ ցանկացած երկրի (բացառությամբ Եվրամիության) ֆինանսների նախարարությունը, Կենտրո-

նական բանկը, այլ կառույցներ, ինչպեսև Արժույթի միջազգային հիմնադրամը, Համաշխարհային բանկը եւ այլք փորձել են «հիվանդին» տնտեսությունը, բուժել իրենց նեղ մասնագիտական ուժերի եւ գիտելիքների շրջանակներում՝ թողնելով մնացածը դեպքերի ու միտումների քմահաճույքին: Մահմանափակելով պատասխանատվությունը կամ թողնելով այն միմյանց վրա, իրականում ոչ ոք չի ստանձնել գլխավոր, համընդհանուր պատասխանատուի կամ «գլխավոր բժշկի» դերը: Իրականում այդ դերը վերապահված է ՄԻԱՅՆ պետությանը՝ իր կարգավորիչ եւ վերահսկիչ գործառույթներով, իսկ անկախացումից ի վեր, ըստ էության, վերացրել են նաեւ գլխավոր պատասխանատուի հաստիքը եւ հանդեպ, որ «հիվանդին» ինքն իրեն պետք է բուժի, այսինքն՝ շուկան ինքնակարգավորվող է, եւ արդյունքում վերացել է նաեւ պատասխանատվություն հասկացությունը: Անգամ այնտեղ, որտեղ շրջանառության մեջ է մտցվում ոչ միայն սեփական, այլև համաշխարհային արժույթը՝ հիմնական վարակակիրը, համաճարակի տարածման համար, ըստ էության, ոչ ոք պատասխանատվության չի ենթարկվում: Մինչդեռ համաշխարհային տնտեսության ցանկացած ցնցում կարող է լրջորեն անդրադառնալ ԱՄՆ դոլարի փոխարժեքի վրա, իսկ ԱՄՆ տնտեսության եւ արժույթային համակարգի հետ կապված ցանկացած էական փոփոխություն փոխազդում է համաշխարհային տնտեսությանն ինտեգրված երկրներին:

Միամտություն կլինի մտածել, թե որեւէ մեկը կապաշխարի կամովին եւ կստանձնի այս ամենի պատասխանատվությունը: Պատասխանատվության ձգնաժամի ելքը, մեր համոզմամբ, հակակշիռների եւ զսպումների մեխանիզմի ստեղծումն է համաշխարհային տնտեսությունում եւ անցումը միաբեւեռ աշխարհից դեպի բազմաբեւեռ աշխարհ, որ գլոբալ մակարդակով կիրականացվեն կարգավորիչ եւ վերահսկիչ գործառույթները՝ հիմնական խաղացողների կողմից: Իսկ յուրաքանչյուրի դերը պայմանավորված է իրավունքի եւ պատասխանատվության խելամիտ հարաբերակցությամբ: Բնավ ընդունելի չէ, երբ իրավունքները տրվում են անսահման քանակությամբ, իսկ պատասխանատվությունը կրում է ձեւական բնույթ: Անընդունելի է նաեւ հակառակը՝ չափից ավելի պարտականություններով ծանրաբեռնումը առանց համարժեք իրավունքների, ի վերջո, կարող է հանգեցնել անցանկալի լարվածության: Անպատասխանատու կեցվածքը բուրգի գագաթից կարող է անցնել ամբողջ կառույցներին եւ կաթվածահար անել դրանց արդյունավետ գործունեությունը: Այս վտանգից ապահովագրված չեն ոչ միայն մասնավոր, այլև պետական հատվածներում՝ իրենց տարբեր ենթահամակարգերով: Ֆինանսական ձգնաժամի ներկա փուլում ոմանք կարծես դիտորդի կարգավիճակում են: Անգամ նրանք, ովքեր անմիջական պատասխանատվություն են կրում ստեղծված իրավիճակի համար՝ օրենսդիրն ու գործադիրը իրենց մասով, գործարարն ու սպառողը՝ իրենց:

Մարդկության պատմության տարբեր հատվածներում հենց պատասխանատվության ոչ բավարար գիտակցումը, իսկ երբեմն էլ դրա բացակայությունն է պատճառ դարձել բազմաթիվ հետընթացների եւ ճախողումների, որոնց հետեւանքները վերացնելու համար պահանջվել են տասնամյակներ ու հարյուրամյակներ:

Ի վերջո, նախորդ գործոնների ճգնաժամի պայմաններում անխուսափելի է դառնում նաեւ *վստահության ճգնաժամը*: Տնտեսական ողջ համակարգի հիմքերի սասանման, դասական ազատական գաղափարախոսության հոգեվարքի եւ պատասխանատվության գիտակցության դեֆիցիտի պայմաններում զարմանալի կլիներ, եթե փոխադարձ վստահությունը պահպանվեր բավարար մակարդակում: Ընդամենը՝ վստահությունը փոշիանում է ինչպես առանձին երկրների ներսում՝ բանկերի, ապահովագրական ընկերությունների, այլ կառույցների հանդեպ հաճախորդների, սպառողների տարբեր խմբերի, այնպես էլ կառավարությունների, Կենտրոնական բանկերի հանդեպ քաղաքացիների վստահությունը: Ավելին՝ վստահությունը հազվադեպ է առկա առանձին միջազգային կազմակերպությունների հանդեպ տեղական կառույցների կամ անհատների վերաբերմունքում: Չնչին բացառությամբ՝ իրար չեն վստահում նաեւ տարածաշրջանային մակարդակում, գնալով բարդանում են հարեւանների հետ քաղաքական եւ առետրատնտեսական հարաբերությունները: Դրանք հաճախ միջնորդվում են այլ երկրների կամ կառույցների հետ կապերով, որը երկրորդ պլան է մղում վստահության գործոնը: Արդյունքում տնտեսական համաճարակի փուլում աստիճանաբար թուլանում է վստահությունը տնտեսության առողջացման հարցում դերակատարություն ունեցողների հանդեպ:

Տնտեսության առողջացման ներմուծված եւ ժամկետակ դեղերը

տնտեսական Concillium եւ psychoteraphy

Վերը նշված գործոններն ուղղակիորեն առնչվում են այնպիսի կարեւոր հիմնահարցի, ինչպիսին հիվանդության համար ճիշտ բուժման ընտրությունն է: Իսկ առանց վստահության, ինչպես հայտնի է, քիչ արդյունք կարող է ապահովել այլոց համար անգամ ամենաարդյունավետ համարվող դեղամիջոցը:

Բժշկության մեջ լայն տարածում ունի հոգեբանական գործոնը, եւ շատ դեպքերում բժշկի հանդեպ վստահությունն ու բժշկի կողմից հոգեբանական ներգործությունը կարող են ավելին տալ հիվանդին, քան ամենաարդիական դեղամիջոցները: Նույնը՝ տնտեսության ներսում: Մեր համոզմամբ՝ ճգնաժամից չի կարելի դուրս գալ առանց լավատեսության ու հավատի, ինչպես նաեւ սեփական երկրի իշխանությունների հանդեպ տաճած վստահության: Այլապես այլ երկրներից ներմուծված

դեղամիջոցները (տվյալ դեպքում՝ տնտեսության զարգացման տարբեր մոդելները) չեն կարող տալ ակնկալվող արդյունքը: Հատկապես, երբ դրանց մի մասն ուղղակի ժամկետանց է, իսկ մյուս մասը պարունակում է կողմնակի ազդեցություններ (side effects), այսինքն՝ բուժելով հիվանդության մի տեսակը, կարող են առաջացնել միանգամից մի քանի այլ հիվանդություններ եւ բացասաբար անդրադառնալ օրգանիզմի տարբեր մասերի (մեր դեպքում տնտեսության տարբեր ճյուղերի) վրա:

Մեր համոզմամբ՝ բոլորովին հիմնավոր չէ տարբեր հիվանդների համեմատությունը, ասել է թե՛ **ներկայիս ձգնաժամի** համեմատությունը 1929-1933թթ. համաշխարհային տնտեսությանը համակաճ **Մեծ դեպրեսիայի** հետ, առավել եւս այս երկու հիվանդությունների բուժման նմանությունների կամ գուցահեռների ներկայացումը: Նախ՝ այն պատճառով, որ տարբեր են ձգնաժամի առաջացման գործոնները: Եթե ներկայումս ամեն ինչ սկսեց հիփոթեկային եւ, ընդհանուր առմամբ, ֆինանսական շուկայից, ապա 1929-1933թթ. դեպրեսիայի պատճառները հիմնականում տնտեսական էին (արդյունաբերական ապրանքների գերարտադրություն, պահանջարկի հանդեպ առաջարկի գերազանցում, ֆերմերային տնտեսությունների կազմալուծում եւ այլն): Երկրորդ՝ քսաներորդ դարի առաջին կեսին համաշխարհային տնտեսության ներսում չկար եւ չէր կարող լինել ազգային տնտեսությունների միջեւ փոխկապակցվածության այնպիսի մակարդակ, ինչպես քսանմեկերորդ դարի սկզբին, ուստի եւ տնտեսական ձգնաժամն այդքան սրընթաց չէր կարող տարածվել բոլոր երկրներով եւ ունենալ նույն խորությունը: Չպետք է մոռանալ, որ կային երկրներ, որոնք առանձնապես մեծ վնասներ չեն կրել 1929-1933թթ. դեպրեսիայի արդյունքում, ինչը չի կարելի ասել ներկայիս ձգնաժամի մասին: Երրորդ՝ 1929-1933թթ. դեպրեսիայի ժամանակ համաշխարհային հիմնական արժույթը ոսկին էր եւ մասամբ՝ բրիտանական ֆունտը, իսկ այսօր ոսկին դուրս է մղված միջազգային հաշվարկներից, իսկ այդ դերում հիմնականում ԱՄՆ դոլարն է, իսկ մասամբ՝ ԵՄ միասնական արժույթը: Չորրորդ՝ 1929-1933թթ. դեպրեսիայի տարիներին բոլոր երկրներում գործում էին ֆիքսված փոխարժեքները, իսկ այսօր գերազանցապես կիրառում են լողացող փոխարժեքներ: Հինգերորդ՝ 1929-1933թթ. դեպրեսիայի տարիներին աշխարհը քաղաքական առումով երկբեւեռ էր, ուստի կային որոշակի հակակշիռներ, իսկ ներկայումս ձգնաժամը զարգանում է միաբեւեռ աշխարհում եւ իրական հակակշիռներ դեռեւս ձեւավորված չեն: Վեցերորդ՝ զարգացման առումով առաջատար երկրներին բնորոշում էր անցումը ագրարային ուղղվածությունից դեպի ագրարային-ինդուստրիալ եւ ինդուստրիալ ուղղվածության, իսկ այսօր զարգացած երկրները հիմնականում բնութագրվում են որպես հետինդուստրիալ եւ ծառայությունների ուղղվածության սպառողական հասարակություններ: Տարբերությունների շարքը կարելի է շարունակել՝ հիմնավորելու այն իրողությունը, որ եթե

տարբերություններ կան հիվանդությունների ախտանշաններում, ապա դրանց բուժումը եւս չի կարող նույնը լինել: Կարելի է նշել նաեւ, որ համաշխարհային եւ ազգային տնտեսությունների առողջացման գործում ակնկալիքները հիմնական դերակատարներից եւս չեն կարող նույնը լինել, քանի որ Արժույթի միջազգային հիմնադրամը եւ Համաշխարհային բանկը, որոնք ստեղծվեցին հայտնի տնտեսագետ Ջոն Մեյնարդ Քեյնսի առաջարկած մոդելներով, այլեւս ի վիճակի չեն կատարել նույն գործառնությունները, ինչի համար իրականում կյանքի էին կոչվել: Բացի վերը նշված պատճառներից եւ բացի այն իրողությունից, որ դրանք վերջին տասնամյակներին հիմնականում սպասարկել են զարգացած երկրների շահերը: Չկա, օրինակ, մի հետխորհրդային երկիր, որտեղ դրանց մոդելները հաջողություն բերեն ազգային տնտեսություններին կամ հենց հիշյալ կառույցներին: Այլ խոսքով ասած՝ այս երկու ֆինանսատնտեսական «հիվանդանոցները» հիմնականում սպասարկել են էլիտար հիվանդների, ինչը տեսադաշտից դուրս է թողել աղքատներին, որոնց պատած հիվանդությունները չբուժվելով՝ հետագայում կրել են համատարած բնույթ, վերածվել համաճարակների եւ ստիպել միջազգային այս «կլինիկաներին» փոխել բուժսպասարկման ներկա ռազմավարությունը: Դրա մասին է խոսում նաեւ այն փաստը, որ վերջին տարիներին այս երկու միջազգային կառույցներն իրենց իսկ գործունեության անհաջողությունների շրջանից փորձում են դուրս գալ համատեղ՝ պարբերաբար գումարելով միացյալ համաժողովներ՝ ընդհանուր մտահոգությունների օրակարգերով: Ի հայտ են եկել տարածաշրջանային եւ միջազգային նոր դերակատարներ, որոնց հետ հին կառույցները ստիպված կլինեն հաշվի նստել:

Ազգային տնտեսության իմունային համակարգը

Կարիք կա նաեւ դիտարկել ճգնաժամի հնարավոր ազդեցությունները Հայաստանի տնտեսության վրա այսօր եւ տեսանելի հեռանկարում: Մի բան պարզ է, որ Հայաստանը չի գտնվում տնտեսական համաճարակի (ճգնաժամի) էպիկենտրոնում միանգամից մի քանի պատճառով: Նախ՝ չնայած օրենսդրական եւ նորմատիվային անհրաժեշտ փաստաթղթերի առկայությանը, առայժմ Հայաստանում չի ձեւավորվել եւ չի գործում արժեթղթերի շուկան: Ֆինանսական շուկան հիմնականում ներկայացված է բանկերի եւ ապահովագրական ընկերությունների տեսքով: Մյուս բաղադրիչները կայացման փուլում են: Այս ամենը Հայաստանին թույլ չի տալիս լիարժեք ինտեգրվելու միջազգային ֆինանսական շուկային եւ իր վրա կրելու դրա դրական կամ բացասական ազդեցությունները տնտեսության զարգացման տարբեր փուլերում: Երկրորդ՝ հանրապետության տնտեսությունն այսօր վերականգնման եւ կառուցվածքի ձեւավորման գործընթացների մեջ է եւ, բնականաբար, չի

կարող ունենալ ակնկալվող մրցունակության մակարդակը եւ ինտեգրվել համաշխարհային շուկային: Երրորդ՝ սպասվող ազդեցությունները կարող են լինել միջնորդված. ներմուծվող ապրանքների գների տատանումների տեսքով, հիփոթեկային շուկայում կատարվող օտարերկրյա ներդրումների կրճատման առումով, բանկային համակարգում կանոնադրական կապիտալի օտարերկրյա մասնաբաժինների կրած ազդեցություններով եւ վերը նշվածից ածանցյալ այլ գործոններով: Այս ամենով հանդերձ, առկա են բացասական հետեւանքներ՝ սկսած համաշխարհային շուկայում պղնձի գների անկմամբ պայմանավորված Հայաստանի լեռնամետալուրգիական արդյունաբերության ծավալների կրճատումից եւ վերջացրած արտերկրից ստացվող տրանսֆերտների նվազումով:

Տնտեսական համաճարակի դասերը

Չնայած բոլոր երկրների ջանքերին, հիվանդությունը կարող է երկար տևել: Դասերի մասին սովորաբար խոսվում է ձգնաժամը հաղթահարելուց հետո, սակայն անգամ այսօր նկատվում են օրինաչափություններ, որոնց արժե անդրադառնալ: Նախ, ներկայիս ձգնաժամի գոյություն ունեցող բնական եւ արհեստական, կամ այլ խոսքով ասած՝ օբյեկտիվ եւ սուբյեկտիվ պատճառների մասին:

Մոտ մեկ տասնամյակ տեւած տնտեսական վերելքից հետո Իրաքյան պատերազմի սկզբին՝ 2003թ., նկատվեցին լճացման եւ ձգնաժամի առաջին նախանշանները, որոնք հիմնականում պայմանավորված էին ռազմական ծախսերի կտրուկ ավելացմամբ, տնտեսության իրական հատվածի զարգացման տեմպերի կրճատմամբ եւ արտաքին առևտրի բացասական սալդոյի աճով: Այս միտումները շարունակվեցին նաեւ հետագա տարիներին, սակայն պետության միջամտությունը հանգեցրեց նրան, որ իր բնական ընթացքով վերելքից դեպի լճացում, հետո՝ դեպի ձգնաժամ թեւակոխելու փոխարեն արհեստական ազդակներով սկսվեց «տնտեսական վերակենդանացումը», որն արտահայտվեց «էժան դոլարի» քաղաքականությամբ ամերիկյան տնտեսության մրցունակության բարձրացման փորձերում: Մյուս կողմից՝ կարելու է նկատել, որ նույն ժամանակահատվածում շարունակվում էր ԱՄՆ դոլարի եւ Եվրամիության միասնական նոր շրջանավորող արժույթի՝ եվրոյի միջև սուր մրցակցությունը: Այս պայմաններում եվրոյի նկատմամբ դոլարի փոխարժեքի արհեստական իջեցումն ունեցավ երկակի ազդեցություն: Նախ իջան դոլարով արտահայտված ապրանքների եւ ծառայությունների գները, որն ավելացրեց դրանց նկատմամբ գոյություն ունեցող պահանջարկը, հետեւաբար նաեւ՝ արտահանման ծավալները ԱՄՆ-ից, որն էլ զգալիորեն բարելավեց ԱՄՆ-ի արտաքին առևտրային հաշվեկշիռը: Դրա հետեւանքով բարձրացան եվրոյով արտահայտված

Եվրամիության անդամ երկրների ապրանքների եւ ծառայությունների գները, ինչը զգալի վնաս հասցրեց Եվրամիության անդամ երկրների արտաքին առետրին՝ կրճատելով արտադրության ծավալները եւ ավելացնելով գործազրկության մակարդակը:

Այս ամենին զուգահեռ, տնտեսության արտաքին խթանիչները հանգեցրին նրան, որ ավելի սրընթաց տեմպեր հաղորդելով տնտեսության զարգացմանը, գրեթե անխուսափելի դարձրին տնտեսության նույնքան սրընթաց անկումը: Սովորաբար պետության դերն այս փուլում դրսևորվում է տնտեսության աճի տեմպերի հնարավոր դանդաղեցմանն ուղղված վարկային տոկոսադրույքների բարձրացման եւ ավանդների դիմաց առաջարկվող տոկոսադրույքների իջեցման եւ նման այլ քայլերով՝ նպատակ ունենալով հնարավորինս մեղմել նաև վերելքին հաջորդող լճացման եւ ճգնաժամի արագությունն ու դրանց վնասները: Հակառակ վերը նշված տրամաբանության, պետությունը սկսեց ոչ թե զսպել սղաճը, այլ դուլարի նոր զանգված շրջանառության մեջ մտցնելով, խթանեց դուլարի հետագա արժեզրկումը՝ այդ արժույթի տնտեսապես չարդարացված առաջարկի չափերով: Դուլարի մեծ զանգվածները հիփոթեկային եւ այլ վարկերի տեսքով բանկերը տվեցին դրանց կարիքն ունեցողներին՝ գրեթե անարգել: Արդյունքում վարձով ապրող ամերիկաբնակների մի զգալի մասն այսօր արդեն ապրում է պարտքով, դրանով իսկ սնանկացնելով ֆինանսական մի շարք հաստատություններ: Իսկ երբ մոտեցան մարման ժամկետները, պարզվեց, որ խախտվել է վարկի կարետրագույն սկզբունքներից մեկը՝ վերադարձելիությունը, եւ տնտեսությունն իր վրա զգաց առաջին ծանր հարվածները բորսաներում: Գործընթացն այսօր վերահսկողությունից դուրս է գտնվում եւ չնայած 2008թ. նոյեմբերին ԱՄՆ հանրապետական վարչակազմի հաստատած 700 մլրդ դուլար արժողությամբ եւ 2009թ. փետրվարին դեմոկրատների կողմից իրականացվող 787 մլրդ դուլար արժողությամբ Փրկության ծրագրերին, ԱՄՆ տնտեսության առողջացման դիպաշարերը, մեր համոզմամբ, խիստ վտանգված են: Դրանք կարող են ընդհանրապես ոչ մի արդյունք չբերել նաև այն պատճառով, որ ծրագրվում է տնտեսությունը հանել ճգնաժամից ոչ թե բնական, այլ արհեստական գործոնների եւ խթանիչների հաշվին:

Ճգնաժամի առաջին դասը, թերեւս, այն է, որ տնտեսությունը պետք է զարգանա ոչ թե արհեստական խթանիչներով, այլ բնականորեն, ասել է թե՛ ՀՆԱ-ի առանցքը կազմող տնտեսությունների բնականոն զարգացման հաշվին եւ ոչ՝ ֆինանսական շուկայի իրական հատվածից կտրված ինքնուրույն զարգացումներով:

Երկրորդ՝ պետության կարգավորիչ եւ վերահսկիչ գործառնությունները կարող են դրական ներգործություն ունենալ միայն կարճ ժամանակահատվածում, ավելի երկար պետական միջամտությունը կարող է հանգեցնել տնտեսական եւ ֆինանսական ծանր հետեւանքների:

Երրորդ՝ ինչպես դա ակնհայտ դարձավ մեկ տասնամյակ առաջ Արգենտինայում տեղ գտած ֆինանսական ճգնաժամից, ֆինանսական վերնախավը պետք է փորձի սպասարկել ոչ այնքան քաղաքական վերնախավի շահերը, որքան ծառայի տնտեսության իրական հատվածի իրական զարգացմանը՝ մասնավորապես սերտորեն համագործակցելով արդյունաբերական վերնախավի հետ, եւ ճանապարհ հարթի փոքր բիզնեսի աշխուժացման համար:

Չորրորդ՝ համաշխարհային ճգնաժամի կործանարար հետեւանքներից խուսափելու նպատակով Հայաստանը պետք է նպատակ դնի վերացնելու տնտեսական կախվածությունը մեկ-երկու երկրից եւ փորձի բազմազանեցնել իր թե՛ առեւտրատնտեսական կապերը, թե՛ արտաքին ներդրումների աղբյուրները:

Հինգերորդ՝ Հայաստանը պետք է հնարավորինս կրճատի ներկայիս կախվածությունը ներմուծումից (ներմուծման ծավալները երեք եւ ավելի անգամ գերազանցում են արտահանման ծավալները): Սա թույլ կտա կրճատել կախվածությունը համաշխարհային շուկայի կողմից պարտադրվող ցնցումներից:

Վեցերորդ՝ համաշխարհային ճգնաժամի ներկա փուլում պետք է ձգտել առավելագույն օգուտներ քաղել սպրանքների եւ ծառայությունների այն գներից, որոնք առավել նպաստավոր են երկրի տնտեսության համար:

Հնարավոր օգուտները

Այդ իմաստով կարելու է անցում կատարել տեղի ունեցած երեւոյթներին արձագանքելու (այլ խոսքով՝ ռե-ակտիվ) քաղաքականությունից դեպի ավելի նախաձեռնողական, նախահարձակ տնտեսական քաղաքականության (այլ խոսքով՝ պրո-ակտիվ), որը թույլ կտա ոչ թե հարկադրված լինել պաշտպանվելու վնասներից, այլ անգամ փորձել օգուտներ քաղել երկրի հետագա զարգացման համար: Բժշկության մեջ սա կոչվում է կանխարգելիչ, պրոֆիլակտիկ մոտեցում: Այս իմաստով նպատակահարմար է ոչ թե մեկ, այլ մի քանի դիպաշարերի մշակում, ինչը թույլ կտա որոշ պարագաներում անկանխատեսելի զարգացումների դեպքում պետական քաղաքականության զինանոցում ունենալ պատրաստի մոտեցումներ՝ դիմակայելու մեկ դիպաշարի ձախողման հետեւանքներին: Հիշեցնենք, որ տնտեսական ճգնաժամն առաջին հերթին եւ ավելի ուժգին հարվածելով համաշխարհային տնտեսությանն ու դրա ֆինանսական շուկաներին լավագույնս ինտեգրված երկրներին, հանգեցնում է այդ երկրների տնտեսությունների մրցունակության կտրուկ անկման, ուստի եւ մրցակցային դիրքերի թուլացման: Չարգացող երկրներն այս պարագայում իրենց մրցակից զարգացած երկրներից ճգնաժամի փուլում կարող են ավելի նպաստավոր գներով ձեռք բերել այն

տեխնոլոգիաներն ու արդիական սարքավորումները, որոնք այլապես տնտեսական աշխուժացման եւ վերելքի փուլերում գրեթե անհնար է: Սա նաեւ այն պատճառով, որ ոչ միշտ են զարգացած երկրները պատրաստ վաճառել նման սարքավորումներ՝ իրենց հավանական մրցակիցներին: Ճգնաժամից այս կարեւոր հանգամանքով օգտվելու համար պարզվում է՝ բավարար չէ նպաստավոր գնով արդիական սարքավորումներ ձեռք բերելը: Չնոռանանք, որ դրանք պետք է նաեւ մաքսային օրենքներով եւ ընդունված որոշումներով մաքսազերծել-ներմուծել, որն ինքնին բավական ծախսատար գործընթաց է: Անհրաժեշտ է գոնե այս փուլում վերանայել մաքսային քաղաքականությունը եւ ամենից առաջ իջեցնել սարքավորումների ու արդիական այլ տեխնոլոգիաների համար սահմանված մաքսատուրքերը՝ խթանելու համար դրանց մուտքն ու կիրառումը հանրապետությունում: Մեր համոզմամբ՝ կարեւոր է արտադրության հիշյալ միջոցները մաքսազերծել ոչ թե շուկայական արժեքով, այլ փաստացի ձեռք բերված invoice-ի հիման վրա: Ի դեպ, շուկայական արժեքի մասին: Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի հետեւանքով ոչ միայն սարքավորումների, այլեւ մի շարք սպառողական ապրանքների գները կտրուկ նվազել են, իսկ մաքսազերծման համար դրանց կիրառվող արժեքները մնում են բարձր՝ այսպիսով թույլ չտալով սպառողին օգտվել ճգնաժամի ընձեռած հնարավորություններից: Հետեւաբար, դրանց մաքսային արժեքները պետք է վերահաշվարկվեն: Այս փուլում պետությունն ինքը կարող է ձեռք բերել սպառողական ապրանքների մեծ խմբաքանակներ ոչ միայն այն պատճառով, որ դրանք ձեռնտու լինեն սպառողների լայն շրջանակների համար եւ գները պահել խիստ վերահսկողության տակ՝ զերծ մնալով շուկայում մենաշնորհային բարձր գների ձեւավորումից: Նպաստավոր իրավիճակ է ստեղծվել նաեւ կառավարության համար՝ համալրելու եւ ավելացնելու պետական պաշարամիջոցները հացամթերքի, նավթամթերքի եւ այլ կարեւորագույն ապրանքների գծով: Ըստ որում, այդ գործը պետք է հանձնարարել ոչ թե մասնավոր ընկերությունների ու միջնորդների, այլ արտադրողից՝ անմիջական գնումների միջոցով:

Տնտեսական ապաքինում եւ ստողջ ապրելակերպ
Նոր տնտեսական քաղաքականության ուղիագծերն ու լոկոմոտիվները

Ինչպես հայտնի է, ճգնաժամը նաեւ շանս է՝ վերադիրքավորվելու եւ դուրս գալու ստեղծված իրավիճակից ավելի մրցունակ տնտեսությամբ: Սա, իր հերթին, ենթադրում է ոչ միայն առանձին միջոցառումների, այլեւ որակապես նոր տնտեսական քաղաքականության իրականացում: Ըստ որում, անհրաժեշտություն է առաջանում տարանջատել իրական եւ թվացյալ զարգացման միտում բնութագրող գործընթացները: Մասնավորապես՝

- արտաքին առևտրային ապրանքաշրջանառության ավելացումը դեռ չի նշանակում մրցունակության բարձր մակարդակ եւ արտահանման ավելացում. այն կարող է ավելանալ ներմուծման աճի հաշվին եւ ավելացնել արտաքին առևտրի պակասուրդը,

- ներմուծման փոխարինման քաղաքականությունը դեռեւս չի նշանակում արտահանման խթանման քաղաքականություն, որը թույլ է տալիս առևտրային միսիաներով, գործարար համաժողովներով, արտոնյալ վարկավորմամբ եւ արժույթային արդյունավետ քաղաքականությամբ խթանել երկրի արտահանման կարողությունը,

- տնտեսական մրցակցության աջակցությունը չի կարող նույնացվել հակամենաշնորհային պայքարի հետ, որը վերջ կդնի կլանների կողմից գների վերաբերյալ հանցավոր համաձայնություններին, որից տուժում են թե՛ բարեխիղճ ձեռներեցները եւ թե՛ սպառողներն ու տնտեսության մրցունակությունը ընդհանրապես,

- նոր աշխատատեղերի ստեղծումը դեռ չի նշանակում գործազրկության կրճատում եւ տնտեսության զարգացում, քանի որ միաժամանակ կարող են կրճատվել աշխատատեղեր տնտեսության այլ ոլորտներում,

- ներդրումների առկայությունը կարող է պայմանավորված լինել քաղաքականացված արտաքին ներդրումներով եւ դեռ չի նշանակում ներքին ներդրումների աճ եւ վստահության ձեւավորում:

Այս տարբերությունները նկատելով, անհրաժեշտ է մշակել ազգային տնտեսության առանձնահատկություններից բխող տնտեսական դեղատոմսեր եւ «բուժումը» սկսել այնտեղից, որտեղից սկիզբ է առել հիվանդությունը, եւ բարձրացնել տնտեսական օրգանիզմի դիմադրողականությունը, ինչը նշանակում է.

1. ծավալում եւ նպատակային ներդրումներ կատարել մարդկային կապիտալի մեջ,
2. արտոնյալ պայմաններ ստեղծել ինովացիաների եւ նոր տեխնոլոգիաների զարգացման ու դրանց կիրառման համար,
3. ըստ ամենայնի աշխուժացնել փոքր եւ միջին ձեռներեցությունը հանրապետությունում,
4. պետական աջակցությամբ խթանել բնակարանային եւ արտադրական շինարարության ոլորտը,
5. արտոնյալ վարկեր տրամադրելիս առաջնահերթություն սահմանել կառուցվածքատեղծ արտադրությունների եւ այլ գործարար ծրագրերի համար, որոնց իրականացնողներն առավել կենսունակ ու մրցունակ են եւ իրենց ետեւից լոկոմոտիվի պես կարող են շարժել-տանել նաեւ մյուսներին,
6. պետության նախաձեռնությամբ զարկ տալ հանրային աշխատանքներին՝ հատկապես ենթակառուցվածքների զարգացման ասպարեզում,

7. մատչելի պայմաններով սկսել հիփոթեկային վարկավորում, որը դրականորեն կներազդի ընդհանուր տնտեսության առողջացման վրա,

8. կոշտ հարկային վարչարարության փոխարեն անցում դեպի ճկուն հարկային քաղաքականություն՝ աստիճանաբար անցում կատարելով նաեւ դեպի հարկային շրջանայնացում՝ հանրապետության ողջ տարածքով մեկ, ուր գործարարության խթանման նպատակով յուրաքանչյուր մարզի եւ բնակավայրի համար կսահմանվեն Երեսանի ու նրա ազդուներացիայից տարբեր հարկային դրույքաչափեր,

9. ձեւավորել ազատ տնտեսական գոտիներ,

10. իրականացնել տարբերակված մաքսային քաղաքականություն, որն ուղղված կլինի նոր սարքավորումների, նոր տեխնոլոգիաների ներմուծման խթանմանը, հետեւաբար նաեւ՝ տեղական արտադրության մրցունակության բարձրացմանը,

11. անցում կատարել դեպի ցածր վարկերի տրամադրման նպատակային քաղաքականություն՝ խթանելու գործարար աշխուժությունը,

12. անցնել «էժան» դրամի քաղաքականության, որը դրականորեն կանդրադառնա տնտեսության տարբեր ճյուղերի (մասնավորապես տեղեկատվական տեխնոլոգիաների, զբոսաշրջության, այլ ոլորտների) մրցունակության բարձրացմանը եւ կարող է հանգեցնել առեւտրային հաշվեկշռի բացասական սալդոյի կրճատմանը:

Այս ամենը կարող է թույլ տալ խուսափել այն սխալներից, որոնք եղան 1998թ. ասիական, ապա եւ՝ ռուսական ֆինանսական ճգնաժամի շրջանում, եւ առավելագույնս օգուտներ քաղել ստեղծված իրավիճակից: Այս ամենից հետո կարելի է կանխարգելիչ միջոցառումների իրականացումը, տնտեսական առումով առողջ կենսակերպի արմատավորումը, որն առանձին վերլուծության առարկա է: Այդուհանդերձ, կանխարգելիչ մոտեցումներով միայն կարելի է առողջացնել տնտեսական միջավայրը, այլապես լավագույն դեղամիջոցներն ընդունելուց հետո վարակված միջավայրում երկար գոյատևելն անհնար է կդառնա:

Հիվանդության կանխարգելում եւ սոցիալական բաղադրիչի կարելիություն

սոցիալական շուկայական տնտեսություն

Այս իրավիճակում մեզ համար կարելի է խնդիրներն են ոչ միայն տնտեսության վրա ֆինանսական ճգնաժամի հետեւանքների վերացումը, այլեւ առաջացած սոցիալական խնդիրների ժամանակին եւ արդյունավետ լուծումները: Տեղի է ունեցել նաեւ աշխատատեղերի որոշակի կրճատում, որին ավելացել է արտագնա աշխատանքից վերադարձածների՝ աշխատանք գտնելու մտահոգությունը: Սոցիալական վիճակի վրա իր ազդեցությունն ունեցավ դրամի արժեզրկումը:

Իսկ դա ուղղակիորեն առնչվում է մարդկանց գնողունակության մակարդակին, հատկապես 2009թ. մարտի 3-ին դրամի 30% արժեզրկումից հետո ապրիլի 1-ին գազի, էլեկտրաէներգիայի, ջրի սակագների բարձրացումները եւս առնչվում են նույն խնդրին: Կարելի է գնահատել իրատեսությունն եւ հստակ պատկերացում կազմել հասարակության սոցիալապես առավել խոցելի խմբերի վերաբերյալ եւ փոխհատուցել այն վնասները, որ այդ ընտանիքները կարող են ունենալ այս ամենի հետեւանքով: Իհարկե, մի ճանապարհն այն է, որ պետությունը փորձի սակագների բարձրացման արդյունքում վնասները փոխհատուցելու նպատակով՝ սուբսիդավորման ճանապարհով օգնել գնողունակության ցածր մակարդակում հայտնված մարդկանց: Կարելի է մտածել նպաստները, կենսաթոշակներն ու աշխատավարձերը բարձրացնելու մասին: Սակայն մեզ համար ավելի կարելի է ստեղծել այնպիսի միջավայր, որը կնպաստի տեղական եւ օտարերկրյա ներդրումների աճին, դրանով պայմանավորված նաեւ նոր աշխատատեղերի ստեղծմանը: Հայ մարդը միշտ էլ իր ստեղծագործ աշխատանքով է հոգացել իր կենսական կարիքները: Այսօր էլ պետք է օգնել մարդուն՝ իր գիտելիքների եւ հմտությունների համապատասխան աշխատանք գտնելու եւ բարձրացնելու իր ընտանիքի կենսամակարդակը: Մեր համոզմամբ՝ միայն համակարգված գործողությունների շնորհիվ կհաջողվի թոթափել համաշխարհային ձգնաժամի մեզ հարկադրված բեռը:

Ընդհանուր առմամբ՝ վերը նշված եւ դրանցից ածանցյալ այլ միջոցառումների իրականացման պարագայում հնարավոր է համեմատաբար տեսանելի ապագայում զսպել ձգնաժամային ռիսկերը եւ երկրի տնտեսության համար ապահովել աշխուժացման միտումներ: Մի բան ակնհայտ է, Հայաստանը կարող է եւ պետք է ավելի շուտ եւ ավելի նպաստավոր դիրքավորված փորձի դուրս գալ ֆինանսական ձգնաժամից, քան ավելի մեծ տնտեսություն ունեցող եւ համադրելի մակարդակներում գտնվող երկրները:

Այսօր ավելի քան երբեք Հայաստանը կարիք ունի ձեւավորելու սոցիալական շուկայական տնտեսություն, որը, մեր համոզմամբ, այլընտրանք չունի: Այնպիսի տնտեսության, ուր բարեփոխումների կենտրոնում կլինի մարդն՝ իր հոգսերով ու իրավունքներով: Այլապես ֆինանսական ձգնաժամից դուրս գալու բոլոր փորձերը դատապարտված են ձախողման: Մասնավորապես, եթե այսօր հայկական դրամի փոխարժեքի անկման հետեւանքով տեղ գտած ապրանքների գների բարձրացումը, որն ուղեկցվելու է գազի, էլեկտրաէներգիայի եւ ջրի սակագների թանկացմամբ, չստանա համարժեք փոխհատուցում՝ հատկապես սոցիալապես անապահով խավի համար, ապա կարող է ստեղծվել սոցիալական անցանկալի լարվածություն, որն ավելի կարող է բարդացնել իրավիճակը: Ավելին՝ ազգաբնակչության գնողունակության պահպանման նպատակով անհրաժեշտ է ոչ թե կրճատել (հինչպես անհարկի

պնդում են ոմանք), այլ ավելացնել պետբյուջեի ծախսային մասը, մասնավորապես իրականացնել աշխատավարձի ինդեքսավորում՝ նվազագույն մակարդակը 30 հազար դրամից բարձրացնելով առնվազն 40 հազարի: Նույնը վերաբերում է կենսաթոշակներին և տարբեր նպաստներին: Իսկ նման պարագայում առաջացող պետբյուջեի պակասուրդը հնարավոր է ծածկել ինչպես ներքին աղբյուրների (պետական պարտատոմսերի թողարկման), այնպես էլ միջազգային ֆինանսական կառույցներից արդեն իսկ ակնկալվող փոխառու միջոցների հաշվին:

Ջոյա Թադեոսյան *Տնտեսագիտության դոկտոր, դոցենտ*

Գիանա Գալոյան *Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ*

« Արևելյան Եվրոպայի երկրների միջև առևտրային կապերի օրինաչափություններն ու դրանց ընդլայնման հիմնական խոչընդոտները

Արևելյան Եվրոպայի երկրների փոխադարձ առևտրի վերլուծությունը

Չարգացող երկրների շրջանակներում համագործակցության գաղափարը ծագել է արեւմտաեվրոպական տնտեսական սերտաճման կամ, ինչպես ընդունված է ասել, ինտեգրման հաջողությունների համատեքստում: Սակայն, եթե Արեւմտյան Եվրոպայի երկրների համագործակցությունը տնտեսական աճի բարձր տեմպեր ունեցող երկրների փոխլրացման համաձայնություն է, ապա զարգացող երկրների համար ինտեգրումը արտադրողական ուժերի զարգացման ցածր մակարդակը հաղթահարելու, ներքին շուկայում զարգացած երկրների մրցակցությանը դիմակայելու, համաշխարհային շուկայում իրենց դիրքերն ամրապնդելու ձգտում է:

Չարգացող երկրների տնտեսական սերտաճումը չի կարելի համարել երկրների միջև անընդհատ խորացող տնտեսական կապերի օրենադրական, հարկային, սոցիալական ոլորտների միջպետական կոորդինացման գործընթաց: Այսօր զարգացող երկրների տնտեսական համագործակցությունը կարելի է գնահատել որպես ինտեգրացիոն գործընթացների նախապատրաստական աստիճան: Համագործակցության շարժիչ ուժը ազգային տնտեսական ներուճակության իրական առավելությունների միավորման օգտագործումն է, տնտեսական կյանքի միջազգայնացումն ու հատկապես առևտրային կապերի արգասավորումը, իսկ վերջնական նպատակը լայնածավալ տնտեսական տարածքի ձեւավորման պայմաններում ազգային տնտեսությունների արդիականացումն է: Միեւնոյն ժամանակ զարգացող երկրների համագործակցության նպատակը տնտեսական աճի համար բարենպաստ պայմանների ձեւավորումն է (ավելի տարողունակ ներքին շուկան տնտեսության արդիականացման ու կառուցվածքային վերափոխումների հաջողության կարելու պայման է), որին կարելի է հասնել համատեղ գործելու դեպքում:

Զարգացող երկրների ինտեգրացիան ավելի շուտ մասնակից պետությունների տնտեսական քաղաքականության համաձայնեցում է, քան տնտեսական փոխկապվածության եւ փոխլրացման առարկայական գործընթաց: Այսպես, Կենտրոնական եւ Արեւելյան Եվրոպայի (ԿԱԵ) երկրների ինտեգրումը Եվրամիությանը (ԵՄ), որն ուղեկցվեց ներտարածաշրջանային առևտրի ազատականացմամբ եւ լայնածավալ տնտեսական տարածքի ստեղծմամբ, թույլ տվեց խթանել մասնակից պետությունների ներմուծմանը փոխարինող արտադրությունների զարգացումն ու արդյունաբերական ձեռնարկությունների թվի ավելացումը: Այդ ճանապարհով բացառապես բավարարվում էին ներքին շուկայի պահանջմունքները, որի շնորհիվ էլ ներտարածաշրջանային ապրանքաշրջանառությունը բավականին աճեց: Ինչ վերաբերում է տնտեսական միությանը, ապա դա ստեղծվեց այն ժամանակ, երբ երկրների փոխադարձ առևտրի տեսակարար կշիռը գերազանցեց սեփական ապրանքաշրջանառության ծավալը:

Սույն վերլուծության հիմնական նպատակն է տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման գործընթացների ռազմավարության եւ այդ ուղղությամբ դիտարկվող, տարածաշրջանում առկա տնտեսական ինտեգրման նախադրյալների վերլուծության հիման վրա մշակել ՀՀ եւ ԿԱԵ տնտեսական համագործակցության համեմատաբար արդյունավետ տիպոլիզացիան, որը կարող է առավելագույնս նպաստել ՀՀ տնտեսական առաջընթացին, դառնալ ապագա զարգացումների հիմնական ուղենիշը:

Նշված նպատակի իրացումը գործնական հիմքերի վրա փոխադրելու, տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման գործընթացներին Հայաստանի մասնակցությունն աշխուժացնելու նկատառումներով հետազոտության մեջ խնդիր է դրվել վերլուծել ՀՀ եւ ԿԱԵ երկրների առևտրային հարաբերությունները, բացահայտել դրանց թերություններն ու առավելությունները, համագործակցության առավել նախընտրելի ոլորտները եւ այն ուղիները, որոնք էապես կխթանեն ՀՀ տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման գործընթացները:

Սակայն մինչ հետազոտության բուն թեմային անցնելը, հարկ ենք համարում նախ ուսումնասիրել ԿԱԵ երկրների փոխադարձ առևտրի ծավալները ԵՄ անդամ դառնալուց առաջ եւ հետո, ինչը թույլ կտա մեզ զուգահեռներ անցկացնել ՀՀ-ԵՄ համագործակցության առումով:

Այսպես, Կենտրոնական եւ Արեւելյան Եվրոպայի երկրները՝ գտնվելով ԵՄ հետ նույն տարածաշրջանում, կարծես թե ստիպված էին որդեգրել «առօսադրերի» կարգավիճակ, քանի որ Արեւմտյան Եվրոպայի երկրները միմյանց հետ տնտեսական հարաբերությունների ծավալման առումով դրսևորում էին շոշափելի արդյունքներ ապահովող հետետղականություն: Ուստի տարածաշրջանային տնտեսական սերտաձման նախադրյալների մեկը՝ «դոմինոյի էֆեկտը», այս երկրների

միջև տնտեսական հարաբերությունների ծավալման առումով դրսևտրվեց անմիջապես: Մակայն միայն ինտեգրման ցանկությունը բավարար չէ արդյունավետ սերտաճում ծավալելու համար: Անհրաժեշտ է, որպեսզի ինտեգրվող երկրներն ունենան փոխարացման բավարար մակարդակ:

Այդ նկատառումներից ելնելով՝ հարկ ենք համարում պարզել, թե արդյո՞ք Կենտրոնական ու Արևելյան Եվրոպայի երկրները նախքան Եվրամիությանն անդամակցելը ունեին փոխադարձ առևտրի անհրաժեշտ մակարդակ: Շեշտը դնում ենք արտաքին առևտրի վերլուծության վրա, քանի որ ազատ առևտրի համաձայնագրի կնքման եւ մաքսային միության ձեւավորման համար առաջին հերթին կարելուվում է հենց փոխադարձ առևտրի ծավալների վերլուծությունը: Մեր կողմից կատարված հետազոտությունը թույլ կտա պարզել նաեւ, թե ինչպես է փոփոխվել այս երկրների փոխադարձ առևտուրը ԵՄ անդամ դառնալուց հետո: Ուստի անհրաժեշտ ենք համարում վերլուծել ԿԱԵ 10 երկրների փոխադարձ արտահանման ծավալները 2000թ., այսինքն՝ նախքան ԵՄ-ին անդամակցելը (աղյուսակ 1) եւ 2006թ., այսինքն՝ անդամակցությունից երկու տարի անց (աղյուսակ 2):

Աղյուսակ 1

Կենտրոնական եւ Արևելյան Եվրոպայի երկրների փոխադարձ արտահանման ծավալները 2000թ.¹ (մլն եվրո)

Արտահանող	Չեխիա	Էստոնիա	Կիպրոս	Լատվիա	Լիտվա	Հունգարիա	Մալթա	Լեհաստան	Սլովենիա	Սլովակիա
<i>Ներմուծող</i>										
Չեխիա	---	6	4	11	39	509	5	1.304	165	2.210
Էստոնիա	54	---	0	108	87	21	0	98	4	4
Կիպրոս	5	2	---	1	7	8	1	49	5	4
Լատվիա	9	242	0	---	576	29	0	225	8	22
Լիտվա	116	97	0	154	---	49	0	614	19	19
Հունգարիա	591	26	1	3	8	---	8	707	183	626
Մալթա	4	1	2	0	0	2	---	14	2	1
Լեհաստան	1.711	22	0	33	215	655	1	---	245	752
Սլովենիա	255	0	0	6	0	303	1	143	---	127
Սլովակիա	2.420	2	2	11	3	314	1	477	76	---

Աղյուսակից երևում է, որ արտահանման առավել ակնառու ծավալներ ունեն Չեխիան, Հունգարիան, Լեհաստանը եւ Սլովակիան, մինչդեռ Մալթան եւ Կիպրոսը անդամակցող երկրներից եւ ոչ մեկի հետ փոխարացման բավարար մակարդակ չեն ցուցաբերում: Առանձին երկրների կտրվածքով փոխադարձ առևտրի մեծ ծավալներ ունեն Լատ-

վիան, Լիտվան եւ Էստոնիան, ինչը բացատրվում է նրանով, որ այս երկրների տնտեսություններն ինտեգրված էին դեռ ԽՍՀՄ գոյության տարիներից: Այս երկրների միջև առևտուրը հիմնված է համեմատական առավելությունների վրա: Նույնը կարելի է ասել նաև Չեխիայի եւ Սլովակիայի վերաբերյալ: Այս երկրները նույնպես տարիներ շարունակ եղել են միեւնույն տնտեսական տանիքի տակ եւ դրանց տնտեսություններն այնքան սերտաձած են, որ փոխադարձ արտահանման ծավալները մի քանի անգամ գերազանցում են ԿԱՅ մյուս երկրների նույն ցուցանիշները: Ինչ վերաբերում է Սլովենիային, ապա ԿԱՅ 10 երկրների արտահանման ընդհանուր ծավալի 95%-ը բաժին է ընկնում Չեխիային, Լիտվային, Լեհաստանին ու Սլովակիային: Փաստորեն, չնայած առանձին երկրների միջև առևտրի մեծ ծավալներին, կարելի է պնդել, որ մինչև ԵՄ անդամ դառնալը ԿԱՅ 10 երկրները, ընդհանուր առմամբ, չունեին աշխատանքի միջազգային բաժանման եւ համեմատական առավելությունների վրա հիմնված փոխլրացնող առևտրային հոսքեր:

Այժմ դիտարկենք արտահանման ծավալները ԵՄ անդամ դառնալուց հետո:

Աղյուսակ 2

Կենտրոնական եւ Արևելյան Եվրոպայի երկրների փոխադարձ արտահանման ծավալները 2006թ.² (մլն եվրո)

Արտահանող	Չեխիա	Էստոնիա	Կիպրոս	Լատվիա	Լիտվա	Հունգարիա	Մալթա	Լեհաստան	Սլովենիա	Սլովակիա
<i>Ներածող</i>										
Չեխիա	---	29	5	31	91	2.033	17	4.888	439	4.579
Էստոնիա	116	---	1	602	729	94	0	452	17	17
Կիպրոս	27	3	---	14	19	47	3	37	4	32
Լատվիա	168	701	1	---	1.246	85	0	632	19	69
Լիտվա	254	371	2	694	---	160	0	1.310	44	89
Հունգարիա	2.267	139	2	20	44	---	22	2.682	525	2.035
Մալթա	11	1	4	9	2	5	---	12	3	1
Լեհաստան	4.301	92	1	114	684	2.420	8	---	570	2.075
Սլովենիա	386	2	1	3	5	621	0	286	---	289
Սլովակիա	6.379	9	4	12	17	2.320	1	1.845	305	---

Աղյուսակների համադրումից միանգամայն պարզ է դառնում, որ ԿԱՅ երկրների փոխադարձ առևտուրն էապես աճել է ԵՄ անդամակցությունից հետո, ընդ որում՝ այդ աճը վերաբերում է գրեթե բոլոր երկրներին: Բացառություն են կազմում Լատվիա-Սլովենիա (արտահանումը 2000թ. համեմատ 2006-ին նվազել է 50%-ով), Լեհաստան-Կիպրոս

(14,2%), Լեհաստան-Մալթա (24,4%) եւ Սլովենիա-Կիպրոս (20%) արտահանման ծավալները:

Միաժամանակ՝ Լեհաստանից Չեխիա արտահանումը դիտարկվող ժամանակահատվածում աճել է մոտ 4 անգամ, իսկ Չեխիայից Լեհաստան՝ 2,5 անգամ: Հսկայական աճ է գրանցվել նաև Հունգարիա-Չեխիա (299%), Լեհաստան-Հունգարիա (279%), Լեհաստան-Սլովակիա (286%), Հունգարիա-Լեհաստան (269%), Սլովակիա-Լեհաստան (175%), Չեխիա-Սլովակիա (163%) արտաքին առևտրում:

Փաստորեն 10 երկրներից յուրաքանչյուրի համախառն արտահանման ծավալները դիտարկվող ժամանակահատվածում ցուցաբերել են աճի միտում: Ամենամեծ աճը գրանցել են Լատվիան՝ 4,5%, Հունգարիան՝ 4,1%, այնուհետև Էստոնիան եւ Լեհաստանը՝ յուրաքանչյուրը 3,3%: Արտահանման ապրանքային կառուցվածքի վերլուծությունը ցույց է տալիս³, որ գրեթե բոլոր երկրների արտահանման ծավալներում դիտարկվում է արդյունաբերական ապրանքների արտահանման աճ: Միեւնույն ժամանակ՝ արդյունաբերական ապրանքների արտահանման տեսակարար կշիռը համախառն արտահանման մեջ ունի նվազման միտում: Այսպես՝ 2006թ. Լեհաստանի արտահանման կառուցվածքում արդյունաբերական ապրանքների արտահանումը 2002թ. համեմատ աճել է 1,7 անգամ, սակայն տեսակարար կշիռը 41,7%-ից նվազել է մինչև 36,6%: Այդ նվազումը հիմնականում գյուղատնտեսական արտադրանքի եւ մեքենասարքավորումների արտահանման ծավալների աճի հետեւանք է: Դիտարկվող ժամանակահատվածում դրանք համապատասխանաբար աճել են 6%-ից 9%-ի եւ 38%-ից 40%-ի: Նույն միտումը կարելի է նկատել Չեխիայի արտահանման կառուցվածքում. արդյունաբերական ապրանքների տեսակարար կշիռը նվազել է 35,3%-ից մինչև 32,6%, սակայն կտրուկ աճ է նկատվում մեքենասարքավորումների եւ քիմիական արտադրանքի արտահանման ծավալներում՝ դրանք համապատասխանաբար աճել են՝ 2 եւ 1,8 անգամ: Էստոնիան, Լիտվան եւ Լատվիան դիտարկվող բոլոր ապրանքախմբերի առումով ունեն աճի միտում: Սակայն, եթե Էստոնիայի եւ Լատվիայի արտահանման մեջ գերակշռում են արդյունաբերական ապրանքները, ապա Լիտվան աչքի է ընկնում նաև էլեկտրաէներգիայի արտահանման մեծ ծավալներով: Հունգարիայի արտահանման կառուցվածքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այստեղ համեմատական առավելություններով օժտված չյուղ է վերամշակող արդյունաբերությունը, քանի որ այդ ապրանքների արտահանման տեսակարար կշիռն ընդհանուր արտահանման մեջ 2006թ. կազմել է 70,7%: Մեծ են նաև այս երկրից գյուղատնտեսական ապրանքների արտահանման ծավալները՝ 4,8%:

Բնական է նաև, որ Սլովակիան ու Սլովենիան ունեն միատիպ արտահանման կառուցվածք: Այստեղ մեծ մաս են կազմում մեքենասարքավորումները եւ արդյունաբերական արտադրանքը, իսկ առա-

վել փոքր ծավալներ ունեն գյուղատնտեսական արտադրանքն ու կիսաֆաբրիկատները: Ինչ վերաբերում է Մալթային ու Կիպրոսին, ապա այս երկրները ԿԱՆ մնացած երկրների համեմատ ունեն արտահանման ամենանվազ ծավալները: Իսկ որոշ ապրանքների գծով (էլեկտրաէներգիա եւ կիսաֆաբրիկատներ) արտահանման ծավալները գրեթե զրոյական են: Համեմատական առավելություններով օժտված ճյուղ Կիպրոսի համար կարելի է համարել գյուղատնտեսությունը, իսկ Մալթայի համար՝ արդյունաբերությունը:

Փոխադարձ առևտրի ծավալների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ ԿԱՆ երկրները ԵՄ անդամակցությունից հետո՝ մի քանի անգամ ավելացնելով իրենց փոխադարձ արտահանման ծավալները, կարողացել են ձեռք բերել փոխլրացման բավարար մակարդակ, որպեսզի դրանց տնտեսությունները կարելի լինի համարել ինտեգրված: Միեւնույն ժամանակ՝ արտահանման ապրանքային կառուցվածքի վերլուծությունը ցույց տվեց, որ արտահանման կառուցվածքում փոքր ծավալ են կազմում միանման ապրանքների հակադարձ հոսքերը, ինչը դրական է ազդում առևտրի ծավալների վրա եւ թույլ է տալիս առևտրային հարաբերությունները կառուցել՝ հենվելով համեմատական առավելությունների վրա:

Կենտրոնական ու Արեւելյան Եվրոպայի երկրների եւ Հայաստանի Հանրապետության փոխադարձ առևտրի վերլուծություն

Այժմ ուսումնասիրենք ՀՀ եւ ԿԱՆ երկրների արտաքին առևտրի ծավալները, դրանց շարժընթացը եւ կառուցվածքը /Հավելված 1/: Բնականաբար, Հայաստանը եւ ԿԱՆ երկրներն աչքի չեն ընկնում կազմակերպված ու փոխլրացման բավարար մակարդակ ունեցող արտաքին առևտրային հարաբերություններով: Դա կարելի է բացատրել նախ նրանով, որ ԿԱՆ երկրների մեծ մասը ՀՀ-ի նման նախկին սոցիալիստական համակարգի երկրներ են, որոնք մինչ այժմ չունեն արտաքին առևտրի կազմակերպված հոսքեր, եւ երկրորդ՝ ԿԱՆ երկրներն ունեն արտաքին առևտրի այնպիսի գործընկերներ, ինչպիսիք Արեւմտյան Եվրոպայի զարգացած երկրներն են, որոնց հետ առևտուրն ազատ է: Ուստի ներմուծման ենթակա բոլոր հնարավոր ապրանքներն այս երկրները կնախընտրեն ներմուծել հենց Արեւմտյան Եվրոպայից, իսկ ՀՀ-ն՝ արտահանման իր թույլ ներուժով, կարող է ծառայել միայն որպես իրացման նեղ շուկա: Արտաքին առևտրի ծավալների եւ կառուցվածքի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից անմիջապես պարզ է դառնում, որ ՀՀ եւ ԿԱՆ երկրները կարծես «փնտրտուքի» մեջ են: Մի շարք ապրանքներ, որոնք արտահանվել կամ ներմուծվել են 2006թ.-ին (օրինակ՝ «Ձկներ եւ խեցգետնավորներ, մանրաձուկ եւ ծովային այլ անողնաշարավորներ»,

«Կաշի եւ կաշվե հումք» ապրանքախմբերը), 2007թ.-ին ընդհանրապես դադարել են արտահանվել: Կամ հակառակը՝ 2006թ. առանձին երկրների հետ այդ ապրանքների առետուրը բացակայել է, իսկ 2007-ին հասել է մեծ չափերի («Հանքաքար, խարամ եւ մոխիր» ապրանքախումբ): Մախտում է այն մասին, որ դեռ չեն բացահայտվել համեմատական առավելություններով օժտված այն ճյուղերը, որոնց շուրջ առետուրը կարող է լինել կայուն եւ բերել բավարար արդյունքներ:

Հայաստանի եւ ԿԱԵ երկրների առետրին մասնակցում են մոտ 97 ապրանքախմբեր, որոնցից առավել մեծ չափերի են հասնում Հավելվածում ներկայացված 32 ապրանքախմբերը: Ընդ որում, արտահանվող ապրանքների ծավալները մի քանի անգամ ետ են մնում ներմուծման ծավալներից: Այնուամենայնիվ՝ դիտարկելով Հավելվածում բերված 32 ապրանքախմբերի առետուրը, կարելի է փաստել, որ ՀՀ եւ ԿԱԵ երկրների արտաքին առետրում 2006-2007թթ. նկատվում է դրական միտում: Այսպես՝ արտահանման ծավալները մեկ տարվա ընթացքում աճել են մոտ հինգ անգամ՝ 11,6 միլիոնից հասնելով 57,3 միլիոնի: Այս աճը տեղի է ունեցել հիմնականում «Ոգելից եւ ոչ ոգելից ըմպելիքներ եւ քացախ» (10,3%), «Ծխախոտ եւ ծխախոտի արդյունաբերական փոխարինողներ» (249%), «Ալյումին եւ ալյումինե իրեր» (1600%), «Հանքաքար, խարամ եւ մոխիր» (8600%) ապրանքախմբերի հաշվին: Հատկանշական է նաեւ այն փաստը, որ Բուլղարիա արտահանվող «Հանքաքար, խարամ եւ մոխիր» ապրանքախումբը 2007թ.-ին հասել է 30,1 մլն դոլարի՝ 2006թ. 100 դոլարի դիմաց: Ուստի 2007թ. ԿԱԵ երկրներ արտահանվող ապրանքների աճի 47,4%-ը տեղի է ունեցել հենց այս ապրանքախմբի հաշվին, սակայն այն արտահանվում է 12 երկրներից միայն դեպի Բուլղարիա, Չեխիա եւ Ռումինիա: Արտահանվող ապրանքների շարքում մեծ է նաեւ «Ոգելից եւ ոչ ոգելից ըմպելիքներ եւ քացախ» ապրանքախմբի արտահանման բաժինը, ընդ որում՝ այս ապրանքախումբն այն մի քանիսից է, որի կապակցությամբ արտահանումն ու ներմուծումը հավասարակշռում են: Մակայն, եթե արտահանումը դիտարկվող ժամանակահատվածում աճել է 10,3%, ապա ներմուծումը՝ 200%: Հարկ է նշել նաեւ, որ «Ձկներ եւ խեցգետնավորներ, մանրաձուկ եւ ծովային այլ անողնաշարավորներ» ապրանքախմբի արտահանումը (որը համեմատական առավելություններով օժտված ճյուղ է ՀՀ-ում) 2006թ. ունենալով արտահանման որոշակի ծավալներ, 2007թ. ընդհանրապես չի արտահանվել: Նվազել են նաեւ «Պլաստմասսա եւ պլաստմասսայե իրեր» (86%), «Կաուչուկ, ռետին եւ դրանցից պատրաստված իրեր» (7,6%), «Կաշի եւ կաշվե հումք» (100%), «Փայտ եւ փայտյա իրեր, փայտածուխ» (93,6%), «Իրեր քարից, գիպսից, ցեմենտից ու նմանատիպ նյութերից» (51,6%) եւ «Մե մետաղներ» (100%) ապրանքախմբերի արտահանման ծավալները:

Ինչ վերաբերում է ԿԱԵ երկրների շրջանակներում հիմնական գործընկերներին, ապա արտահանման առումով առաջին տեղում են

Բուլղարիան, Լեհաստանը եւ Լատվիան: Այսպես՝ 2007թ. դիտարկվող ապրանքների արտահանման 81,7%-ը բաժին է ընկնում Բուլղարիային, 11,5%-ը՝ Լեհաստանին եւ 2,1%-ը՝ Լատվիային: Փաստորեն արտահանման 95,3%-ը բաժին է ընկնում երեք երկրի, իսկ 4,7%-ը մնացած 9 երկրներին: Արտահանման ծավալներով ամենավերջին տեղում են Սլովակիան, Սլովենիան, Մալթան եւ Էստոնիան, որոնց բաժինն ընդհանուր արտահանման մեջ 2007թ. համապատասխանաբար կազմել է 0,001%, 0,007%, 0,02% եւ 0,08%: Աննշան են նաեւ Կիպրոս արտահանման ծավալները՝ 0,17%: Մերձբալթյան երկրներից առետրի առավել մեծ հոսքերը փաստորեն բաժին են ընկնում Լատվիային, իսկ արտահանման ապրանքային կառուցվածքում գերակշռում է ոգելից եւ ոչ ոգելից խմիչքների բաժինը: Երկրորդ տեղում, բնականաբար, Լիտվան է՝ արտահանման 0,16% ցուցանիշով եւ, ինչպես Լատվիայի պարագայում, այս երկիր արտահանվող ապրանքների 98,3%-ը ոգելից եւ ոչ ոգելից խմիչքներն են: Ուշագրավ է նաեւ այն հանգամանքը, որ Հունգարիայից Հայաստանը ներմուծում է դիտարկվող 32 ապրանքախմբերից 14-ը, իսկ արտահանում է միայն «Կաուչուկ, ռետին եւ դրանցից պատրաստված իրեր» ապրանքախումբը, սակայն նույնիսկ միայն այդ ապրանքախմբով ՀՀ արտահանման կառուցվածքում Հունգարիայի բաժինը կազմում է 0,9%: Եվ չնայած նրան, որ Ռումինիայից ներմուծումը մի քանի անգամ գերազանցում է արտահանմանը, այնուամենայնիվ, արտահանումը Ռումինիա կազմում է ընդհանուր արտահանման 1,2%-ը: Հարկ է նշել նաեւ, որ ԿԱՅ երկրների շրջանակներում առետրի ամենամեծ ծավալները գրանցել են Չեխիան, Հունգարիան, Լեհաստանը եւ Սլովակիան: Այս երկրների հետ բավականին ակտիվ է նաեւ ՀՀ առետուրը: Իսկ Կիպրոսը եւ Մալթան, որոնք ակտիվ առետրային հարաբերություններով աչքի չեն ընկնում նույնիսկ ԵՄ շրջանակներում, ընդգծված թույլ առետրային կապեր ունեն նաեւ ՀՀ-ի հետ:

Այսպիսով՝ կարելի է աղյուսակի միջոցով ներկայացնել ԿԱՅ երկրներից յուրաքանչյուրի տեղը եւ տեսակարար կշիռը ՀՀ արտահանման կառուցվածքում:

ԿԱՅ երկրներից ներմուծումը ՀՀ ավելի հարուստ է թե՛ն ապրանքային կառուցվածքով եւ թե՛ն ծավալային առումով: Նախ պետք է նշել, որ 2007թ. ներմուծման ծավալները 2006թ. համեմատ աճել են 63,1%-ով: Սույն աճը տեղի է ունեցել հիմնականում «Ալրադացային, ձավարեղեն արտադրանք» (288%), «Շաքար եւ հրուշակեղեն շաքարից» (132%), «Բանջարեղենի, պտուղների եւ բույսերի մասերի վերամշակումից մթերք» (26%), «Ոգելից եւ ոչ ոգելից խմիչքներ» (203%), «Հանքային վառելանյութեր, նավթ եւ նավթամթերք, բիտումային միջոցներ, մոմանյութեր» (86,8%), «Դեղագործական արտադրանք» (26%) «Պլաստմասսա եւ պլաստմասսայե իրեր» (45,6%), «Փայտ եւ փայտյա իրեր, փայտածուխ» (93,8%) ապրանքախմբերի հաշվին:

ԿԱՆ երկրների հետ ՀՀ արտահանման տեսակարար կշիռը (տոկոսներով)⁴

Երկրի տեղը	Երկիրը	Արտահանման կառուցվածքում երկրի տեսակարար կշիռը
1	Բուլղարիա	81.7%
2	Լեհաստան	11.5%
3	Լատվիա	2.1%
4	Չեխիա	1.9%
5	Ռումինիա	1.2%
6	Հունգարիա	0.9%
7	Կիպրոս	0.17%
8	Լիտվա	0.16%
9	Էստոնիա	0.08%
10	Մալթա	0.02 %
11	Սլովենիա	0.007 %
12	Սլովակիա	0.001 %

Ներմուծման առումով հիմնական գործընկերներն են Բուլղարիան, որին բաժին է ընկնում ներմուծման 43,6%-ը, Ռումինիան՝ 35,9% եւ Հունգարիան՝ 9,5% ցուցանիշներով: Բուլղարիայից ներմուծման 76,1%-ը բաժին է ընկնում «Հանքային վառելանյութեր, նավթ եւ նավթամթերք, բիտումային միջոցներ, մոմանյութեր» ապրանքախմբին, որի բաժինը 2006թ. համեմատ 2007-ին աճել է 193,8%-ով: Մեծ է նաեւ «Ապակի եւ ապակյա իրեր» ու «Պլաստմասսա եւ պլաստմասսայե իրեր» ապրանքախմբերի բաժինները՝ 5,5% եւ 5,2%: Ռումինիայից եւ Հունգարիայից ներմուծման մեջ ամենամեծ տեսակարար կշիռն ունի «Էլեկտրական մեքենաներ, սարքավորումներ, ձայնագրող ապարատներ եւ դրանց մասեր» ապրանքախումբը՝ 5,2% եւ 61,3% ցուցանիշներով: Սակայն, եթե այս ապրանքախմբի ներմուծման ծավալները Բուլղարիայից ու Ռումինիայից 2006թ. համեմատ 2007-ին նվազել են համապատասխանաբար 52,6% եւ 45,6%-ով, ապա Հունգարիային դրանց ներմուծումը դիտարկվող ժամանակահատվածում ավելացել է 45 անգամ: Ներմուծման ծավալները չնչին են Մալթայից՝ 0,01%, Լատվիայից՝ 0,12% եւ Լիտվայից՝ 0,16%: Հարկ է նշել, որ մերձբալթյան երկրներից 2007թ. ներմուծման ծավալները կրճատվել են: Այսպես, Լատվիայից՝ 115%-ով, Լիտվայից՝ 25%-ով, իսկ Էստոնիայից՝ 78,2%-ով: Ընդ որում, եթե այս երեք երկրներից արտահանման առումով առաջին տեղում Լատվիան էր, ապա ներմուծման տեսանկյունից առաջինը Էստոնիան է՝ 0,3% ցուցանիշով: Միեւնույն ժամանակ՝ եթե Սլովակիան ու Սլովենիան արտահանման գործընկերների շարքում վերջին տեղում էին, ապա ներմուծման առումով դրանք առաջ են անցնում մերձբալթյան երկրներից ԿԱՆ-ից՝ հա-

ՀՀ-ն կենտրոնական ու կրկնյան եվրոպայի երկրների միջև արտադրային արտահանման հարաբերակցությունը 2007-ին

մախառն ներմուծման մեջ ունենալով համապատասխանաբար 0,6% եւ 1,89% ցուցանիշներ: Սլովենիայից ներմուծման մեջ ամենամեծ բաժինը «Դեղագործական արտադրանք» ապրանքախմբինն է՝ 80,2%, իսկ Սլովակիայից ներմուծման մեջ՝ «Փայտ եւ փայտից իրեր, փայտածուխ» ապրանքախմբինը՝ 47,6% ցուցանիշով:

Հատկանշական է, որ ներմուծումը Կիպրոսից ծավալային առումով մի փոքր գերազանցում է Չեխիայից ներմուծմանը, սակայն համախառն առետրում իրենց ունեցած տեսակարար կշռով դրանք գրեթե հավասարակշռում են՝ համապատասխանաբար կազմելով 1,95% եւ 1,94%: Հարկ է նաեւ նշել, որ թե՛ Կիպրոսից եւ թե՛ Չեխիայից ներմուծումը 2007-ին՝ 2006թ. համեմատ, աճել է, սակայն եթե Չեխիայից ներմուծումն աճել է 38%, ապա Կիպրոսից՝ 21 անգամ, մասնավորապես՝ «Հանքային վառելանյութեր, նավթ եւ նավթամթերք, բիտումային միջոցներ, մոնա-նյութեր» ապրանքախմբի հաշվին:

Կազմելով ներմուծման գործընկերների աղյուսակը, որը ցույց կտա ԿԱԵ երկրներից յուրաքանչյուրի տեսակարար կշիռը եւ տեղը ներմուծման մեջ, հնարավոր կլինի փաստել, որ ՀՀ գործընկերներն արտահանման եւ ներմուծման կառուցվածքում զբաղեցնում են միանգամայն տարբեր տեղեր: Բացառություն է կազմում միայն Բուլղարիան, որը երկու դեպքում էլ զբաղեցնում է պատվավոր առաջին տեղը:

Աղյուսակ 4

ԿԱԵ երկրների հետ ՀՀ ներմուծման տեսակարար կշիռը (տոկոսներով)⁵

Երկրի տեղը	Երկիրը	Արտահանման կառուցվածքում երկրի տեսակարար կշիռը
1	Բուլղարիա	43.6%
2	Ռումինիա	35.9%
3	Հունգարիա	9.5%
4	Լեհաստան	3.5%
5	Կիպրոս	1.95%
6	Չեխիա	1.94%
7	Սլովենիա	1.89%
8	Սլովակիա	0.6%
9	Էստոնիա	0.3%
10	Լիտվա	0.16%
11	Լատվիա	0.12%
12	Մալթա	0.01%

Այսպիսով՝ ՀՀ եւ ԿԱԵ արտաքին առետրային շրջանառության վերլուծությունից կարելի է եզրակացնել, որ եվրոպական առետրին մեր երկրի մասնակցության չափերը կախված են ներքին շուկայի ապրան-

քայլին հազեցվածության մակարդակից: Ներմուծման հաշվին ներքին շուկայի պահանջների բավարարումը տանում է արտաքին աշխարհից կախվածության մեծացման, որն ի վերջո սպառնում է երկրի տնտեսական անվտանգությանը: Ներմուծման փոխարինման քաղաքականության արմատավորումն ու արտահանման խթանումը համաշխարհային շուկայի պահանջներին համապատասխանող ապրանքների առաջարկի ձեւավորման ճանապարհով` ՀՀ տնտեսական աճի եւ ԵՄ-ին առավելագույնս արդյունավետ սերտաձելու նախընտրելի ուղին է: Սակայն առանց էական պետական աջակցության այսօրվա պայմաններում ՀՀ-ից արտահանումը ԿԱԵ՝ թե՛ իր ծավալներով եւ թե՛ կառուցվածքով ոչ միայն չի կարող բավարարել այդ երկրների հետ փոխշահավետ համագործակցության զարգացման պահանջները, այլեւ տեղի կունենա ներմուծման վճարման համար անհրաժեշտ արտարժուրթային միջոցների շարունակական արտահոսք: Ուստի միայն արտադրական հզորությունների ամբողջական օգտագործումը կտանի ցանկացած երկրի արտահանման ներուժի զգալի մեծացման, ինչի արդյունքում կավելանան ներմուծումը վճարելու համար անհրաժեշտ արտարժուրթային մուտքերը: Այդ տեսանկյունից ՀՀ տնտեսական աճի ապահովման համար ավելի նախընտրելի է ավելացված մեծ արժեք պարունակող արտադրությունների զարգացումը:

ՀՀ արտաքին տնտեսական քաղաքականության նախաձեռնությունների ընտրության ժամանակ պետք է խելամտորեն հաշվի առնել ոչ միայն դրա տնտեսական, այլև աշխարհաքաղաքական կողմը, որն իր մեջ ներառում է քաղաքական շահերի առկայությունը, տրանսպորտային կառուցվածքի զարգացումը, ընդհանուր քաղաքական գործոնները եւ այլն: Ի՞նչ կարող է տալ մեզ Եվրամիություն-Հայաստան տնտեսական հարաբերությունների զարգացումը եւ այժմ ի՞նչ փուլում է գտնվում այն, ի՞նչ խոչընդոտող կամ խթանող գործոններ կան այս ճանապարհին: Այս խնդիրը վերջին տասնամյակում դարձել է մի շարք մասնագետների ուսումնասիրության առարկա, որը կապված է ինչպես մեր տարածաշրջանում եւ, մասնավորապես, ՀՀ-ում այսօր տեղի ունեցող տնտեսական-քաղաքական նոր գործընթացների եւ նոր իրողությունների, այնպես էլ համաշխարհային բեմահարթակում Եվրամիության դերի եւ ազդեցության մեծացման հետ:

Հայաստանի Հանրապետության եւ Եվրամիության երկրների առևտրային հարաբերությունների հիմնական օրինաչափություններն ու խոչընդոտները

Հայաստան-Եվրամիություն տնտեսական հարաբերությունների հաստատումն ու ամրապնդումը, ինտեգրման գործընթացների զարգացումն առաջնային կարեւորություն ունեն, եւ մոտ ապագայում կմնան

համաշխարհային տնտեսության մեջ ՀՀ-ի ներգրավման հիմնական ուղ-
 ղություններից մեկը. այն պետք է ժողովրդավարական եւ շուկայական
 բարեփոխումների ավարտման պայմանը լինի անցումային փուլում:
 Այս տեսակետից ես իրողությունն այն է, որ եթե նույնիսկ խոսենք ՀՀ
 տարածաշրջանային եւ գլոբալ ինտեգրման զարգացման գործընթաց-
 ների մասին, ապա դա անհնար է պատկերացնել առանց Եվրամիութ-
 յան՝ հատկապես եթե նկատի ունենանք, որ հետագայում ԵՄ-ի դերն ու
 մասնակցությունն ավելի են մեծանալու այդ գործընթացներում:

Հայաստան-Եվրամիություն տնտեսական ինտեգրման կապերի
 զարգացման տեսանկյունից անչափ կարեւոր է երկու կողմերի միջեւ
 առեւտրի եւ օտարերկրյա կապիտալ ներդրումների իրականացման
 խթանումը, ինչն արդիական խնդիր է հատկապես Հայաստանի հա-
 մար, քանզի այդ ոլորտներում ԵՄ-ի նման զարգացած ինտեգրման
 կառույցին սերտաձուռն ներդրումների աճի, գիտելիքների ու տեխնոլո-
 գիաների ձեռքբերման հետ մեկտեղ հնարավորություն կտա յուրացնել
 այն արժեքները, բիզնեսի իրականացման ու կազմակերպման ձեւերը,
 մրցակցային բարոյականությունն ու կազմակերպվածությունը, որոնք
 յուրահատուկ են Եվրոպական քաղաքականությանը: Դա իր հերթին
 հնարավորություն կտա կրճատելու կոռուպցիան, բարելավելու պետա-
 կան ու կորպորատիվ կառավարումը եւ բիզնեսի միջավայրը, կօգնի ՀՀ-
 ին չեզոքացնել ներքին շուկայի սահմանափակության գործոնը, կմե-
 ծացնի ներմուծման եւ գիտելիքների, տեխնոլոգիաների օգտագործ-
 ման հնարավորությունները՝ միաժամանակ մեծացնելով սեփական
 մրցունակ գիտելիքների ու տեխնոլոգիաների արտադրության հնա-
 րավորությունները: Որքան բարձր է ինտեգրման աստիճանը, այնքան
 ավելի մեծ են այդ երկրի տնտեսական օգուտները:

Հետխորհրդային տարածաշրջանում աճի հիմնական գործոննե-
 րից է արտահանման խթանումը, քանզի միայն ներքին պահանջարկի
 խթանմամբ հնարավոր չէ հասնել տնտեսական զարգացման ցանկալի
 արդյունքների: Միեւնույն ժամանակ տնտեսական աճի խնդրի լուծու-
 մը պահանջում է առաջարկի խթանում, արտաքին առեւտրային հարա-
 բերությունների ազատականացում, առեւտրային նոր գործընկերների
 ձեռքբերում եւ այլն: Ավելին՝ առանց առեւտրային հարաբերությունների
 խթանման եւ խորացման հնարավոր չէ պատկերացնել երկրների միջեւ
 ինտեգրման գործընթացների զարգացումը: Այս առումով ուշագրավ է
 Եվրամիության հետ ՀՀ ունեցած առեւտրաշրջանառության ծավալների
 դիտարկումը եւ դրա հիման վրա ՀՀ-ԵՄ առեւտրի հիմնական օրինաչա-
 փությունների վերհանումը:

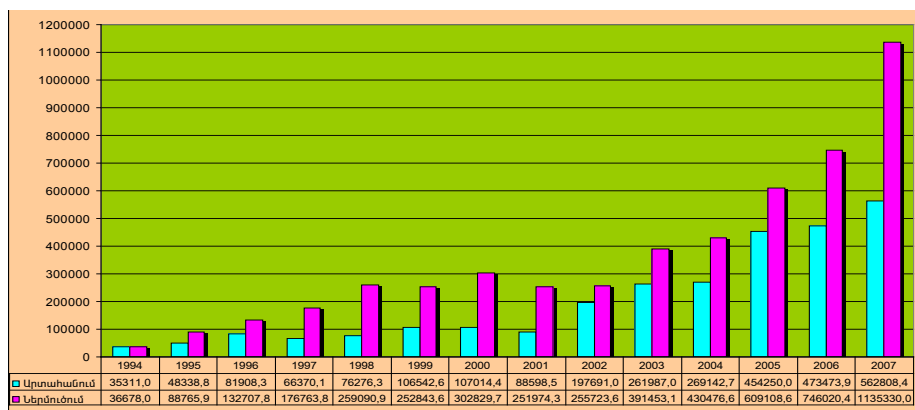
Հարկ է նշել, որ վերջին տարիներին Եվրամիությունը զգալի
 տեղ է զբաղեցնում ՀՀ առեւտրաշրջանառության մեջ, չնայած դա մեծ
 ձեռքբերում համարել չենք կարող: 1995-2003թթ. ՀՀ արտաքին առեւտ-
 րաշրջանառության մեջ Եվրամիության երկրների բաժինը տատանվել

է 14,5-32,4 տոկոսի միջակայքում: Վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ ԵՄ-ի հետ ունեցած ՀՀ առևտրաշրջանառությունը 1995-ից մինչև 2003թ. զգալի աճ է ունեցել՝ եթե ՀՀ ընդհանուր առևտրաշրջանառության տարեկան միջին հավելաձևը կազմել է 9,06%, ապա ՀՀ-ԵՄ առևտրաշրջանառության դեպքում այդ ցուցանիշը կազմել է 20,1%: Եթե 2003-ին գրանցված ՀՀ ընդհանուր առևտրաշրջանառությունը 1995թ. համեմատ աճել է մոտ 2 անգամ (206.1%), ապա ԵՄ-ի հետ ունեցած առևտրաշրջանառությունը նույն ժամանակահատվածների կտրվածքով աճել է գրեթե 4,5 անգամ (460%)⁶:

2004-2007թթ. ընթացքում ԵՄ հետ ՀՀ ապրանքաշրջանառության ծավալներն աճել են մոտ 2,5 անգամ, այդ թվում արտահանմանը՝ 2, իսկ ներմուծմանը՝ 1,6 անգամ: Եթե 1994թ. այն կազմել է ՀՀ արտաքին ապրանքաշրջանառության ընդհանուր ծավալի 11,8%-ը, ապա 2007թ. այդ ցուցանիշը հասել է 38,4%-ի: Այդ ժամանակահատվածում դիտվել է ԵՄ հետ ՀՀ ապրանքաշրջանառության ծավալի կայուն աճ՝ բացառությամբ 2001թ.-ի, երբ նախորդ տարվա համեմատ այն նվազել է 16,9%-ով: Տոկոսային արտահայտությամբ՝ ապրանքաշրջանառության ծավալի աճի ամենամեծ տեմպը գրանցվել է 1995թ. (137.103,0 հազար ԱՄՆ դոլար)՝ նախորդ տարվա համեմատ (71.989,0 հազար ԱՄՆ դոլար) աճելով 90,5%-ով, իսկ աճի ամենացածր տեմպը՝ 1999թ. (359.386,2 հազար ԱՄՆ դոլար)՝ նախորդ տարվա համեմատ (335.367,2 հազար ԱՄՆ դոլար) աճելով ընդամենը 7,2%-ով: Արժեքային արտահայտությամբ՝ ապրանքաշրջանառության ծավալի ամենամեծ աճը դիտվել է 2007թ. եւ կազմել 1.698.138,4 հազար ԱՄՆ դոլար՝ նախորդ տարվա համեմատ աճելով 1.150.634,0 հազար ԱՄՆ դոլարով կամ գրեթե 40%-ով⁷:

Գծապատկեր 1

ՀՀ ապրանքաշրջանառության ծավալները ԵՄ երկրների հետ 1994-2007թթ. (հազ. ԱՄՆ դոլար)

Ինչ վերաբերում է 2004թ.-ից ԵՄ անդամ դարձած 10 երկրներին, ապա ՀՀ-ի հետ վերջիններիս ապրանքաշրջանառության ծավալները եւս ցուցաբերում են աճի միտում (աղյուսակ 5): Եթե ՀՀ-ԵՄ արտաքին առևտրի ընդհանուր ծավալում այս երկրների բաժինը 2005թ. կազմել է 5,2%, ապա 2007-ին այն հասել է 17,4%-ի: Ընդ որում, ապրանքաշրջանառության մեջ գերակշռող դիրք ունի ներմուծումը: Այդ երկրների շարքում արտահանման կառուցվածքում մինչև 2007 թվականը առաջին տեղում էր Լեհաստանը, իսկ 2007-ին, երբ Բուլղարիան եւ Ռումինիան դարձան ԵՄ անդամներ, Բուլղարիան ԿԱԵ երկրների շարքում ստանձնեց ՀՀ գլխավոր առևտրային գործընկերոջ դիրքը թե՛ արտահանման, եւ թե՛ ներմուծման կառուցվածքում: Դա վկայում է այն մասին, որ ԵՄ վերջին ընդլայնումն իր հերթին հանգեցրել է վերջինիս հետ ՀՀ արտաքին առևտրի ծավալների աճին:

Աղյուսակ 5

ՀՀ արտահանումն ու ներմուծումը ԿԱԵ երկրների հետ 2004-2007թթ. (հազ. ԱՄՆ դոլար)⁸

Երկրները	2004		2005		2006		2007	
	Ex	Im	Ex	Im	Ex	Im	Ex	Im
Հունգարիա	654,9	5678,6	1475,8	6571,0	20,6	7002,0	675,0	23745,2
Չեխիա	47,4	1891,6	217,2	7481,1	308,4	8647,9	2301,0	15963,1
Սլովենիա	0	1849,7	0	4440,9	14,0	4725,8	25,4	6328,7
Սլովակիա	34,6	3547,3	3,6	4079,6	5,8	5032,1	20,1	9436,2
Լեհաստան	69,4	9200,7	717,0	11616,5	7866,6	9941,1	7079,8	17616,7
Բուլղարիա	4717,7	53057,2	841,8	27354,9	1285,2	41606,8	46927,6	87493,0
Ռումինիա	253,2	34007,4	295,7	75244,4	37,2	83784,9	706,4	68381,0
Մալթա	5,0	58,0	0	48,7	10,3	2,2	0	2,3
Կիպրոս	59,2	1658,2	1152,8	827,0	90,4	814,6	389,7	4561,2
Լատվիա	838,2	319,2	1830,1	536,2	1380,3	752,6	1272,0	1220,3
Լիտվա	135,7	345,5	147,0	440,3	86,2	479,3	195,3	1350,2
Էստոնիա	75,0	358,9	5,1	340,2	1026,3	1061,5	477,5	734,0
<i>Ընդամենը</i>	<i>6895,6</i>	<i>111972,3</i>	<i>6686,1</i>	<i>138980,8</i>	<i>163850,8</i>	<i>163850,8</i>	<i>60069,8</i>	<i>236831,9</i>

Ուսումնասիրելով ՀՀ-ԵՄ առևտրային կապերը, կարելի է վերհասել հետևյալ օրինաչափությունները.

1. ՀՀ-ԵՄ արտաքին առևտրային կապերն ունեն անշեղ աճի միտում:
2. Կենտրոնական եւ Արևելյան երկրների անդամակցությունը ԵՄ-ին հանգեցրեց նրան, որ ՀՀ-ԵՄ առևտրում գրանցվեց զգալի աճ:
3. Դիտարկվող ողջ ժամանակաշրջանում ՀՀ ներմուծման ծավալները գերազանցել են արտահանման ծավալները, այսինքն` ՀՀ առևտրային հաշվեկշիռը ԵՄ հետ ունեցել է բացասական սալոդ (եթե դիտարկենք առևտրային հաշվեկշիռն ըստ առանձին երկրների, ապա

վերջին մի քանի տարիների ընթացքում այն դրական է եղել միայն Նի-դեռլանդների հետ:

Ներկայումս գոյություն ունեն ԵՄ-ին ՀՀ ինտեգրման մի շարք լուրջ խոչընդոտներ, որոնց վերացումը պահանջում է մեծ ջանքեր ու երկար ժամանակ:

Տարածաշրջանային համագործակցության եւ հակամարտությունների խաղաղ հանգուցալուծման ջատագով հանդիսացող ԵՄ-ը խիստ կարեւորում է տարածաշրջանային հակամարտությունների կարգավորման անհրաժեշտությունը: Նման կարգավորումը հնարավորություն է տալիս զարգացնել համագործակցությունը այլ բնագավառներում: Ահա թե ինչու «Եվրոպայի նախկին ռիսերիմ թշնամիներն այժմ միասին նստում են սեղանի շուրջ որպես գործընկերներ՝ ի նպաստ բոլոր կողմերի»⁹: Այդ իսկ պատճառով Ղարաբաղյան հակամարտության լուծումը բխում է նախ մեր, ապա ԵՄ շահերից, քանի որ դրանով, մի կողմից, մեզ հնարավորություն է տրվում առավելագույնս զարգացնել մեր հարաբերությունները ԵՄ-ի հետ, մյուս կողմից, ԵՄ-ն դառնում է ավելի ապահով՝ ունենալով միմյանց հետ հակամարտություններ չունեցող հարեւաններ:

ԵՄ-ին ՀՀ ինտեգրման հիմնախնդիրներից կարեւոր նշանակություն ունի քաղաքական գործոնների ազդեցությունը: Խոսքը հատկապես Ռուսաստանի դիրքորոշման մասին է, որը Հարավային Կովկասի՝ ԵՄ-ի հետ մերձեցումը դիտում է որպես հեռացում իր երկրից: Այս խնդրի հետ կապված՝ Հարավային Կովկասի երկրներն ունեն տարբեր մոտեցում: Խնդիրը բարդանում է մանավանդ Հայաստանի պարագայում, որը նախկին խորհրդային 6 հանրապետություններից կազմված Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպության անդամ է, որից դուրս գալու մտադրություն Հայաստանը դեռեւս չի հայտնել: Ստացվում է, որ Հայաստանն իր ապագան տեսնում է Եվրոպայում, իսկ անվտանգության երաշխիքը փնտրում է Ռուսաստանում: Հենց սա էլ եվրաինտեգրման ճանապարհին առկա կարեւորագույն խոչընդոտներից մեկն է:

Ժողովրդավարական վարչակարգի անշրջելիությանը եւ մարդու իրավունքների պաշտպանությանը վերաբերող պահանջները, որոնք բխում են 1993թ. նոյեմբերի 1-ից ուժի մեջ մտած՝ Մասստրիխտի Համաձայնագրի «F» կետից, եվրոպական ընտանիքին ինտեգրվելու հիմնախնդիրներից են: Թեև Հայաստանը ներկայումս ընթանում է այդ ուղիով, այնուամենայնիվ, դեռեւս առկա են բազմաթիվ խոչընդոտներ, որոնք հաղթահարելու համար նախեստաջ պահանջվում է քաղաքական մեծ կամք:

Այսպիսով՝ ԵՄ հետ ինտեգրացիոն գործընթացների հետագա զարգացման համար կարեւոր նշանակություն ունի հետեւյալ միջոցառումների իրականացումը՝

1. առևտրատնտեսական հարաբերությունների խորացում ԵՄ անդամ բոլոր երկրների հետ,
2. ԵՄ կառույցների հետ համագործակցության ընդլայնում,
3. ՀՀ օրենսդրության համապատասխանեցում ԵՄ ընդհանուր օրենսդրությանը,
4. Վրաստանի հետ ազատ առևտրի գոտու ստեղծում, որի տարածքով առանց մաքսատուրքերի հայրենական ապրանքների արտահանումը ԵՄ երկրներ հնարավորություն կտա բարձրացնել դրանց մրցունակությունը ԵՄ շուկայում,
5. Եվրախնտեզրման հարցերով զբաղվող բարձրագույն գերատեսչության ստեղծում (հատկապես ուշագրավ է Վրաստանի փորձը, որտեղ գործում է եվրոպական ինտեզրման պետական նախարարությունը),
6. Դարաբաղյան հակամարտության շուտափույթ լուծում խաղաղ ճանապարհով,
7. Ժողովրդավարության, օրենքի գերակայության, մարդու իրավունքների պաշտպանության ապահովում:

Հավելված 1

Հայաստանի եւ Կենտրոնական ու Արեւելյան Եվրոպայի երկրների առեւտուրը ըստ առանձին ապրանքախմբերի 2006-2007 թթ. (հազ. ԱՄՆ դոլար)¹⁰

Ապրանքախումբը եւ երկիրը		2006		2007	
		Ex	Im	Ex	Im
1	Կենդանի կենդանիներ Հունգարիա	--	278,6	--	218
2	Միս եւ մսից ենթամթերք Բուլղարիա Լեհաստան	--	3,3	--	15,4
		--	39,6	--	33,8
3	Ձկներ եւ խեցգետնավորներ, մանրաձուկ եւ ծովային այլ ան- ողնաշարավորներ Լատվիա Չեխիա Մալթա	4,7	--	--	--
		0,4	--	--	--
		1,2	--	--	--
4	Կաթ եւ կաթնամթերք, թռչնի ձու, բնական մեղր եւ կենդանական ճագման այլ սննդամթերք Բուլղարիա Լիտվա Լեհաստան Ռումինիա Սլովակիա	--	--	--	45,8
		--	77,1	--	--
		--	12,6	--	27,5
		--	2,8	--	--
		--	0,5	--	--
5	Հացահատիկայիններ Բուլղարիա	--	1184,0	--	--
6	Ալրադացային, ձավարեղեն արտադրանք Չեխիա Լատվիա	--	110,2	--	428,2
		--	0,1	--	--
7	Մսից, ձկնեղենից եւ ծովային այլ անողնաշարավորներից արտադրանք Չեխիա Լատվիա Լեհաստան	--	31,8	--	79,8
		--	449,7	--	--
		--	35,3	--	--
8	Շաքար եւ հրուշակեղեն շաքարից Չեխիա Հունգարիա Լեհաստան Ռումինիա	--	59,1	--	87,3
		--	25,2	--	736,7
		--	726,5	--	527,5
		--	--	--	529,5

ՀՀ-ի կենտրոնական ու արևելյան Եվրոպայի երկրների միջև առևտրային կապերի օրինակաբանությունը 2006-2007 թթ. ընթացքում

9	Ցորենից, ալյուրից, օսլայից և կաթից պատրաստված արտադրանք, ալյուրից հրուշակեղեն				
	Բուլղարիա	--	70,6	--	52,4
	Չեխիա	--	2,5	--	17,7
	Հունգարիա	--	3,5	--	2,0
	Սլովենիա	--	6,4	--	37,6
10	Բանջարեղենի, պտուղների և բոյսերի մասերի վերամշակումից ստացված մթերք				
	Բուլղարիա	--	973,5	--	1371,1
	Կիպրոս	--	55,6	10,9	127,0
	Հունգարիա	--	1384,0	--	1663,5
	Լատվիա	49,1	--	22,0	--
	Լեհաստան	--	21,8	--	0,2
Սլովակիա	--	94,2	--	24,1	
11	Տարբեր այլ սննդամթերք				
	Բուլղարիա	--	6,8	--	7,1
	Կիպրոս	--	1,8	--	0,6
	Չեխիա	--	88,8	--	165,8
	Հունգարիա	--	7,4	--	6,7
	Լատվիա	--	21,8	--	--
	Լեհաստան	--	64,4	--	168,7
Ռումինիա	--	8,3	--	24,7	
Սլովենիա	--	83,2	--	105,9	
12	Ոգելից և ոչ ոգելից ըմպելիքներ և քացախ				
	Բուլղարիա	--	31,8	27,5	799,9
	Կիպրոս	38,7	0,2	51,0	28,8
	Չեխիա	1,9	181,7	161,0	246,9
	Հունգարիա	--	84,3	--	141,5
	Լատվիա	1062,2	--	996,9	152,6
	Լիտվա	28,8	0,2	95,8	0
	Լեհաստան	116,0	1,3	42,4	--
Սլովենիա	1,8	179,7	3,9	81,8	
13	Սննդարդյունաբերության մնացորդներ, պատրաստի անասնակեր				
	Բուլղարիա	--	673,4	--	404,5
	Հունգարիա	--	76,1	--	60,9
	Լեհաստան	--	105,9	--	80,9
Ռումինիա	--	125,7	--	460,0	
14	Ծխախոտ և ծխախոտի արդյունաբերական փոխարինողներ				
	Բուլղարիա	63,0	1194,3	198,5	1132,2
	Կիպրոս	--	62,8	21,5	--
	Հունգարիա	--	0,2	--	--
Լեհաստան	--	1918,8	--	2017,3	

15	Աղ, ծծումբ, հող, քար, կրաքար և ցեմենտ Բուլղարիա Չեխիա Լեհաստան Ռումինիա	3,1 33,7 -- 0,1	1294,1 8,9 0,1 --	5,9 37,7 16,8 0,5	1006,8 10,1 1,5 --
16	Հանքաքար, խարամ և մոխիր Բուլղարիա Չեխիա Էստոնիա	0,1 -- 351,3	-- -- 655,7	30118,5 753,0 --	-- -- --
17	Հանքային վառելանյութեր, նավթ և նավթամթերք, բիտումային միջոց-ներ, մոմանյութեր Բուլղարիա Կիպրոս Լիտվա Ռումինիա Սլովակիա	-- -- -- -- --	21128,9 -- 8,4 74853,1 0,8	-- -- -- -- --	62085,2 3445,6 42,3 60773,0 125,3
18	Անօրգանական, քիմիական միացություններ, ռադիոակտիվ էլեմենտներ և իզոտոպներ Բուլղարիա Չեխիա Ռումինիա	-- -- --	574,3 12,8 800,5	-- -- --	686,6 10,0 1109,4
19	Դեղագործական արտադրանք Բուլղարիա Կիպրոս Չեխիա Էստոնիա Հունգարիա Լատվիա Լիտվա Մալթա Լեհաստան Ռումինիա Սլովակիա Սլովենիա	21,5 -- -- -- -- 1,5 6,8 -- -- -- -- -- --	1618,3 23,6 488,9 25,7 2829,4 7,0 7,4 0,6 1523,6 105,0 12,1 1879,1	-- -- -- -- -- 3,9 -- -- -- -- -- -- --	1274,4 29,3 640,1 14,0 3852,2 51,8 9,5 -- 1728,4 257,1 43,0 2841,7
20	Ներկանյութեր, պիգմենտներ և այլ ներկող նյութեր, լաքեր, թանաք Բուլղարիա Կիպրոս Չեխիա Էստոնիա Հունգարիա Լեհաստան Սլովակիա Սլովենիա	-- -- -- -- -- 3,9 -- --	72,1 8,3 7,1 26,1 2,0 44,0 1,0 73,1	-- -- -- -- -- -- -- --	71,6 -- 1,0 53,2 6,1 28,7 15,7 156,0

21	Պլաստմասսա և պլաստմասայե իրեր				
	Բուլղարիա	0,3	2920,7	--	4288,0
	Կիպրոս	--	9,3	--	16,1
	Չեխիա	--	87,2	--	149,5
	Էստոնիա	--	1,5	--	1,0
	Հունգարիա	--	207,7	--	182,0
	Լատվիա	128,8	84,0	16,5	2,5
	Լիտվա	--	17,4	--	17,3
	Լեհաստան	1,8	182,8	0,7	519,2
	Ռումինիա	--	157,9	--	219,7
Մլդավակիա	--	107,3	--	62,6	
Սլովենիա	--	4,4	--	48,9	
22	Կաուչուկ, ռետին և դրանցից պատրաստված իրեր				
	Բուլղարիա	--	25,1	--	22,7
	Չեխիա	--	27,4	--	119,6
	Էստոնիա	50,4	--	--	--
	Հունգարիա	--	1,6	501,0	3,4
	Լատվիա	95,4	--	145,8	--
	Լեհաստան	7533,1	--	5765,9	45,5
Ռումինիա	--	--	680,5	14,8	
23	Կաշի և կաշվե հումք				
	Չեխիա	0,2	--	--	--
	Լեհաստան	21,1	--	--	--
Լատվիա	13,1	--	--	--	
24	Փայտ և փայտյա իրեր, փայտածուխ				
	Բուլղարիա	--	1773,8	--	2912,8
	Չեխիա	146,5	0,3	9,3	236,1
	Լատվիա	--	16,4	--	1,7
	Լեհաստան	--	526,8	--	1476,8
	Ռումինիա	--	12,2	--	114,5
	Մլդավակիա	--	414,3	--	577,3
Սլովենիա	--	0,1	--	0,5	
25	Կոշիկ, զուգագուլպա և նմանատիպ իրեր				
	Բուլղարիա	1,5	3,7	--	1,2
	Չեխիա	--	1,4	--	11,6
	Լատվիա	--	0,5	--	--
	Լեհաստան	--	6,3	4,1	3,1
	Ռումինիա	--	27,6	--	33,1
Մլդավակիա	--	39,4	--	144,6	
26	Իրեր քարից, գիպսից, ցեմենտից և նմանատիպ նյութերից				
	Բուլղարիա	19,1	0,8	2,9	--
	Չեխիա	0,1	0,2	3,5	0,5
	Լատվիա	--	0,2	--	--
	Լեհաստան	2,5	1,6	4,1	1,4
	Մլդավակիա	--	0,3	--	0,1
Սլովենիա	--	27,2	--	55,3	

27	Ապակի և ապակյա իրեր				
	Բուլղարիա	--	1807,7	0,9	4521,3
	Կիպրոս	0,6	--	--	--
	Չեխիա	--	474,1	2,7	555,6
	Հունգարիա	--	0,3	--	17,7
	Լատվիա	45,0	--	71,3	0,2
28	Բնական կամ արհեստական մարգարիտ, թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարեր, թանկարժեք մետաղներ				
	Չեխիա	21,1	45,6	24,9	32,7
	Էստոնիա	11,4	--	46,4	--
	Լատվիա	2,8	--	--	--
	Լիտվա	4,7	--	--	--
	Լեհաստան	0,3	--	1,6	--
	Ռումինիա	--	--	8,1	--
29	Սև մետաղներ				
	Բուլղարիա	4,0	18,5	--	137,9
	Էստոնիա	596,3	306,1	--	447,7
	Ռումինիա	14,6	--	--	--
30	Այուսին և այումին իրեր				
	Բուլղարիա	1023,6	6,1	16453,3	0,5
	Լեհաստան	--	59,6	771,0	98,4
31	Էլեկտրական մեքենաներ, սարքավորումներ, ձայնագրող ապարատներ և դրանց մասեր				
	Բուլղարիա	3,1	1372,8	1,4	650,1
	Կիպրոս	1,1	2,2	0,1	0,1
	Չեխիա	27,1	484,9	24,4	528,9
	Էստոնիա	--	3,9	--	56,9
	Հունգարիա	--	242,2	--	10901,5
	Լատվիա	47,9	5,9	--	28,0
	Լիտվա	--	268,5	--	233,3
	Լեհաստան	0,1	195,5	--	396,2
	Ռումինիա	0,5	6445,5	--	3506,0
		Սլովակիա	--	232,1	0,1
	Սլովենիա	--	165,8	--	215,4
32	Արվեստի ստեղծագործություններ և հնաոճ իրեր				
	Կիպրոս	--	--	14,3	--
	Չեխիա	5,6	1014,4	116,8	317,5
	Լատվիա	18,4	--	--	--

Ծանոթագրություններ

1. External and intra-European Union trade; Statistical yearbook – Data 1958-2006.
2. External and intra-European Union trade; Statistical yearbook – Data 1958-2006.
3. External and intra-European Union trade; Statistical yearbook – Data 1958-2006.
4. Աղյուսակը կազմվել է մեր կողմից «ՀՀ արտաքին առևտուրը 2007» վիճ. տարեգրքի տվյալների վերլուծության հիման վրա:
5. Աղյուսակը կազմվել է մեր կողմից «ՀՀ արտաքին առևտուրը 2007» վիճ. տարեգրքի տվյալների վերլուծության հիման վրա:
6. Ուսումնասիրությունները անցկացրել ենք մինչև 2003թ. և 2003թ. հետո բաժանմամբ, որպեսզի հնարավոր լինի գնահատել ԿԱԵ երկրների անդամակցությունից հետո ՀՀ-ԵՄ առևտրի դինամիկայի փոփոխությունները:
7. Գծապատկերը կազմվել է Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2000-ի, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2005-ի և Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2008-ի տվյալների հիման վրա:
8. Աղյուսակը կազմվել է «Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2008»-ի (էջ 456-457) տվյալների հիման վրա:
9. Բենիտա Ֆերերո-Վալդեր. Հարավային Կովկասը և եվրոպական հարեանության քաղաքականությունը. «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 15.02.2006թ. 27(3883), էջ 4
10. Աղբյուրը՝ «ՀՀ արտաքին առևտուրը 2006» և «ՀՀ արտաքին առևտուրը 2007» վիճ. տարեգրքեր:

Овсеп Хуршудян

эксперт Армянского центра стратегических и национальных исследований

Армения-НКР-Азербайджан: политико-экономический и дипломатический баланс

Соглашение о прекращении огня, подписанное между Арменией, Нагорно-Карабахской республикой и Азербайджаном в 1994г., не разрешило конфликт, а всего лишь дало конфликтующим сторонам возможность передышки, которая, в условиях нескрываемого стремления проигравшей военную фазу конфликта стороны – Азербайджана к реваншу, в итоге вылилась в гонку вооружений и в некое подобие новой холодной войны. В этих условиях для оценки возможностей сторон вернуться в военную фазу конфликта особенно важным становится инвентаризация тех ресурсов, на основе которых установился и продолжает динамично развиваться баланс сил между Арменией, НКР и Азербайджаном. В данном исследовании будут рассмотрены лишь политико-дипломатическая и экономическая составляющие указанного баланса.

ПОЛИТИЧЕСКИЙ СТАТУС НА МЕЖДУНАРОДНОЙ АРЕНЕ

Развал Советского Союза и существенный пересмотр системы международных отношений привел к значительному увеличению роли демократических ценностей и особенно защиты прав человека в качестве внешнеполитического и дипломатического ресурса. Одновременное вхождение Армении и Азербайджана в 1991г. в ООН, 30 января 1992г. в СБСЕ (с 1994г. - ОБСЕ) а в январе 2000г. в Совет Европы положительно повлияло на укрепление системы безопасности на Южном Кавказе, в том числе в зоне нагорно-карабахского конфликта. Одновременно международные обязательства Армении и Азербайджана, взятые при вступлении в вышеупомянутые организации, с одной стороны, способствовали консервации конфликта, а с другой, давали сторонам возможность наращивать военный потенциал и боеготовность своих вооруженных сил, а также вести усиливающуюся информационную и дипломатическую войну.

Интересен тот факт, что в начале мирного процесса Армения и НКР предпочитали ООН в качестве форума по урегулированию, так как их «исторические друзья» Россия и Франция являлись членами Совета Безопасности ООН. По той же самой причине Азербайджан склонялся

в пользу СБСЕ, членом которого была его надежная союзница Турция. В итоге глобальные игроки решили, что региональный мандат СБСЕ делает его более подходящим, чем ООН, инструментом для решения карабахского конфликта. Сегодня мы видим, что как раз в ООН, особенно в его Генеральной Ассамблее Азербайджан, благодаря исламскому фактору имеет гораздо больше рычагов воздействия. Между тем, именно Армения делает все от нее зависящее, чтобы процесс урегулирования остался в рамках Минской группы ныне уже ОБСЕ.

История развития политико-дипломатических ресурсов двух стран показывает, что в период сразу после развала Советского Союза и образования независимых республик на Южном Кавказе политический имидж Армении и Нагорного Карабаха на международной арене – как на Западе, так и в демократических постсоветских республиках и, прежде всего в России, был значительно большим, нежели у Азербайджана. Это связано с тем, что вся передовая общественность демократического мира, курс на вступление в который после 1991г. наметили также большинство постсоветских государств, рассматривала Армению и Нагорный Карабах в качестве одного из локомотивов национально-освободительных и демократических движений на всем пространстве СССР, приведших в итоге к демонтажу «Империи зла». Особенно благодарна была руководству Армении российская демократическая элита во главе с Ельциным за отказ поддержать ГКЧП, в отличие от Азербайджана, недальновидно поддержавшего антидемократический путч. Общеизвестен также факт неприязненного отношения Ельцина к бывшему члену политбюро ЦК КПСС, а после 1992г. президенту Азербайджана Гейдару Алиеву.

В первой половине 90-ых годов, благодаря интенсивным демократическим реформам внутри страны (и это невзирая на трудности, связанные с войной), особенно в деле перехода на рыночные отношения и приватизации земли и промышленности, Армения продолжала оставаться в глазах Запада демократическим островком во всем регионе. Этот международный авторитет стал тем неоспоримым политическим ресурсом, который позволил сделать армянскую позицию в карабахском конфликте более приемлемой для большинства западных стран, легитимизировать военные успехи армянских вооруженных сил и избежать международных санкций после освобождения буферной зоны вокруг НКР. Этому в значительной степени способствовала также армянская диаспора западных стран, резко активизировавшаяся особенно после сумгаитских и кировабадских событий, во время которых были осуществлены погромы и массовые убийства армянского населения, а позже – спитакского землетрясения в декабре 1988г. Именно под давлением армянского лобби США Конгресс этой страны принял знаменитую резолюцию номер 901, которая запрещала государственным органам США предоставлять

какую-либо помощь Азербайджану, пока последняя не деблокирует дороги, ведущие в Армению (роли диаспоры в качестве политического ресурса более подробно коснемся в соответствующем параграфе данного раздела).

Кроме вышесказанного, огромное влияние на политику России по отношению к сторонам конфликта играло то, что Армения была естественным геополитическим союзником России в деле противостояния проникновению разрушительного для России турецкого влияния на Кавказ и в Среднюю Азию. Однако это не мешало Армении вести вполне сбалансированную политику между Россией и Западом. Так, именно усилиями России, а не через посредничество Минской группы, было заключено соглашение о прекращении огня в мае 1994 года, а остальные страны-участницы взяли на себя лишь обязательства по его исполнению. При этом они не торопились соглашаться на размещение в зоне конфликта миротворческих сил. Армения и НКР вместе с Азербайджаном предпочитали размещение международных миротворческих сил, а не российских. Однако уже с 1996г., когда армянскими властями были сфальсифицированы президентские выборы, охарактеризованные западными наблюдателями свободными, но не справедливыми, международный рейтинг Армении взял курс на постоянное снижение. В этом отношении особую роль приобретают годовые доклады авторитетных международных организаций, исследующих состояние прав человека, в том числе свободы слова, а также уровень коррупции и приверженность, как к рыночной экономике, так и к демократическим институтам. Эти доклады часто являются одним из путеводителей при формировании внешней политики стран западной демократии во всем мире и, в частности, в южнокавказском регионе.

ИНТЕГРАЦИЯ В ЕВРОПЕЙСКОЕ ПРОСТРАНСТВО

Курс на европейскую интеграцию, а по большому счету – на Запад является одним из важнейших внешнеполитических и дипломатических ресурсов, как для Армении, так и для Азербайджана. Но каждая из этих стран в этом аспекте имеет свои особенности. Так, совершенно очевидно, что в цивилизованном плане и ментально Армения лишь «возвращается» туда, откуда была оторвана еще с 15-го века, когда под продолжительными ударами турок-сельджуков и потомков Саладина – арабских мамлюков, в 1424г. окончательно пало Киликийское армянское царство – один из последних островков не только христианской, но и европейской цивилизации в восточном средиземноморье. Однако и после этого политическая, культурная и экономическая элита западного армянства, сосредоточенная в Стамбуле, продолжала оставаться тесно связанной с

Европой. И лишь после полного уничтожения армянского населения на всей территории современной Турции, в том числе Западной Армении, европейская ориентация Армении продлилась лишь несколько лет и была завершена с оккупацией части территорий Восточной Армении, на которой в 1918г. была образована независимая Республика Армения, которая в свою очередь была впоследствии оккупирована советскими войсками в 1920г. Однако цивилизационные различия между Арменией с ее христианской и индоевропейской идентичностью и Азербайджаном с идентичностью тюркской и исламской, более того – шиитской, создают неравные условия для европейской интеграции этих двух стран. Не случайно линию цивилизационного разлома между Европой и Азией известный политолог Самюэль Хантингтон на Южном Кавказе проводил между Арменией и Грузией с одной стороны и Азербайджаном – с другой¹. По своему азиатскому и восточному традиционализму с его авторитарной, часто смахивающей на феодальную, системой управления, а с другой – достаточно высокому уровню секуляризации правящей элиты, приближают сегодняшний Азербайджан гораздо больше к Турции и, как это ни странно может показаться с первого взгляда, – к России. И присоединение Баку к плохо скрываемым русско-турецким совместным попыткам выдавить Запад и прежде всего США с Южного Кавказа, по нашему мнению – лишь вопрос времени, в течение которого произойдет окончание самоидентификации азербайджанской элиты.

Другое дело Армения, где как в оппозиции, так и во власти преобладает либеральная элита. Хотя для полного освобождения от носителей советского авторитарного мышления во власти обществу страны может понадобиться еще лет от 4 до 9 лет.

С другой стороны, евроинтеграции Армении в значительной степени препятствует тесный военный союз с Россией в рамках ОДКБ. И если для России этот союз имеет геополитическую ценность, то для Армении, учитывая вполне реальную турецкую военную угрозу, он носит вынужденный, оборонный характер. Более того, он существует вопреки глобальному геополитическому вектору интересов последнего. Европейским и американским партнерам Армении это следует учитывать и продолжать планировать свою политику в регионе с ориентацией на долгосрочную перспективу.

Впервые на высоком уровне о приоритетности курса на евроинтеграцию заявил во время своего выступления в Стамбуле в 1992г. первый министр иностранных дел независимой Армении, тогда еще гражданин США Раффи Ованнисян². Это вызвало глубокое недовольство, как в Москве, так и в Тегеране. Из обеих этих столиц президенту Армении Левону Тер-Петросяну ясно дали понять, что не смирятся с таким министром иностранных дел Армении.

В Азербайджане курс на евроинтеграцию, как таковой, был подменен курсом на пантюркистскую интеграцию с одной стороны с Турцией, а с другой – с тюркоязычными среднеазиатскими странами. Однако после падения власти Абульфаза Эльчибея в 1993г. с приходом Гейдара Алиева к власти Азербайджан начал вести более сбалансированную внешнюю политику, призванную посредством нефтяных козырей добиться поддержки сверхдержав в деле реванша в Карабахском вопросе. Более реальные шаги Азербайджана, как и Армении по направлению к Европе начались после одновременного вхождения этих стран в Совет Европы в январе 2000г. Взяв на себя соответствующие обязательства при вступлении в СЕ, далеко не демократические правительства этих стран шаг за шагом были вынуждены приводить свои законодательства в соответствие с нормами СЕ, отраженными в различных хартиях, декларациях и итоговых коммюнике важнейших саммитов. Однако большей частью такая унификация в обеих странах была имитационной и оставалась на бумаге.

В 2009г. в Азербайджане даже запущена программа Евросоюза, цель которой привести законодательство страны в соответствие с нормативными актами ЕС. Программа будет осуществляться в течение 21 месяца, для этого было выделено 1,34 миллиона долларов США. Следует отметить, что это очень трудоемкий процесс. К примеру, как некоторое время назад уже сообщало «Эхо», для приведения законов Молдовы в соответствие с законами ЕС необходимо внести изменения примерно от 3 до 5 тысяч нормативных актов. «В Азербайджане в большей части проблема связана не с текстами законов, а с общей политической атмосферой и общей политической ситуацией и беззаконием. Поэтому никакие законы в такой ситуации не будут работать в полной мере. Все это трата денег ни на что», - заявил в интервью «Эхо» соучредитель гражданского объединения «Республиканская альтернатива» (REAL) Ильгар Мамедов³.

Однако при этом в Азербайджане один из самых высоких уровней коррупции в мире (в соответствии с Индексом восприятия коррупции (Corruption Perception Index - CPI), составляемым Transparency International). В индексе 2008г. Азербайджан занял 158-е место (из 180). Аналогичные индексы коррупции были присвоены Конго, Бурунди, Таджикистану⁴. Такое положение дел усугубляется значительной долей «теневой» экономики, на долю которой, по разным оценкам, приходится от 40 до 60% совокупного ВВП. Армения в том же рэнкинге заняла 109-ое место (аналогичный Аргентине, Молдове и Белизу), пропустив далеко вперед Грузию (67-ое место, лучшее чем у Колумбии, Румынии, Болгарии и Китая).

Другой важный показатель успешности в процессе демократизации и евроинтеграции является уровень свобод. Авторитетная междуна-

родная организация Freedom House (Дом Свободы) обнародовала доклад «Nations in transit 2009»⁵ («Страны, переживающие переходный период - 2009»). Организация публикует подобные исследования с 2004 года, где дает оценку уровню развития демократии, ситуации в государствах по семи показателям: национальное демократическое управление, процесс голосования, гражданское общество, свобода прессы, местное демократическое управление, независимость системы правосудия и проблема коррупции. Все исследуемые государства получают оценки от единицы, что означает «полную свободу», до «счастливой» семерки – «тирании». Если страна получает оценку выше «шестерки», то она признается «авторитарной». В мониторинг в 2009г. попали 29 стран Центральной Европы и Евразии. Выводы авторов доклада «Nations in transit 2009» по Азербайджану неутешительны: эта страна, как и большинство постсоветских республик (Россия, Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан, Туркмения, Таджикистан, Азербайджан, Белоруссия) названы полностью авторитарными. Следующее незавидное положение, после «полностью авторитарных» стран у Армении - 5,39 баллов, и рейтинг «полуавторитарной страны». Об Армении в докладе говорится, что президентские выборы были омрачены последующим насилием, которое привело к человеческим жертвам, и даже по минимуму не соответствуют стандартам демократических процедур. Показатели соседа Армении – Грузии также снизились с 4,79 до 4,93 по сравнению с аналогичным исследованием прошлого года. «Freedom House» выявил «авторитарные тенденции со стороны исполнительной власти», «отсутствия каких-либо реальных ограничений в отношении президента», «нежелания властей вступать в диалог с оппозицией», отсутствие выборов мэром и губернаторов⁶.

Согласно рейтингу свободы СМИ в мире 2009г., составленному той же Freedom House, Азербайджан и Армения, наравне с Ираном и Россией являются странами с несвободными СМИ: для сравнения отметим, что соседние Грузия и Турция отнесены к странам с частично свободными СМИ. Армения занимает 151 место с 68-ю баллами (в 100-балльной шкале, где 1 – полностью свободные, а 100 – полностью несвободные), а Азербайджан – 168-ое место с 78-ю баллами⁷.

Согласно рейтингу гражданских обществ среди 34 стран, составленному той же организацией в 2008г. по итогам 2007г., по шкале 1-7, где 1 – показатель самого высокого уровня демократического прогресса, а 7 – самого низкого, среди постсоветских стран – не членов ЕС Армения делит второе и третье место с Грузией с уровнем в 3,50 (первое место занимает Украина с уровнем 2,75). Азербайджан же занимает лишь 6-ое место с уровнем 6,25.

Согласно рейтингу по уровню коррупции среди 34 стран, составленному Freedom House по той же 7-и балльной шкале, Армения делит

второе и третье место с Украиной с уровнем в 5,75 (первое место занимает Грузия с уровнем 5,00). Азербайджан же делит лишь 6-9 места с Беларусью, Киргизией и Таджикистаном с уровнем 6,25.

По рейтингу избирательных процессов, составленному Freedom House по 7-и балльной шкале среди постсоветских стран – не членов ЕС, Армения находится на 4-ом месте с уровнем 5,50 после Украины (3,00), Молдовы (3,75) и Грузии (4,75). Азербайджан делит с Таджикистаном 6-7 места.

По уровню же независимости судебной системы среди постсоветских стран – не членов ЕС Армения с уровнем 5,25 делит 4-5 места с Россией, а Азербайджан находится на 6-ом месте с уровнем в 5,75.

По уровню демократии местного самоуправления среди постсоветских стран – не членов ЕС Армения делит 2-3 места с Грузией. А Азербайджан делит 6-7 места с Таджикистаном.

По демократии на уровне национального управления (правительства) среди постсоветских стран – не членов ЕС в 2007г. Армения с уровнем 5,25 уступала лишь Украине, а Азербайджан занимал 6-ое место с уровнем 6,00.

Суммарно по всем показателям Freedom House среди постсоветских стран – не членов ЕС в 2007г. Армения со своими 5,21 баллами ненамного отличалась от Азербайджана с ее 6,00 баллами⁸.

Другая авторитетная международная организация Human Rights Watch, специализирующаяся на мониторинге ситуации по правам человека во всем мире в своем докладе по Армении по итогам 2008г., названном «Democracy on Rocky Ground»⁹ подвергла критике власти Армении за многочисленные нарушения прав человека, как во время, так и после президентских выборов.

Здесь стоит упомянуть также и о том, что в связи с неудовлетворительным реагированием властей Армении на события 1 марта США сначала заморозили, а потом частично отменили дальнейшее финансирование в рамках программы «Вызовы тысячелетия», предусматривающей выделение 235,65 млн. долл. на протяжении пяти лет на цели сокращения сельской бедности. Евросоюз несколько раз выражал обеспокоенность в связи с применением властями силы против демонстрантов и арестами участников акций протеста.

Подобным образом Human Rights Watch раскритиковал также и власти Азербайджана, назвав октябрьские президентские выборы 2008г. упущенной возможностью для Азербайджана продемонстрировать улучшение ситуации с правами человека¹⁰. 8 января 2008г. Евросоюз приветствовал президентскую амнистию в отношении части осужденных журналистов и призвал освободить всех оставшихся и ввести мораторий на дела о диффамации. В апрельском докладе ЕС о ходе реализации плана

действий в области политики «Европейского соседства» также отмечалось, что «оперативное решение» дел остающихся за решеткой журналов и пересмотр действующих норм о диффамации «способствовали бы лучшему достижению соответствующих целевых показателей Плана действий». В докладе указывалось на проблему пыток и на то, что «эффективное расследование заявлений о пытках оставалось минимальным». Европейская сторона также призвала правительство обеспечить независимость судебной системы¹¹.

Таким образом, и по уровню коррупции, по уровню свобод и ситуации с правами человека Армения несколько обгоняет Азербайджан. Для страны, которая в начале 90-ых прошлого века показала, что имеет потенциал быть островком свободы и демократических ценностей в регионе – это небольшое утешение. Кроме этого, разница с Азербайджаном настолько мала, что Армения не может использовать данный ресурс для улучшения баланса сил с Азербайджаном в свою пользу. По большому счету, западные страны в связи с ситуацией с правами человека и демократическим свободам рассматривают Армению и Азербайджан в одной плоскости.

В этом контексте нужно особо остановиться на позиции по отношению к Армении и Азербайджану со стороны Совета Европы и особенно ее парламентской ассамблеи, членами которой эти страны являются.

Как Армения, так и Азербайджан находятся под мониторингом ПАСЕ.

В июне 2008г. Парламентская ассамблея Совета Европы приняла жесткую резолюцию, выразив обеспокоенность в связи с ухудшением ситуации в Азербайджане и предложив осуществить до президентских выборов ряд неотложных реформ. ПАСЕ также призвала отменить уголовную ответственность за диффамацию, немедленно ввести мораторий на дела о клевете, освободить журналистов и политзаключенных и выполнить решения Европейского суда по правам человека. В февральском докладе 2008г. по итогам посещения Азербайджана в апреле 2007г. спецдокладчик ООН по свободе выражения мнений Амбеи Лигабо призвал правительство рассмотреть возможность отмены уголовной ответственности за диффамацию и ввести мораторий на дела такого рода, отметив также проблему безнаказанности преступлений против работников СМИ. Резкая критика ситуации со СМИ в 2008г. звучала также со стороны генерального секретаря Совета Европы Терри Дэвиса, докладчика ПАСЕ по Азербайджану Андреаса Херкеля, представителя ОБСЕ по свободе СМИ Миклоша Харашги и зам. госсекретаря США по вопросам демократии, прав человека и труда Дэвида Креймера.

В ходе апрельского чрезвычайного обсуждения ситуации в Армении Парламентская ассамблея Совета Европы ставила вопрос о воз-

можно лишении национальной делегации права голоса, если не будет принят ряд срочных мер, включая отмену поправок в закон о митингах, проведение независимого расследования событий 1 марта и освобождение тех, кто был задержан по видимым политическим мотивам, но не совершил насильственных или тяжких преступлений. На июньской сессии ПАСЕ приветствовала определенный прогресс, но с сожалением отметила, что часть требований остались невыполненными.

В 2008 г. комиссар Совета Европы по правам человека Томас Хаммарберг трижды посетил Армению с целью ознакомления с фактами событий 1 марта и содействия в организации независимого расследования.

НАГОРНО-КАРАБАХСКАЯ РЕСПУБЛИКА

Карабах, а точнее – Нагорно-Карабахская республика была и остается в значительной степени самостоятельным фактором в раскладе сил на Южном Кавказе. Как-то посол по особым поручениям Финляндии на Южном Кавказе Тери Хакала сказал: «Недооценивать позицию Карабаха – значит допускать большую ошибку». И это связано прежде всего с тем, что он был реальной стороной конфликта, имеет свои вооруженные силы, включая боеспособную армию и милицию, правительство и все необходимые атрибуты независимого государства.

НКР была одной из сторон, подписавшей соглашение о прекращении огня в 1994г. и до 1999г. была участником переговоров по мирному урегулированию конфликта в рамках Минской группы ОБСЕ.

Именно НКР отвергнула первый план «Пакетного варианта» урегулирования, а позже – также и план «Поэтапного решения». Как отмечает один из наиболее информированных о карабахском конфликте экспертов Фолькер Якоби¹², «Армяне Карабаха в очередной раз продемонстрировали, что несмотря на ограниченный статус, отведенный ему на переговорах, Степанакерт обладает значительным правом вето на возможные варианты урегулирования»¹³.

Особое значение с точки зрения международного политического имиджа имеет значительно более высокий уровень демократии в НКР по сравнению как с Азербайджаном, так и Арменией. Это факт, игнорировать который международным структурам не так-то легко. Однако, у НКР в этом плане имеется огромный неиспользованный ресурс и достаточно политической воли руководства, чтобы НКР форсировал демократизацию страны со всеми вытекающими отсюда благотворными последствиями с точки зрения международного политического имиджа, а значит и улучшения своих позиций в балансе региональных сил.

Кроме этого, с точки зрения инфраструктур, экономика НКР яв-

ляется рыночной и полностью интегрирована в экономику Армении. Благодаря постоянной финансовой поддержке как со стороны Армении, осуществляемую на основе межправительственных договоров, так и со стороны армянской диаспоры, экономика НКР фиксирует значительные и динамичные темпы роста.

ДИАСПОРА

Тесные узы, соединяющие армянскую диаспору с Арменией и Карабахом, делают ее дополнительным ресурсом в политическом балансе сил Армения-НКР-Азербайджан. И здесь нужно особенно отметить три важнейших фактора.

1) Огромные нефтяные доходы, получаемые Азербайджаном в последние несколько лет в какой-то степени уравниваются беспрецедентным увеличением размеров частных трансфертов, поступающих в Армению в основном из России, США и в гораздо меньшей степени из Европы¹⁴. Дело в том, что рост благосостояния армянских диаспор России и США прямо пропорционален процветанию этих стран. А наблюдавшийся до 2009г. рост цены на нефть особенно стимулировал рост экономики России, а вследствие этого и приток частных трансфертов из этой страны в Армению. Цены на нефть, таким образом, прямо или косвенно, хотя и в разной степени, стимулируют рост экономики не только Азербайджана, но и Армении. Диаспора также подстегивает туризм, осуществляет инвестиции, благотворно влияя на различные отрасли экономики Армении и НКР.

2) Диаспора является основным конкурентным преимуществом Армении в сфере международной дипломатии. Почти во всех ключевых для Армении странах армянские общины в тесном сотрудничестве с посольствами и/или представительствами Армении отстаивают интересы как самой Армении, так и НКР. А в США, Франции, Великобритании и некоторых других странах эффективность их деятельности на порядок выше работы посольств и государственных представительств Армении. Хорошо интегрированные в общества стран проживания, представители армянских диаспор являются также активными рупорами защиты национальных армянских интересов в развязанной Азербайджаном против Армении и НКР и продолжающейся до сих пор информационной войне. Поддержка армян диаспоры в этой войне особенно важна, учитывая, что в ней на стороне Азербайджана на самом высоком государственном уровне участвует Турция, с ее несравнимым с Арменией ресурсным потенциалом.

3) В правительствах тех стран, где существует сколько-нибудь значительная армянская диаспора хорошо осознают, что развязывание лю-

бой войны против Армении и Нагорного Карабаха, какой страной это ни было бы осуществлено, – неминуемо приведет к образованию очагов нестабильности и напряженности внутри всех тех стран, где существует армянские общины. А, учитывая то обстоятельство, что благодаря применению значительно более совершенных вооружений с обеих сторон – жертв и разрушений в новой войне будет как минимум на порядок больше, чем в начале 90-ых прошлого века – это может привести к значительным потрясениям даже в странах, находящихся за тысячи километров от очага военных действий.

Таким образом, Самуэль Хангтингтон вполне справедливо замечает, что «как продвижение России на Северный Кавказ в девятнадцатом веке породило диаспору, которая помогала чеченцам оказывать сопротивление русским, так и турецкая резня армян в самом начале двадцатого века породила диаспору, которая дала возможность Армении противостоять Турции и нанести поражение Азербайджану»¹⁵.

ЭКОНОМИКА

ОБЩАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА НА ПЕРВУЮ ПОЛОВИНУ 2009г.

Мировой финансовый кризис уже с конца 2008г. начал непосредственно влиять на экономические, в том числе финансовые показатели всех стран Южного Кавказа.

Валютные резервы

Международные валютные резервы Армении на 1 июня 2008г. составляли 1 млрд. 547 млн. долл. США. А уже на январь 2009г. международные валютные резервы Армении составили 1 млрд. 260 млн. долларов, то есть по сравнению с итоговым показателем 2-ого квартала 2008г. этот показатель уменьшился почти на 300 млн. долларов, а по состоянию на март 2009г. он опустился еще на 400 млн. долларов и, по оценкам, составил от 800 до 900 млн. долларов. Как известно, это связано с временным отказом ЦБ Армении от политики плавающего курса драма и валютными интервенциями на финансовом рынке, с целью поддержания курса национальной валюты на неизменном уровне в 305 драмов за 1 доллар США.

Между тем, ЦБ Азербайджана по утверждениям официальных лиц потратил на поддержание курса маната по отношению к доллару по состоянию на март 2009г. всего \$300 млн. Но если даже верить оценкам не-

которых экспертов о том, что эта цифра превысила 1 млрд. долларов – это не может оказать решающего воздействия на валютные запасы Азербайджана (средства ГНФАР и валютные запасы Национального банка Азербайджана), которые по состоянию на ноябрь 2008г. составили \$18 млрд., в том числе около 500 тонн золота¹⁶. То есть, если Армения потратила на искусственное удержание курса своей национальной валюты Валюты от 40% до 45% своих валютных резервов, то в Азербайджане этот показатель составил максимум 5%.

Если цены на нефть продолжат повышение до конца года, а расходы не превысят уровня, заложенного в бюджете, то к концу 2009г. объем средств в ГНФАР вырастет примерно до 11,5-12 млрд. долл. (как уже было отмечено выше, по официальным данным на апрель 2009 г., он снизился до 10,9 млрд. долл. против 11,2 млрд. долл. в декабре 2008г.)¹⁷.

Что касается зарубежных активов правительства Азербайджана, то по состоянию на 31 марта 2008г. они в 1,8 раза превышают внешний долг этой страны, с учетом задолженности частного сектора и составляют 18 млрд. манатов (около \$ 21,6 млрд.), включая резервы Центробанка, Госнефтефонда и государственного бюджета. Соответственно, зарубежная задолженность Азербайджана, включая все задолженности государства, по состоянию на август 2009г. достигает 10 миллиардов манатов (около \$ 12 млрд.)¹⁸.

Прямой и гарантированный внешний долг Азербайджана за 2008 год увеличился на 22,9% и по состоянию на 1 января 2009 года составил \$3 млрд. 1,1 млн.¹⁹.

По состоянию на 31 марта 2008г., государственный долг²⁰ Армении составил \$1,8 млрд., в том числе внутренний – 248,6 млн. долл. США, внешний – 1551,6 млн. долл. США. В свете недавних договоренностей с МВФ и ВБ, а также Россией (кредит в 500 млн. долларов от которой уже получен) о привлечении новых масштабных кредитов, то внешний долг Армении в 2009г. году удвоится и вполне может достигнуть аналогичного показателя Азербайджана.

ВВП

Объем ВВП Армении в январе-феврале 2009 года вместо запланированного бюджетом увеличения на 9,2% сократился на 3,7% по сравнению январем-февралем 2008 года и составил около \$900 млн. Об этом свидетельствуют оперативные данные Национальной статистической службы Армении.

В Азербайджане ситуация была аналогичная: по данным Госкомстата этой страны, объем ВВП, произведенного в Азербайджане в январе, составил 2 миллиарда 306 миллионов долларов, что на всего 2,6% мень-

ше, чем за аналогичный месяц прошлого года.

А уже в январе-июле 2009г. ВВП Армении сократился на 18,5%²¹ и составил в текущих ценах 1417,1 млрд. драмов (\$3789,6 млн.). Однако кредитные ресурсы, полученные от России и Международного валютного фонда (всего около 670 млн. долларов), которые правительство РА срочно начали вливать в экономику как через исполнение бюджета, так и через осуществление новых программ поддержки, прежде всего строительства, уже в июле начали давать результаты. По предварительным данным Национальной статистической службы Республики Армения, по сравнению с предыдущим месяцем в июле 2009 года ВВП возрос на 6,3%, составив в абсолютном выражении 1417 млрд. драмов, или 4,043 млрд. долларов.

Среди отраслей экономики Армении рост в январе-июле 2009 года зафиксирован в сфере розничной торговли - на 0,1%, а в июле по сравнению с июнем зафиксирован рост на 15,8% - до 500,4 млрд. драмов (1,4 млрд. долларов).

В сфере строительства в январе-июле по сравнению с аналогичным периодом прошлого года наблюдался спад на 55,5%, а в июле по сравнению с июнем - рост на 4,5%, до 178 млрд. драмов (507,4 млн. долларов).

В сфере сельского хозяйства в январе-июле 2009 года зафиксирован спад на 2,1%, а в июле по сравнению с июнем - рост на 58,7%, до 191 млрд. драмов (545 млн. долларов).

В сфере промышленности в январе-июле 2009 года зафиксирован спад на 12%, а в июле по сравнению с июнем - рост на 5,9%. В абсолютном выражении объем производства промышленности к концу июля 2009 года составил 336,5 млрд. драмов (960 млн. долларов), или 24% от ВВП.

Объем выработки электроэнергии в январе-июле 2009 г. сократился на 10,5%, а в июле по сравнению с июнем возрос на 2,4%, составив в общей сложности 3268,5 млн. кВт/ч.

Объем валового внутреннего продукта (ВВП) Азербайджана в январе-июле 2009 года в текущих ценах составил 17 млрд. 336,5 млн. манатов (около 20 млрд. долларов²²), что на 2,7% превысило показатель аналогичного периода прошлого года, сообщили в Госкомитете по статистике²³. Объем ВВП, приходящийся на душу населения, составил 1968,7 манатов (2448,7 долларов), рост за год составил 1,3 процента. 7,2 процентов добавочной стоимости созданы за счет чистых налогов с продукции и импорта.

Общий объем производства продукции во всех отраслях экономики, увеличившись на два процента, составил 63,3 процента от ВВП, где основная часть - 48,2 процентов (8,4 миллиардов манатов) - приходится на промышленность. В сфере услуг производство добавочной стоимости составило 29,5 процентов.

За январь-июль в сельском хозяйстве, охотничьем секторе и лесоводстве выработано добавочной стоимости на 1,08 миллиардов манатов, что составляет 6,6 процентов от общего ВВП, в секторе строительства - 1,53 миллиардов манатов (0 процентов), в секторе транспорта - 1,16 миллиардов манатов (1,6 процентов), в секторе связи и почтовых услуг - 396,3 миллионов манатов (12,7 процентов), в оптовой и розничной торговле, автомобильной сфере, сфере бытовых изделий и сфере услуг по починке предметов личного пользования - 1,34 миллиардов манатов (8,4 процента), в ресторанном и гостиничном секторе - 197,2 миллионов манатов (15,8 процентов), оказании социальных и прочих услуг - 2,02 миллиардов манатов (3,6 процентов).

В январе-июне 2009 года в НКР по фактическим ценам было выпущено промышленной продукции на 14089,4 млн. драмов (примерно 37,5 млн. долларов США). По отношению к аналогичному периоду прошлого года индекс физического объема промышленной продукции составил 123,6%. При этом большая часть произведенной промышленной продукции приходится на горнодобывающую и перерабатывающую промышленность, 35,7% и 37,1% соответственно.

ВВП на душу населения в Азербайджане выше, чем в Армении и Грузии, и в 2008 г. составил 5 404 долл. А по прогнозам на 2009 г. должен сократиться примерно до 4 100 долл.²⁴.

Исполнение бюджета 2009г.

По сравнению с январем прошлого года в январе 2009г. доходы госбюджета Армении снизились на 11,8%. Так, на 10,6% снизились доходы по части налогов и пошлин²⁵. А по сравнению с январем-февралем прошлого года в январе-феврале 2009г. доходы госбюджета Армении снизились на 14,6%²⁶. Тогда как в бюджете на 2009г. была заложена цифра в сторону увеличения доходов на 9,8%. То есть разница - в 25%.

За первое полугодие 2009 года доходы государственного бюджета Армении составили 359 млрд. драмов, в то время, как расходы составили 426,5 млрд. драмов.

Бюджетные доходы и расходы обеспечили выполнение уточненной со стороны правительства девятимесячной программы на 67,1% и 70,3% соответственно. Таким образом, показатели годовой программы госбюджета выполнены по линии доходов на 39,9%, а по линии расходов - на 47,6%²⁷.

По сравнению с аналогичным периодом прошлого года доходы в госбюджет уменьшились на 13,3% или на 55 млрд. драмов. В частности, на 18,1 % (61,5 млрд. драмов) снизилась собираемость налогов и пошлин, а на 3,1% - официальных грантов, которые составили более чем 2,7 млрд.

драмов. За аналогичный период обязательные социальные страховые выплаты и другие доходы увеличились соответственно на 1,7 млрд. драмов (3,2%) и 4,8 млрд. драмов (31,5%).

За отчетный период со стороны внешних доноров было предоставлено 242,5 млрд. драмов налоговых средств, из которых 185,1 млрд. драмов составили средства, представленные правительством России, а 57,4 млрд. драмов – Международным валютным фондом.

77,6% доходов госбюджета было сформировано за счет налогов и пошлин, 15,9% – за счет обязательных социальных страховых выплат, которые увеличились на 1,2 млрд. драмов (2,6%), 5,6% составили другие доходы, а 0,9% – официальные гранты. За первое полугодие 2009 года в госбюджет Армении поступило более 233,1 млрд. драмов от налогов и пошлин, что обеспечило выполнение бюджета по уточненной программе за полугодие на 90,4%, а за год – на 31,8%.

Доход госбюджета Азербайджана на 2009г. прогнозировался на уровне 14,6 млрд. долларов. При этом около 40 процентов бюджетных доходов должны были составить трансферты из Государственного Нефтяного Фонда. На начало текущего года средства Нефтяного фонда Азербайджана составили более \$11 миллиардов. А по указу Ильхама Алиева от 26 февраля 2009г. доходы Нефтяного фонда на 2009 год утверждены в размере более \$10 млрд., а расходы – в размере более \$6,3 млрд.

Госбюджет Азербайджана на 2009 год был подготовлен из расчета цены на нефть в \$70 за баррель²⁸, однако текущие цены на мировом рынке в конце 2008г. и начале 2009г. в течение 4-5-и месяцев были почти вдвое ниже (\$35-40). И только в августе 2009г. они достигли отметки в 70 долларов, при этом оценки экспертов насчет их дальнейшего поведения противоречивы. В-общем, резкое падение цен на нефть с августа 2008г. оказало на экономику Азербайджана, казна которого на 65-70% пополняется за счет доходов от нефти, резко отрицательное воздействие. В абсолютном выражении расходы государственного бюджета Азербайджана на 2009 год спрогнозированы в объеме 12,3 млрд. манатов (\$14,8 млрд. (1 доллар = 0,80 маната)), что на 11,7% больше по сравнению с 2008 годом.

Что касается доходов, то согласно основному финансовому закону 2009 года, доходы госбюджета должны составить 12 млрд. 177 млн. манатов, т.е. в казну страны ежемесячно в среднем должно поступать по одному миллиарду манатов. Именно этот миллиард недосчитал бюджет по итогам пяти месяцев.

За январь-май в госбюджет поступило всего 3 млрд. 994 млн. манатов. Это не только на 20% меньше запланированного показателя за соответствующий период, но даже на 1,9% меньше показателя первых пяти месяцев прошлого года. При этом правительство Азербайджана умудряется создавать профицит²⁹.

Расходы госбюджета за январь-май составили всего 3 млрд. 657 млн. манатов и, соответственно, профицит госбюджета достиг 337 млн. манатов, или 3% ВВП. В первом квартале данный показатель составлял 174,6 млн. манатов, или 2,6% ВВП, а за треть года – 261,8 млн. манатов, или 2,9% ВВП. При этом 44,6% бюджетных расходов было направлено на инвестирование экономики, на социальную защиту и социальное обеспечение населения - 464 млн. манатов (12,7%) и на здравоохранение и образование - 528 млн. манатов, или 14,4% всех бюджетных расходов. Расходы бюджета текущего года утверждены на уровне 12 млрд. 355 млн. манатов, и по итогам 5 месяцев израсходовано менее 30% этих средств.

Как сообщает агентство «Туран», проблема с исполнением доходной части госбюджета связана с невыполнением своих обязательств перед бюджетом нефтяного сектора. Цены на нефть оказались ниже, чем это было заложено в госбюджете – 70 долларов. Скорее всего, с этим связан тот факт, что Министерство налогов ни разу в текущем году не обнародовало поступления в госбюджет по своей линии. Хотя правительство не пошло на официальный секвестр бюджета, о котором еще в начале 2009г. заявляли официальные лица в руководстве страны, фактически он реализовывается.

Но это почти не коснулось военных расходов. Хотя очевидно, что при нынешней ситуации в экономике обеих стран ситуация такова, что активные боевые действия могут спровоцировать коллапс обеих экономик, и здесь Азербайджану не особенно помогут даже многомиллиардные валютные резервы.

На фоне вышесказанного довольно странно звучит заявление председателя Комитета экономической политики Милли Меджлиса (парламента) Азербайджана Зияд Самедзаде о том, что исполнение госбюджета 2009 года проходит в нормальном режиме, без проблем и в соответствии с прежними прогнозами³⁰.

Сальдо торгового баланса

Отрицательным остается также сальдо торгового баланса Армении. В январе-июле 2009 года оно составило 1309 млн. долларов, или 32% от ВВП. По предварительным данным Национальной статистической службы РА, объем внешнеторгового оборота Армении в январе-июле 2009 года по сравнению с аналогичным периодом 2008 года сократился на 32,7%, а в июле по сравнению с июнем возрос на 1,6% и составил в абсолютном выражении 2013,4 млн. долларов (707,9 млрд. драмов). В структуре внешнеторгового оборота объем экспорта, сократившись в январе-июле 2009 года на 44,5%, а в июле увеличившись на 15,6%, составил 352,2 млн. долларов (124,8 млрд. драмов). Объем импорта в январе-июле сократился

на 29,5%, а в июле по сравнению с июнем сократился на 1,4%, составив 1661,2 млн. долларов (583,1 млрд. драмов).

В отличие от Армении, сальдо торгового баланса Азербайджана остается положительным. В 2008г. профицит составил около 38%. Доля нефтяной промышленности в совокупном экспорте в 2008г. составлял около 92%. Это делает экономику весьма уязвимой к колебаниям цен на энергоносители.

В 2009 году на оборонную сферу Азербайджан планирует направить 1,446 млрд. долларов³¹. Согласно бюджету Армении на 2009г., на оборонные нужды должно было быть выделено около 150 млрд. драмов, что до девальвации драма соответствовало \$500 млн., однако сейчас составляет около \$400 млн., что более чем в 3,6 раза меньше аналогичного показателя Азербайджана. Оборонные расходы, заложенные в бюджет, составляют 15,7% от расходов госбюджета Армении в 2009 году и 3,6% от ВВП страны.

Среднемесячная заработная плата в Азербайджане будущем году прогнозируется на уровне 353,3 маната (около 420 долларов). В Армении этот показатель равен 260 долларов.

Установленный прожиточный минимум на душу населения в проекте госбюджета на 2009 год рассчитан в объеме 84 маната (более 100 долларов США). Для работающих прожиточный минимум составит \$110, пенсионеров – \$72, детей – \$85. Минимальная пенсия составляет \$100. Между тем, размер минимальной зарплаты в Армении составляет \$80, а средней пенсии – \$70.

По прогнозам Европейского банка реконструкции и развития, опубликованным в конце января 2009г. темпы роста ВВП в Армении в 2009г. составят 5,5%, Грузии - 3%, Азербайджана – 8%³².

Отметим, что бюджет Армении прогнозировал рост ВВП на уровне 9,2%, бюджет Грузии – 2,5%, а азербайджанский бюджет – 18,9%. А согласно отчету Global Economic Prospects 2009, опубликованным Всемирным Банком в начале 2009 году, рост реального ВВП Азербайджана должен был составить 10,4%, а в 2010 году снизится до 7,8%. Отметим, что на 2008 год прогноз роста реального ВВП Азербайджана составлял 17,7%. Однако уже в июне 2009г. эксперты международного рейтингового агентства “Standard & Poor`s” объявили о более реальном прогнозе, согласно которому ожидается, что экономический рост в Азербайджане замедлится до 4,0% в 2009г. против 8,5% в 2008г. вследствие резкого снижения цен на нефть. Экономика Азербайджана сильно зависит от нефти, доля которой в ВВП составляла 60% в 2008г.

Что касается роста в промышленности, то он составил 6% вместо планируемых 27,4%. Для сравнения отметим, что спад объемов промышленного производства в Армении по итогам января-февраля 2009г. составил 9,7%.

В общем, показатель роста ВВП Армении по итогам 2008г. составил 6,8%. Таким образом, темпы спада экономики Азербайджана в 2008г. в 3.7 раза превышают темпы спада экономики Армении.

В зависимости от специализации, торговые объекты в Азербайджане в конце 2008 – начале 2009г. испытали среднее падение оборота на 27-30%. Это касалось и товаров широкого спроса. При этом положение не спасает даже активизация рекламы. Аналогичная ситуация и в Армении.

Также серьезно пострадал рынок недвижимости, являющийся одним из быстрорастущих неэнергетических секторов. Согласно данным Службы Госреестра недвижимости, по сравнению с июнем-августом 2008 года продажи квартир в Баку – центре бума в этом секторе – упали в сентябре-ноябре на 20 процентов. С конца августа цены на недвижимость в целом по стране упали на 10-15 процентов. Аналогичная ситуация сложилась и в Армении.

В обеих странах произведены значительные увольнения рабочих во многих сферах, особенно в горнодобывающей и строительной.

Что касается западной и, в частности, американской помощи Армении, то многое зависит от выполнения взятых ею на себя обязательств по демократизации политической системы. Так, Вашингтон ясно дал понять, что возобновит программу безвозмездной помощи Армении «Вызовы тысячелетия» (\$235 млн.) в полном объеме только после перехода властей Армении на демократические рельсы.

Банковская сфера

По сравнению с другими сферами экономик обеих стран, их банковские системы более прочные. Так, внешние заимствования банковского сектора Азербайджана составляют 18 процентов от общего объема привлеченных средств и достигают двух миллиардов долларов, что позволяет обезопасить азербайджанские банки от влияния мирового финансового кризиса³³.

Согласно председателю ЦБ Армении, в нашей стране этот показатель по состоянию на ноябрь 2008г. составлял всего 10%, причем на долю краткосрочных заимствований приходится всего 1%, а все остальное – это долгосрочные заимствования³⁴ (например, в Казахстане этот показатель был доведен до 90-100 процентов, и сегодня финансовый сектор и в целом экономика этой страны не могут выйти из глубокой рецессии, так как необходимо возвращать заимствованные средства: только за первое полугодие 2008 года Казахстан возвратил \$7 млрд.).

Совокупный кредитный портфель банковской системы Армении по итогам первого полугодия 2009г. составил порядка 647,5 млрд. дра-

мов против около 545,4 млрд. драмов в первом полугодии 2008г. (рост на 19%)³⁵.

По имеющейся у нас информации, почти во всех банках скопилось множество исков к заемщикам из-за неплатежей по кредитам. По официальным данным в банковской системе Армении число невозвратных кредитов на начало сентября 2009г. колебалось в пределах 5-6%, тогда как в 2008г. этот показатель составлял 1%³⁶. Банки, в основном, пока поддерживаются от подачи исков в суды, но неизвестно насколько долго им это будет удаваться, а также что произойдет с рынком недвижимости, автомобилей, заложенных производственных мощностей после того как в судебном порядке начнется конфискация и продажа всего этого имущества через аукционы. Известно, что правительство выдает срочные кредиты или вступает во временное владение части акций тех предприятий, которые не в состоянии покрыть кредиты, выданные банками. Так было, например, с «Тамара Фрут», задолжавшей HSBC.

ВПА³⁷ для финансовой системы Азербайджана находятся на уровне 35-50% – на том же уровне, что и у Беларуси, Российской Федерации (рейтинг по обязательствам в иностранной валюте: BBB/Негативный/A-3; по обязательствам в национальной валюте: BBB+/Негативный/A-2; рейтинг по российской шкале: ruAAA) и Республики Казахстан (рейтинг по обязательствам в иностранной валюте: BBB-/Стабильный/A-3; по обязательствам в национальной валюте: BBB/Стабильный/A-3; рейтинг по национальной шкале: kzAAA).

Как отмечает «Standard & Poor's», банковская система Азербайджана (BB+/Стабильный/B) характеризуется высоким уровнем долларизации, зависимостью экономики от добычи нефти, концентрацией банков на отдельных заемщиках и отраслях промышленности, а также слабой практикой риск-менеджмента.

Вместе с тем, агентство отмечает неплохие перспективы макроэкономического роста в среднесрочной перспективе, невысокую зависимость банков от иностранных заимствований и спекулятивных операций, а также адекватный уровень капитализации и финансовых показателей банковской системы.

По этим причинам банковская система Азербайджана до сих пор в меньшей степени подвержена влиянию мирового экономического кризиса, чем банковские системы многих других стран СНГ. Однако она остается уязвимой к возможным негативным изменениям макроэкономической среды, что представляет высокий риск в международном контексте. Об этом свидетельствует оценка банковских и страновых рисков (так называемая оценка BICRA). Азербайджан отнесен к группе 9 (из 10 групп; самые сильные входят в группу 1, а самые слабые – в группу 10).

НБ Азербайджана предпринял ряд мероприятий по стимулированию

нию экономики, в том числе снизил учетную ставку на 100 базисных пунктов с 15 (сентябрь 2008г.) до 2 процентов (июль 2009г.) в шесть этапов. То же самое произвел ЦБ Армении: по положению на август 2009г. учетная ставка доведена до 5,25%.

В Азербайджане удалось сохранить курс за счет валютных резервов ЦБ. Начиная с этого года резервы Центробанка начали уменьшаться, составив 1 миллиард 200 миллионов долларов, причина была связана с увеличением расходов центральных резервов для сохранения маната³⁸.

По положению за август 2009г. кредитный портфель банковского сектора Азербайджана составил 6 миллиардов 287 миллионов манатов (около 7,5 млрд. долларов). А объем активов насчитывался на уровне 9 миллиардов 191 миллионов манатов (около 11 млрд. долларов)³⁹.

Заключение

Таким образом, если по политико-дипломатическим показателям в балансе сил с Азербайджаном Армения и Нагорный Карабах в некоторой степени обеспечивают равновесие, то этого нельзя сказать об экономической составляющей. Богатый сырьевыми ресурсами, и, прежде всего нефтью и газом Азербайджан за последние годы накопил значительные финансовые резервы для обеспечения боевых действий в случае возобновления войны с НКР. И хотя мировой финансовый кризис и резкое снижение мировых цен на энергоресурсы снизили темпы развития экономики Азербайджана, а также незначительно уменьшили его нефтяные накопления, опасный перевес по отношению к Армении и НКР вместе взятых сохраняется.

При отсутствии сколько-нибудь сопоставимых по объемам с Азербайджаном сырьевых ресурсов выход для Армении и НКР состоит в увеличении экономических показателей посредством резкого повышения эффективности экономики с одной стороны и раскрытие политического потенциала с другой.

Методика увеличения экономических показателей общеизвестна и изобретать велосипеда здесь не требуется. Требуется лишь политическая воля властей Армении и НКР, прежде всего, обеспечить функционирование демократических институтов, в том числе соблюдение конституции и законов своих стран, в ином случае – воля народов этих стран освободиться от не высказывающих подобную волю, по горло коррумпированных и сросшихся с криминалом и бизнесом властей.

Дело в том, что, как уже говорилось в первой части данного исследования, как Армения, так и НКР имеют огромный неиспользованный потенциал для наращивания своего политического имиджа и, соответс-

твенно – статуса в ранжировке, принятой сообществом демократических стран, который на сегодняшний день имеет в мире доминантное положение и огромное влияние на южно-кавказский регион. В то же время, выявление и задействование указанного потенциала при грамотной внешней политике никоим образом не повлияет на отношения России к указанным двум странам. Свои стратегические интересы в нашем регионе Россия, хотя и, к сожалению, связывает с наличием подконтрольных ей авторитарных режимов, но не обуславливает ими. Эти интересы осуществляются, в основном, через военное и экономическое присутствие.

А то, что эффективное использование вышеуказанного потенциала возможно осуществить в весьма короткий срок, наглядно показывает пример Грузии, в которой все важнейшие политические и экономические показатели резко возросли после смены авторитарного режима Шеварднадзе на демократический режим Саакашвили, даже если учесть все перекосы внешней и внутренней политики последнего. Не говоря уже о том, что сама эта смена власти на демократический стала причиной огромной и последовательной финансовой поддержки со стороны Запада. Даже Армения в период с мая по август 2008г. показала, что при наличии хотя и кратковременной, но реальной воли власти уменьшить размеры теневой экономики – это возможно сделать через установление законности и порядка, а также улучшение администрирования даже в такой коррумпированной структуре как налоговая и таможенная. Вопрос лишь в том, что такое улучшение должно происходить не на короткий трехмесячный период времени и не в одной-двух отдельно взятых структурах.

Что касается Азербайджана, то таким потенциалом демократизации и уменьшения уровня коррупции он обладает в значительно меньшей степени из-за национально-религиозных и культурных особенностей. Режим в этой стране еще долгое время будет тяготеть к закреплению авторитаризма, что неминуемо будет мешать ему улучшать свои показатели в политико-дипломатической сфере. По тем же причинам Азербайджану труднее улучшить ситуацию в сфере эффективности экономики, так как при неминуемом уменьшении добычи нефти после 2012г., резко снизятся темпы развития экономики этой страны, и начнет постепенно уменьшаться разрыв между ее ВВП с одной стороны и ВВП Армении и НКР – с другой.

Приложения

Таблица 1

Макроэкономические показатели Азербайджанской Республики ⁴⁰

	2010г*	2009г*	2008	2007	2006	2005	2004	2003
ВВП (номинальный; млрд. манат)	36,34	28,71	38,00	26,82	18,04	12,52	8,53	7,15
ВВП (млрд. долл.)	45,43	35,89	46,58	31,23	20,19	13,24	8,68	7,28
Рост реального ВВП (%)	5,37	4,03	10,80	25,00	34,50	26,40	10,20	11,20
Численность населения (млн. человек)	8,66	8,59	8,53	8,51	8,41	8,32	8,19	8,11
ВВП на душу населения (долл.)	5247,00	4176,00	5404,00	3474,00	2373,00	1592,00	1060,00	897,00
Рост индекса потребительских цен (%)	7,00	5,00	20,80	16,70	8,43	9,60	6,70	2,20
Внутренние кредиты частному сектору (млрд. манат)	8,12	7,42	6,95	4,09	2,20	1,19	0,80	0,50
Внутренние кредиты частному сектору и государственным нефинансовым организациям (млрд. манат)	9,39	8,58	8,03	4,73	2,42	1,47	0,96	0,60
Чистые внешние активы банковского сектора / ВВП (%)	(7,95)	(7,81)	(3,85)	(2,06)	(0,70)	1,40	1,24	1,53
Внутренние кредиты частному сектору и государственным нефинансовым организациям / ВВП (%)	25,84	29,89	21,63	17,64	12,92	11,72	11,24	8,39

Источники: Standard & Poor's, Национальный банк Азербайджана. П* - прогноз.

Основные данные о банковской системе Азербайджанской Республики (на 31 декабря 2008г.)

Количество банков: 46

Совокупный объем вкладов: 4 млрд. манат (4,7 млрд. долл. США).

Объем вкладов на душу населения: 475 манат (561 долл. США).

Капитализация банковской системы: 1,7 млрд. манат (2 млрд. долл.).

Примечания

1. Самюэль Хантингтон «Столкновение цивилизаций» М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603, [5] с
2. Раффи Ованисян переехал с семьей на постоянное жительство в Армению в 1990г. и на первых порах возглавил ереванский офис Армянского Конгресса Америки, а в 1991г. – был назначен министром иностранных дел Армении. В том же году официально обратился к властям Армении с просьбой о получении армянского гражданства, однако получил его лишь в 2001г. В ноябре 1992г. подал в отставку.
3. <http://www.echo-az.com/politica02.shtml>
4. http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2008
5. http://www.freedomhouse.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=242:nations-in-transit-2009&catid=30&Itemid=92
6. ДИАГНОЗ FREEDOM HOUSE: НЕСВОБОДНЫ! Сергей Расов
<http://www.politcom.ru/8434.html>
7. <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=16>
8. <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=429&year=2008>
9. <http://www.hrw.org/en/reports/2009/02/25/democracy-rocky-ground>
10. <http://www.hrw.org/en/world-report/2009-1>
11. Там же
12. Фолькер Якоби работал в качестве помощника личного представителя Действующего председателя ОБСЕ по Нагорному Карабаху в 1998-99 годах. В 1999 году защитил докторскую диссертацию по армянской политике, а с 1999 по 2004 годы работал на разных должностях в миссии ОБСЕ в Грузии
13. Фолькер Якоби, «Роль ОБСЕ: оценка международного посредничества» Conciliation Resources
<http://www.c-r.org/our-work/accord/nagorny-karabakh/russian/russian8.php>
14. По официальным оценкам в 2008г. общая сумма частных трансфертов в Армению приблизилась к двум млрд. долларов, а по неофициальным – превысила 3 млрд. долл., львиная доля которых пришлась на новую армянскую диаспору России.
15. Самюэль Хантингтон «Столкновение цивилизаций» М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603, [5] с.
16. Согласно выступлению первого заместителя премьер-министра Азербайджана Ягуба Эюбова в парламенте страны 13 марта 2009г. с отчетом правительства за 2008 год.
<http://58.kavkaz-uzel.ru/articles/150814>
17. Прогноз международного рейтингового агентства “Standard & Poor’s”,
<http://www.creditrussia.ru/ru/regional/id-451/pg-0> 15.07.2009, Как Азербайджан реагирует на мировой экономический кризис
18. Интервью «Новости-Азербайджан» с ведущим независимым экспертом, кандидатом экономических наук Вюсалом Гасымлы
<http://www.azeri.ru/papers/news-azerbaijan/50782/>
19. Об этом 18 февраля 2009г. передает корреспондент агентства «Казахстан Сегодня» со

- ссылкой на сообщение Министерства финансов АР.
<http://www.export.by/?act=news&mode=view&id=6963>
20. Государственный долг рассчитан по курсу Центрального банка Армении на 31.03.2008 г.: 1 долл. США=307,25 драм.
  21. Арминфо, 24 августа 2009г.
  22. Официальный курс на 17 августа составлял 0,804 AZN/USD
  23. <http://www.1news.az/economy/20090814050000440.html>
  24. Прогноз международного рейтингового агентства "Standard & Poor`s", <http://www.creditrussia.ru/ru/publications/id-439/pg-0> 01.06.2009, Анализ рисков банковского сектора.
  25. По сообщению Министерства финансов РА <http://lraber.info/news.php?item.11601.157>
  26. По сообщению отдела по информации и связям с общественностью Министерства финансов РА. <http://hetq.am/am/finances/finansner/>
  27. Об этом сообщили информационному агентству Новости Армении-NEWS.am в пресс-службе министерства финансов Армении. <http://news.am/ru/news/3082.html>
  28. Для сравнения нужно отметить, что бюджетная цена нефти на 2009г. в большинстве «нефтяных» стран была заложена на уровне 40-60 долларов.
  29. <http://www.zerkalo.az/2009-07-22/economics>
  30. <http://www.day.az/print/news/economy/164148.html>
  31. Парламент Азербайджана утвердил госбюджет 2009 года. <http://www.kavkaz-uzel.ru/articles/144564>
  32. Обновленный доклад банка размещен на сайте ЕБРР - www.ebrd.com
  33. По заявлению председателя правления Национального банка Азербайджана (НБА) Эльмана Рустамова («Тренд»).
  34. http://www.cba.am/CBA_SITE/downloads/articles/arka_14.11.08.pdf
  35. «Уровень невозврата достиг 5-6%» «Деловой Экспресс» N 31 (833)
  36. Там же.
  37. Оценка уровня гипотетических валовых проблемных активов (ВПА), которые могут возникнуть в финансовой системе в случае реализации обоснованного, но не катастрофического сценария экономической рецессии – основной аналитический показатель международного рейтингового агентства "Standard & Poor`s", который отражает относительный уровень экономического риска. Данная величина выражается в процентах от суммы внутренних кредитов частному сектору и государственным нефинансовым организациям.
  38. Интервью «Новости-Азербайджан» с ведущим независимым экспертом, кандидатом экономических наук Вюсалом Гасымлы <http://www.azeri.ru/papers/news-azerbaijan/50782/>
  39. Там же.
  40. <http://www.creditrussia.ru/ru/publications/id-439/pg-0> 01.06.2009, Анализ рисков банковского сектора.

Tatoul MANASSERIAN

*Ph.D., Doctor of Science, Professor, Department of Economics,
Yerevan State University*

INTELLECTUAL PROPERTY PROTECTION AND ECONOMIC PRIORITIES IN TRANSITION ECONOMIES: THE CASE OF ARMENIA

The overall objective is to better use one of the main competitive advantages – the intellectual potential to speed up the economic growth and to improve the well being of the population. The anticipated out is to make the use of the intellectual property demanded. Turn the knowledge and the skills of the qualified labor into the competitive advantage for the nation. Find a niche in the world economy for the use of the intellectual potential. Use the intellectual property more efficiently to accelerate the pace of growth in the transition economy.

Transformation of knowledge based economy in Armenia

It becomes obvious that the knowledge-based activities have a great impact on the rates of economic growth through the continuous improvements in information and telecommunication technologies. Achievements in science and technologies determine the overall economic growth and are in massive use by all areas of labor activities. Intellectual property and its commercialization has become a factor of progress in the world.

The efficient use of the intellectual potential has been affecting such areas as institutional and innovation system, human resources development and others. Based on the share of use of the knowledge-based industries one may judge about the level of economic growth in transition economies. The accession of 10 new nations into the European Union was made possible by the progress in better use of the intellectual potential of candidate nations.

Despite the variety of controversial forecasts and predictions for the future, one can witness the growing role of knowledge in local and international markets. Highly educated professionals are less likely to be unemployed in industrialized nations, as well as in many countries in transition. In turn, due to the high demand for skilled labor many of transition economies will be able to be integrated both regionally and globally and realize their comparative and absolute advantages.

Taking into consideration the existing conditions of the economy in transition for the anticipated growth, we may state that currently two factors form the actual competitive advantages of Armenia: Armenian Diaspora worldwide and the intellectual potential of the nation. In parallel with the study being conducted in the field of exploration and better use of professional and financial potential of the Armenian Diaspora partially presented to the Armenian International Policy Research Group¹, we intend to draw a

realistic picture about the intellectual property of Armenia and examine the prospects of knowledge based industries for the overall economic growth scenarios of Armenia.

In 1992 Department of Licensing of RA was established. In August 1993 the Law on Licenses of RA was adopted by the Parliament of RA. In May 1997 the Law on Brands, Patents, Copy Rights, Origin of Goods, Geographical Indications of RA and the Law on Trade Marks of RA were adopted by the Parliament of RA. In 1993 Armenia became a member of World Intellectual Property Organization (WIPO), in 1994 Armenia joined Paris Convention on Industrial Property Protection, signed and ratified Madrid Agreement on Trade Marks International Registration and the Agreement on Cooperation in Licensing (PCT). In 1992 the Government of Armenia had formally expressed readiness to join the General Agreement on Tariffs and Trade, later – since 1995 to become a member of the World Trade Organization. Bilateral and multilateral negotiations brought to the desired result. In December, 2002 Armenia became a member of WTO. It is also because of the terms of protection of intellectual property rights that the role of this organization can never be underestimated for Armenia as for many countries with transition economies. Given the existing conditions in terms of protection of intellectual property rights, Armenia had accepted certain responsibilities to form corresponding structures and adopt laws regulating mentioned issues.

According to WTO STRIPS agreement, intellectual property consist of COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS Computer Programs and Compilations of Data Rental Rights Protection of Performers, Producers of Phonograms (Sound Recordings) and Broadcasting Organizations TRADEMARKS; GEOGRAPHICAL INDICATIONS; INDUSTRIAL DESIGNS; PATENTS LAYOUT-DESIGNS (TOPOGRAPHIES) OF INTEGRATED CIRCUITS; PROTECTION OF UNDISCLOSED INFORMATION² These include the rights related to the intellectual activities in the fields of industrial production, science and arts.

Armenia has several remaining steps to take to fulfill its intellectual property rights commitments under the 1992 U.S.-Armenia Trade Agreement. In addition, the Armenian intellectual property regime does not appear to be TRIPS-consistent in its current form, so certain changes may have to be made even after Armenia's accession to the WTO. At present, Armenia does not provide any protection or rights to U.S. and other foreign sound recordings or clearly provide retroactive protection for works or sound recordings under its Copyright Law. In addition, there is weak enforcement of intellectual property rights in Armenia. New criminal penalties for intellectual property rights violations have been adopted; however, there have been no known convictions under the new law, and it is unclear whether the Government has the authority to commence criminal copyright cases.

However, in latest U.S. Released Special 301 Report on Intellectual Property, U.S. Trade Representative review, known as the "Special 301" report on global intellectual property protection, indicated that Armenia, Greece, New Zealand and Qatar had shown sufficient improvement over the past year to qualify for removal from the "watch list" for IPR violations.³ The annual Special 301 report, is mandated by the U.S. Trade Act of 1988.

The first years of the 21st century have demonstrated a turning point in the global development process. For the years to come intellectual potential will become the engine of the social, economic and cultural development. Knowledge-based economic activities are among key factors of production of strategic importance in the leading countries. They have also become the main indicator of the level of development and the readiness of every country for a further economic and cultural growth in the world economy. Given these preconditions, transition economies like Armenia need to concentrate more resources and implement development strategies based on intense use of the intellectual potential to explore and benefit from the comparative and absolute advantages of the nation. Many international organizations continually support the initiatives of member states aimed to the better use of their intellectual potential and its' more efficient protection. United Nations Economic Commission for Europe, in particular stimulates the exchange of national experiences, to identify best practices and to promote region-wide and global-wide cooperation of countries, which would accelerate the development of a knowledge-based economy in the countries in transition and emerging market economies. Likewise, European Union's relevant structures, as well as specialized agencies of the governments of industrialized nations, such as USAID and others provide policy advice and recommendations to the countries, and the development of progress measurements and indicators, policy guidelines and tools to assist countries in overcoming obstacles to the development of a knowledge-based economy.

One of the important preconditions of the development of the knowledge-based economy in every particular country or a region is the promotion of international cooperation. The benefits gained from the cooperation provide cooperating parties with a better vision of global processes and make that process stronger. From this prospective, the latest initiative to launch an assessment of the situation in the countries in transition is an important step towards the promotion of such cooperation in European continent.

As it can be seen from the results of the recent survey conducted by the Research Center ALTERNATIVE, the majority of people (over 80%) were sure that the "brain drain" will continue in coming years. According to the official data only 5-6% of researchers and scientists had left the overall system of institutions of the National Academy of Sciences of Armenia during last 12 years. Most of them are currently residing in developed countries and continue their professional carrier. Another form of the "brain drain" is the local outflow from science to various commercial activities in private sector. Although the official statistics provide relatively low figures concerning mentioned trend, based on our observations, mainly young, middle age and most talented scientists were compelled to leave the country due to following reasons⁴:

- lack of required conditions to continue professional activities and make significant progress in relevant fields of expertise;
- inability to materialize and commercialize the results of scientific and technological achievements;
- absence of real demand for knowledge and efficient use of intellectual potential;
- poor government support through economic policy aimed to improve existing

climate in science;

- lack of appreciation for intellectual achievements;
- absence of national strategy program to assist the anticipated progress and use of intellectual potential;
- insufficient social and economic conditions to support families of scientists and highly educated professionals.

We may thus conclude that the absence of minimum social and economic conditions are less important for the people with higher education, well trained and involved in science and hi tech compared to the majority of migrants consisting the overall outflow of “economic refugees”. This, in turn, is a typical trend for almost all countries with transition economies.

It is also important to examine the social, economic, and political preconditions of “brain drain”. In particular it is necessary to prevent the “brain drain” of able-bodied, particularly skilled specialists who are temporarily unemployed. There are two possible ways to avert this problem: first, through implementation of goal-oriented programs in the various branches of economy and science as part of government policy or by means of Diaspora Armenians’ financial and professional contribution; and second, through official dispatch via intergovernmental agreements of temporarily unemployed specialists whose know-how is not being used in our country for the time being.

Young and middle-aged research fellows and authors of valuable ideas who cannot implement their projects in Armenia are in high demand abroad. The current difficult financial situation as well as an absence of professional prospects can further precipitate the “brain drain”.

Nevertheless, while for some countries in transition, the trend of the “brain drain” is a real threat for economic security and for others – it is not even an issue of major concern. The loss of the part of existing intellectual potential in Russia is mainly being compensated by an inflow of skilled, qualified labor from other countries, whereas some fields of specializations in science and technologies are among irreversible losses for Armenia. In addition, due to mass privatization, many people with an incredible academic and practical background become unemployed, and therefore turn into a social burden for the state and society. One shall also pay attention to billions of dollars spent by the government on education and training of such professionals as pilots, engineers, astrophysics and others.

From the other side the mass outflow of the intellectual potential creates the new strata of Diaspora that may contribute to the overall economic and political growth of their local communities worldwide.

The immense majority of people with higher education experiencing the social pressure and those compelled to leave the field of science, prefer the private sector, banks, and commercial activities with little or no demand for acquired intellectual background. As most of the former scientists witness from their experience, after 2-3 years of shift of qualifications the doors of science become closed and the return to their former fields seems an illusion. Those few who find themselves fortunate to choose are, in fact, in front of a tuff dilemma: to be at home with an expected undesirable transformation to a new

profession and qualifications or to become a stranger abroad with some opportunities to succeed in the same field of expertise.

These are, in brief, the major concerns for the individuals representing the intellectual potential of the nation.

Current trends

For a long run, however, we believe the following issues may be considered to be cornerstones for the sustainable economic growth:

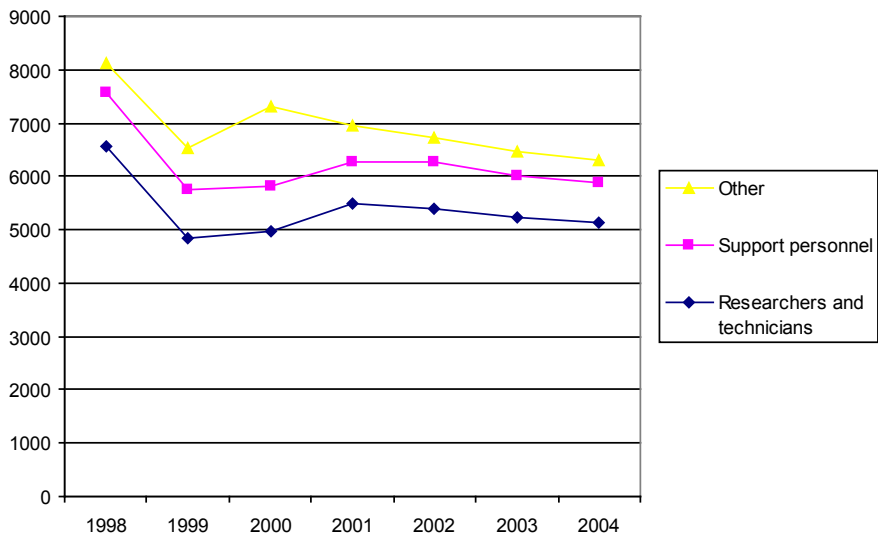
1. What is expected to be with the intellectual potential of Armenia and its' composition in the 21st century?
2. Which trends will prevail from those controversial ones formed and taking place in now days?
3. How could be managed and minimized the unprecedented "brain drain"?

It is well-known that not all results of scientific activities can be materialized, commercialized, even be assessed and evaluated in terms of money. Therefore, such fields may not be attractive from the point of view of regular investment interests. They, however, form the grounds for the growth of science and technologies in general.

Since many fields of fundamental sciences are not likely to get government support in coming years, it is more feasible to look for links of cooperation abroad and initiate joint projects. This is important to keep and further develop the inherited intellectual potential. In the near past Armenia was the first among the former soviet republics by the number of specialists with higher education per 1,000 people. As one can see in many international reports, a former soviet republic, Armenia has always been relatively developed in high-tech production. Armenian industry was closely linked with the Soviet Union military industry complex and a substantial part of the country's human resources was involved in the production of semiconductors, mainframe computers, hardware and software. Following the collapse of the Soviet Union, many Armenian professionals, previously involved in the high-tech sector of the economy, were forced to seek jobs abroad or in other sectors of the economy. A significant number of young engineers either emigrated to the USA or the EU, or lost their qualifications. However, in spite of a marked increase in emigration, the Armenian education system has preserved its scientific traditions with experienced academic staff continuing to contribute to the development of the country's human capital. Another demonstration of high position in different fields of science is the number of accepted and recognized innovations and "know-how". During 1980-1990 the number of accepted and recognized proposals was 6,000 from presented 10,000 by the USSR scientific research institute of licensing expertise: in other words, 17 "know-how" per 100,000 people and 27 "know-how" per 1,000 scientists. The picture is far from the drawn one today. According to the formal data of the National Academy of Sciences of RA, during last 5 years only 4 projects were accepted from those 150 presented for funding to different structures, including international organizations.

In recent period Armenia had suffered essential loss of intellectual property. In any event, it is vitally important not only to maintain, but also to enrich the property and potential the nation holds. Currently the state has numerous laws in place to protect the results of the intellectual activity. The number of applications to patent inventions in chemistry, medicine and modern technologies, and for their legal preservation, has increased. At the meantime, due to symbolic sums directed to finance scientific activities from the state budget, the number of scientists and researchers has a trend to decline, while the number of support and other personnel is more than those engaged and vitally interested in progress and better use of nation's intellectual potential.

Number of employees of organizations engaged in scientific researches and development⁵

It will be true to state that the better utilization of the intellectual property is considered a unique opportunity for Armenia to solve social, economic and political issues. This requires the government to develop a national strategy for the coordinated use of nation's intellectual potential and take steps to protect the intellectual property. Major obstacles for the economic growth as the low rate of domestic investment due to the lack of confidence, improper infrastructure, absence of venture capital, the low purchasing power of the population, clan business structures, growing share of the informal sector and infrastructure affect such vital ingredients and preconditions of progress as education, science, telecommunications network, technologies, and others.

All three factors – administrative, legal and institutional, aimed to accelerate the growth in knowledge-based industries are currently in tuff period of transformation. They create basic obstacles to implement national strategy and realize the declaration of the

Armenian authorities about turning science and technologies development into a priority for the nation.⁶ Moreover, existing structures' functions and activities frequently overlap and create real threats for coordinated management.⁷

Highlights of National Strategy Program

It becomes obvious that certain laws are needed to improve the legislative grounds for better use of Armenia's intellectual potential. Some amendments are required to the existing tax code, in particular providing tax incentives for those entrepreneurs supporting science and technologies.

It is always useful to learn from others. According to the US tax code paragraph 171A individuals and companies are allowed to deduct from their taxable income those investment sums directed to support the activities of educational and scientific institutions. Also, there is a tax exemption for the income of educational and scientific institutions used for the sake of general public. President Ronald Reagan's administration started to promote donations of new technologies and equipment to the universities by spreading tax benefits for the companies since 1981. The same may be done in Armenia. There is a great need to stimulate private sectors' (including foreign residents) support of scientific institutions in implementing special projects and programs by providing tax benefits and deductions from their annual income.

Also, based on the results of fruitful discussions in the National Academy of Sciences, we may conclude that it could be preferable if the fees collected from the applicants for getting proper recognition for their innovations, forming the corresponding articles of income in the state budget be directed to the activities of the newly formed Government Agency formally in charge of the issues related to the protection of intellectual property rights. Moreover, following the steps and positive experience of some industrialized nations, some other state fees may also form the source of funding the activities of mentioned Agency. Taking into consideration existing poverty level in Armenia and purchasing power of local population, difference in earned annual income locally and internationally, as well as growing number of application to register and recognize the innovations of foreign residents, differentiated fees from locals and foreign citizens may be collected and increase the overall volume of funding that might be directed to the protection of intellectual property rights.

Aside from the government structure we are strongly in favor of creation of non-governmental organization or a National Council that may monitor the activities related to the protection of intellectual property rights. Also, certain measures have to be taken towards educating children from the very young age about the intellectual property rights and conduct special lectures at the university level related to those issues. At the meantime, educating local experts and specialists in the field of intellectual property have to be among vital priorities in the system of higher education in Armenia.

It becomes a non-adjourning task for such a structure to classify and prioritize the needs of proper use of intellectual potential. This may promote the process of working out an overall concept for the intellectual potential growth and compose a National Strategy

Program for the intellectual potential of Armenia. This work may require the following:

- sources of providing updated information on exiting requirements on interested new technologies in international markets;
- formation and implementation of legislation adequate to international standards regulating and protecting intellectual property in Armenia;
- fair and impartial assessment of local intellectual resources and grading the competition among different organizations involved in relevant fields of intellectual potential;
- exchange of results of scientific activities and legal support and promotion of joint research work;
- based on competitive requirements select enterprises that need the use of new technologies;
- form a working group that will analyze relevant information via internet and other channels of communications concerning the fluctuation of the demand on new technologies in world markets;
- work out an information system dealing with the demand on new technologies in world markets and exploring the opportunities to satisfy them by local means in Armenia;
- assistance to the formation of most favorable legal conditions for intellectual property protection and creation of public opinion on turning the new technologies into a stable source of national income;
- provide technical and professional support the establishment of specialized agencies on intellectual property marketing, and develop links of mutually beneficial cooperation with similar agencies abroad;
- advertise and promote new technologies made in Armenia;
- provide consulting services to companies involved in high tech innovations and special training for engineers, managers, technicians, experts;
- arrange an exchange of specialists between countries or companies specialized in relevant field of science and technologies;
- create business incubators facilitating the process of commercialization of scientific achievements;
- organize trade fairs locally and participate in foreign trade fairs to introduce local products of science and services, as well as to get familiarized with the latest innovations and new models of technologies;
- study the legal grounds and the elements of economic policy aimed to assist the growth of intellectual potential in industrialized and developing countries;
- conduct comparative analysis of existing conditions in major competitor countries and explore comparative advantages of Armenia in further developing major fields of national intellectual potential;
- conduct market research on Armenia's intellectual potential abroad;
- implement joint studies for the choice of partners and comprehensive analyses of the intellectual property;

- establish regular business forums that represent Armenia's intellectual potential abroad by best utilizing the Armenia's and Diaspora's professional potential;
- provide information via internet to prospective investors on the opportunities to participate in the investment projects in various fields of science and technology;
- utilize existing potential for providing computers and Internet connection in schools;
- set up scholarships for gifted students in Armenia and the Diaspora to continue their study and training in relevant fields of science;
- provide goal-oriented long-term and short-term training of Armenian specialists abroad;
- increase the role of Diasporan Armenians in the development of new technologies, in acquiring and disseminating knowledge, attraction of new markets of goods and services and promotion of Armenia's intellectual potential;
- create an information data bank concerning the supply of intellectual potential in accordance with the requirements and demand of the world economy.

These and related steps may be only a part of the Intellectual Potential Growth National Strategy Program. Other measures need to be taken to raise the economic efficacy of intellectual property. It is a very well known fact that many intellectuals, representatives of science and technologies living under the poverty level were compelled to sell invaluable data on natural resources, economic and intellectual property, various innovations to those experts who were sent to Armenia from other countries to provide consulting on the Armenian economy. It will not be true to state that the intellectual property is now well protected and such actions are strictly prohibited and seized. Moreover, some foreign structures are able to classify the innovations and the newly designed high tech projects before their implementation by their authors and the fields of science and economy attempting to buy some for pennies. Also, there is no protection for the projects presented to some tenders of non-profit organizations and funds that may fail to win the announced grant, however, as a formal application become the property of mentioned structures. The winners of such tenders are one or two people or legal bodies, the losers are counted in hundreds. Later, many of such projects are being commercialized in other countries ignoring the interests and violating the intellectual property rights of local scientists and experts. The role of the government in this case may be the use of mass media to explain the rights of the authors to realize their possible gains and losses before even filing an application for such grants. In addition Armenian authorities may assist to present those projects abroad using specialized agencies, departments and ministries in charge of intellectual property and economic development.

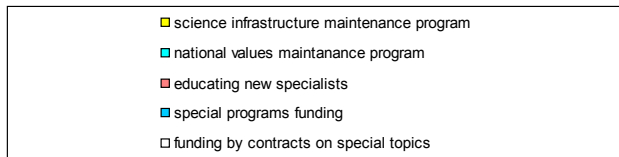
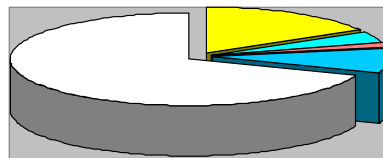
Given the same conditions typical for many transition economies, hundreds of unemployed intellectuals may also count on government assistance and professional support of Diaspora. In particular, inter-governmental agreements on exchange of scientists, engineers, specialists of various professions may be signed for the better use the intellectual potential of temporarily unemployed qualified labor. This will allow to:

- reduce the “brain drain”;
- implement joint projects based on more efficient use of nation’s intellectual potential;
- send specialists to other countries with great demand for the same qualifications by labor contracts with set terms and conditions;
- pay less funds for unemployment from the scarce state budget sources;
- provide opportunities to earn high and stable income, to feed their families;
- collect state income taxes in convertible currencies from the monthly paychecks and increase the income of the state budget;
- allow locals to be trained abroad without wasting additional funds from the state budget;
- gain experience in a free market economy and improve the background in relevant fields;
- guarantee the return of specialist by the completion of the contract term and use the knowledge and skills in Armenia;
- create additional sources of hard currency inflow to the country by the return of qualified labor;
- decrease national currency’s depreciation rates based on the inflow of hard currency – additional liquidity resources for Armenia.

Strategy Program in Education based on comparative and absolute advantages of the nation. Creating a regional educational center in Armenia.

Despite the declaration of Information Technologies a priority in economic policy since 2001, the Armenian government had failed to create required terms for knowledge-based industries growth and for funding the key sectors of science. Less money is being spent on educating new specialist. The sums spent in 2003 for that purpose can not be called even a symbolic sum.

State Financing of Armenia’s Science in 2004

Moreover, planned sums – around \$1.5 million from the state budget are frequently delivered with long delay that creates additional social pressure on scientific activities. It is important to note that neighboring countries in South Caucasus provide much more funds for science growth without even declaring it a priority for the nation. Georgia, for example spends 3 times more from state budget than Armenia, and Azerbaijan – almost 8 times more (around \$12 million). Since no one can count on scarce state financial resources, in many countries with transition economies government efforts are aimed to generate additional funds from international donor organizations and governments of most industrialized nations. Again, the comparative analysis in South Caucasus is not in favor of Armenia. Only due to the efforts of National Academy of Sciences of Armenia and private individuals involved in science, Armenia spends around \$2.6 million aside from budget funding, whereas Georgia spends \$6.4 million, and Azerbaijan spends more than \$20 million on science.

Coming to the most comparable success stories one can witness the significant growth of science and IT in India in recent years. According to the data provided by the Extraordinary and Plenipotentiary Ambassador of India to Armenia H.E. Mr. Deepak Vohra⁸, the situation in Armenia today is very similar to the one in India 25-30 years ago. Furthermore, the demographic, social and economic conditions were even worse for India than for today's Armenia. This gives an essential dose of optimism to Armenians in continuing economic reforms and turning them to the right direction. This, in turn, will allow minimizing the “brain drain” externally and internally (when a shift is taking place from basic qualifications to the new ones). Due to massive investments in the field of information technologies, planned activities and confidence in success India is considered to be the most competitive nation in world IT sector. The overall investments are totaling more than \$25 billion. Almost a quarter of million ethnic Indian experts are involved in IT worldwide multiplying the GNP of India. It is also an important fact that almost 30% of MICROSOFT employees are ethnic Indians.

For an effective work and better use of its own intellectual potential, it is necessary to promote the Diaspora's consolidation, utilize its investment and professional potential in Armenia's gradual integration into the world economy, and work out joint programs for regional economic integration as well. It is due to Diasporan Armenians efforts that Armenia may get orders for software engineering, design, programming, developing new technologies, commercializing innovations and so on. The so called “demand creation” can be one of the key tasks for the Armenian business circles worldwide.

We shall admit that the Armenian Diaspora plays a significant role in the country's economy. Statistically, the Diaspora is thrice more the population of Armenia. IT professionals who left the country during the period 1996 to 2004 are an important factor in the attraction of investment to the Armenian IT industry. About 60% of recently established IT enterprises have benefited from the support of Armenian professionals living in the USA and Europe. The Diaspora is also an important factor in access to foreign markets by Armenian IT companies, who often cannot afford large-scale marketing and product promotion activities. The combination of

opportunities created by the Diaspora, combined with highly-qualified Armenian IT professionals, creates a unique business mechanism that supports the growth of the IT sector.

However, speaking about the IT sector, one should consider the unpredictable fluctuations of the world markets. Among the major obstacles to develop the information technologies in Armenia is the relatively high cost for the qualified labor. Another problem for international cooperation is that not all the works of the Armenian scientists may become attractive or raise an interest among foreign investors. However, before the product of Armenia's intellectual potential becomes an absolute advantage internationally, it may be competitive in surrounding countries of the region. Such services as those provided by the call centers may be one of the most feasible opportunities for Armenia to serve the CIS market and some of the East European countries.

It is recommended by the Research Center ALTERNATIVE to raise the public awareness of Armenian intellectuals. For that reason a brochure on available internal and international sources for funding scientific activities will be of great demand and incredible use for many people. Also, Qualified Labor Exchange may be established including many areas of science and technologies. Many people can find colleagues and partners through publication of the new edition of "Who is who among intellectuals". It is our understanding that the improvement of social and economic conditions for scientists' professional activities mainly depend not that much funding as it needs better management and systemized work. Government support is needed to eliminate such serious threats to the economic security as an essential part of national security as information leakage, intellectual vulnerability, intellectual and industrial espionage and others. We believe coordinated efforts may solve the issues related to the protection of intellectual property and allow the realization of national competitive advantage.

Endnotes

1. DIASPORA THE COMPARATIVE ADVANTAGE FOR ARMENIA, Prepared for the Second International AIPRG conference on “Armenia: Challenges of Sustainable Development”, January 17-18, 2004, World Bank, Washington, D.C.
2. ANNEX 1C AGREEMENT ON TRADE-RELATED ASPECTS OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS. For the purposes of this Agreement, the term “intellectual property” refers to all categories of intellectual property that are the subject of Sections 1 through 7 of Part II.
http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/27-trips.doc
3. <http://www.ustr.gov/reports/2003/special301.htm> The report cited 50 nations for IPR-related problems, but Ukraine was the only one designated a “priority foreign country.” USTR said sanctions worth \$75 million imposed on Ukraine in 2002 would remain in place, and warned that the country’s continued failure to protect intellectual property rights could jeopardize its efforts to join the World Trade Organization (WTO). USTR placed 36 trading partners on the watch list for IPR violations: Azerbaijan, Belarus, Bolivia, Canada, Chile, Colombia, Costa Rica, Croatia, Dominican Republic, Ecuador, Egypt, Guatemala, Hungary, Israel, Italy, Jamaica, Kazakhstan, Korea, Kuwait, Latvia, Lithuania, Malaysia, Mexico, Pakistan, Peru, Romania, Saudi Arabia, Slovak Republic, Tajikistan, Thailand, Turkey, Turkmenistan, Uruguay, Uzbekistan, Venezuela, and Vietnam. Another 11 trading partners, including the European Union (EU), were placed on the priority watch list, which entails a greater level of scrutiny. The 11 trading partners are Argentina, the Bahamas, Brazil, EU, India, Indonesia, Lebanon, the Philippines, Poland, Russia, and Taiwan.
4. Survey conducted in September, 2004 among 50 scientists employed in different structures of the National Academy of Sciences of Armenia.
5. Based on data from National Service of Statistics, 1998-2004.
6. The government Action Plan specifically declares: “taking into consideration the increasing growth of information technologies in the international economy, the Armenian government shall pay special attention to the development of that field in Armenia”. On 13 May 2001, the Government approved the Program for the Development of Information and Telecommunication Industry in Armenia. This program is based on the ICT Master Strategy, which was developed with substantial technical assistance from both the World Bank and USAID experts. USAID contractors, who report on its progress to both USAID officials and the Armenian Government, regularly review the implementation of the Master Strategy. The reports are analyzed by the ICT Development Council, which then provides the government with relevant recommendations.
7. Information Technologies Development Council, Ministry of Transport and Communications, Ministry of Trade and Economic Development, Armenian Development Agency, ArmenTel.
8. Deepak Vohra’s speech in the Conference on Intellectual Potential of Armenia in the National Academy of Sciences of Armenia, November 15, 2002, Yerevan Armenia.

Richard Giragosian

ACNIS Director

The Economics of Armenian-Turkish Diplomacy

Introduction

Proponents of the controversial diplomatic protocols signed in October 2009 by the foreign ministers of Armenia and Turkey argue that the economic benefits from the “normalization” of Armenian-Turkish relations is one of the most significant advantages for each side. Yet on closer examination, the economic argument for normalizing relations is actually one of the weakest and most exaggerated claims.

More specifically, although there is some merit to the structural benefits from an opening of the long-closed border between Armenia and Turkey, in terms of lower transit costs as the leading example, even these gains are limited, with longer term advantages far outweighing any immediate gains. In addition to the rather meager economic and commercial benefits in the short- to medium-term, the Armenian government’s serious lack of preparation for a possible opening of the border also exacerbates the potential economic challenges and even security threats inherent in an open Armenian-Turkish border.

Thus, despite the persistence of the economic argument in favor of a normalization of Armenian-Turkish relations, there has been little objective analysis of the economic impact of open borders. Similarly, there has been far too little policy preparation on the Armenian side. For these two reasons, this brief analysis seeks to contribute to a new assessment of the economic aspects of Armenian-Turkish diplomacy, and hopes to encourage the start of a deeper evaluation of this pressing issue.

The National Security Context of the Blockade of Armenia

Within the context of Armenian national security, the blockade of Armenia imposed by Azerbaijan and Turkey has served as one of the most fundamental challenges. Although the term blockade usually refers to the maritime interdiction, interference and denial of trade and transport links of a nation’s port and coastline, in the case of Armenia, the blockade has encompassed a total East-West closure of Armenian land borders with both Azerbaijan and Turkey.¹ The blockade of Armenia was especially damaging at the outset as it encompassed a full disruption of trade, transport, communication and energy links, and its effects were only magnified by the landlocked nature of the Armenian state.

While the imposition of the blockade by Azerbaijan was a result of the conflict with Armenia over Nagorno Karabagh, its initial impact was predominantly focused on Armenia. Initially, the blockade resulted in an immediate and devastating shortage of foodstuffs and basic commodities, an abrupt and severe energy crisis, and the profound

isolation of the landlocked country. Armenia was forced to quickly adapt to the sanctions and strove to overcome the socioeconomic crisis by maximizing its sole external trade link northward through Georgia, while exploring the possible expansion of the southern route through Iran. The structural effects of such adaptation fostered a degree of mounting dependence on Georgian territory as its sole source for Russian energy and goods, however. This dependence was quickly exploited by the Georgians as transit and tariff fees quickly exceeded normal market rates.

The second external trade route, consisting of a small border crossing point southward through Iran, was not an immediate alternative for Armenia during the initial phase of blockade. The main constraint on Armenia's ability to utilize the southern link with Iran stemmed from the fact that the Armenian-Iranian border had been sealed for much of the seven decades of Soviet rule, which meant that there was little or no existing commercial infrastructure between the two countries. An additional impediment was centered on the closed nature of the Iranian market and the "rogue state" status of the country, each of which tended to diminish the feasibility of Armenia's southern link to Iran.

Overall, the blockade of Armenia has long surpassed its utility. Not only was Armenia able to adapt to the closure of borders, it was able to post impressive rates of economic growth. In some ways, the effect of the blockade actually unified the Armenian (and Karabagh) population. This "siege mentality" also withstood internal divisions and enhanced outward unity far beyond that of its neighbors. Although the structural effects of such an artificial economic situation tended to foster a degree of distorted economic development that did not correspond with the Armenian economy's natural comparative advantages or conform to Armenia's normal trade patterns or preferences, the lasting impact of the blockade on the Armenian economy was far less than originally anticipated.

Analyzing the Turkish Strategy of Blockade

The imposition of a blockade of Armenia by Turkey in April 1993 now stands as a clear strategic miscalculation by Azerbaijan and Turkey. It failed to meet any of its initial objectives, as Armenia withstood the effects of the blockade and was forced to make no real concessions. Moreover, the policy of blockade only resulted in the further limiting of Azerbaijani and Turkish policy options toward Armenia, which also reduced the potential power and influence of both countries in the broader South Caucasus region.

Although the Armenian economy was able to surmount the obstacles of closed borders and blockade, the impact was far more important in terms of international law and Armenian national security. The Turkish blockade, although seemingly rooted in Turkey's role as Azerbaijan's strategic ally at the time, only exacerbated the threat perception of Turkey in terms of Armenian national security well beyond the framework of the Nagorno Karabagh conflict.

The Turkish strategy underpinning the blockade of Armenia was far more complex than commonly accepted. Since its recognition of Armenian independence in January 1992, Turkish policy regarding Armenia has been one of intimidation and coercion, re-

fusing to establish diplomatic relations and exerting consistent pressure on Armenia. The Turkish strategy has been driven by a perception of Armenia verging on paranoia, wildly overreacting to every mention of the Armenian Genocide and maintaining a stubborn campaign of historical revisionism both within Turkey and throughout the West. In contrast, Armenia offered to enter relations with no preconditions.

But there was more to the Turkish blockade than the historical factor, however. Turkey also utilized the energy sector as an important vehicle for exercising key strategic power in the region. The energy sector, in terms of exploration and export, has long been a central element in the long-term development of the South Caucasus. At the same time, however, the promise of energy has also revealed and enhanced the region's most obvious vulnerability. Thus, the Turkish blockade of Armenia may be seen as a part of a broader regional strategy that also included both the Baku-Ceyhan oil pipeline and the "Blue Stream" natural gas project with Russia.

To this day, the Turkish strategy of leveraging energy for regional power consists of several levels. First, by seeking to exploit its own position as regional proxy for the United States, and to a lesser degree, for Europe, Turkey pursues a policy positioning itself as a reliable alternative to dependence on Russia or Iran as a main export route. The logic of this plan establishes the supremacy of geopolitics over economics, however, by stressing the importance to exclude any Russian or Iranian role in the transport of Caspian energy and ignoring the overwhelming commercial case against this cost-ineffective option.

The second factor of Turkish strategy consists of its role in the development of the region's natural gas. The natural gas sector offers Turkey a broader role in meeting its own domestic energy needs and overcoming its chronic gas shortages. Turkish strategy on this level focuses on the construction of a natural gas pipeline from the energy-rich Central Asian country of Turkmenistan, under the Caspian Sea, and on through Azerbaijan and Georgia, with a final destination in Turkey. This plan would allow Turkey to purchase roughly half of the natural gas exports entering Turkish facilities through this pipeline, while exporting the remaining energy to nearby Europe.

The third component of this strategy rests on the pillar of isolation. By specifically excluding Armenia from all energy plans, Turkey seeks to isolate the small landlocked and energy-dependent country. And this is where the joint Turkish-Azerbaijani blockade assumes strategic clarity. Considerations of Turkish geography have contributed to each of these factors, with the most obvious seen in the pursuit of control over the Bosphorus, the narrow straits that connect the Black Sea to the Mediterranean. By utilizing control over these straits, Turkey exercises dominance over the weakest link in the Russian regional energy network. Faced with a reliance on the Bosphorus for transporting its energy exports from its Black Sea ports, Russian tanker traffic is particularly prone to Turkish manipulation of this naval bottleneck. Turkey has exerted this defensive factor on several occasions, issuing threats to limit or even halt traffic through the Bosphorus. Although untenable in terms of international law (the Treaty of Montreaux stipulates free passage through the Bosphorus at all times except during war), Turkey has been creative in arguing that tanker traffic poses grave environmental risks.

In addition to this overall multifaceted regional strategy, Turkish policies in the South Caucasus also follow a subset of tactical impulses. These tactical impulses consist of narrower bilateral policies toward the regional states, each supplementing its broader strategy. These tactical policies also reflect the same strategic agenda of achieving Turkish dominance and fostering greater dependence among its weaker neighbors. Even its latest “Stability Platform” and its policies of “strategic depth” and zero problems” with its neighbors can be interpreted as elements of this grand strategy of increasing Turkish power and influence.

Blockade as an “Act of War”

But the most significant aspect of Turkey’s blockade of Armenia stems from the impact on Armenian national security. Coupled with its history of military expansion and aggression, most notable in its continued military occupation of the Republic of Cyprus, Turkey is guilty of several violations of international law, the United Nations Charter, UN treaties and resolutions and the mandates of both the European Union (EU) and the World Trade Organization (WTO). In terms of international law, the blockade of Armenia is essentially an “act of war.”²

It is this belligerency and the destabilizing effect of Turkish strategy that continues to portray Turkey as a significant obstacle to regional stability and security. But more recent developments offer some promise that the traditional Turkish threat will be contained or even transformed by a larger strategic desire to join the European Union (EU). The EU offer of a long process of ascension greatly constrains Turkey to submit itself to a set of standards and requirements. Although still subject to shifts in European politics and differing EU state relations with Turkey, this process effectively places Turkey in a “straight-jacket” of conformity and constraint. In fact, Turkish ascension to the EU is in accordance with Armenia’s longer-term national interest.

Even the recent diplomatic initiatives around the effort to “normalize” relations between Armenia and Turkey stem from the inherent illegality of the past, represented by the legacy of genocide, to the present, as seen by Turkey’s blockade of Armenia. Moreover, Turkey is using the issues of opening the border and extending diplomatic relations as core commodities in return for Armenian concessions, over border recognition, a bilateral effort to address “historical issues,” which in itself may pave the way to revisit or question the veracity of the Armenian genocide, and most disturbingly, through demands for a breakthrough over Nagorno Karabagh. What is most important is that the necessities of open borders and normal diplomatic relations are not commodities to be traded or exchanged for some political gain. Rather, these necessities are simply the basic minimal expectations of normal policy. In this way, Turkey should not be rewarded or even praised for simply meeting the most basic expectations of countries, which means that the imperatives of opening borders and entering into diplomatic discourse are their own prerequisites for Turkey to accept.

The Economics of the Border Opening

Following Azerbaijan's significant military losses to Armenian forces during the latter stages of the Nagorno-Karabakh war, Turkey imposed an embargo of all goods to Armenia in April 1993, marking one of the more serious periods in modern Turkish-Armenian relations. The embargo, initially halting the delivery of wheat and some agricultural products, was further expanded to a virtual blockade, as Turkey cut all rail, road, and air links, closed its border with Armenia, and suspended of humanitarian aid to Armenia, as the Turkish government decreed "to terminate all the facilities granted for the routing of aid through our territory."³

But now as Turkey is seeking to chart a new course toward Armenia and is at least considering a modification to its failed policy of blockade, there are important economic aspects of such a normalization of relations. First, although there is a degree of economic incentives behind this effort, the level of bilateral trade is limited in scope, as Armenian and Turkish goods must be rerouted through Georgia, and limited in scale, at roughly \$150 million in annual turnover. But Armenian-Turkish trade is difficult to fully assess or estimate, given unreliable and incomplete statistics, as well as the routine practice by Georgian intermediaries to furnish new documents to obscure both the origin and destination of most Turkish products to Armenia.

According to the findings of a World Bank study conducted in 2000,⁴ the economic benefits for all countries in the region is an obvious, but often underestimated, lost opportunity for greater economic development and as a step toward regional reintegration. For Armenia, the most significant economic incentive for the lifting of the embargo lies in the potential for reducing unnaturally high transport costs. For Turkey, an added economic incentive centers on the need for job creation and trade-driven development in the country's poorer, underdeveloped districts of eastern Turkey. Overall, the World Bank has concluded that a normalization of trade relations would save Armenia between \$6-8 million in transport costs for non-energy products, and would potentially double Armenian exports.⁵

There is one fundamental flaw in the World Bank study, however, resulting in a possible exaggeration of the immediate economic benefits for Armenia from an open border. This flaw stems from the World Bank study's assumption that large Armenian companies are endowed with substantial excess capacities, although in the more recent past such excess capacity seems unfounded.

The Armenia-based Armenian-European Policy and Legal Advice Centre (AEPLAC) conducted an extensive study in 2005⁶ assessing the economic impact and the implications for external trade on the Armenian economy from the potential re-opening of the Turkish-Armenian border. The AEPLAC study initiated its study on the basis of an assumption that the re-opening of the Turkish-Armenian border, the establishment of a normal relationship between the two countries, and the economic efficiency of reopening the borders offered important positive impacts on the Armenian economy.

One of the most basic findings was that an open border with Turkey would directly reduce transit and transportation costs, which the study estimated at between 20-25 percent of the nominal value of imports and exports. Specifically, regarding transit costs, the report noted:

“Cross-country comparisons show that the transportation costs of Armenia today are among the highest worldwide. For instance, having a similar share of transportation costs in the foreign trade, Mongolia is ten times more distant from the nearest coast than Armenia. This is quite a serious problem for the economic development of Armenia, in particular for export and import growth.”⁷

Aside from the obvious and generally uncontested promise of lower transit and transportation costs, the need for an open border with Turkey also stems from the need to correct the distorting effect on trade that closed borders have exerted on Armenian development. As the report notes, the “high transportation costs” derived from closed borders distorted “the industrial structure of Armenia” and “forced it to export ‘light’ products of high value, i.e. diamonds, precious metals, information technologies, etc.”⁸

The Economic Outlook for the Future

The AEPLAC study extends its analysis further to evaluate the prospects of future economic and trade developments once the border is reopened. According to these calculations, there are two important different timeframes for assessing possible outcomes: a short-term (over a one-year period) and a medium-term (less than five years) period. For Armenia, the returns and benefits from an open border with Turkey are rather limited, and Armenia “can not expect serious improvements in the short-run” because “the reopening of the border does not imply imminent massive trade turnover.”⁹ Diminished expectations for immediate trade are largely due to the lack of trade data and ties, untested market exchange and due to a lack of ready Armenian products for the unfamiliar Turkish market.

Moreover, Armenian-Turkish trade turnover to date, through Georgia, still features a lack of direct exchange and market knowledge on both sides, because of transit trade and

the reliance on economic and commercial intermediaries. In addition, Georgian intermediaries have grown accustomed to a virtual monopoly on handling the entry of Turkish goods into Armenia, a dominance reflected in both the higher than average costs and additional surcharge fees imposed on such goods.

In terms of the outlook for economic and commercial activity once the border is open, Georgian transportation firms and trading intermediaries will lose their traditional monopoly and, with the new competition from the direct Turkish route into Armenia, can be expected to lower costs substantially. A second related benefit would be a reduction in prices for Turkish goods once the reliance on third-party intermediaries in Georgia is removed. Additionally, Armenian importers would be much freer to broaden the scale and scope of Turkish goods and products destined for the Armenian market, granting them the decision to directly engage with Turkish exporters. Currently, the Georgian intermediaries largely decide which Turkish goods and products handle for re-shipment to Armenia.

But the Georgian transit role will remain important, mainly due to the preference among Armenian exporters for access to the Georgian Black Sea ports to facilitate their traditional trade with Russia. There will, nevertheless, be an added appeal for new access to Turkey's Mediterranean seaports, which offer the use of ocean container carriers, in contrast to the Black Sea facilities. The appeal of such a new option would also be based on lower transaction costs, expressed through much more cost efficient prices for cargo shipping. For example, while the cost of freight forwarding from the Georgian Black Sea of Poti to the French port of Marseille stands at an average of \$700-800 per container, the cost for shipping the same container from and the Mediterranean port of Beirut to Marseille is seven-eight times lower, which, at an average of only about \$100, would easily negate the added land freight charges for Armenian exports to transit Turkey. The main reason for such a widespread discrepancy in freight is due to cost efficiency, as the much larger capacity of ocean ships offer a significant advantage over the smaller Black Sea vessels.

Another advantage for Armenia from an open border is the potential to attract new investment. Given the reality of Armenia's still under-developed infrastructure, its small market size and concerns over its regulatory and investment climates, the outlook for attracting investment in the short-term is limited, however. But for Turkish industrialists, especially in the textile sector, relocating or establishing production factories in Armenia may offer an attractive way to circumvent textile quotas and limits on Turkish textile products to the U.S. and European markets.

Over the medium-term, the structure of Armenian exports can also be expected to adapt to the new open border with Turkey. While the destination markets for Armenia exports can be expected to change somewhat, the larger change will be in the commodities themselves, with Armenian exports likely to shift to more "heavy" commodities such as construction material, chemicals and electrical power, for some leading examples. At the same time, however, Armenian producers will have to compete with Turkish producers, although the injection of a healthy dose of competition represents a "win-win" for each side.

The study also included a statistical forecast, estimating that over the short-term period once the Armenian-Turkish border is opened, the resulting increase in trade would only slightly expand Armenia's real gross domestic product (GDP) by about 0.67 percent, while increasing real wages and employment by 0.28 and 0.14 percent respectively.¹⁰

The study further projects more concrete benefits to the Armenian economy over the medium-term, bolstered by a continued decline in transportation costs and a "substantial increase" trade turnover between Turkey and Armenia, most notable in terms of greater Armenian exports to Turkey.¹¹ In contrast to the meager statistical impact over the short-term, under the medium term, the study forecasts an increase in GDP by about 2.7 percent (roughly equivalent to about \$100 million) over five years and a surge in Armenian exports to Turkey by an estimated 17.4 percent.

Thus, the AEPLAC study reaffirmed the previous body of work by World Bank economists Lev Freinkman and Evgeny Polyakov in demonstrating the clear economic benefits for both the Turkish and Armenian economies from an open border, with significant levels of economic growth and trade expansion on both sides of the border. The economic benefits of a border opening are multiple- it would reduce transport costs, extend trade ties into new markets, boost key export sectors, and encourage greater foreign investment. But more importantly, the economic impact of an open border would immediately impact the under-developed Eastern regions of Turkey which is already prone to widening regional disparities in wealth, income and development with the Turkish national average. The level of GDP per capita in those regions is five times lower than the national average and even 2.5 times lower than neighboring Armenia.¹²

Most interestingly, the most vocal advocate of opening the Armenian-Turkish border emanates from within Turkey itself. The Turkish-Armenian Business Development Council (TABDC) argues that "Turkey's politics about Armenia...seems to contrast with vital interests of the country. So the efficiency of this embargo is being questioned" and the "efficiency of resorting to economic sanctions in order to satisfy the political objectives is disputable."¹³ The importance of having an organized group advocating the need to reform and refine Turkey's policies regarding Armenia within Turkey is a crucial first step in garnering a new attempt to spark a breakthrough in the troubled relationship. The powerful influence of a Turkish voice, rather than external foreign pressure, is also the key to pressuring for a change in Turkish policy.

The Lure of the Energy Sector

In the event of a reopening of its border with Turkey, Armenia also holds the potential to expand its role as energy exporter. Specifically, Armenia has the largest capacity for surplus electricity production in the region and regularly exports electricity supplies to Georgia and Iran. With an open border with Turkey, Armenia may become a key platform for similar electricity exports to eastern Turkey. This potential has also driven Russian energy planning in the region, which sees Armenia as a convenient avenue toward market expansion.

For Turkey, the electricity shortfall in the under-developed eastern regions could be more than adequately addressed by Armenia's considering their currently negligible rate. When quantifying the increase in excess capacity in electricity production. According to the World Bank, Armenia would be theoretically able to produce and export surplus electricity at a level as much as 20 percent of its current production.¹⁴

There are also concrete benefits for Russia, such as the possible sale of electricity to eastern Turkey from Russian-owned energy network in Armenia. According to a senior Russian diplomat based in Armenia, Russia is actively supporting the normalization of Armenian-Turkish relations and while Moscow is "interested in a relaxation of tension," there is an even more important potential for "investing in the Armenian economy, access to new markets and, for Turkey, a mutually advantageous exchange."¹⁵

In light of Russia's entrenched position within Armenia, which includes Russian control or outright ownership of Armenia's energy, telecommunications and railways sectors, Moscow hopes to benefit from the opportunity for "electricity exports to Turkey" and from the potential from Armenia's "light industry sector," which the Russian diplomat highlighted as the two most promising and competitive areas for Armenia.¹⁶

Post-Agreement Economics

In the event of an opening of the border, the resulting border trade would necessitate several measures by the Armenian and Turkish governments. For example, bilateral agreements in the areas of customs, commercial regulation, commodity standards of health and safety, and other related measures are only the most basic steps necessary to ensure proper legal cross-border trade. Yet the lack of formal diplomatic relations between Armenia and Turkey pose a significant obstacle to negotiating such accords and agreements.

In addition, local officials on both a regional and municipal level would also be challenged to manage the initial period of trade exchange. This would also be a daunting task, as neither side has fully prepared for the day the border is opened. It would also focus on local officials in the border regions of Kars and Iğdir in Turkey and Shirak, Aragatsotn, and Armavir in Armenia, as well as in Armenia's Lori region and the Erzurum region in Turkey because of their close proximity to the border and due to the fact that the most extensively used transportation routes pass through those regions.¹⁷

For businessmen in Armenia, managing "the border opening and actual border crossing points" will be key challenges for the Armenian authorities and will require them to enhance "state efforts in customs, police and tax in managing the open border from day one."¹⁸ But to date, at least on the Armenian side, there has been little if any preparation by the authorities to meet the immediate challenges of an open border with Turkey.

National Security Economics

More recently, however, the border opening issue has also acquired a new national security perspective. Grounded in an economic fear of being overwhelmed by a much larger and more powerful Turkey, the Armenian Revolutionary Federation (ARF)-Dashnakstutium has driven these fears, arguing that an end to the blockade will result in “a flood of cheap Turkish products” and would foster a new economic dependence on Turkey.¹⁹

This view is also held by some Armenian academics, such as Yerevan State Economic Institute Professor Ashot Yeghiazarian, who concluded that while the economic benefits for Armenia are “exaggerated,” the real danger is a “sharp deterioration of Armenia’s food security and invasion of the Armenian markets by Turkey’s agriculture and light industry.”²⁰ Such fears of the economic impact were also echoed by noted Armenian economist Tatul Manasarian, who pointed to the general perception among Armenians of the “disparity in size with Turkey and fears that the level of corruption in Armenia would only limit the benefits for ordinary Armenians.”²¹

Supporting at least the premise of some negative effects, the Armenian-European Policy and Legal Advice Centre (AEPLAC) also found that the opening of the border would lead to “decreases in economic activity for some domestic industries,” with some job loss in the “transport, machinery and equipment, wood, paper, mining and some other industries.”²² Moreover, the study found that “despite the expected overall increase, exports in some industries will actually fall” and the “wholesale and retail, (and) financial intermediation industries will all see a decrease in exports.”²³

More recently, Since the Armenian and Turkish foreign ministers signed two diplomatic “protocols” on 10 October 2009, Armenian-Turkish diplomacy has shifted from the protocols to the parliaments. The signed protocols now await ratification by both the Armenian and Turkish parliaments, the Armenian government formally issued a request to the Armenian Constitutional Court on 23 November 2009 to “certify the legality” of the protocols, a requirement for all international treaties under the terms of the Armenian constitution. Although the protocols are widely expected to be approved by both the Armenian Constitutional Court and the parliament, the opposition Armenian Revolutionary Federation (ARF or Dashnakstutium) was able to garner some support for a new legislative initiative that would essentially prohibit Turkish and other foreign companies from purchasing land in Armenia’s border regions. According to the Armenian constitution and other related laws, although foreign citizens do not have the right to own land, those prohibitions do not apply to foreign-owned companies or legal entities. The draft legislation stipulates that such foreign-owned firms or entities would require special permission from the Armenian Ministry of Defense in order to buy or lease plots of land located within a 25-kilometer area along Armenia’s borders.

But there is also a new aspect of the border issue within Turkish national security, mainly as a potent economic tool in suppressing Kurdish, and even Islamist, extremism in the restive border regions. Most significantly, this consideration has sparked a new debate within Turkey on the need for a Turkish-Armenian rapprochement, and from a most

unlikely advocate-- the Turkish military. Most notably, there has been a sea change in the thinking of even the "old guard" of the Turkish military who may see the opening of the Armenian border as a measure to garner stability and security in the Kurdish-populated eastern regions of the country.

The more recent record of Turkish-Armenian relations has also been blighted by both a refusal to extend normal diplomatic relations with Armenia and a trade embargo and transport blockade, imposed on Armenia in 1993 in support of Azerbaijan over the Nagorno-Karabakh conflict. Yet by their very nature, these very same tactics are now not only seen as tied to a discredited approach and a failed policy by a disparate set of Turkish elite. The first component of this elite originates from Turkey's leading business circles, led in part by Kaan Soyak, the co-chair of the Turkish-Armenian Business Development Council (TABDC), as well as the Turkish Industrialists and Businessmen's Association (TUSIAD), which sees the reopening of the border with Armenia as offering new opportunities for Turkey well beyond the small Armenian market but as facilitating access and lowering transit costs for broader trade with Central Asia, Azerbaijan and Iran.²⁴

A second key element of this elite consists of a group of Western-trained young officers brought into senior posts within the Turkish military's General Staff. These Army colonels authored a preliminary, semi-official internal study in late 2006 that presented several new strategic initiatives, including a reconsideration of Turkey's long-standing hesitance toward addressing the stalemate with Armenia. This spurred a closed, internal debate among some senior Turkish military figures, most of whom were centered around Army General Edip Başer and General Staff Chief General Buyukanit, over the feasibility of a strategic opening toward Armenia.²⁵

And it is the economic consideration of a possible Turkish-Armenian rapprochement that is the key for Turkey. For Turkey, however, the potential advantage of opening its border with Armenia is rooted not simply in the benefits of trade and new markets, but centers on the economic aspects of Turkish national security. More specifically, the Turkish military sees a worrisome trend emanating from Iraq, as the emergence of a Kurdish proto-state is viewed as a critical threat to Turkish security and stability. Fears of regional instability from Iraq are only exacerbated by internal concerns, as the restive Kurdish-populated areas of Eastern Turkey are already showing signs of a reemergence of a strident Kurdish nationalism.

In terms of Turkish security and longer term stability, the impoverished and remote Kurdish regions of Eastern Turkey pose a formidable challenge for the Turkish military. The most productive strategy in dealing with this threat is one of stabilization, through economic development. And as these Kurdish regions would be the first to benefit from border trade with neighboring Armenia, the reopening of the Turkish-Armenian border offers the only real key to stability and security. Thus, the border opening issue represents not only an economic implement to forestall the rise of Kurdish separatism, but also offers an economic instrument to tackle the roots of Islamist extremism.

Armenian-Turkish Relations and “Vested Interests”

Within a broader context, the opportunities from a breakthrough in Turkish-Armenia relations offer a new beginning to an old problem, defined by the promise from a foreign policy success and the pressure from a lack of legitimacy, as well as a new challenge to the existing order, which inherently poses challenges to Armenia’s internal “vested interests.” For Armenian politics, which is now marked by the emergence of clan-based elites and defined by an “arrogance of power,” there is a fresh chance to use this transition point to more fully reform the closed political and economic systems. The closed economic system, in particular, will be under threat from a possible opening of the long-closed border. The threat will also be felt among the country’s new clan-based oligarchic elite, which has attained significant political power in recent years.

Although not as outwardly visible as the ruling elite, a new, wealthy political elite, so-called “oligarchs,” have managed to secure significant political power. Their election as deputies demonstrates a convergence of corporate, state, and in some case, even criminal, interests. In addition to gaining serious influence over the formulation of public policy and garnering substantial leverage over the course of governmental policies, this new oligarchic elite has come to embody the difference between the power to rule and the responsibility to govern.

In the case of the other former Soviet economies, this new class of oligarchs has tended to exploit the privatization process to gain economic power first, but has exhibited a subsequent appetite for political power. It is that political role that inherently threatens the course of democratization and political reform. In Armenia, these oligarchs have been able to extend their informal networks of political power through informal cartels and commodity-based semi-monopolies, and now wield significant economic and political power.

The key to defeating the power of the oligarchs is to attack the economic monopolies and cartels that comprise the oligarchic system by introducing greater competition and law-based enforcement, regulation and supervision. Generally, such cartels and monopolies flourish within “closed” economies, averting the transparency and competition that dominate the more open marketplace. But in addition to the need for greater anti-trust legislation and stronger state regulatory bodies empowered to limit or breakup monopolies, it is the rule of law and political will that is needed to overcome this “cronyism.”

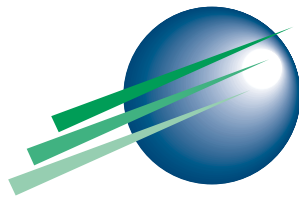
Thus, the closed nature of the Armenian political system, utilized by a new dual clan-based and oligarchic elite, has significantly eroded the state’s most important asset—legitimacy. This has also been matched by a steady decline in “good governance,” with a tendency for both public policy and national security formulated by self-interest over national interest. Thus, one can only hope that the combination of new opportunities and challenges will serve as “agents of change” to force open and reform the overly restrictive and rigid political and economic systems that have become so entrenched as to deny the legitimacy, political will and efficacy so necessary to move the country forward.

Endnotes

1. The embargo and related sanctions of Armenia by Azerbaijan and Turkey meet the minimum threshold of the most current interpretation of the term “blockade” under international law, which notes the applicability of blockade on both sea and land by citing “the actual investment of a port or place by a hostile force....”
2. Robertson, Horace, “Specific Means and Methods of Application of Force,” *Duke Journal of Comparative and International Law*, Vol. 1 No. 1, 1991.
3. Republic of Turkey government declaration, 3 April 1993; cited in Gültekin, Burcu, “The Stakes of the Opening of Turkish-Armenian Border,” *Turkish-Armenian Business Development Council* (TABDC), October 2002, P.2.
4. Polyakov, Evgeny, *Changing Trade Patterns after Conflict resolution in the South Caucasus*, World Bank, 2000.
5. Polyakov (2000).
6. Armenian-European Policy and Legal Advice Centre (AEPLAC), *Study of the Economic Impact on the Armenian Economy from Re-Opening of the Turkish-Armenian Borders. Implications for External Trade*, Yerevan, Armenia, 2005.
7. Ibid, P.4.
8. Ibid, P. 4.
9. Ibid, P. 6.
10. Ibid, P. 8.
11. Ibid, P. 9.
12. Ibid, P. 5.
13. Gültekin (October 2002), P.11.
14. Polyakov (2000), P. 15.
15. Interview with senior Russian diplomat in Armenia.
16. Ibid.
17. Armenian-European Policy and Legal Advice Centre (AEPLAC), *Study of the Economic Impact on the Armenian Economy from Re-Opening of the Turkish-Armenian Borders. Implications for External Trade*, Yerevan, Armenia, 2005.
18. Interview with leading Armenia-based business executive.
19. “Aftereffects of Open Border with Turkey Discussed,” *Armenpress News Agency*, 30 September 2004; Markarian, Atom, “Transport Minister Hopes for Open Border with Turkey,” *RFE/RL Armenia Report*, 4 February 2004.
20. Yeghiazarian, Ashot, “Prospects of Armenian-Turkish Economic Relations,” *Yerkir Online*, 18 July 2003; Interview with Tatul Manasarian.
21. Interview with Tatul Manasarian.
22. Armenian-European Policy and Legal Advice Centre (AEPLAC), *Study of the Economic Impact on the Armenian Economy from Re-Opening of the Turkish-Armenian Borders. Implications for External Trade*, Yerevan, Armenia, 2005, P. 10.
23. Ibid, P. 10.
24. Giragosian, Richard, “Armenia: Turkish Businessman Pessimistic About Open Border,” *Radio Free Europe/Radio Liberty* (RFE/RL) Feature, 18 January 2007.
25. Giragosian, Richard, “Turkish Military Seeks Armenian Détente,” *Jane’s Islamic Affairs Analyst*, 12 February 2007; interview with senior US military Pentagon planner, via email, January 2009.

**ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.
ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐ ԵՎ ՀՆԱՐԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
FOREIGN POLICY CHALLENGES AND
POSSIBILITIES**

Ռիչարդ Կիրակոսյան

Ռազմավարական եւ ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոնի տնօրեն

ՏԱՐԱԾԱԶՐՋԱՆԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՆՏԱԿՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իրավիճակային նկարագիրը

Հարավային Կովկասի տարածաշրջանը երկար ժամանակ մրցասպարեզ է եղել տարածաշրջանային մրցակցող ուժերի համար: Անցած երկու դարերի ընթացքում այն մեծ մասամբ հանդիսացել է տարածաշրջանային շատ ավելի խոշոր ուժերի, մրցակցային հետաքրքրությունների պատանդ, քանի որ հարեւան Ռուսաստանը, Թուրքիան եւ Իրանը ամեն գնով իշխանության ու ազդեցության են ձգտել: Եվ հենց այդ նույն պատմական ուժերը՝ Ռուսաստանը, Թուրքիան եւ Իրանը, այսօր էլ շարունակում են ազդել որպես տարածաշրջանի գերիշխող դերակատարներ:

Այս մրցակցությունը ոչ միայն շարունակվեց Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, այլև խորացավ էներգակիրների հետ կապված նոր շահերի ազդեցությամբ: Տարածաշրջանի երեք երիտասարդ պետությունների՝ Հայաստանի, Ադրբեջանի եւ Վրաստանի համար քաղաքական լեգիտիմության, փխրուն տնտեսությունների եւ մի քանի չլուծված կամ «սառեցված» հակամարտությունների համակցությունը նրանց ետ պահեց իրենց հարեւան, առավել խոշոր տարածաշրջանային ուժերի հզոր ազդեցությանը դիմակայելուց:

Սակայն, ինչն առավել նշանակալից է, պատմական ժառանգության եւ արդի իրողությունների համակցությունը տարածաշրջանային անվտանգության մեջ կտրուկ փոփոխությունների է հանգեցրել: Անվտանգության ասպարեզում այս փոփոխությունները ոչ միայն ընդհանուր տարրեր են ներառում, որոնք տարածվում են էներգետիկ անվտանգության մարտահրավերներից մինչև չլուծված «սառեցված» հակամարտություններից բխող ճնշումներ, այլ նաև յուրահատուկ միտումներ՝ ներառյալ վերջին ժամանակներս Ռուսաստանի եւ Արեւմուտքի միջև լարվածության սրման նոր ալիքը:

Անվտանգության ասպարեզում դիմամիկ փոփոխությունների խորապատկերին Հարավային Կովկասի տարածաշրջանի երեք պետություններից յուրաքանչյուրը բախվեց տնտեսական եւ քաղաքական բարեփոխումների, համակարգային անցման եւ պետության կառուցման բարդ գործընթացին: Տարածաշրջանը շարունակեց պայքարել

նաեւ խորհրդային իշխանության յոթանասուն տարիներից ժառանգած ճնշումները եւ դրանցից բխող մարտահրավերները հաղթահարելու համար:

Տարածաշրջանային այս իրողությունների համատեքստում պետություններից յուրաքանչյուրը տարբեր ուղղություններով ընթացավ: Հայաստանը, որը, սակայն, հաստատուն կերպով արմատավորվել է ռուսական ուղեծրում, սատարվում է աշխարհասփյուռ հայության կողմից: Ադրբեջանն օգտագործում է կասպիական պաշարամիջոցները եւ Թուրքիայի հետ պատմական կապերի լծակները: Ինչ վերաբերում է Վրաստանին, ապա 1990-ականների ավերիչ քաղաքացիական պատերազմի ժառանգությունը, ինչպես նաեւ անջատողական շրջանների՝ Աբխազիայի եւ Հարավային Օսիայի կորուստը, հուշեցին Վրաստանին փոխել ռազմավարական կողմնորոշումը, այն է՝ իր հիմնական «տարանցիկ պետության» դերի շահարկումը, երկրի տարածքը եւ սեւծովյան նավահանգիստները՝ որպես տարածաշրջանային էներգետիկ կենսական շղթա առաջարկելը (ներառյալ Ադրբեջանին ռազմավարական կապեր տրամադրելը ինչպես Սեւ Ծովի, այնպես էլ Թուրքիայի հետ) եւ որպես Արեւմուտքի դաշնակից հանդես գալը:

Սակայն խոշոր տերությունների միջեւ վերջերս տեղի ունեցած շահերի բախումը սպառնում է տարածաշրջանը, ավելի քան մյուսները, վերածել առձակատման թատերաբեմի: Դա ակնհայտ դարձավ 2008թ. Վրաստանի եւ Ռուսաստանի օգոստոսյան հակամարտության ժամանակ, որը, դուրս գալով Հարավային Կովկասի սահմաններից, առձակատման նոր ժամանակաշրջանի խթան հանդիսացավ:

Վրաստանյան հակամարտությունը

Չնայած այն հանգամանքին, որ Վրաստանում հակամարտությունն ի սկզբանե կենտրոնացած էր անջատողական Հարավային Օսիայում, սակայն վրացական ձգնաժամն արագորեն տարածվելով՝ նոր լարվածություն առաջացրեց Մոսկվայի եւ Վաշինգտոնի միջեւ եւ լրջորեն վնասեց Վրաստանի՝ ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու երկար փայփայած ձգտումներին: Վրացական հակամարտության կողմնակի արդյունքը հավասարապես լուրջ էր, լի Վրաստանի նոր ձեւավորվող արեւմտամետ ժողովրդավարական կառավարության նկատմամբ ԱՄՆ-ի նվիրվածության նոր կասկածներով: Սակայն, ինչն էլ ավելի անհանգստացնող է, ձգնաժամը նաեւ ի հայտ բերեց ռազմավարական առումով մեծ նշանակություն ունեցող Հարավային Կովկասի տարածաշրջանին բնորոշ անվտանգության եւ կայունության դյուրաբեկությունը:

Չնայած Վրաստանի կարեւորությունը զգալիորեն աճեց, այսպես կոչված, «վարդերի հեղափոխությունից» հետո, որն իշխանության բերեց նոր, արեւմտամետ եւ ժողովրդավարության առումով ռեֆորմիստ

կառավարություն, սակայն Վրաստանի նախագահ Միխեիլ Սահակաշվիլին լուրջ անհաջողություն ունեցավ երկրի անջատողական Հարավային Օսիայի շրջանը Վրաստանի կենտրոնական կառավարության վերահսկողության տակ վերադարձնելու խոստումը կատարելու հաշվարկներում: Օգոստոսյան հակամարտության հետեւանքները ոչ միայն թուլացրին նրա անձնական իշխանությունը, այլև խարխլեցին երկրի՝ որպես ՆԱՏՕ-ին անդամակցության հիմնական հավակնորդի դիրքերը:

Հայաստանի համար Վրաստանի օգոստոսյան հակամարտության անմիջական հետեւանքները լուրջ էին: Երկիրը մոտ \$70 մլն-ի տնտեսական վնաս էւ կորուստներ կրեց: Վրաստանի տրանսպորտային ճանապարհների փակման հետեւանքով հինգ օրվա ընթացքում հանրապետության ամբողջ տարածքում բենզինի պակաս արձանագրվեց: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի ազգային անվտանգությանը, հակամարտությունը կրկին հաստատեց Վրաստանից՝ որպես հիմնական առետրային եւ տրանսպորտային ուղուց, Հայաստանի կախվածության խոցելիությունը, ինչպես նաեւ էներգետիկ անվտանգության նոր ռազմավարական քաղաքականության անհրաժեշտությունը: Էներգետիկ անվտանգության առումով բենզինի համապետական մակարդակի ճգնաժամի ակնհայտ եւ անմիջական ազդեցությունն ընդգծեց Հայաստանի համապատասխան էներգետիկ պաշարներ չունենալու փաստի վտանգավորությունը:

Տարածաշրջանային նոր «ձգողականության կենտրոնի» որոնում

Առավել լայն համատեքստում Ռուսաստանի հետ Վրաստանի հակամարտությունն Արեւմուտքի համար Վրաստանի տարածաշրջանային «ձգողականության կենտրոն» հանդիսանալու նախկին դերի հանդեպ նոր կասկածների տեղիք տվեց: Նախքան հակամարտությունը Վրաստանը Արեւմտյան անվտանգության քաղաքականության կիզակետ հանդիսանալու եզակի առավելություն ուներ: Սահակաշվիլու կառավարության համար Վրաստանի ապագան միանշանակ Արեւմուտքի հետ էր՝ արտացոլելով այն ռազմավարական տեսլականը, որը ՆԱՏՕ-ին եւ Եվրոպական միությանն անդամակցությունը դիտարկում էր որպես հզորացող Ռուսաստանին սահմանակից առաջին գծի պետության արտաքին անվտանգության հիմնական երաշխիք:

Ավելին՝ ակնհայտ արեւմտամետությունը դիտարկվում է որպես պետական ինքնիշխանության եւ ամբողջականության լուրջ քայքայվածությունը հաղթահարելու եւ դրան դիմակայելու ամենաարդյունավետ միջոց: Այս նոր կողմնորոշումը կարեւոր անմիջական օգուտներ է ստեղծում՝ ԱՄՆ-ի եւ Արեւմուտքի հետ ռազմական կապերը խորացնելուց սկսած մինչեւ կապիտալի ու ներդրումների ներհոսք, քանի որ

վրացական կառավարությունն ազատականացրել է տնտեսությունը եւ նոր հակակոռուպցիոն արշավ նախաձեռնել:

Դեպի Արեւմուտք այս հանդուգն կողմնորոշումը հնարավորություն ընձեռեց Վրաստանին, հիմնական տարանցիկ պետություն լինելու դերից բացի, հավակնել նաեւ Հարավային Կովկասում Արեւմուտքի նոր «ձգողականության կենտրոնի» դերին: Այս դերն ամենից ավելի ակնառու երեսաց ԱՄՆ-ի կողմից իրականացվող \$64 մլն արժողության «Վրաստան. վարժանք եւ սպառազինում ծրագրում» (ՎՎՄԾ) («Georgia Train and Equip Program» - GTEP) եւ դրան հաջորդող «Օժանդակության եւ կայունության գործողությունների ծրագրում» (ՕԳԿԾ) («Sustainment and Stability Operations Program» - SSOP), որոնցից յուրաքանչյուրը Վրաստանը դիտում էր որպէս տարածաշրջանում ԱՄՆ ռազմական գործողությունների եւ շահերի դրոշակակրի (անգամ գերազանցվեցին ԱՄՆ-ի կողմից Կասպից ծովում Ադրբեջանի զինուժի հետ անցկացված վարժանքները): Սակայն այս ամենը նպաստեց նաեւ այն բանին, որ Վրաստանը չափից ավելի ինքնավստահ դառնա, չնայած այն իրողությանը, որ ԱՄՆ ռազմական ծրագրերից եւ ոչ մեկը երբեք նպատակ չէր ունեցել Վրաստանի զինված ուժերին որեւէ իրական ռազմական պատրաստականություն կամ հարձակողական կարողություն տրամադրել:

Այսինքն՝ վարժանքի եւ սպառազինման ծրագիրն իրականում նախագծված էր որպէս ճկուն, փուլային ուսուցման նախաձեռնություն, եւ ընդամենը ուսուցում ու հանդերձանք էր տրամադրել երեք հազարից պակաս զորքի՝ նպատակ ունենալով նրանց ապահովել սահմանափակ հակահարեկչական կարողություններով: Նույն կերպ էլ ԱՄՆ-ի կողմից իրականացվող «Օժանդակության եւ կայունության գործողությունների ծրագիրը» ընդամենը նպատակ ունէր ընտրված վրացական միավորումները պատրաստել Իրաքում տեղակայելու համար, որպէսզի վերջիններս օգնեն ԱՄՆ-ի «Իրաքի ազատագրման գործողության» (ԻԱԳ) իրականացմանը (Operation Iraqi Freedom - OIF):

Սակայն Վրաստանին ապավինելու նոր կասկածները խթանեցին նաեւ Հարավային Կովկասում տարածաշրջանային «նոր ձգողականության կենտրոն» գտնելու որոնումները: Վրացական ղեկավարության հանդեպ Արեւմուտքի դժգոհությունները, թեւէ դրանց մի մասը սկսվել էր օգոստոսյան հակամարտությունից դեռեւս շատ առաջ, գազաթնակետին հասան այն բանից հետո, երբ Վրաստանի ղեկավարներն անտեսեցին Արեւմուտքի նախազգուշացումներն ու անհանգստությունը եւ շարունակեցին հակադրվել Ռուսաստանին:

Չնայած Վրաստանի արեւմտամետ կողմնորոշումը հայտարարվել էր Արեւմուտքի հաջողություն, սակայն գոյություն ունեին որոշակի սահմաններ, թե, այնուամենայնիվ, հատկապէս որքան հեռու եւ որքան արագ կարող է առաջ մղվել Վրաստանը: Այս սահմանները բխում էին ռուսական իշխանության հաստատուն պնդումներից եւ ազդեցությանը

դիմադրելու Վրաստանի սահմանափակ հնարավորություններից, ինչը հատկապես ակնառու երեսաց այն ժամանակ, երբ Մոսկվան խորհրդային ժամանակաշրջանի ռազմակայանները Վրաստանի տարածքից դժկամությամբ դուրս բերելուց հետո, դիմեց էներգետիկ եւ առետրային պատժամիջոցների կիրառմանը:

Սակայն Վրաստանի՝ ՆԱՏՕ-ի եւ ԵՄ-ի անդամ դառնալու հեռահար նպատակի երկրորդ էական սահմանափակումը Վրաստանի հանդեպ Արեւմուտքի պարտավորությունների չափն ու շրջանակներն էին: Չնայած վրացական կառավարությանը խոսքերով սատարելու փաստին, Արեւմուտքը երկար ժամանակ ձեռնպահ էր մնում Վրաստանի այն գործողությունները քաջալերելուց, որոնք Ռուսաստանի դեմ ուղղակի առձակատման կտանեին, եւ նույնիսկ առավել անհանգստացած էին Վրաստանի կողմից իր անջատողական շրջաններն ուժով գրավելու վտանգից:

Անօգնակասության ուռձացում

Այս սահմանափակումների հենքին, հասկանալի է, Վրաստանի ղեկավարությունն օգոստոսյան ճգնաժամի նախօրեին լրջորեն սխալվել էր իր հաշվարկներում: Ամառվա ընթացքում մի շարք սադրանքներից հետո (հատուկեմտ հրետանային եւ ականանետային հրետակոծություններ, վրացական անօդաչու ինքնաթիռների կործանում) Վրաստանի ղեկավարությունը զինված հարձակում սկսեց Հարավային Օսիայի անջատողական շրջանի դեմ: Չնայած հակամարտության սկզբի զարգացումներին վերաբերող ստույգ ժամանակագրական տեղեկությունները կասկածելի մնացին, սակայն արդարացի կլինի եզրակացնել, որ Վրաստանի ռազմական ստրատեգիան էականորեն սխալ էր ինչպես ռուսական հակահարվածի վերաբերյալ նախնական սխալ հաշվարկի, այնպես էլ սեփական ռազմական հնարավորությունները գերազնահատելու առումով:

Եվ որ ավելի կարեւոր է, եթե Վրաստանի հարձակումը կարող էր արդյունավետ լինել Հարավային Օսիայի փոքրիկ թատերաբեմում, ապա այն ի սկզբանե ձախողման էր դատապարտված Ռուսաստանի ռազմական մեքենայի ողջ ուժին բախվելու պարագայում: Հակամարտության ընթացքում, երբ ռուսաստանյան զինուժը լայնածավալ հակահարված սկսեց ցամաքում, օդում եւ ջրում, Վրաստանի ղեկավարությունը մեծապես սխալվեց նաեւ Արեւմուտքի կողմից Վրաստանին օժանդակելու համար որպես միջնորդ հանդես գալու կամ գործընթացներին միջամտելու կարողության եւ պարտավորությունների հարցում:

Եթե քաղաքական տեսանկյունից Հարավային Օսիայի դեմ դուրս գալու որոշումն արտացոլում էր նախագահ Սահակաշվիլու՝ երկրի տարածքային ամբողջականությունը վերականգնելու հետեւողական

սպառնալիքները, սպա ԱՄՆ ուսուցանած եւ սպառնալիքները վրացական գործերի հարձակումն առաջին փորձությունն էր: Այս երկուսն էլ Արեւմուտքի համար հին եւ վատթարագույն դիպաշարեր էին: Սակայն, առավել լայն առումով, Վրաստանի ոչ ճիշտ հաշվարկները ռազմավարական կոպիտ սխալի վերածողը Ռուսաստանն էր, որը հմտորեն կարողացավ հակամարտությունն օգտագործել որպէս Վրաստանի արմատական արեւմտամետ կողմնորոշումը ստուգելու եւ դրան մարտահրավեր նետելու միջոց:

Խորհրդային գործերի՝ Աֆղանստան ներխուժումից ի վեր Ռուսաստանի սահմաններից դուրս այս առաջին ռազմական գործողությանը ռուսական պատասխանը սրընթաց էր եւ անդիմակայելի: Ռուսաստանի համար Վրաստանի ռազմավարական կոպիտ սխալն առավել լայն հնարավորություն էր, քան Հարավային Օսիան, քանի որ ռուսական ուժերն արագ շարժվեցին երկրի երկրորդ անջատողական հանրապետությանը՝ Աբխազիային սատարելու եւ ուժեղացնելու ուղղությամբ: Գերազանց իրականացնելով Հարավային Օսիայի եւ Աբխազիայի ապահովման նպատակները՝ ռուսական ուժերը հետ մղեցին ու պարտության մատնեցին վրացական զինուժին եւ Վրաստանի տարածքում անվտանգության արտաքին գոտի ստեղծեցին:

Ռուսաստանի երկրորդ կարեւորագույն նպատակը Վրաստանի հիմնական ռազմական կարողությունների ոչնչացումն էր՝ թիրախ դարձնելով որքան հնարավոր է շատ ռազմական սարքավորումներ, ռմբակոծելով վրացական ռազմական կարողություններն ու ռազմահանգրվանները, նույնիսկ նրանք, որոնք մարտական գործողություններում ներգրավված չէին: Երկրի ռազմական ենթակառուցվածքի հաջող ոչնչացումը, բացի Վրաստանի կողմից Աբխազիան եւ Հարավային Օսիան կորցնելուց, ՆԱՏՕ-ին Վրաստանի անդամակցելու ռազմավարական ձգտման հետաձգման ամենանշանակալի պատճառը հանդիսացավ:

Վրացական զինված ուժերի քայքայման չափերը, ի հավելումն լուրջ քաղաքական կարծիքների, նոր ֆինանսական արգելք հանդիսացան ՆԱՏՕ-ին Վրաստանի անդամակցության հարցում: Առավել լայն առումով հակամարտության հետեւանքները նաեւ լուրջ հարցականի տակ դրեցին Վրաստանի՝ որպէս տարածաշրջանի էներգետիկ միջոցների ապահով տարանցիկ երկրի, ինչպէս նաեւ տարածաշրջանային «ձգողականության կենտրոն» լինելու դերն Արեւմուտքի համար:

Հայաստանի համար Արեւմուտքի նոր առաջապահի կամ «ձգողականության կենտրոնի» որոնման վտանգն այն է, որ առկա է Ադրբեջանի նկատմամբ նոր ուշադրության ավելացում: Ադրբեջանն Արեւմուտքի անվտանգության շահերի տարածաշրջանային կենտրոն օգտագործելու այս նոր գնահատականը բխում է երեք հիմնական գործոններից: Առաջին. Իրանին սահմանակից լինելու փաստը շարունակում է գրավել

Արեւմուտքի ուշադրությունը, հատկապես այն պատճառով, որ Իրանի հետ գործ ունենալու հեռահար նպատակը կարող է որոշակի կետում ներառել ռազմական տարբերակ՝ Ադրբեջանը ցանկացած այսպիսի գործողությունների բեմահարթակ դարձնելով:

Երկրորդ. Արեւմուտքի եւ Ռուսաստանի միջեւ նոր լարվածությունն առկա է Կասպից ծովում Ադրբեջանի ռազմածովային հնարավորությունները Կասպիական ավազանում օֆշորային էներգետիկ միջոցների պլատֆորմների ապահովության, Ռուսաստանի եւ Իրանի ռազմածովային ուժերին դիմակայելու կարողությունը խթանելու պատրվակով:

Երրորդ. առկա է նաեւ Արեւմուտքի կողմից Ադրբեջանը որպէս Կենտրոնական Ասիա տանող հարթակ օգտագործելու շահագրգռվածությունը, ինչպէս նաեւ Ադրբեջանի օդային տարածքը որպէս Կենտրոնական Ասիայում տեղակայված արեւմտյան հենակայաններին հասնելու օդային միջանցք օգտագործելու շարունակական հոյսը, ինչը կենսական է Աֆղանստանում գործողություններ իրականացնելու համար. սա հատկապես կարեւոր է Պակիստանը որպէս Արեւմուտքի ահաբեկչության դեմ գլոբալ պայքարի հիմնական գործընկեր կորցնելուց հետո:

Քարտեզի վերաշեւավորում

Ռուս-վրացական պատերազմական գործողությունների հետեւանքով առաջացած ավերածություններից զատ, օգոստոսյան ճգնաժամի ամենանշանակալի արդյունքը, մեծ հաշվով, տարածաշրջանի վրա ունեցած նրա ազդեցությունն էր: Վրացական ճգնաժամը Ռուսաստանին հնարավորություն ընձեռեց տարածաշրջանում իր իշխանությունը վերահաստատելու եւ դրա լծակներն օգտագործելու համար: Հնարավորություն, որն ըստ էության նպատակաուղղված էր Հարավային Կովկասի քարտեզի վերաձեւավորմանը եւ տարածաշրջանի ռազմավարական լանդշաֆտի պարամետրերի վերազմանը:

Ռուսական հեռանկարի տեսանկյունից տարածաշրջանային նոր իրողությունը նշանավորվում է երեք որոշակի ձեռքբերումներով. առաջին, Հարավային Կովկասում ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման ավարտ առնվազն մոտակա ժամանակների համար: Երկրորդ, տարածաշրջանում Արեւմուտքի խարսխի դեր կատարելու նկրտումների իրականացման՝ վրացական հնարավորությունների անկում: Եվ երրորդ, ընդհանուր առմամբ Արեւմուտքի հետ երեսն է գալիս հակամարտության լուրջ ազդակ:

Հատկանշական է, որ չնայած Ռուսաստանի կողմից Արխազիայի եւ Հարավային Օսիայի անկախության ճանաչումը չի կարող կարեւոր ձեռքբերում դիտարկվել, հատկապես ելնելով Ռուսաստանի այն ամուր դիրքորոշումից, թե այս քայլը ոչ մի կերպ չի կարող ենթադրել տարածաշրջանի մյուս «սառեցված» հակամարտության՝ հայաբնակ Լեռնային

Ղարաբաղի անկլավի համանման ճանաչում, Ռուսաստանի նախագահ Դմիտրի Մեդվեդևը վերջերս «բարեկամության համաձայնություն» է ստորագրել Աբխազիայի եւ Հարավային Օսիայի ղեկավարների հետ, որով պաշտոնական հիմքերի վրա է դրվել ռազմական, դիվանագիտական եւ տնտեսական համագործակցությունը եւ բառիս բուն իմաստով նոր ռուսական հենակայան է ստեղծվել Վրաստանում:

Ռուսաստանը կարողացավ վերահաստատել նաեւ Հարավային Կովկասին հատուկ էներգետիկ անպաշտպանվածության կարծիքը՝ ի ցույց դնելով տարածաշրջանի խողովակաշարերի եւ նավահանգիստների խոցելիությունը եւ նոր կասկածներ հարուցելով Վրաստանի՝ որպես հիմնական տարանցիկ երկրի, վստահելիության շուրջ: Հետաքրքիր է, որ այս դասը նաեւ լուրջ անհանգստությունների պատճառ հանդիսացավ ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ Ադրբեջանի համար: Ադրբեջան-Վրաստան-Թուրքիա էներգետիկ շղթայի առումով թուրքերին եւ ադրբեջանցիներին զայրացրեց այն, որ, ըստ իրենց, Վրաստանի կոպիտ սխալն էր իրենց որպես թույլ եւ խոցելի ներկայացնելու պատճառը:

Էներգետիկ անապահովության գործոնը կրկին հարցեր հարուցեց ԱՄՆ-ի երկարաժամկետ տարածաշրջանային էներգետիկ ռազմավարության կենսունակության վերաբերյալ, որի համաձայն՝ ԱՄՆ-ը ռուսական խողովակաշարերի ցանցը շրջանցող ուղիներ էր փնտրում՝ միեւնոյն ժամանակ մեկուսացնելով եւ բացառելով Իրանին: Իրականում, ճգնաժամի ժամանակ Վրաստանով անցնող խողովակաշարերի փակման հետեւանքները հաղթահարելու նպատակով Ադրբեջանը դիմեց իր նավթը Իրան արտահանելուն՝ օգտագործելով, այսպես կոչված, «սվափ» համաձայնագրերը, որոնց համաձայն՝ Իրանը նույն չափով նավթ արտահանեց Պարսից ծոցի իր հզորությունների միջոցով:

ԱՄՆ-ի հեռանկարները

Մոսկովյան գազաթափողովում Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ Հայաստանի եւ Ադրբեջանի նախագահների հանդիպումը կարեւոր զարգացում էր, որի հետեւանքները շատ ավելի լայն էին, քան պարզապես Լեռնային Ղարաբաղի հարցի խաղաղ կարգավորման գործընթացի ամենավերջին փուլ լինելը: Վրաստանում օգոստոսյան հակամարտությունից ի վեր Մոսկովյան գազաթափողովը Ռուսաստանի առաջին նախաձեռնությունն էր, որը ոչ միայն տարածաշրջանում Մոսկվայի կրկին ամրապնդված դիրքի ցուցադրումն էր, այլեւ կապված էր Ռուսաստանի առավել հեռահար ռազմավարության հետ, որով նա ձգտում է իրեն հարմարեցնել Թուրքիայի՝ որպես տարածաշրջանային ուժ, թուլացած դիրքերը վերահաստատելու նոր ձգտումը:

Այս համատեքստում, Ռուսաստանը նաեւ ջանասիրաբար փորձում է Արեւմուտքին կրկին համոզել, որ չնայած Վրաստանի պարագայում

լարվածության եւ Ռուսաստանի կողմից անջատողական Արխագիայի եւ Հարավային Օսիայի շրջանների ճանաչմանը, Ռուսաստանը կարող է «օգտակար» գործընկեր հանդիսանալ Լեռնային Ղարաբաղում՝ շրջան, որը հաստատուն կերպով մնում է «սառած հակամարտության» կարգավիճակում:

Սակայն Ռուսաստանի դիվանագիտական օրակարգում ավելի քան շատ բան է նախատեսված, ինչպես երեսաց երկրի պաշտպանության նախարարի վերջերս Հայաստան կատարած գաղտնի այցելությունից: Այս այցելության ժամանակ, որը նախորդեց Ռուսաստանի նախագահի այցին, Մոսկվան բացահայտեց իր առավել հանդուգն առաջարկը, այն է՝ ռուսական խաղաղապահներին տեղակայել Լեռնային Ղարաբաղում: Քայլ, որը ոչ միայն կամրապնդի ռուսական լծակները, այլ նաեւ նախատեսում է Ռուսաստանի հետագա մուտքը Հարավային Կովկաս՝ որպես գլխավոր դերակատար:

Սակայն, չնայած ԱՄՆ-Ռուսաստան հարաբերություններում առկա լարվածությանը, Մոսկվան եւ Վաշինգտոնը հակված են ԵԱՀԿ Մինսկի խմբին թողնել որպես հակամարտության միջնորդական գործընթացի հիմնական եւ ամենակարեւոր մեխանիզմ: Իրականում եւ Ռուսաստանը, եւ ԱՄՆ-ը չեն ցանկանում Ղարաբաղյան հակամարտության հարցում իրենց համագործակցությունը դադարեցնել, քանի որ Մոսկվայի համար «ստատուս քվոն» նախընտրելի է եւ ամրապնդում է Ռուսաստանի դիրքերը, մինչդեռ Վաշինգտոնի համար գործընթացը կարելով է Ղարաբաղի դեմ պատերազմը վերսկսելու Ադրբեջանի ցանկացած գայթակղությունը կանխարգելելու առումով:

Եվ չնայած հոկտեմբերի սկզբներին նախագահ Սարգսյանի եւ արտգործնախարար Էդուարդ Նալբանդյանի հետ հանդիպման համար Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Լավրովի Երեւան ժամանելուց հետո «Ռոսիյսկայա գազետան» հոկտեմբերի 7-ի համարում նշեց, որ երեք համանախագահները հակամարտության կարգավորման «բավական իրական հնարավորություն են» տեսնում, ենթադրելով, որ կարելի է համաձայնության հասնել դեռեւս չլուծված «երկու կամ երեք» հարցերի շուրջ, այնուամենայնիվ, Ադրբեջանը դեռեւս մնում է ցանկացած խաղաղ համաձայնության հիմնական խոչընդոտ: Ադրբեջանն իրեն տարածաշրջանի ապագա ռազմական ուժ է համարում, որն իրականություն կդառնա մոտավորապես 8-10 տարի անց: Բաքուն զգում է, որ ներկայումս լավագույն տարբերակը խաղաղության գործընթացը հետաձգելն է, մինչեւ առավել ուժեղ դիրքերում կլինի:

Ադրբեջանի դիրքորոշումը հաստատեց նախագահ Իլհամ Ալիևը, որը հոխորտաց, որ իր երկիրը երբեք չի համակերպվի Լեռնային Ղարաբաղի կորստի հետ, սակայն երկրորդ անգամ նախագահական պաշտոնում ընտրվելուց եւ երդում տալուց կարճ ժամանակ անց դադարեցրեց շրջանը ուժով հետ գրավելու սպառնալիքները: Լրատվա-

կան գործակալությունները ներկայացնում են, որ Բաքվում իր երդմնակալության արարողության ժամանակ նա ասել է. «Ղարաբաղը երբեք անկախ չի լինի»: «Ադրբեջանը երբեք չի ճանաչի այն: Ոչ հինգ, ոչ տասը, ոչ քսան տարի անց: Երբեք»: Սակայն Ալիևն ասել է. «Մենք դեռ հետաքրքրված ենք բանակցությունները շարունակելու մեջ, եւ մեր հույսերը դեռ չեն մարել» եւ սպառնացել է, որ Հայաստանը եւ Ղարաբաղը «իրականում պետք է զիջումների գնան: Իսկ իրականությունն այն է, որ այսօր դժվար է, եւ կասեի՝ անհնար է մրցել Ադրբեջանի հետ»:

Հոկտեմբերի 17-ին Երեւան կատարած այցի ժամանակ ԱՄՆ պետքարտուղարի օգնական Դենիել Ֆրիդն ասաց, որ մոտակա շաբաթների ընթացքում հակամարտության լուծման գործընթացում «հնարավոր է» առաջխաղացում՝ նշելով, որ «Վրաստանի պատերազմն այս տարածաշրջանում բոլորին հիշեցրեց, թե ինչ արհավիրք է պատերազմը», սակայն ավելացրեց, որ «հնարավոր չի նշանակում անխուսափելի, եւ որ երկու կողմերն էլ պետք է դժվար որոշումներ ընդունեն: Եթե այս հակամարտությունը հեշտ լուծում ունենար, արդեն լուծված կլիներ»:

Սեպտեմբերի 17-ին Երեւանում իր մեկնաբանությունների ժամանակ Մինսկի խմբի ֆրանսիացի համանախագահ Բեռնար Ֆասյեն ասաց, որ քանի որ Թուրքիան ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի 12 անդամներից մեկն է, «Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանն ուղղված նրա ջանքերը բանակցությունների ձեւաչափում որեւէ փոփոխություն չեն ենթադրում»: Նա ասաց, որ Թուրքիան «միշտ կառուցողական մոտեցում է ցուցաբերել երեք համանախագահների գործողություններին աջակցելիս» եւ որ «բանակցություններին օժանդակելու նպատակով արված ցանկացած առաջարկություն, հատկապես Թուրքիայի կողմից, ցանկալի է եւ ողջունելի»: Սակայն առանց Հայաստանի հետ փակ սահմանը բացելու թուրքական կողմի ցանկության, Ղարաբաղյան հակամարտության մեջ Թուրքիայի ցանկացած դերակատարում անօգուտ կլինի եւ նույնիսկ կարող է հետ գցել խաղաղասիրական բանակցային գործընթացը:

Հիմնական միտումների ամփոփումը

Վրացական ճգնաժամի ազդեցությունը նաեւ կարագացնի տարածաշրջանում արդեն իսկ ընթացող որոշ միտումներ: Դրանցից մեկը, որը վերաբերում էր Ռուսաստան-Ադրբեջան կապերի բարելավմանը, ակնհայտ դարձավ 2008թ. հուլիսին, Ռուսաստանի նախագահ Դմիտրի Մեդվեդեւի Բաքու կատարած այցելության ժամանակ, որը նշանավորվեց Ադրբեջանից զգալի ծավալով բնական գազ գնելու Ռուսաստանի ծրագրի շուրջ բանակցությունների նոր առաջընթացով:

Մինչ ադրբեջանական էներգետիկան առաջնորդվում է ԱՄՆ-ի կողմից օժանդակվող Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան եւ Բաքու-Թբիլիսի-Էրզ-

րում նավթագազատար խողովակաշարերի հիմնական բաղադրիչ լինելու առաջնային դերով, Ռուսաստանը ձգտում է զարգացնել ու առաջ քաշել Բաքու-Նովոռոսիյսկ խողովակաշարը՝ խաղալով Ադրբեջանի կողմից վրացական ուղիների վրա հիմնվելու կանխագազումների վրա եւ խոստանալով գնել Ադրբեջանի օրըստօրե ավելացող գազը, որի ծավալները վերջին երկու տարիների ընթացքում համարյա կրկնապատկվել են՝ հասնելով տարեկան 10,3 մլրդ խմ-ի:

Ի հավելումն, Ադրբեջանի համար նպաստավոր են նաեւ Ռուսաստանի հետ բարելավված հարաբերությունները, որոնք ավանդաբար հետեւում են Ադրբեջանի հիմնական հակառակորդ Հայաստանին աջակցող քաղաքականություններին եւ որոնք կարող են թուլացնել Հայաստանի դիրքերը Լեռնային Ղարաբաղի չլուծված հակամարտության խնդրում: Ադրբեջանը կշահի նաեւ հոկտեմբերին նշանակված նախագահական ընտրություններից, որոնց ժամանակ ավելի թույլ միջազգային հսկողություն կիրականացվի դրանց ցածր ժողովրդավարական մակարդակի նկատմամբ՝ ելնելով վրացական ձգնաժամի հետեւանքներից, որոնք միտված են մեղմելու ընտրական գործընթացների անցյալ չափորոշիչները:

Չնայած վրացական հակամարտության հետեւանքների ակնհայտ աշխարհաքաղաքական համատեքստին, դրանք քիչ կապ ունեն տարածաշրջանային ընդհանուր անվտանգության կամ նույնիսկ էներգետիկ գործոնների հետ: Ամենատարածված կարծիքն այն էր, որ տեղական քաղաքականությունները եւ տնտեսական հարցերը շատ ավելի կարեւոր են, քան աշխարհաքաղաքականությունը: Շատ առումներով վրացական հակամարտությունը տեղական քաղաքականություններում արտահայտվում է այնքան, որքան եւ տարածաշրջանային աշխարհաքաղաքականության մեջ: Ինչպես, օրինակ, Հարավային Օսիայի հարցի ռազմական լուծման վերաբերյալ Վրաստանի ղեկավարության որոշումը, Վրաստանի կողմից սեփական ռազմական հնարավորությունների գերազնահատումը, ինչպես նաեւ Արեւմուտքի կարողությունների ու ցանկության հարցի սխալ ընկալումը Վրաստանի ներքին որոշումներն էին:

Թուրք-հայկական հարաբերությունները

Երկրորդ ուղղությունը, որի վրա ազդեց վրացական ձգնաժամը, թուրք-հայկական հարաբերությունների նոր գործընթացն էր, որը նշանավորվեց պատմության մեջ առաջին անգամ Թուրքիայի ղեկավարի՝ Հայաստան կատարած այցով: Շվեյցարիայում հայ եւ թուրք պաշտոնատար անձանց միջեւ ամիսներ տեսած գաղտնի բանակցություններից հետո, թվում էր, թե երկու կողմերն էլ կարծես պատրաստ էին դիվանագիտական հարաբերություններն ընդլայնելու եւ սահմանները բացելու:

Թուրքիայի երկարատև մերժումներից հետո պայմանականորեն բաց բանակցություններ սկսել: Սակայն վրացական հակամարտությունն էր, որ արագացրեց բանակցությունները՝ դրանց ավելացնելով առնվազն հայ-թուրքական փակ սահմանները բացելու շարժառիթը եւ երկու պետություններին էլ, որպես վրացականի երկրնտրանք, առաջարկելով հնարավորինս կարելու նոր տնտեսական եւ առևտրային ճանապարհի հնարավորություն: Վրացական գործոնից զատ, Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունները սկսելու գործընթացն արագացնելու մեկ այլ կարելու հանգամանք էր նաեւ Ռուսաստանի օժանդակությունը:

Մասնավորապես, ռուսական քաղաքականությունը երկար ժամանակ հակադրվում էր Հայաստանի եւ Թուրքիայի փոխհարաբերություններում որեւէ նշանակալի բարելավման հնարավորություններին, միեւնույն ժամանակ փակ սահմանը դիտարկվում էր որպես Հայաստանի նկատմամբ ռուսական ազդեցության պահպանման օգտակար միջոց: Այս փաստն ապացուցում է Հայաստանում Ռուսաստանի ռազմակայանների եւ Հայաստանի սահմաններում ռուս սահմանապահների շարունակվող ներկայությունը: Սակայն ռուսական քաղաքականությունն էականորեն փոխվեց օգոստոսյան ճգնաժամի զարթոնքի ժամանակ, երբ հայ-թուրքական հնարավոր հարաբերությունների հաստատումը միայն նպաստեց Վրաստանի առավել ամբողջական մեկուսացման, մարզինալացման եւ շրջափակման՝ Ռուսաստանի քաղաքականությանը: Սակայն Ռուսաստանը կշարունակի օժանդակել այնքան ժամանակ, քանի դեռ հայ-թուրքական հարաբերությունների հետագա զարգացումները նրա հսկողության տակ կմնան:

Ինչեւէ, Ռուսաստանն այս հարցում նաեւ հավելյալ շահեր ունի, ինչպես, օրինակ, Ռուսաստանին պատկանող հայաստանյան էլեկտրացանցերի էլեկտրաէներգիան Արեւելյան Թուրքիային վաճառելը: Մոսկվան նաեւ դիվանագիտական օգուտ է հետապնդում, որը նրանք կխլեն ամերիկացիներից, քանի որ Հայաստանի նախագահը հրապարակավ Հայաստան հրավիրեց Թուրքիայի իր գործընկերոջը, երբ պաշտոնական այցով գտնվում էր Մոսկվայում, եւ այդ գործընթացն անմիջականորեն համաձայնեցված էր ռուսական պաշտոնյաների հետ:

Թուրքիայի համար, որը երբեք չի հաշտվել Հարավային Կովկասում եւ Միջին Ասիայում իր իշխանության եւ ազդեցության նվազման հետ, ինչը չի համապատասխանել նրա տեսլականին եւ ձգտումներին, վրացական հակամարտությունը նոր դիվանագիտական նախաձեռնություններ հուշեց: Այսպես կոչված՝ «Կովկասի կայունության եւ համագործակցության պլատֆորմը» նախաձեռնություն է, որը նպատակ ունի ստեղծել հակամարտությունների կանխարգելման, բազմակողմանի անվտանգության եւ տարածաշրջանային կայունության նոր համատեղ ձեռնարկում, որը հետապնդում է նաեւ Կասպիական ավազանից

Եվրոպա տանող էներգետիկ միջոցների արտահանման ներկայումս խոցելի ուղիների անվտանգությունն ապահովելու նպատակ:

Կայունության եւ անվտանգության մասին ընդհանուր սկզբունքները կրկնելուց բացի, որոնք, մասնավորապես, ոչ նոր են, ոչ էլ նորարարություն, էներգետիկ հրամայականը նախաձեռնության բանալի է հանդիսանում, քանի որ Վրաստանում տեղի ունեցած թշնամական գործողությունների վերջին բռնկումները նոր կասկածներ հարուցեցին ոչ միայն Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան եւ Բաքու-Սուփսա խողովակաշարերի կենսունակության, այլ նաեւ Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազատարի եւ ԱՄՆ-ի ու ԵՄ-ի կողմից օժանդակվող «Նաբուկո» գազատարի նախագծի նկատմամբ: Վերջինս նախատեսում է, 2020թ. գործարկվելուց հետո, լրացուցիչ 31 մլրդ խմ բնական գազ մատակարարել Եվրոպա:

ԱՄՆ նոր կառավարության ներգրավվածությունը

Սենատոր Բարաք Օբամայի Ամերիկայի նոր նախագահ ընտրվելու հետ կապված՝ ակնկալիքներ կային, որ նա պաշտոնապես կճանաչի Հայոց ցեղասպանությունը: Սակայն իրականում պաշտոնական ճանաչումը քիչ հավանական է երկու հիմնական պատճառով:

Առաջին. չնայած նախագահական ընտրարշավի ողջ ընթացքում Օբաման շարունակաբար արտահայտվում էր Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մտադրության մասին, սակայն ակնհայտ էր, որ թեկնածուի կարգավիճակում արած նրա հայտարարությունները չեն համապատասխանելու նրա պաշտոնական քաղաքականությանը, հենց որ Օբաման ստանձնի նախագահի պաշտոնը: Պաշտոնն ստանձնելուց հետո նախագահ Օբաման իսկապես խուսափեց Ցեղասպանությունը ճանաչելուց՝ որոշելով, որ ԱՄՆ ազգային անվտանգության շահերից բխող ԱՄՆ-Թուրքիա փոխհարաբերությունների բարելավման անհրաժեշտությունն առավել կարեւոր է ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության համար:

Երկրորդ. նախագահ ընտրված, բայց դեռեւս նախագահական պաշտոնը չստանձնած Օբաման չճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունն այն պատճառով, որ նրա վարելիք արտաքին քաղաքականության համար առաջնային է ԱՄՆ-ի հիմնական դաշնակիցների՝ ներառյալ Թուրքիայի հետ հարաբերություններում վստահության վերականգնումը եւ փոխհարաբերությունների ամրապնդումը: Բացի դրանից, Օբամայի կառավարությունը գիտակցում է, որ Իրաքին վերաբերող ցանկացած ծրագիր կամ քաղաքականություն կենթադրի, որ ԱՄՆ-ը ավելի, քան երբեւէ մոտ փոխհարաբերությունների կարիք է ունենալու Թուրքիայի հետ: Այսպիսով, չնայած Օբամայի նախագահ ընտրվելը ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության մեջ կտրուկ փոփոխությունների կհանգեցնի, ինչը ենթադրում է ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության բոլոր բնագա-

վառների լայնածավալ վերանայում, սակայն հավանական չէ, որ այս փոփոխությունները վերաբերեն Հայոց ցեղասպանությանը:

Նման զարգացումը Հայաստանի համար անպայման չէ, որ վատ կամ վնասակար լինի, քանի որ Օբամայի կառավարությունն ուղղակի կարող է հարցը փոխանցել ԱՄՆ Կոնգրես, եւ նույնիսկ կարող է օգնել օժանդակելով Հայոց ցեղասպանությունը Կոնգրեսի կողմից ճանաչելուն:

Ավելին, Օբամայի` Հարավային Կովկասին վերաբերող քաղաքականությունը պետք է նաեւ հաշվի առնի Ռուսաստանի իշխանության եւ ազդեցության վերջերս տեղի ունեցած վերահաստատման փաստը` միտում, որը միայն ամրապնդվեց Վրաստանի օգոստոսյան հակամարտության հետեւանքով: Իսկ առավել նեղ հեռանկարի առումով կարող ենք նաեւ տեսնել Հայաստանի նկատմամբ ԱՄՆ քաղաքականության ձեւափոխություն, որն ավելի շատ հիմնված է ներքին քաղաքական եւ տնտեսական հարցերի, քան առավել լայն աշխարհաքաղաքական համատեքստի վրա: Մասնավորապես` Օբամայի կառավարությունը հավանաբար Հայաստանին վերաբերող նոր քաղաքականություն կընդունի, որը նոր մարտահրավեր կառաջադրի Հայաստանի առավել հարձակողական տրամադրված ռազմական պատրաստվածություն ունեցող ղեկավարությանը, որը նույնպես լրջորեն կաշկանդված է իրական ժողովրդավարական բարեփոխումներ ձեռնարկելու եւ իրավունքի գերակայություն հաստատելու լեգիտիմության պակասով:

Ընտրությունների ավարտին զուգընթաց ԱՄՆ-ի համար նոր հրամայական է դարձել այն, որ ԱՄՆ-ը այլեւս չի կարող լռել կամ երկյուղել Հայաստանի կամ նույնիսկ Ադրբեջանի նման երկրների ժողովրդավարության անընդունելի պակասից, հատկապես այն պատճառով, որ այս երկրներում շարունակական կայունություն տանող իսկական բանալին ընկած է նրանց ղեկավարներին իրենց սեփական ժողովրդի առջեւ ավելի շատ հաշվետու պահելու եւ միջազգային չափորոշիչներին ու նորմերին համապատասխանելու հիմքում: Ժողովրդավարական փոփոխությունների պահանջը եւ Հայաստանի «իշխանության գոռոզամտության» դեմ պայքարելու հրամայականը վաղուց արդեն հասունացել են:

Հայաստանի ազգային անվտանգության դիպլոմատիայի եւ խորհուրդներ

Դիպլոմատ 1. հայ-թուրքական դիվանագիտական առաջընթաց

Հայաստանի ազգային անվտանգության քննարկվող դիպլոմատիայի առաջինը Թուրքիայի հետ Հայաստանի հարաբերությունների նոր

գործընթացի մարտահրավերն է: Թուրքիայի նախագահի պատմական այցը Հայաստան նշանավորվեց Հայաստան-Թուրքիա հարաբերություններում կարևոր շրջադարձային կետով: Ակնհայտ է, որ Թուրքիայի նախագահ Գյուլի՝ որպես ընդհանրապես թուրքական պետության ղեկավարի, առաջին այցը Հայաստան կարևոր քայլ էր հայկական դիվանագիտության եւ արտաքին քաղաքականության համար: Սակայն այցելության սկզբից եւեթ հարց էր մնում, թե ինչո՞ւ:

Այցի ժամանակը եւ հայ-թուրքական հարաբերություններում անպասելի ձեռքբերումը բխում է երկու կարևոր գործոններից: Առաջին. արտացոլում է այն փաստը, որ ներկայումս Թուրքիան պայքարում է իր ամենախոր եւ քայքայիչ փոփոխության՝ իր ազգային նույնականության համադրույթի հիմնավոր վերանայման դեմ, որն առաջ է եկել ներքին բարեփոխումների եւ արտաքին մարտահրավերների համակցության հետեւանքով: Իսկ բոլորովին վերջերս տեղի է ունեցել հավասարապես նշանակալի ռազմավարական վերակողմնորոշում, որը վերաբերում է առավել լայն միջազգային համատեքստում Թուրքիայի տարածաշրջանային դերին եւ նրա ապագա դիրքին:

Հայ-թուրքական հարաբերություններում ժամանակային առումով երկրորդ կարևոր գործոնն արմատավորված է տարածաշրջանային լանդշաֆտի նոր փոփոխությունների մեջ: Մասնավորապես՝ Շվեյցարիայում հայ եւ թուրք պաշտոնատար անձանց միջեւ մի քանի ամիս տեւած զգուշավոր դիվանագիտական հարաբերությունների եւ գաղտնի բանակցությունների սկզբում Գյուլի այցը Հայաստան հանդես եկավ որպես Թուրքիայի առավել ընդարձակ դիվանագիտական նախաձեռնության անբաժանելի մաս, որը տարածաշրջանում առավել մեծ կայունության էր ձգտում: Այս համատեքստում վրաստանյան վերջին հակամարտությունը, որը ոչ միայն մատնանշեց Հարավային Կովկասում իրական անվտանգության եւ կայունության անհրաժեշտությունը, այլ նաեւ հաստատեց տարածաշրջանում թուրքական քաղաքականության սահմանները, ընդամենը Թուրքիայի այս նախաձեռնությունն արագացնելու խթան հանդիսացավ:

Սակայն բանակցություններն արագացնող հիմնական պատճառը վրացական հակամարտությունն էր՝ գումարած առնվազն հայ-թուրքական փակ սահմանները բացելու շարժառիթը եւ երկու պետություններին, որպես վրացականի երկընտրանք, հնարավորինս կարևոր նոր տնտեսական եւ առևտրային ճանապարհի հնարավորության առաջարկը: Վրացական գործոնից զատ, Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ դիվանագիտական հարաբերություններ սկսելու գործընթացն արագացնելու մեկ այլ կարևոր հանգամանք էր նաեւ Ռուսաստանի օժանդակությունը:

Մասնավորապես՝ ռուսական քաղաքականությունը երկար ժամանակ հակադրվում էր Հայաստանի եւ Թուրքիայի հարաբերություն-

ներում նշանակալի բարելավման հնարավորություններին, միեւնոյն ժամանակ փակ սահմանը դիտարկվում էր որպես Հայաստանի նկատմամբ ռուսական ազդեցության պահպանման շահեկան միջոց: Այս փաստի ապացույց են Ռուսաստանի ռազմակայանների ներկայությունը Հայաստանում, ինչպես նաեւ Հայաստանի սահմաններում ռուս սահմանապահների պարեկությունը, Հայաստանի տնտեսության մեջ Ռուսաստանի տնտեսական գերակշիռ դերը: Սակայն ռուսական քաղաքականությունն էականորեն փոխվեց օգոստոսյան ճգնաժամի ժամանակ, երբ հայ-թուրքական հարաբերությունների հնարավոր հաստատումը միայն նպաստեց Վրաստանն առավել ամբողջականորեն մեկուսացնելու, մարգինալացնելու եւ շրջափակելու՝ Ռուսաստանի քաղաքականությանը: Սակայն Ռուսաստանը կշարունակի օժանդակել այնքան ժամանակ, քանի դեռ հայ-թուրքական հարաբերությունների հետագա զարգացումներն իր հսկողության տակ կմնան:

Ռուսաստանը նաեւ լրացուցիչ օգուտներ ունի այս հարցում, ինչպես, օրինակ, իրեն պատկանող հայաստանյան էլեկտրացանցերի արտադրանքն Արեւելյան Թուրքիային վաճառելու հնարավորությունը: Մոսկվայի համար առկա է նաեւ դիվանագիտական շահը, որը նրանք կխլեն ամերիկացիներից, քանի որ Հայաստանի նախագահը հրապարակավ Հայաստան հրավիրեց Թուրքիայի իր գործընկերոջը, երբ պաշտոնական այցով գտնվում էր Մոսկվայում, եւ դա անմիջականորեն համաձայնեցված էր ռուսական պաշտոնյաների հետ: Թուրքիայի համար, որը երբեք չի հաշտվել Հարավային Կովկասում եւ Միջին Ասիայում իր իշխանության եւ ազդեցության նվազման հետ, ինչը չի համապատասխանել նրա տեսլականին եւ ձգտումներին, վրացական հակամարտությունը նոր դիվանագիտական նախաձեռնություններ հուշեց: Այսպես կոչված՝ «Կովկասի կայունության եւ համագործակցության պլատֆորմը» նպատակ ունի ստեղծել հակամարտությունների կանխարգելման, բազմակողմանի անվտանգության եւ տարածաշրջանային կայունության նոր համատեղ ձեռնարկում, որը նաեւ էներգետիկ միջոցների արտահանման ուղիների անվտանգությունն ապահովելու նպատակ է հետապնդում:

Սակայն մինչ Թուրքիայի այս նախաձեռնությունը Հայաստանի հետ հարաբերություններում նոր նվաճում է պարունակում, որը ներառում է սահմանի բացում եւ նոր հարաբերությունների հաստատման փորձ, այն նաեւ ներգրավվածության առավել լայն նպատակներ է հետապնդում, որոնցում Թուրքիան տարածաշրջանի առաջատարի դերում է: Ելնելով այս հեռանկարից՝ Թուրքիան այսօր Լեռնային Ղարաբաղի չլուծված հակամարտությունը դիտարկում է որպես տարածաշրջանային կայունության հիմնական գործոն: Սակայն Ղարաբաղի հարցում Թուրքիայի ռազմավարական տեսակետում չափազանց կարեւոր տարբերություն կա: Մասնավորապես՝ Թուրքիան արդեն չի ձգտում

պարզապես Ադրբեջանին օժանդակել Հայաստանի նկատմամբ ճնշում գործադրելով:

Իրականում Թուրքիայի հետ Հայաստանի հարաբերությունների նոր գործընթացը, որը ձգվում է գաղտնի բանակցություններից մինչև Թուրքիայի նախագահի բարձր մակարդակի այցելությունը Երևան, փաստորեն արտացոլում է թուրքական քաղաքականության մեջ տեղի ունեցած նշանակալի փոփոխությունը, որը տարբերվում է Ադրբեջանի նկատմամբ նրա ավանդական սերտ օժանդակությունից: Սա բավական պարզորոշ երեսաց Հայաստանին Թուրքիայի ընդառաջ շարժվելուն եւ առավել բաց շփումներ նախաձեռնելուն Ադրբեջանի ղեկավարների ակնհայտ բացասական հակազդեցությունից, քանի որ ներկայումս Ադրբեջանի ղեկավարությունը լրջորեն անհանգստացած եւ վրդովված է: Ադրբեջանական ղեկավարությունը մտահոգ է, որ Հայաստանի հետ Թուրքիայի բնականոն հարաբերությունների եւ փակ սահմանների բացման հնարավորությունը կթուլացնի իրենց դիրքերը Լեռնային Ղարաբաղի հարցում:

Սակայն առավել հետաքրքրական է այն փաստը, որ Հայաստանի հետ Թուրքիայի հարաբերությունների նոր գործընթացը թուլացնում է նաեւ հենց իր՝ Թուրքիայի դիրքերը Ղարաբաղյան հարցում: Օրինակ, կարելի է վիճել, որ Հայաստանի հետ հարաբերություններ կառուցելու Թուրքիայի քայլը կարող է նրան առավել ուժեղ լծակներ տրամադրել Ղարաբաղի հարցում, սակայն իրականում այդ քայլն արդեն իսկ լրջորեն թուլացրել եւ քայքայել է նրա հարաբերություններն Ադրբեջանի հետ:

Հայաստանի մասնակցություն. հեյտ ի՞նչ

Չնայած նախորդ նախաձեռնությունների սակավությանը, հարաբերությունների նույնիսկ ամենատարրական եւ սկզբնական ձեւերից ակնկալվող հնարավոր օգուտներն ակնհայտ են յուրաքանչյուր երկրի համար: Սակայն կարող ենք հարցնել՝ «հետո ի՞նչ»: Թուրքիայի համար Հայաստանի հետ փակ սահմանների բացումը նոր ռազմավարական հնարավորություն կընձեռի երկրի աղքատ արեւելյան շրջաններում տնտեսական գործունեությունը խթանելու համար, ինչը կարող է էական դեր խաղալ արդեն իսկ անհանգիստ քրդաբնակ արեւելյան շրջանների տնտեսական կայունացման համար՝ դրանով իսկ բավարարելով ազգային անվտանգության կարեւորագույն հրամայականը՝ տնտեսական հնարավորություններով քրդական ահաբեկչության եւ անջատվողականության հիմնական պատճառներին հակադրվելու հնարավորությունը:

Թուրքիայի հետ բաց սահմանը եւս Հայաստանին ոչ միայն իր տարածաշրջանային մեկուսացումը եւ մարգինալացումը հաղթահարելու ճանապարհ կառաջարկի, այլ նաեւ դեպի առավել մեծ շուկաներ տա-

նող կամուրջ կտրամադրի, որոնք կենսական են տնտեսական աճի ու զարգացման համար: Ի հավելումն, հայ-թուրքական սահմանի բացման հետեւանքով հնարավոր առեւտրային եւ տնտեսական գործունեության աճը կնպաստի երկու երկրների միջեւ հետագա առեւտրային կապերի խորացմանը, որն իր հերթին կտանի դեպի առավել պաշտոնական համագործակցության հաստատում մաքսային եւ սահմանային անվտանգության հիմնական ոլորտներում: Իսկ փոխադարձ առեւտրային կապերի եւ միջսահմանային համագործակցության այսպիսի խորացմանը, անկասկած, կհետեւի դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը:

Այսպիսով՝ հայ-թուրքական փակ սահմանի բացումը ոչ միայն կարող է բերել առեւտրային կապերի եւ տնտեսական հարաբերությունների խթանման էական հաջողություն, այլ նաեւ նպաստել հակամարտությունների հակվածություն ունեցող Հարավային Կովկասի ողջ տարածաշրջանում առավել մեծ կայունության եւ անվտանգության խթանմանը: Օգոստոսից ի վեր, չնայած Ռուսաստանի եւ ԱՄՆ-ի միջեւ ակնհայտ լարվածությանը, որն առավել սրվեց եւ ակնհայտ դարձավ վրաստանյան ձգնաժամի ժամանակ, Վաշինգտոնը եւ Մոսկվան ոչ միայն կողմնակից էին ԵԱՀԿ Մինսկի խմբում համատեղ աշխատելուն, այլ նաեւ համատեղ քայլեր ձեռնարկեցին, որպեսզի կանխեն Ղարաբաղյան «սառեցված» հակամարտության նոր «բորբոքումը» եւ «թեժացումը», քանի որ երկուսն էլ հավասարապես անհանգստացած են Ադրբեյջանի կողմից Ղարաբաղի դեմ թշնամական գործողությունների վերսկսումից եւ նոր պատերազմի սպառնալիքից:

Մինսկի խումբը որեւէ այլ ակնհայտ կենսունակ երկրներում չունի: Սակայն խաղաղարար գործընթացին պակասող կարեւորագույն գործոններից մեկն այն է, որ Ղարաբաղը բանակցային սեղանի շուրջ տեղ չունի: Խաղաղարար գործընթացի հաջողության իրական բանալին Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի եւ, իհարկե, Թուրքիայի ներգրավվածությունը չէ: Խաղաղարար գործընթացի առաջընթացի իրական բանալին դրանում Ղարաբաղի ժողովրդավարական ճանապարհով ընտրված դեկավարության՝ որպես հավասար կողմի, ներգրավումն է, ինչպես նաեւ Ստեփանակերտին բանակցությունների սեղանի շուրջ հավասար տեղ հատկացնելը: Ղարաբաղը չափազանց երկար ժամանակ զրկված է Երեւանի եւ Բաքվի հետ հավասար կարգավիճակից: Այժմ արդեն Վրաստանում քաղած դասերից ելնելով, ժամանակն է Ղարաբաղը մասնակից դարձնել խաղաղարար գործընթացին:

Նոր քաղաքական համայնություն. ապագայի հեռանկարներ

Առավել լայն համատեքստում թուրք-հայկական հարաբերություններում գրանցված հաջողություններից բխող հնարավորությունները

հին խնդրի նոր սկիզբ են առաջարկում, ինչը բնորոշվում է արտաքին քաղաքականության հաջողությունից բխող խոստումով եւ լեզվատիրության պակասից բխող ճնշումով, ինչպես նաեւ ներկայումս առկա կարգին նետվող նոր մարտահրավերով, որը, ըստ էության, մարտահրավերներ է նետում Հայաստանի ներքին «շահագրգիռ շրջաններին»: Հայկական քաղաքականության համար, որը ներկայումս աչքի է ընկնում կլանների վրա հիմնված էլիտայով եւ բնորոշվում «իշխանության գոռոզամտությամբ», նոր հնարավորություն է ընձեռվում այս անցումային կետն օգտագործել փակ քաղաքական եւ տնտեսական համակարգերի էլ ավելի ամբողջական բարեփոխման համար: Երկար ժամանակ փակ սահմանի բացման հնարավորությունը մասնավորապես սպառնալիք կհանդիսանա փակ տնտեսական համակարգի համար: Սպառնալիքը կզգացվի նաեւ երկրի նոր, կլանների վրա հիմնված եւ վերջին տարիներին զգալի քաղաքական իշխանություն ձեռք բերած օլիգարխիկ էլիտայի շրջանում:

Թեեւ ոչ այնքան ակնհայտորեն տեսանելի, ինչպես իշխող էլիտան է, այսպես կոչված, «օլիգարխների» նոր եւ հարուստ քաղաքական ընտրանուն հաջողվել է էական քաղաքական իշխանություն ապահովել: Նրանց պատգամավոր ընտրվելու փաստը ցույց տվեց կորպորատիվ պետական, իսկ որոշ դեպքերում՝ նույնիսկ քրեական շահերի համընկնումը: Ի հավելումն՝ պետական քաղաքականության ձեւակերպման եւ պետական քաղաքականության ուղղվածության զգալի լծակների ուղղությամբ ձեռք բերած լուրջ ազդեցության, այս նոր օլիգարխիկ էլիտան եկել է մարմնավորելու գործող իշխանության եւ կառավարելու պատասխանատվության միջեւ առկա տարբերությունը:

Նախկին խորհրդային տնտեսական այլ համակարգերում օլիգարխների այս նոր դասակարգը ձգտում էր տնտեսական իշխանության հասնելու նպատակով նախեստաջ օգտագործել սեփականաշնորհման գործընթացը, սակայն հետագայում նաեւ քաղաքական իշխանության հասնելու ախորժակ էր ցուցաբերել: Հենց այդ քաղաքական դերն է, որ ըստ էության սպառնում է ժողովրդավարական եւ քաղաքական բարեփոխումների գործընթացին: Հայաստանում օլիգարխները կարողացան իրենց քաղաքական իշխանության ոչ պաշտոնական ցանցերն ընդլայնել ոչ պաշտոնական կարտելների եւ ապրանքային կիսամոնոպոլիաների միջոցով, եւ այսօր հսկայական տնտեսական եւ քաղաքական իշխանություն են ձեռք բերել:

Օլիգարխների իշխանությունը հաղթահարելու բանալին օլիգարխիկ համակարգը կազմող տնտեսական մոնոպոլիաներին եւ կարտելներին առավել մեծ մրցակցություն առաջարկելն է, ինչպես նաեւ օրենքի վրա հիմնված հարկադրանքը, կանոնակարգումը եւ հսկողությունը: Այսպիսի կարտելները եւ մոնոպոլիաները հիմնականում ծաղկում են «փակ» տնտեսական համակարգերում՝ շրջանցելով թափանցիկությո-

յունը եւ մրցակցությունը, որոնք գերակշռում են առավել բաց շուկաներում: Սակայն, ի հավելումն, առավել ընդարձակ հակատրեստային օրենսդրության եւ մոնոպոլիաների սահմանափակման կամ դրանք դադարեցնելու առավել մեծ լիազորություններով օժտված պետական կարգավորող մարմինների, ծանոթությամբ պաշտոնի նշանակելու «խնամիական» հարաբերությունները հաղթահարելու համար անհրաժեշտ է օրենքի գերակայություն, ինչպես նաեւ քաղաքական կամքի դրսևորում:

Այսպիսով՝ Հայաստանի քաղաքական համակարգի փակ բնույթը, որն օգտագործվում է նոր, երկակի, կլանների վրա հիմնված եւ օլիգարխիկ էլիտայի կողմից, լրջորեն քայքայել է պետության կարեւորագույն արժանիքը՝ լեգիտիմությունը: Սա նաեւ զուգորդվել է «լավ կառավարումից» («good governance») հաստատուն շեղումով, ինչպես նաեւ պետական քաղաքականության ու ազգային անվտանգության ձեւակերպման մեջ անձնական շահը պետական շահից վեր դասելու միտումով: Կարելի է միայն հուսալ, որ նոր հնարավորությունների ու մարտահրավերների համակցությունը կարող է «փոփոխության գործոն» ծառայել՝ ստիպելով բացել եւ վերափոխել լրիվ սահմանափակող ու կոշտ քաղաքական-տնտեսական համակարգերը, որոնք այնքան են արմատացել, որ մերժում են լեգիտիմությունը, քաղաքական կամքը եւ արդյունավետությունը, ինչն այնքան անհրաժեշտ է երկրի առաջընթացի համար:

Դիպաշար 2. հայ-իրանական հարաբերություններ

Ելնելով նոր վտանգներից եւ մարտահրավերներից՝ Հայաստանի ազգային անվտանգությանն օժանդակելու համար քննարկվող երկրորդ դիպաշարը բխում է Իրանի հետ Հայաստանի հարաբերություններից: Նախկին Խորհրդային Միության երկրների շարքում Հայաստանը հայտնի է որպես գլխավորապես դժվար մարտահրավերների շարքի դիմակայող փոքրիկ պետություն: Դիմակայելով հարեւանների՝ Ադրբեջանի եւ Թուրքիայի կողմից հարկադրված շրջափակմանը, որը քայքայված առևտրային եւ էներգետիկ կապերից բխող հարաբերական մեկուսացման պատճառ է դարձել, ցամաքային երկիր հանդիսացող եւ մեկուսացված Հայաստանն ապավինել է ադապտացման ռազմավարությանը:

Հարմարվելու ռազմավարությունն առավել ակներեւ էր այն ժամանակ, երբ բավական առաջադեմ արտաքին քաղաքականություն էր հետապնդում, որը հայտնի է որպես «հարմարվողականություն» (կոմպլեմենտարություն), ինչն արդյունավետորեն հավասարակշռում էր նրա, ըստ էության, դեպի Արեւմուտք դիրքորոշումը Ռուսաստանի հետ ուժեղ միության նախապատվության հետ: Առայժմ այս քաղաքականության

երկակի բնույթը հանգեցրել է օգուտների սահմանափակության, Հայաստանն առավել զգալի օգուտ է քաղում մրցակցող ռազմավարական շահերի նկատմամբ համանման հավասարակշռող քաղաքականություն վարելուց: Մասնավորապես՝ առավել երկարաժամկետ այս ռազմավարական շահն արմատավորված է Հայաստանի՝ դեպի Արեւմուտք ուղղվածության եւ նրա Եվրատլանտյան անվտանգության համակարգում ինտեգրվելու ու Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ հարաբերությունները դինամիկ զարգացնելու ուղղությամբ հավասարակշռությունը պահպանելու եզակի կարողության մեջ:

Մեկուսացման հրամայականը

Չնայած Հայաստանի եւ նրա հարավային հարեւան Պարսկաստանի միջեւ երկարատեւ սերտ կապերին, Հայաստանի եւ Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջեւ փոխադարձ հարաբերությունները բնականոն չեն ընթացել: Ավելի ճիշտ, հայ-իրանական հարաբերությունները պայմանավորված են երկուսի համար էլ բնորոշ հանգամանքով՝ մեկուսացվածության պատճառով համագործակցելու հրամայականով: Ավելին՝ 1990-ականներից, Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության դժվարին փուլի ընթացքում, Իրանը հաստատուն պրագմատիկ ուղղություն է որդեգրել, որի շնորհիվ հակամարտությունը զերծ մնաց կրոնականի վերածվելուց՝ միեւնույն ժամանակ ձգտելով նպաստել բանակցությունների միջոցով հակամարտության լուծմանը:

Առավել լայն համատեքստում Իրանը Հայաստանին բնական դաշնակիցն է՝ երկուսի համար ընդհանուր մեկուսացվածության, շրջափակման եւ արտաքին ճնշման մարտահրավերներից դրդված: Սակայն Հայաստանի նկատմամբ Իրանի նկատառումներում նույնպես առկա է հնարավորությունից օգտվելու տարրը: Այս մոտեցումը ներառում է Հայաստանի դերը որպես իրանցիների համար հանգստյան օրերին այցելությունների որոշակի վայր լինելու փաստը, ինչպես նաեւ այն, որ այսօր ավելի քան 1200 իրանցի ուսանողներ սովորում են Հայաստանի համալսարաններում եւ այլ կրթական հաստատություններում:

Այսպիսով՝ Հայաստանի կողմից Իրանի նկատմամբ տարվող քաղաքականությունը մեծապես ձեւավորվել է շրջափակման եւ մեկուսացման հետեւանքով, ինչն առավել ակնհայտ է տարածաշրջանային բոլոր էներգետիկ նախագծերում Հայաստանը չընդգրկելու փաստից, իսկ առավել եւս ակնհայտ է Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան խողովակաշարի ծրագրից:

Սակայն Իրանի համար ամենից կարեւորը աշխարհաքաղաքական համատեքստն է, հատկապես այն պատճառով, որ Հարավային Կովկասի տարածաշրջանը նորից դարձել է մեծ տերությունների մրցակցող շահերի ասպարեզ: Այս հեռանկարի առումով Իրանը Հայաստանի հետ

հարաբերությունները գնահատում է որպես տարածաշրջանում ինչպես Արեւմուտքի, այնպես էլ Ռուսաստանի իշխանության եւ ազդեցության նախագծերի հակակշիռ:

Աշխարհաքաղաքական այս օրակարգը խոր պատմական արմատներ ունի, քանի որ Պարսկաստանը խոցելի է եղել ռուսական, բրիտանական եւ առավել կարճ ժամանակահատվածում՝ ամերիկյան ճնշման եւ միջամտության համար: Չնայած Արեւելքի եւ Արեւմուտքի ճնշումների հանդեպ պատմական այս խոցելիությունը գազաթնակետին է հասել շահի իշխանության ժամանակ, սակայն նույնիսկ այսօրվա Իրանի առաջնորդները ընդունում են իրենց խոցելիությունը: Այս պատճառով Իրանը բոլորովին վերջերս առավել հաստատուն կերպով ձգտում է նախեստաջ հակադրվել Թուրքիային՝ որպես ԱՄՆ-ի կողմից սատարվող տարածաշրջանային ներկայացուցչի, իսկ այնուհետեւ անմիջապես Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին՝ ելնելով երկու հարեւանների՝ Իրաքի եւ Աֆղանստանի տարածքում ամերիկյան ռազմական ներկայությունից: Տարածաշրջանում եւ Միջին Ասիայում ԱՄՆ ռազմական ցանցի հենց այս ընդլայնումը եւ ներկայությունն է, որ Իրանին մղում է Հայաստանի հետ կապերն ամրապնդելուն, Ադրբեջանի հետ կապերը կարգավորելուն եւ Վրաստանի հետ կապերը խորացնելուն:

Հայաստանը որպես դեպի Իրան սրանող կամուրջ

Սակայն, ընդհանուր առմամբ, տարածաշրջանում իրանական շահի առավել լայն հեռանկարների առումով Իրանի քաղաքականությունը նույնպես բխում է հյուսիս-հարավ տրանսպորտային ցանցն ամրապնդելու ռազմավարությունից: Եվ հենց Հայաստանն է, որ առավել, քան մյուս պետությունները, իր եզակի դերն է առաջարկում՝ որպես դեպի Իրան տանող հավանական հարթակ կամ կամուրջ:

Առեստրային առումով Հայաստանի հարաբերությունները Իրանի հետ, այնուամենայնիվ, սահմանային են եղել: Չնայած երկկողմանի առեստրի սահմանափակ բնույթին, հայ-իրանական հարաբերությունների իրական կարեւորությունը հիմնված է Հայաստանի՝ որպես Իրանի համար ելք եւ դեպի Իրան կամուրջ հանդիսանալու, եզակի հնարավորության վրա: Այս կարեւորության ամենապարզ ապացույցն է էներգետիկ հատվածը, ինչպես երեւում է 2004թ. Իրանի եւ Հայաստանի միջեւ սկսված 141 կմ երկարությամբ բնական գազի խողովակաշարի կառուցման ծրագրից: Երկարամյա ձգձգումներից եւ տեւական բանակցություններից հետո խողովակաշարի կառուցումն ավարտվեց 2007 թվականին:

Ծրագրվում է գազատարով Հայաստանին մատակարարել կոպիտ հաշվարկով մոտ 1,1 մլրդ խմ գազ, որը նախատեսվում է հետագա 20 տարիների ընթացքում հասցնել 2,3 մլրդ խմ-ի: Խողովակաշարը

Հայաստանին հնարավորություն կընձեռի գազ ներմուծել նաև Թուրքմենստանից՝ որպես միակ գազամատակարարից՝ Ռուսաստանից կախվածությունը թոթափելու երկընտրանք: Հայաստանն իր հերթին իրանական գազի դիմաց կվճարի Իրանին էլեկտրաէներգիա մատակարարելով: Սակայն նույնիսկ այս խողովակաշարը երկու երկրների համար սահմանափակ հաջողություն էր, քանի որ Ռուսաստանին հաջողվեց ճնշում գործադրելով կրճատել գազատարի չափը՝ կանխարգելելով հայկական շուկան գազն արտահանելու նպատակով օգտագործելը: Ռուսաստանը շահագրգռված էր խողովակաշարի տրամագիծը փոքրացնելու հարցում, որպեսզի Հայաստանը՝ իբրև գազի տարանցիկ տարածք, չդառնա իր մրցակիցը:

Այսպիսով՝ Հայաստանը ներկայանում է որպես կամուրջ դեպի ներկա վարչակարգի Իրան, ինչպես նաև որպես կամուրջ դեպի նոր Իրան: Սակայն, ինչպես երեսաց Իրան-Հայաստան գազատարի նվազեցված տրամագծից եւ հնարավորությունից, մոտ ապագայում Ռուսաստանն է հանդիսանալու հայ-իրանական հարաբերություններին խոչընդոտող կամ օժանդակող հիմնական ուժը: Փաստորեն՝ հայ-իրանական գազատարին վերաբերող վերջին մանրամասները բացահայտեցին տարածաշրջանում ռուսական ազդեցության եւ իշխանության վերահաստատման փաստը:

Սակայն Հայաստանի աշխարհագրական առավելությունների հազվադեպ բացառություններից մեկի դեպքում Իրանը, ամենայն հավանականությամբ, կարող է հանդես գալ որպես երկու երկրներում անցումային գործընթացի հիմնական գործընկեր: Եվ հավանաբար, ամենախեղձանը Հարավային Կովկասի եւ Միջին Ասիայի երկու տարածաշրջանները (որոնցից յուրաքանչյուրը կանգնած է առավել խոր աշխարհաքաղաքական փոփոխությունների առջեւ) Իրանի հետ կապելու հնարավորությունն է:

Ի հավելումն, օգտակար կլինի Հայաստանը քննարկել իրանական տեսանկյունից: Իրանը նույնպես առավել լայն աշխարհաքաղաքական մտադրություններ է արտահայտում, քանի որ Հայաստանի հետ այդ երկրի հարաբերությունները դիտարկվում են որպես մարտավարական հակակշիռ Արեւմտյան կամ ԱՄՆ իշխանության եւ ազդեցության ծրագրերի դեմ: Սակայն Կովկասում անկախ պետությունների գոյության ժամանակաշրջանի մեծ մասի ընթացքում Իրանը ձգտել է հակադրվել Թուրքիային՝ որպես ԱՄՆ-ի կողմից սատարվող տարածաշրջանային ներկայացուցիչ կամ գործակալ պետության: Սակայն վերջերս, ելնելով ԱՄՆ-Թուրքիա հարաբերությունների վատացումից եւ ներկայացուցիչ պետությունների փոխարեն ԱՄՆ-ի անմիջական միջամտությունից, Իրանը փոխել է ռազմավարությունը՝ առավել ուղղակիորեն հակադրվելով ԱՄՆ-ին: Իր ռազմական ներկայության ընդարձակման շնորհիվ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները Իրանը շրջապատել է բոլոր ուղ-

ղություններով արեւելքում՝ Իրաքից, հյուսիսում՝ Ադրբեջանից, արեւելքում եւ հյուսիս-արեւելքում՝ Կենտրոնական Ասիայից, Պակիստանից եւ Աֆղանստանից, իսկ հարավում՝ Պարսից ծոցի կողմից: Իրանը հարկադրված է արտաքին կապեր փնտրել Ռուսաստանի եւ Հայաստանի, ինչպես նաեւ հարաբերությունները բարելավել Ադրբեջանի հետ:

Այսպիսով, Իրանի հեռանկարից ելնելով՝ Հայաստանը կարելի է երեք առումներով. 1. ռազմավարական, ելնելով համանման շրջափակումից եւ մեկուսացումից, 2. աշխարհագրական, որտեղ Հայաստանը համագործակցության է ձգտում՝ ցանկանալով ելք գտնել հակամարտությունից եւ 3. աշխարհաքաղաքական, քանի որ Հայաստանը Իրանին ԱՄՆ-ի ռազմահանգրվանների ընդլայնվող ցանցով շրջապատվելը ստուգելու միջանցք է առաջարկում: Եվ վերջապես՝ առավել լայն հեռանկարի առումով, տարածաշրջանում Իրանի ազգային շահերն առաջնորդվում են միակ հասանելի հյուսիս-հարավ տրանսպորտային ցանցի միջոցով ելք ունենալու հնարավորության ձգտումով, իսկ Հարավային Կովկասն այդ ծրագրի անբաժանելի մասն է: Սա նույնպես բխում է իրանական վարչակարգի մեկուսացումից:

Գիպաշար 3. Ադրբեջանի ռազմական վերելքը

Հայաստանի ազգային անվտանգության համար քննարկվող երրորդ եւ ամենավճռական դիպաշարը պատերազմի վերսկսման վտանգն է, քանի որ Ադրբեջանը, թվում է, որոշել է ժամանակակից եւ հզոր զինուժ ստեղծել՝ հուսալով դառնալ տարածաշրջանի ամենահզոր ռազմական տերությունը: Իսկ Ադրբեջանի ղեկավարների անընդհատ հնչեցրած ռազմաշունչ եւ սպառնազին հայտարարություններից ելնելով՝ կարելի է ենթադրել, որ միջին կամ տեսական դադարից հետո առկա է տարածաշրջանում Լեռնային Ղարաբաղի պատերազմի վերսկսման վտանգ:

Չնայած ՆԱՏՕ-ի ընդարձակման առնչությամբ վերջերս գրանցված Ռուսաստանի լարվածության աճը կենտրոնացված էր Վրաստանի եւ Ուկրաինայի՝ ՆԱՏՕ-ի անդամ դառնալու ձգտման շուրջ, ՆԱՏՕ-ի ընդլայնմանն ուղղված առավել արմատական մարտահրավերը բխում է ոչ թե քաղաքական կամ աշխարհաքաղաքական գործոններից, այլ ռազմական բարեփոխումներից: Նախկին խորհրդային հանրապետությունների մեջ ռազմական տեսանկյունից առավել խոշոր ռազմական նկրտումներ ունեցող պետություններից մեկն Ադրբեջանն է: Երկիր, որը բազմիցս հաստատել է սեփական ուժերով ժամանակակից եւ ինքնաբավ զինուժ ստեղծելու ձգտումը, մերժելով ինչպես ՆԱՏՕ-ի, այնպես էլ Ռուսաստանի հովանավորությունը: Սակայն Ադրբեջանում ռազմական բարեփոխումների գործընթացը վերջին տարիներին մասնավորապես

դժվար է եղել, եւ չնայած նրա տարեկան ռազմական բյուջեի կտրուկ ավելացմանը, որը ֆինանսավորվում է էներգետիկայի բնագավառի ավելցուկի հաշվին, Ադրբեջանի՝ որպէս մինչեւ 2020թ. տարածաշրջանային ուժի, վերելքի հեռանկարը հեռու է իրականությունից:

Ադրբեջանական ռազմական բարեփոխման խոչընդոտները

Չնայած երեք անընդմեջ տարի պաշտպանական բյուջեն եղել է ավելի քան \$1 մլրդ, Ադրբեջանը փոքր առաջընթաց է ունեցել ժամանակակից առաջադեմ ռազմական համակարգեր ձեռք բերելու կամ ժամանակակից սպառազինության բնագավառում ներդրումներ կատարելու գործում: Նրա ռազմական երեք ճյուղերից երկուսը՝ բանակը եւ ռազմաօդային ուժերը, շարունակել են անտեսված մնալ՝ տառապելով պահեստամասերի շարունակական պակասից եւ պաշարների աղքատիկ ապահովումից: Միակ բացառությունն Ադրբեջանի ռազմածովային ուժերն են, որոնք զգալիորեն ընդլայնել են իրենց կարողությունները: Սակայն ռազմածովային ուժերի զարգացումն անգամ ընդամենը ԱՄՆ «Կասպիական պաշտպանություն» ծրագրի կողմից ուսուցանվելու եւ սպառազինվելու արդյունք էր, որը խթանեց ինչպէս Ադրբեջանի, այնպէս էլ Ղազախստանի ռազմածովային կարողությունները՝ փորձելով հավասարվել Կասպիական ավազանում Իրանի եւ Ռուսաստանի ունեցած ռազմածովային հնարավորություններին:

Ադրբեջանական նավատորմի զարգացումը՝ ներառյալ նոր եւ տպավորիչ ռազմածովային հատուկ ուժերի ձեւավորումը, Ադրբեջանին Կասպից ծովով զինամթերքի անօրինական տեղափոխման եւ, ինչը առավել կարեւոր է, թմրանյութերի տեղափոխման ու տարածման դեմ պայքարելու նոր եւ կարեւոր կարողություններ ու հմտություններ է ապահովել: Սակայն, միեւնույն ժամանակ, այն ադրբեջանցիներին որեւէ հարձակողական հմտություններ չի շնորհել, բացառությամբ մակերեսային հսկողություն իրականացնող ռադիոտեղորոշիչ վերահսկողության համակարգի նկատմամբ ավելացված հրամանատարական իրավունքի, դրանով իսկ Ադրբեջանին զրկելով նրա համար ամենաարժեքավոր պարզեւից՝ իրական ուժային ծրագրեր նախագծելու կարողությունից:

Սակայն առկա են Ադրբեջանի ռազմական գերակշռության իրական սահմանափակումներ, քանի որ նրա ռազմաօդային ուժերը շարունակում են ռազմամթերքի, ռազմական տեխնիկայի եւ նույնիսկ ավիացիոն վառելիքի պակաս զգալ, ինչն այս ծառայությունը դարձնում է Ադրբեջանի զինված ուժերի մարտունակության ամենացածր մակարդակ ունեցող մաս: Ադրբեջանական բանակը, որ ավանդաբար համարվում է զինված ուժերի հիմնական բաղադրիչը, նույնպէս զուրկ է ուժային

ծրագրեր իրականացնելու հնարավորություններից եւ հեռու է նույնիսկ ռազմական պատրաստականության նվազագույն մակարդակի պահանջները բավարարելուց:

Այնուամենայնիվ, առավել երկար ժամանակահատվածի առումով Ադրբեջանի՝ որպէս ռազմական տերության վերելքն ապահովված է թվում, ինչը հիմնված է նավթի (եւ գազի) քանակի ավելացման արդյունքում ստացված միջոցները նոր, ժամանակակից, ինչպէս ուսուցման, այնպէս էլ սպառազինության տեսանկյունից բարելավված զինված ուժերը ֆինանսավորելու նպատակով օգտագործելու, ինչպէս նաեւ Բաքվում քաղաքական կամքի առկայությամբ, որը խնդիր է դրել առանց Թուրքիայի կամ նույնիսկ ԱՄՆ-ի հովանավորության, իրականացնել դա՝ հիմնվելով սեփական ազգային հզորության վրա: Այսպիսի ռազմավարությունը ոչ միայն ակնհայտ սպառնալիք է թե՛ Ղարաբաղի, թե՛ Հայաստանի անվտանգության համար, այլեւ կարող է վտանգավոր փոփոխության առիթ հանդիսանալ Հարավային Կովկասում ստեղծված արդեն իսկ փխրուն «ուժերի հավասարակշռության» առումով:

Ինչպէս հաստատեցին վերջին զարգացումները, Ադրբեջանի կառավարությունը հաստատապէս վճռել է ռազմատենչ եւ հանդուգն փորձ իրականացնել, որի նպատակը նոր եւ հզոր զինուժի ստեղծումն է:

Ադրբեջանը նախեստաջ ձգտում է զարգացնել սեփական պաշտպանական արդյունաբերությունը: 2005թ. ստեղծված Ադրբեջանի Պաշտպանության արդյունաբերության նախարարությունը, որը գլխավորում է Յավար Ջամալովը, միավորեց Ռազմական արդյունաբերության պետական դեպարտամենտը եւ Սպառազինության ու ռազմական գիտությունների կենտրոնը, որոնցից յուրաքանչյուրը նախկինում Ադրբեջանի Պաշտպանության նախարարության կազմում առանձին գործակալություններ էին: Այս նոր նախարարությունը, որի տարեկան բյուջեն տատանվում է \$60-70 մլն-ի սահմաններում, արդեն սկսել է տեղական պաշտպանական արդյունաբերության հնարավորությունների ստեղծումը, որին օժանդակում են Ուկրաինան եւ Պակիստանը, ինչպէս նաեւ օգտագործում է Ռուսաստանի որոշակի տեխնիկական փորձագիտական օժանդակությունը:

Երկրորդ զարգացումը Թուրքիայի զինվորականության դերի վերադարձն է: Ադրբեջանի ռազմական հնարավորությունների զարգացման գործում Թուրքիայի դերն այլեւս ընդամենը թուրքական զենք ու զինամթերք մատակարարելը կամ զինվորական վարժանքներ անցկացնելը չէ, այլ ռազմավարական տեսանկյունից առավել նշանակելի դեր է ենթադրում ավագ եւ բարձրաստիճան թուրք ռազմական խորհրդականների համար: Թուրքական դերի մեծացման վերաբերյալ լուրն առաջին անգամ ի հայտ եկավ 2007թ. հունվարին եւ տեղեկացնում էր, որ թուրքական ավագ զինվորական սպան պաշտոն կզբաղեցնի Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարությունում: Այդ ժամանակվա մա-

մուլի հաղորդագրություններում նշվում էր, որ թուրքական զինվորական բարձրաստիճան հրամանատարներն ընտրել են թուրքական բանակի մի գեներալի, որի անունը չի նշվում, որն Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարությունում կատանձնի փոխնախարարի պաշտոնը, օժտված կլինի անսահմանափակ իրավունքներով եւ իշխանությամբ՝ ներառյալ ադրբեջանական բանակում ծառայող թուրք ավելի ցածրաստիճան սպաներից կազմված ռազմական հրահանգիչների եւ խորհրդականների խմբի նկատմամբ ուղղակի եւ միանձնյա վերահսկողությունը:

Սակայն Ադրբեջանում թուրքական զինվորականության ուղղակի դերին վերաբերող ծրագիրը, որը նախանշում էր Ադրբեջանի եւ Թուրքիայի միջեւ ռազմական կապերի վերջին տարիների ընթացքում արձանագրված վատթարացման վերջը եւ, 1995թ. Բաքվից հեռանալուց հետո, թուրք զինվորական խորհրդականների վերադարձը, երբեք չիրականացվեց: Ի զարմանս շատ վերլուծաբանների, Թուրքիան չկարողացավ վերականգնել Ադրբեջանի հետ ավանդական ռազմական միությունը: Իսկ 2007թ. ընթացքում Բաքուն փաստորեն էլ ավելի հեռացավ՝ պահպանելով ոչ ավելի մոտ հարաբերություններ, քան այն, ինչ առկա էր արեւմտյան անվտանգության կառույցների եւ ՆԱՏՕ-ի հետ:

Սակայն ժամանակակից եւ հզոր ադրբեջանական զինված ուժեր ստեղծելու ձգտման եւ մի քանի տարիների ընթացքում նշանակալիորեն մեծ ռազմական բյուջե ունենալու փաստի առկայության դեպքում, ինչն Ադրբեջանին չհաջողվեց լուրջ ռազմական բարեփոխումներ ձեռնարկել:

Հետաքրքիր է, որ Ադրբեջանին նոր հզոր ռազմուժ կառուցելու գործում խանգարող հիմնական արգելքը հենց այն մարդն է, որը գլխավորում է Ադրբեջանի Պաշտպանության նախարարությունը: Ներկայումս Ադրբեջանի պաշտպանության նախարար, գեներալ-գեդապետ Սաֆար Աբիեւն աշխարհում այդ պաշտոնն ամենից երկար զբաղեցրած պաշտպանության նախարարն է: Սակայն նա այդ պաշտոնին մնում է ոչ թե իր ռազմական ունակությունների շնորհիվ, այլ շնորհիվ Ալիեւների ընտանիքին իր անձնական հավատարմության: Իսկ նրա՝ որպես պաշտպանության նախարարի, պաշտոնավարությունը բնորոշվում է որպես Ադրբեջանի զինված ուժերի նկատմամբ երկարատեւ անուշադրության, անբավարար մատակարարման եւ մարզինալացման ժամանակաշրջան՝ չխոսելով առաջին գծի զինվորների խղճուկ վիճակի եւ զինակոչիկների շրջանում մահացությունների անընդունելիորեն բարձր տոկոսի մասին:

Մասնավորապես՝ հանգուցյալ նախագահ Հեյդար Ալիեւը հաստատապես համոզված էր, որ իր իշխանության իրական սպառնալիքներից մեկը բխում է ուժեղ զինվորականությունից, եւ այդ պատճառով Ադրբեջանի զինուժը պահում էր թույլ, կոռումպացված եւ անկարող վիճակում: Ավագ Ալիեւը նաեւ մերժում էր զինուժի ուսուցումը, վարժանքը

եւ սպառազինումը՝ քաղաքականություն, որ իրականացնում է նրա որդին եւ ժառանգորդը՝ ներկայիս նախագահ Իլիամ Ալիեւը: Երկու առաջնորդներն էլ օգտագործում են Ադրբեջանի պաշտպանության նախարարին որպես կոռուպցիայի գլխավոր մեքենայի: Սա ապահովում է այն, որ զինվորականությունը միշտ էլ թույլ եւ պառակտված լինի, ինչպես նաեւ քայքայված ներքին կոռուպցիայի քաղցկեղից:

Այսպիսով՝ Ադրբեջանում ժամանակակից եւ հզոր բանակ կառուցելու իրական ներուժն ընդամենը զուսպ խոստում է: Եվ նույնիսկ հսկայական պաշտպանական պետական բյուջեի առկայության դեպքում զենքերի, ուսուցման եւ ամենաանհրաժեշտ սպառազինման նպատակով համեմատաբար փոքր ծավալի ծախսեր են իրականացվել: Չնայած Ադրբեջանի՝ որպես տարածաշրջանային ռազմական ուժի կենտրոնի, ապագա ճանապարհն ապահովված է, սակայն շատ փորձագետներ հավատացած են, որ կպահանջվեն 5-10 տարվա երկարատեւ եւ լուրջ ռազմական բարեփոխումներ, մինչեւ որ Ադրբեջանն ի վիճակի կլինի բավարարել այդ ներուժի պահանջները: Իսկ առայժմ առկա են մի քանի կարեւոր դասեր, որոնք բացահայտվեցին Ղարաբաղի եւ Ադրբեջանի զինուժերի միջեւ վերջին բախումներից հետո: Առաջին. պարզ է, որ Ղարաբաղի (եւ Հայաստանի) զինված ուժերը դեռեւս զգալի գերակշռություն ունեն ադրբեջանական զինուժի նկատմամբ, եւ այս առավելությունը, ամենայն հավանականությամբ, կշարունակվի առնվազն մոտակա 5-10 տարիների ընթացքում:

Երկրորդ. Ադրբեջանի առջեւ պատերազմը վերսկսելուց հետ կանգնելու նոր զսպիչ է հայտնվել: Ադրբեջանի կողմից թշնամական գործողությունները վերսկսելու ցանկացած փորձի դեմ այս նոր զսպամիջոցը գալիս է հենց իր (Ադրբեջանի) բարեկեցության հիմնական աղբյուրից՝ միջազգային էներգետիկ ընկերություններից եւ Արեւմուտքի էներգետիկ միջոցներ գնող հզոր պետություններից: Սա չափազանց կարեւոր է եւ «էներգետիկ նոր զսպամիջոցներ» է առաջարկում. նրանք ամեն ինչ կանեն, որպեսզի նավթի հոսքը չդադարի:

Եվ վերջապես, ինչը հավանաբար առավել կարեւոր է. չնայած Ադրբեջանի հարստությանը եւ ուժին, Հայաստանը եւ Ղարաբաղը, ըստ էության, առավել կայուն եւ ապահով են, քան Ադրբեջանը: Կայունության այս արժանիքը նույնպես կարեւոր է համաշխարհային եւ տարածաշրջանային ուժերի դրական կարծիքին արժանանալու համար, քանի որ նրանք այսօր կապեր են փնտրում առավել կայուն գործընկերների, քան Ադրբեջանի նման ռիսկային եւ ավտորիտար վարչակարգերի հետ: Այսպիսով՝ այն դեպքում, երբ Ղարաբաղի եւ Հայաստանի համար անվտանգության հեռանկարը ներառում է իր սեփական մարտահրավերները, արդեն իսկ առկա է չափազանց ռիսկային տարածաշրջանում համեմատական կայունության առավելությունը:

Ամփոփում. ազգային անվտանգության գործընթացն անխապեղելու անհրաժեշտությունը

Չնայած տարածաշրջանային աշխարհաքաղաքականության մեջ որոշակի փոփոխությունների վրա կենտրոնանալուն, շուկայական բարեփոխումների եւ հակակոռուպցիոն ջանքերի առումով Հարավային Կովկասում տեւական անվտանգության եւ կայունության հիմնական իրական պատճառ են հանդիսանում այնպիսի տեղական քաղաքականությունները, ինչպիսիք են լավ կառավարումը եւ ժողովրդավարացումը, տեղական տնտեսությունները: Կովկասը, առավել քան երբեք, «ռիսկային տարածաշրջան է», եւ հրամայականը պետք է առավել սեւեռված լինի տեղական քաղաքականություններին եւ տնտեսություններին նպաստելու, ավելի քիչ՝ խոշոր աշխարհաքաղաքական ծրագրերի վրա, որպեսզի ստեղծի առավել տեւական կայունություն, քան ընդամենը հիմնվելով առանձին առաջնորդների վրա, անկախ այն հանգամանքից, թե որքան արեւմտամետ կամ հարմարվող են նրանք: Այս դեպքում ինստիտուտներն ավելի մեծ նշանակություն ունեն, քան անհատները, իսկ էվոյուցիոն բարեփոխումները (այլ ոչ թե հեղափոխական փոփոխությունները) կայունության համար ավելի շատ երաշխիքներ են առաջարկում:

Եվ վերջապես, Հայաստանում ազգային անվտանգության գործընթացն ամրապնդելու ակնհայտ կարիք կա: Չնայած Հայաստանի ազգային անվտանգության առավել կատարելագործված եւ համապարփակ մարտավարության զարգացման համար առկա մարդկային եւ ֆինանսական միջոցներն ակնհայտորեն սահմանափակ են, սակայն քննարկման համար մի քանի կարեւոր կետեր կան: Հիմնական առաքելությունն ազգային անվտանգության հստակ գործընթացի հաստատումն է: Սա ենթադրում է ինչպես կազմակերպական, այնպես էլ գաղափարական բարեփոխումներ՝ ներառյալ այն փաստի ճանաչումը, որ Հայաստանի ազգային անվտանգության ներկա ինստիտուտների ամենաակնառու պակասությունը դրանց բացակայությունն է: Նույնիսկ Հայաստանի ազգային անվտանգության խորհրդի ղեկավարի վերջերս կատարված նշանակումից հետո էլ այս մարմինը հազվադեպ է հանդիպել եւ համարյա լրիվ մեկուսացված է ազգային անվտանգության որոշումների ընդունման, սահմանման ու քննարկման գործընթացից, քանի որ կարեւորագույն որոշումների մեծ մասը կենտրոնացվել է նախագահի աշխատակազմում:

Չնայած գրանցվել է Ազգային ժողովի հանձնաժողովների դերի նշանակալի բարձրացում՝ նրանց վերապահելով պաշտպանության եւ անվտանգության քաղաքականության նկատմամբ իրավասություն, սակայն գործադիր ճյուղի ակնհայտ գերակշռում ընդհանուր առմամբ եւ նախագահինը՝ մասնավորապես, ինչպես նաեւ ազգային անվտան-

գության գործընթացի ոչ ֆունկցիոնալ բնույթը մնում են անփոփոխ: Հայաստանի ազգային անվտանգության գործընթացը բարելավելու համար հիմնական առաջարկություններից մեկը Ազգային անվտանգության հանձնաժողովի կազմակերպական բարեփոխումն է: Ներկայումս Հայաստանի ազգային անվտանգության խորհուրդը հազվադեպ է հավաքվում որպես ամբողջական խորհրդակցական մարմին, իսկ երբ նույնիսկ գումարվում է, սովորաբար կենտրոնանում է արդեն ընդունված որոշումների իրականացման վրա: Այս աղավաղված գործընթացը բխում է այն փաստից, որ այս մարմինը ենթակա է նախագահի աշխատակազմին, որոշում, որը սահմանափակում է երկարաժամկետ ռազմավարական պլանավորման եւ նախապատրաստման հնարավորությունը: Սա Հայաստանի համար, Հայաստանի ազգային անվտանգության վերջերս ծագած սպառնալիքների եւ մարտահրավերների առկայության դեպքում, առավելագույնս ճակատագրական սխալ է:

Манвел Саркисян

старший эксперт Армянского центра стратегических и национальных исследований

Проблема Нагорного Карабаха в перипетиях международных отношений

Очерки истории дипломатии урегулирования (1994-2009 гг.)

С момента, когда 12 мая 1994 года, на линии соприкосновения вооруженных сил в Нагорном Карабахе, был установлен режим прекращения огня, фактор замороженной конфликтной ситуации не переставал привлекать внимание международной общественности и соседних с регионом конфликта стран. Более того, карабахский конфликт продолжал оставаться одной из главных тем в политике влиятельных стран и международных отношений. Конфликтующие страны постоянно наращивали свой экономический и военный капитал, резко изменив, тем самым, характер сложившейся после войны конфликтной ситуации. Параллельно с этим, трансформировались организационные параметры дипломатии урегулирования и международные оценки конфликтной ситуации. Неизменным за весь этот период, остался всего лишь один параметр – международный посреднический институт – Минская группа ОБСЕ. Такими же неизменными остались ее подходы к урегулированию: принцип компромисса и неизменная модель такого компромисса.

В настоящее время можно утверждать, что радикально изменилась и международная ситуация в мире, что непосредственно сказалось на отношении международного сообщества к проблеме Нагорного Карабаха. Начавшиеся с августа 2008 года качественные изменения в южнокавказском регионе стали предвестником того, что конфликтная ситуация в Нагорном Карабахе вписывается в контекст более широких региональных и мировых проблем. Соответственно, начинает возникать императив коренного пересмотра роли Нагорного Карабаха в системе складывающихся в регионе новых реалий.

Спустя восемнадцать лет с момента распада СССР и интернационализации проблемы Нагорного Карабаха можно утверждать, что изначально существовала и сейчас существует лишь одна единственная причина существования конфликта – международная признанность Нагорного Карабаха в составе Азербайджана. Нет ни одной иной причины¹, способной питать этот конфликт на протяжении десятилетий. Игнори-

ровав в 1991 году ту реальность, что в результате распада СССР на территории бывшей Азербайджанской ССР образовалось два самостоятельных государственных образования – РА и НКР – международная общественность сформировала конфликтную ситуацию, дав право Азербайджану начать военные действия против Нагорного Карабаха.

Азербайджан не смог воспользоваться этой возможностью и закрепил сложившийся по итогам военных действий территориальный, демографический и военно-политический статус-кво. Это обстоятельство наложило отпечаток на характер дальнейших дипломатических процессов вокруг НКР. Суть их сводится к требованиям международного сообщества к Армении сдать Азербайджану контролируемые со стороны НКР территории в обмен на обещание определить политический статус Нагорного Карабаха.

Параллельно, Азербайджан не прекращает апелляций к международному сообществу с требованием вынудить Армению сдать ему НКР. По сей день это свое право Азербайджан мотивирует, основываясь лишь на указанное выше обстоятельство. Иллюстрацией этой позиции может быть сделанная 14 мая 2009 года президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым оценка: «что касается урегулирования конфликта, оно должно быть достигнуто на твердой основе международных правовых норм. Конфликт должен быть урегулирован только и только на основе международных правовых норм. Совет Безопасности ООН принял 4 резолюции, требующие безоговорочного вывода армянских войск с оккупированных земель. Факт оккупации наших земель признан со стороны международного сообщества. Территориальная целостность Азербайджана также признана на международном уровне. Сопредседатели Минской группы несколько раз выступали с открытыми заявлениями в связи с защитой территориальной целостности Азербайджана. При вступлении Азербайджана в ООН наша территориальная целостность признана со стороны этой организации. ... Принцип самоопределения не может нарушить принцип территориальной целостности государства, признанной на международном уровне».

В унисон с такими оценками и требованиями, давшие такое право Азербайджану мировые державы, преследуя цель исчерпания возникшей вокруг Нагорного Карабаха конфликтной ситуации, до сих пор демонстрируют усилия с надеждой на то, что можно будет убедить Армению передать часть контролируемых со стороны НКР территорий Азербайджану. Основным аргументом, при этом, является тезис об угрозе возобновления военных действий со стороны Азербайджана. При этом, предполагается, что Армения не имеет шансов противиться таким требованиям.

Однако, реалии заключаются в том, что полторы десятилетия усилий не привели ни к каким подвижкам в деле урегулирования конфликта. Жизнь показала, что такой подход к проблеме всего лишь, превратился в механизм стабильной поддержки сложившегося после войны статуса-кво. В таком состоянии конфликтная ситуация и дошла до периода появления водораздела между возникшими в 90-ых годах подходами и совершенно новыми международными реалиями. Этим периодом стал 2008 год, когда, произошло радикальное изменение отношения влиятельных держав к принципу территориальной целостности государств, на территории которых возникли конфликтные зоны.

Основанием для таких утверждений служит появление прецедентов одностороннего признания независимости непризнанных образований со стороны влиятельных держав. Некоторые субъекты из категории «непризнанных образований» перешли к категории «полупризнанных государств». Это касается бывшего сербского края Косово и бывших грузинских провинций Абхазия и Южная Осетия. Данные примеры показали, что разрешение конфликтов все больше подпадает под зависимость от более значительных мировых политических проблем. Все три посредничающих в урегулировании карабахской проблемы страны (США, Россия и Франция) имеют в арсенале своей политики указанный феномен одностороннего признания. В настоящее время, создается ощущение, что изменению может подвергнуться сама философия компромиссного решения конфликтов.

Любой исследователь конфликтных ситуаций и дипломатии урегулирования в настоящее время не может не столкнуться с императивом выработки новых подходов. Актуальностью становится анализ новых факторов воздействия на конфликтные зоны, а также, сформированные под таким воздействием новые условия существования конфликтных отношений. Как кажется, без учета изменившихся условий достаточно сложно прогнозировать судьбу той или иной конфликтной ситуации, а также варианты развития событий вокруг конфликтных зон. Актуальностью становится и анализ эволюции внутренних параметров конфликтных ситуаций, а также, характера и потенциалов конфликтующих субъектов.

В данной статье делается попытка оценки состояния проблемы Нагорного Карабаха в комплексе с описанием ряда ключевых моментов международной дипломатии урегулирования. С этой целью, предполагается, что любые попытки прогноза развития ситуации в конфликтной зоне Нагорного Карабаха предполагают проведение оценки следующего цикла: состояния переговорного процесса, картины радикальных перемен в международной ситуации, отражения перемен на состоянии конфликтной ситуации, а также, на процесс переговоров. В этой логи-

ке, и делается дальнейшее изложение. К тексту приложено минимальное количество ссылок на первоисточники, а также, подобран справочный материал.

Начало формирования международной дипломатии урегулирования. Специфика подходов СБСЕ и России

Нагорно-Карабахская Республика, как субъект международной политики, сформировалась в 1992 году, но реальным фактором стала в 1994 году по итогам войны. Ликвидация Советского Союза в 1991 году и начало масштабных военных действий между Азербайджаном и Нагорным Карабахом выдвинули вопрос Нагорного Карабаха в разряд международных проблем. Отношение к фактору НКР изначально было различное. Наиболее принципиальное значение имеет тот факт, что сформированная 24 марта 1992 года специально для урегулирования конфликта Минская группа СБСЕ² изначально поставила формальные преграды на пути выхода Нагорного Карабаха на международную арену в качестве полноправного субъекта.

Согласно подходам этого международного посреднического института, избранные и другие представители Нагорного Карабаха были приглашены на переговоры в качестве заинтересованной стороны. Более того, в реальной своей работе, изначально, руководство Минской группы СБСЕ ввело понятие армянской и азербайджанской общин Нагорного Карабаха. Соответственно, уже в 1992 году Нагорному Карабаху для вступления на арену международной дипломатии было предложено начать в статусе «заинтересованной стороны».

В такой противоречивой ситуации и началась история урегулирования карабахского конфликта. Факты подтверждают, что НКР не признала такой статус и изначально затребовала для себя статус стороны конфликта. Хотя, надо сказать, что даже документально оформленный статус «заинтересованной стороны» также является свидетельством самостоятельной субъективности. В свою очередь, Минская группа СБСЕ не приняла требования НКР, что в условиях развития военно-политических процессов 1992-94 годов объективно создало базу для периодических срывов ее усилий. В частности, судьба дипломатии урегулирования сложилась так, что кроме переговоров в рамках Минской группы СБСЕ по проблеме Нагорного Карабаха имели место и вполне результативные переговоры в иных форматах. Даже можно утверждать, что наиболее результативные переговоры происходили именно вне рамок Минской группы. Это касается послевоенных переговоров 1994 года при посредничестве МИД России.

Важнейшим обстоятельством было то, что в отличие от СБСЕ, статус Нагорного Карабаха, как самостоятельной стороны конфликта, изначально признавала Россия. Возможно, это было специальным решением этой страны, позволившей ей периодически выхватывать дипломатическую инициативу у СБСЕ. С учетом того обстоятельства, что Россия имела значительное влияние на ход военных действий и позицию конфликтующих сторон, указанное выше обстоятельство обрело большой вес. В любом случае, данное обстоятельство сыграло значительную роль в развитии дипломатических процессов тех дней.

В первую очередь, речь идет о дипломатии 1994 года вокруг проблемы прекращения огня и послевоенной дипломатии по укреплению режима перемирия. Примечательным с точки зрения данного исследования является то, что имевшие конкретный результат эти переговоры разных уровней имели трехстороннюю конфигурацию – Нагорный Карабах принимал в них участие в качестве самостоятельной стороны конфликта. Кроме того, сложившаяся в то время военно-политическая конфигурация конфликтной ситуации определила и характер последующей трансформации переговорных форматов.

Развитие хода военных и дипломатических процессов к концу 1993 года развивалось таким образом, что Минская группа СБСЕ потеряла свое влияние на ситуацию и была вытеснена Россией из дипломатии урегулирования. Вплоть до конца 1994 года «дипломатическим парадом» правила Россия. Она же выставила свои правила. В результате, в дипломатическом процессе по установлению режима перемирия прилагали свои усилия три стороны карабахского конфликта – Армения, НКР и Азербайджан.

Сыгравшая решающую роль в деле прекращения огня и документального оформления режима перемирия, Россия смогла продиктовать всем свою дипломатическую волю. Подписанный в Бишкеке 5 мая 1994 года протокол и, далее, Соглашение о прекращении огня от 12 мая 1994 года, являются трехсторонними соглашениями, где официальные лица НКР имеют свои подписи. Тем самым, Россия смогла привлечь на свою сторону симпатии победивших сторон – Нагорного Карабаха и Армении.

Усилия Азербайджана по сохранению переговоров в рамках Минской группы ОБСЕ оказались недостаточными. Соответственно, указанные выше два соглашения определили формат последовавшей 17-18 мая в Москве встречи министров обороны Армении, Азербайджана и командующего Армии обороны НКР, а также, поствоенных трехсторонних Московских переговоров 1994 года. Правда, хотя военные поражения диктовали Азербайджану жесткие условия, России приходилось прибегать к различным уловкам в деле принуждения Азербайджана к серьез-

ным политическим уступкам. Руководство последнего ни на минуту не прекращало усилий в деле апелляции к западным инстанциям.

Уже на самой заре дипломатии по установлению перемирия в зоне конфликта возникла инициатива по выведению переговоров между воюющими сторонами на уровень парламентариев. Этот период следует описать подробнее, поскольку, он дает ясное представление об истоках возникновения противостояния между ОСБЕ и Россией. Вкратце, история была таковой. По инициативе МИД и Федерального собрания России, а также, Межпарламентской Ассамблеи СНГ, в Бишкеке 4-5 мая 1994 г. состоялась встреча парламентариев конфликтующих сторон. Делегации были укомплектованы на уровне руководителей парламентов Армении, Нагорного Карабаха и Азербайджана. НКР представлял тогдашний и.о. спикера НС НКР Карен Бабурян.

Азербайджан дал согласие на участие карабахцев во встрече в Бишкеке, но все время упорно пытался уравнивать с ними члена своей делегации Н. Бахманова (в качестве представителя азербайджанской общины Нагорного Карабаха). Посредники не соглашались по той причине, что тот не представлял какую-либо парламентскую структуру. Таким образом, посредникам удалось изначально определить схему переговоров в трехстороннем формате.

Тогдашний президент Азербайджана Гейдар Алиев, конечно же, понимал, что чревато в этом плане для его страны. Видимо, он не терял надежды на то, что войну можно будет остановить усилиями западного сообщества. 3 мая он вылетел на организованную со стороны НАТО в Брюсселе встречу «Партнерство ради мира». И это была не случайная поездка – президент Азербайджана связывал с ней большие надежды в деле срыва невыгодной для него российской инициативы. Что инициатива действительно была невыгодной для Азербайджана, было видно уже из того, что тогдашний спикер парламента России Владимир Шумейко однозначно высказался в том плане, что Нагорный Карабах, как и Армения, является стороной в этом конфликте и подчеркнул, что без понимания этого практически невозможно прийти к его урегулированию.

Делегация Азербайджана тянула подписание соглашения столько, сколько это было возможным. В конце дня 5 мая «Бишкекский протокол» подписали руководители обеих армянских делегаций и все посредники. Не подписывал глава делегации Азербайджана. Ждали итогов визита Алиева в Брюссель. Но ожидания были напрасными. В воскресенье, 8 мая, Г. Алиев в Баку собрал руководство Азербайджана. Надо было что-то делать – карабахские войска наступали на мозоли. В итоге, председатель парламента Р.Гулиев все же подписал протокол с двумя оговорками.

10 мая 12 политических партий Азербайджана выступили с заявлением, в котором осуждалось подписание протокола. В центре обвине-

ний был тот факт, что подпись Р.Гулиева поставлена рядом с подписью К.Бабуряна. Но было поздно – череда трехсторонних переговоров продолжилась с молниеносной скоростью. Вместе с ней, вырисовывалась и характеристика складывающейся военно-политической и дипломатической политической ситуации.

Соглашение состоялось, но успешная для карабахцев война продолжалась и диктовала свои условия. Что положение руководства Азербайджана было тяжелым, сомневаться не приходится. Г. Алиев по факсу выслал спикеру парламента НКР К. Бабуряну письмо, где признался, что НКР является стороной конфликта. Иного выхода не было – готовилось соглашение руководителей оборонных ведомств, с которым связывались надежды на остановку войны.

Российский посредник и главный дирижер «политики умиротворения» тех дней В.Казимиров³ утверждает в своих воспоминаниях, что в Баку им сначала был подготовлен документ для подписания министром обороны Азербайджана и командующим армией обороны Нагорного Карабаха. Но Г.Алиев упорно предлагал подключить Армению, и в итоге, Армения все же пошла на подписание соглашения. К 12 мая 1994 г. министр обороны Азербайджана Мамедрафи Мамедов, тогдашний министр обороны Армении Серж Саркисян и тогдашний командующий армией Нагорного Карабаха Самвел Бабаян подписали текст соглашения (раздельно – идентичность текста была сверена по факсу). Дальше, пошло время более конкретных соглашений – военно-технических.

17 мая 1994 года в Москве при посредничестве тогдашнего министра обороны России Павла Грачева была организована встреча высших военных руководителей Азербайджана, Армении и Нагорного Карабаха. Именно на этих переговорах впервые был предложен российский план урегулирования. По нему, 18 мая должно было быть обеспечено полное прекращение огня, а к 24 мая на линии соприкосновения должны были быть сформированы посты наблюдения (предполагалось, что их займут представители России, Азербайджана, Армении, Карабаха, а возможно, и СБСЕ). Руководителем на каждом из 49 постов должен был стать российский офицер. Кроме того, в зону конфликта предполагалось ввести около 1800 российских миротворцев. Разъединительные силы, размещаемые вдоль линии фронта, получали право открывать огонь в целях «самообороны».

Азербайджан сильно сопротивлялся этому плану в связи с неоднозначным отношением к перспективе введения российских войск в зону конфликта. Протокол в первый день подписали Павел Грачев, Серж Саркисян и командующий карабахской армией Самвел Бабаян. Министр обороны Азербайджана Мамедрафи Мамедов, не подписав документ, вылетел в Баку для консультации. После экстренной сессии

милли-меджлиса Азербайджана и визита в Баку В.Казиминова, министр обороны Азербайджана вылетел в Москву и дал свое согласие.

Естественно, что условия соглашения Гейдар Алиев считал «позорными». Условия и не могли быть иными. Надежды Азербайджана на Запад в этот период не оправдали себя. Это потом, в последующий период, роль Запада резко выросла. Во многом, это стало результатом именно характера описываемого соглашения. Факт наличия предварительного согласия военных на размещение миротворческих войск под российским командованием заложил специфические основы под последующие трехсторонние переговоры по вопросу выработки текста «Большого политического соглашения».

Понятно, что соглашение военных должно было вывести дипломатический процесс в политическую сферу. При том, вывести с уже четко очерченными обязательствами. Согласие на ввод миротворческих войск было в кармане России. Ею к тому времени были обговорены и вопросы с международным мандатом. Осталось только прийти к политическому соглашению. Здесь Азербайджан ждали серьезные испытания. Вырабатывать текст политического соглашения тоже пришлось делать в трехстороннем формате. По иному, с Азербайджаном никто и не говорил бы – слишком многое уже было упущено, и слишком много документов было подписано в трехстороннем формате.

Проблема нашла свое разрешение. Стороны приняли условие Азербайджана, предполагающее закрытые переговоры под маркой «консультации экспертов». На таких условиях Азербайджан согласился на трехсторонний формат. Делегации были укомплектованы под руководством замминистров иностранных дел Армении и Азербайджана и советника министра иностранных дел НКР. Делегацией Армении руководил Эдуард Зуляян, а Азербайджана – Тофик Зульфугаров, бесменный переговорщик от Азербайджана на всех переговорах по Нагорному Карабаху. Настрой азербайджанской и карабахской делегаций был вполне воинственным. Делегация Армении предпочитала больше быть наблюдателем. Поскольку карабахскую делегацию довелось представлять мне, то могу утверждать, что никто изначально так просто не собирался подписывать документ – всем было понятно, что настоящая политика начинается именно с этого момента.

Война была остановлена, и ценность уже представляла последующая поствоенная ситуация. Минская группа СБСЕ была полностью оттеснена от участия в переговорах, но пристально следила за тем, что происходит в Москве. Россия ревностно отстаивала судьбу своего плана по будущему военному контролю в зоне конфликта. Стороны конфликта туманно представляли себе гипотетический результат предстоящей работы. Сам предложенный проект текста «Большого Политического

Соглашения» по своей концепции выходил далеко за рамки задач по укреплению режима прекращения огня.

Открылась большая перспектива для реальных переговоров между сторонами конфликта за кулисами официальных переговоров. Реалии таковы, что именно эти закулисные переговоры и решили судьбу последующего военно-политического контроля в конфликтной зоне. Спустя четыре месяца, план России остался нереализованным. А с обидой прервавшая переговоры в конце ноября 1994 года Россия перенесла свои усилия на арену СБСЕ.

Политический смысл итогов, принятых в этот период соглашений, а также, послевоенных переговоров был значительным. Реальным результатом этих длительных переговоров стал сохраняющийся до сих пор и обеспечиваемый усилиями вооруженных сил конфликтующих сторон режим военного-политического контроля. Длющийся четыре месяца (август-ноябрь 1994 г.) процесс составления текста «Большого Политического Соглашения» сопровождался такой жесткой политической полемикой, что о самой сущности текста часто забывалось. К этому можно отнести и военно-технические проблемы. Вопрос тогда уперся в дилемму: быть или не быть миротворческому контингенту в зоне конфликта.

Специфика ситуации состояла в том, что за сохранение режима перемирия без привлечения внешних сил, кроме Азербайджана, выступала карабахская делегация. Правда, обе стороны вынуждены были проводить двойную дипломатию – одну за столом переговоров, другую, за кулисами. Стороны были скованными обязывающим обстоятельством – предварительным согласием министров обороны на ввод миротворцев. С учетом того обстоятельства, что по вопросу размещения миротворцев Армения и Азербайджан имели различные позиции, фактически, именно позиция НКР оказала решающее влияние на ход дипломатии.

Надо отметить, что отношение к вопросу о целесообразности размещения миротворцев в то время было неоднозначным. Не всеми тогда понималась важность такой схемы поддержания перемирия в послевоенный период. Синдром страха за возобновление боевых действий склонял многих к схеме контроля с привлечением миротворцев. Очень осторожным был даже сопротивляющийся этому, но проигравший войну, Азербайджан. В Нагорном Карабахе тоже были противоположные мнения. Но, со временем, победила позиция о недопустимости привлечения войск на линию соприкосновения.

Несколько раундов переговоров проходили под печатью резкой конфронтации СБСЕ и России. У этой организации не было желания допускать российских миротворцев в зону Нагорного Карабаха, что и было причиной ее активизации. Делегации сторон конфликта внимательно следили за этой конфронтацией, внося коррективы в свои пози-

ции. Иногда бывали и самостоятельные консультации с представителями СБСЕ. Представители последней быстро поняли, что имеют на арене переговоров своих союзников в лице сторон конфликта.

В итоге, они резко активизировались и начали давать нелестные публичные оценки проходящим в Москве переговорам. Один из представителей СБСЕ даже получил доступ на одно из заседаний. Стороны не давали согласия ни на один из тринадцати вариантов текста соглашения. Ситуация выходила из-под контроля России, что в итоге привело к срыву переговоров в конце года, а также, к возникновению жесткой полемики между Россией и руководством СБСЕ уже на арене декабрьского 1994 года саммита СБСЕ.

Военная фаза карабахской истории перешла в фазу «холодной войны». И хотя все ключевые события этого периода были решены не на переговорах в рамках Минской группы СБСЕ, а на переговорах под российским посредничеством, фактор СБСЕ сыграл важную роль. Роль эта свелась к тому, что она помогла сторонам конфликта избежать размещения российских войск в зоне конфликта. То есть, не переговоры по тексту политического соглашения, а реальная политика всех вовлеченных субъектов свершила судьбу поствоенной схемы контроля в Нагорном Карабахе.

Издержками СБСЕ было ее вынужденное превращение в ОБСЕ – организацию с миротворческими функциями. Правда, Россия сумела трансформировать председательство этой группы – создать институт сопредседателей Минской группы. Но Минская группа ОБСЕ от того только выиграла. Как показали последующие события, за годы, обретая тройное сопредседательство в лице США, Франции и России, она стала мощным механизмом геополитического влияния в регионе Южного Кавказа. А «подарком» от новорожденной ОБСЕ Нагорному Карабаху было январское 1995 года письмо Действующего председателя ОБСЕ с признанием того факта, что Нагорный Карабах является самостоятельной стороной конфликта. Не справедливо лишь то, что ОБСЕ быстро забыла Нагорный Карабах – но в этом, не только ее вина.

Фактически, из навязанной в 1992 году Нагорному Карабаху роли «заинтересованной стороны» к 1994 году он дошел до роли субъекта самостоятельной политики и дипломатии. Тем самым, международная суть проблемы Нагорного Карабаха свелась к проблеме определения статуса. В позициях ключевых международных инстанций эта проблема определяется по формуле «будущий статус Нагорного Карабаха должен определиться на основе переговоров всех сторон в рамках Минской группы ОБСЕ».

Параметры и эволюция установившейся после 12 мая 1994 года военно-политической ситуации в зоне Нагорно-карабахского конфликта

Таким образом, на арене послевоенных переговоров в Москве проявился первый «раунд» дипломатической войны между ОБСЕ и Россией. На этой же арене, впервые проявила себя дипломатия конфликтующих сторон. Можно сказать, что впервые осуществилось сотрудничество НКР и Азербайджана в деле определения характера послевоенной ситуации в зоне конфликта. Тогда и были заложены параметры ситуации, сохраняющейся до сих пор.

Можно отметить, что существует два важнейших обстоятельства, определяющих схему политической ситуации в регионе Южного Кавказа. Первым, является факт отсутствия миротворческих разъединительных войск в конфликтной зоне Нагорного Карабаха. Вторым обстоятельством является блокада границы Армении с Турцией, осуществляемой последней начиная с 1993 года. Эти оба обстоятельства определили характер военно-политического баланса в регионе, а также, характер отношения влиятельных держав к конфликтной ситуации.

В условиях отсутствия миротворческих войск, за пятнадцать лет перемирия характер военно-политической ситуации в зоне конфликта резко изменился. Сформировались национальные армии конфликтующих сторон, оснащенные современным оружием дальнего радиуса поражения. Ареал конфликта резко сузил свою стратегическую значимость. Сформировалась единая система обеспечения безопасности Нагорного Карабаха из потенциалов армии Армении и Нагорного Карабаха.

В описанных условиях, Армения обрела роль сдерживающего фактора на пути активизации Турции в восточном направлении. Вход Армении в состав ОДКБ повысил эту роль до международного уровня. Фактически, закрытая армяно-турецкая граница превратилась в один из важнейших элементов регулирования военного баланса между Россией и НАТО. Проблема Нагорного Карабаха вписалась, тем самым, в более широкий спектр проблем безопасности.

Перипетии дипломатии урегулирования в поствоенный период: трудные периоды Минской группы ОБСЕ и Нагорного Карабаха

Последующие этапы международной дипломатии урегулирования карабахской проблемы, неизбежно, должны были нести на себе печать периода послевоенных переговоров. Прохождение дипломатии урегулирования в условиях режима прекращения огня должно было изменить

ее характер. Главным образом, не могла не измениться роль Нагорного Карабаха в переговорах. Возвращение в начале 1995 года переговорного процесса в рамки хоть и трансформированной Минской группы ОБСЕ должно было актуализовать принципы последней. В первую очередь, это касается статуса представителя Нагорного Карабаха в качестве общины.

Надо было ожидать, что со временем, Азербайджан любыми путями попытается нивелировать плоды переговоров при российском посредничестве. Здесь уже Минская группа ОБСЕ была для него естественным союзником. Союзником было и время. Кроме того, серьезные процессы произошли и на внутривосточной арене конфликтующих стран. В частности, решающее влияние на характер дипломатии урегулирования оказала смена власти в Армении в 1998 году. Все эти изменения создали для всех задействованных в дипломатии инстанций специфические проблемы и специфические возможности. В итоге, состояние проблемы Нагорного Карабаха претерпело значительные изменения.

Во всех этих перипетиях наиболее интересные события наблюдались в сфере претензий различных стран и международных организаций на лидерство в дипломатии урегулирования конфликтной ситуации. Комплекс этих претензий и сформировал картину дипломатических процессов вплоть до 2008 года.

Как было показано выше, история «борьбы» тех или иных инстанций с монопольными правами Минской группы ОБСЕ в дипломатии урегулирования карабахской проблемы исходит еще к 1994 году, когда Россия впервые жестко выступила против права СБСЕ заниматься региональными конфликтами, ссылаясь на устав тогда еще СБСЕ. Процесс этот происходил крайне болезненно и дошел до прямого противостояния России и СБСЕ на декабрьском 1994 года саммите в Будапеште. Именно на этом саммите Россия открыто заявила о неправомерности СБСЕ заниматься урегулированием конфликтов.

И именно это обстоятельство стало поводом для трансформации СБСЕ из Совещания в Организацию с правом заниматься урегулированием конфликтных ситуаций. Новая организация ОБСЕ уже получила легальные права на такую деятельность, а взаимоотношения России с ОБСЕ в карабахском вопросе удалось урегулировать учреждением института двойного сопредседательства ОБСЕ и России. Уже январские переговоры в рамках Минской группы ОБСЕ проводились под двойным сопредседательством. Более того, в основу обсуждений был поставлен консолидированный план России и ОБСЕ, принятый на базе последней версии московских консультаций.

Следующая угроза сворачивания формата Минской группы возникла после саммита ОБСЕ в Лиссабоне в декабре 1996 года, когда в результате поставленного Арменией вето на решение ОБСЕ переговорный

процесс снова сорвался. И лишь учреждением формата двусторонних переговоров президентов Армении и Азербайджана в 1998 году удалось придать Минской группе новую жизнь. Правда, предварительно радикально изменилась структура самой Минской группы. С января 1997 года Минская группа ОБСЕ создала новый формат для переговоров, состоящих из трех сопредседателей – США, Франции и России. Фактически, первоначальный состав участников Минской группы ликвидировался и трансформировался в механизм тройного сопредседательства, не имеющий никакого отношения к первичной структуре.

Радикально изменилась и суть дипломатии урегулирования: из нее выпал элемент прямого участия представителей Нагорного Карабаха. Решение проблемы было перенесено в плоскость взаимоотношений Армении и Азербайджана. Участие НКР было признано нецелесообразным. Как оказалось потом, руководства Армении и Азербайджана были довольны таким изменением, что и придало новому формату стабильную жизнь. Более того, монопольное право сопредседательства Минской группы значительно усилилось. Уже возможность выработки так называемых Парижских принципов в 2001 году, принесли Минской группе очередную «славу». Казалось, что ничто не может больше противостоять такой «дипломатической экспансии» ОБСЕ в решении карабахского конфликта.

Но время делает свое дело. Неудача переговоров президентов Армении и Азербайджана в американском городе Ки-Весте, вновь актуализовала проблему целесообразности сохранения переговоров под эгидой сопредседателей Минской группы. На этот раз уже противником Минской группы стал Азербайджан.

Перед тем, как продолжить наблюдение за перипетиями дипломатии урегулирования, стоит остановиться на аспекте самой философии Минской группы ОБСЕ. Есть достаточно оснований для утверждения в том, что во многом, именно подход этой структуры к урегулированию конфликта содержит в себе достаточно причин для периодических срывов переговоров в ее рамках.

Предмет компромисса в понимании Минской группы ОБСЕ

В первую очередь, необходимо отметить, что в истории урегулирования карабахской проблемы плохой традицией стала практика выведения из поля обсуждения самого положенного на стол переговоров предмета компромисса. Считается, что пересмотру подлежит все, кроме той модели урегулирования, которая закрепилась в переговорном процессе с 1992г. Однако, отсутствие прогресса на переговорах вынуждает

нас подвергнуть оценке все аспекты дипломатии урегулирования.

Сложившаяся в дипломатии урегулирования конфликта ситуация актуализирует необходимость проведения глубокого анализа самого взятого на вооружение принципа **компромиссного** решения и, в частности, предложенной модели **предмета компромисса**. Возможно, в немалой степени, именно заданная схема поиска компромиссного решения является причиной перманентной стагнации переговорного процесса, а также причиной периодических срывов достигаемых договоренностей. По крайней мере, приходится признать, что заданная схема менее всего содействует достижению согласия в контексте всего комплекса существующих проблем.

Более того, параметры сложившихся вокруг конфликтной ситуации интересов и влияющих на конфликтную ситуацию факторов меняются с большей скоростью, чем скорость поиска самого решения. То есть, во времени предмет компромисса обрастает дополнительными условиями, увеличивающими преграды на пути решения.

В этом смысле необходимо обратить внимание на истоки возникновения предложенной схемы предмета компромисса, лежащие в начале 1990-ых годов. Ведь, как сказано выше, **предмет компромисса вот уже целое десятилетие не меняет своей конфигурации** – меняются лишь формы подачи этой схемы. По-прежнему предполагается, что стороны должны согласиться именно на предложенную заранее схему компромисса, предварительно отказавшись от ряда своих претензий. То есть, компромисс предполагается достичь по принципу взаимного отказа конфликтующих сторон от неприемлемых претензий.

Общественность конфликтующих сторон не обращает особого внимания на это обстоятельство. Но, появление такого принципа имеет свою предысторию. Уже в марте 1992г. при основании Минского формата переговоров в рамках СБСЕ, схема предмета компромисса выкристаллизовалась совершенно отчетливо. Эта схема, по сути, сводилась к **восстановлению схемы военного контроля и демографической ситуации на уровне 1991г.** Далее предлагалось согласие по статусу Нагорного Карабаха в той или иной форме соответствующего международным нормам на специально созванной конференции в городе Минске.

Основание данного формата позволило запустить переговорный процесс. При этом наиболее примечательным обстоятельством в данной схеме была ее приверженность к закладыванию специфических основ определения будущего статуса Нагорного Карабаха – намек на двухобщинность этого субъекта. Интересно, что сами принципы мандата Минского процесса никак не конкретизируют это обстоятельство. Однако, первое же заседание Минской группы в Риме в 1992г. оповестило стороны конфликта о том, что Нагорный Карабах должен быть представлен на перего-

ворах представителями двух общин: армянской и азербайджанской.

Таким образом, смоделированный изначально предмет компромисса и организационные принципы формата переговоров имели кристально законченную форму. Никто из сторон конфликта и международных посредников на протяжении прошедших пятнадцати лет не посягнул на тот или другой аспект данной модели компромисса. Менялись только формы предложения этой схемы, а также форматы ее обсуждения.

Почему за основу схемы компромисса был взят этот вариант, до сих пор мало кто задумывается. Скорее всего, в тот период дали себя знать политические традиции периода «Холодной войны». И это естественно, поскольку идея статус-кво была по тем временам основополагающим принципом мироустройства образца 1947г. Вряд ли в 1992г. логика политической трансформации международных отношений могла быть настолько прозрачной, чтобы в инструментарий международного вмешательства можно было бы внести какой-либо новый принцип.

Документальное оформление схемы **модели компромисса** произошло уже на следующий год после учреждения Минского процесса СБСЕ. Принятые в 1993г., в период активных военных действий в зоне конфликта, резолюции СБ ООН, невзирая на их ситуационную конкретику, в точности соответствовали определенной в 1992г. схеме предмета компромисса. Они требовали восстановления военной и демографической ситуации, восстановления прежнего уровня взаимоотношений конфликтующих сторон – и только. То есть – статус-кво, до начала коренного изменения военной ситуации⁴.

Итак, мировое сообщество, предлагая конфликтующим сторонам логику поиска решения на основе компромисса, строго придерживается и приемлемой для нее схемы такого компромисса. На основе каких именно международных норм выработана описанная модель компромисса, сказать сложно. Проявляет себя лишь принцип приверженности к статус-кво. Именно отсюда рождается указанная философия подхода к решению проблемы. Здесь же кроется причина неудач в деле урегулирования конфликта.

Здесь следует рассмотреть основную причину возникших сложностей. А для этого необходимо глубже взглянуть на основные документы, узаконившие схему модели компромисса, – четыре резолюции СБ ООН 1993г. В этом смысле примечательно то обстоятельство, что цель указанных резолюций сводилась **к прекращению военных действий**. Требования резолюций восстановить статус-кво в рамках военной и демографической ситуации в зоне конфликта на уровне 1991г. рассматривались как условия прекращения боевых действий. В тот период требования восстановления той или иной схемы противостояния выглядели вполне логичными.

В 1994 году из всех требований реализовалось лишь условие прекращения огня и заключение соглашения о прекращении огня. При этом военные действия были остановлены под воздействием иного фактора – поражения Азербайджана. Необходимости выполнить иные требования резолюций не проявилось.

В дальнейшем, комплекс этих остальных требований был переведен в переговорный процесс, имеющий уже цель **урегулировать** конфликтную ситуацию. То есть, мероприятия, обозначенные для достижения одной цели, машинально были перенесены в процесс с иной целью.

Казалось, что особых сложностей такой предмет компромисса не должен был вызвать. Однако, опыт многолетних переговоров показал, что это не так. Восстановление статус-кво 1991г. как условие урегулирования конфликта оказалось труднодостижимым условием. Игнорирование факта и нового политического смысла формирования принципиально новой военно-политической ситуации в зоне конфликта лишь осложнило процесс достижения соглашения об окончательном исчерпании конфликтной ситуации.

Иного и быть не могло, поскольку схема компромисса, имеющая цель прекращения военных действий не могла быть эффективной для достижения иной цели. На это мало кто обратил внимание. Казалось, что в новых условиях возможно применение принципов уже нарушенного мирового порядка. Результат такого подхода в настоящий момент, вполне очевиден.

О некоторых эпизодах попыток перевода дипломатии урегулирования на иные принципы

Несомненно, описанный выше подход Минской группы ОБСЕ должен был периодически не только приводить к срыву ее усилий, но и порождать альтернативные подходы к самим принципам урегулирования. Особенно в период с 2001 по 2004 год имели место попытки радикального пересмотра не только модели компромисса, но и самого принципа урегулирования на основе компромисса. Этот аспект достоин отдельного внимания.

Итак, с момента избрания Роберта Кочаряна президентом Армении в 1998 году, основной груз переговорного процесса лег на плечи президентов двух стран, начало прямых переговоров которых было положено 25 апреля 1999 года в Вашингтоне. Возникновение сложностей в переговорах, начиная с 2001 года привели к тому, что, практически, до 2004 года деятельность Минской группы ОБСЕ оказалась в застое до тех пор, пока ей удалось учредить формат периодических встреч министров иностранных дел Армении и Азербайджана с целью разработки прин-

ципов урегулирования. Весь этот период попытки восстановить диалог сталкивались с труднопреодолимыми препятствиями.

Начало сложностей относится к периоду, когда у руля власти в Азербайджане встал сын бывшего президента Азербайджана Гейдара Алиева – Ильхам. К тому времени, в результате встреч президентов двух стран в Париже (4-5 марта 2001 г.) и в Ки-Весте (3-6 апреля 2001г.) были достигнуты предварительные соглашения по принципам урегулирования, получившим в дальнейшем название Парижских принципов.

Несмотря на конфиденциальность этих договоренностей, позже широкой общественности стала известна суть данного соглашения, сводящаяся к разделу территории, ныне контролируемой Карабахской армией между Арменией и Азербайджаном с последующим отходом Нагорного Карабаха к Армении. Обговаривались также варианты транспортного коридора между Азербайджаном и Нахичеваном через Мегринский район Армении.

Правда, президент Г. Алиев, после прибытия в Баку, практически сразу же отказался от договоренностей, видимо, под натиском собственного окружения. Этим шагом Алиев-старший определил параметры политики, оставленной в наследие своему сыну. Пришедший ему на смену в 2002 году И. Алиев не только отказался признать факт имевших место соглашений, но и резко ужесточил свою позицию, взяв курс на апелляцию к международным инстанциям с требованием осудить оккупацию территории своей страны Арменией. Азербайджан предложил начать переговоры «с нуля».

Диалог президентов Армении и Азербайджана на время прекратился. Армения осталась верна Парижским принципам и не выразила готовности идти на переговоры на основе принципа «с нуля». МИД Армении посчитал правильным предложить Азербайджану сесть за стол переговоров с Нагорным Карабахом или же вернуться к переговорам с Арменией на основе Парижских принципов. В описанных условиях посредническая деятельность сопредседателей Минской группы пришла к стагнации. Этому же содействовала начавшаяся резкая критика Минской группы со стороны Азербайджана, обвиняющего первую в безрезультативности.

Уже в мае 2002 года в Праге сопредседателям удалось провести встречу заместителей министров иностранных дел Армении и Азербайджана, которые получили статус личных представителей президентов. Хотя этот формат так и не привел к существенным сдвигам, он заложил основы реанимации двусторонних встреч.

В августе того же года, президенты Р. Кочарян и Г. Алиев имели свою последнюю встречу на границе своих двух стран, после которой президенту Армении пришлось иметь дело с новым президентом Азер-

байджана Ильхамом Алиевым. Эта встреча произошла в декабре 2003 года в Женеве и, казалось, ознаменовала начало реанимации двустороннего формата переговоров на высшем уровне.

Однако двусторонним встречам суждено было получить систематический характер лишь на уровне министров иностранных дел обоих государств, начиная с июля 2004 года, повысивших уровень переговоров, заложенных в Праге личными представителями президентов. Этот формат переговоров получил систематичный характер и привел к активизации деятельности Минской группы ОБСЕ, сумевшей предложить для обсуждения взаимоприемлемый пакет предложений. Уже в мае 2005 года, на встрече президентов двух стран в Варшаве, обеим сторонам было что обсуждать и даже прийти к предварительному согласию по некоторым вопросам. Такое положение дел окрылило сопредседателей Минской группы ОБСЕ, получивших новую энергию в деле оттеснения от дипломатии урегулирования, начавших настоящую экспансию парламентских структур Европы и ООН.

Парламентские структуры Объединенной Европы попытались заполнить вакуум дипломатии уже с 2003 года. В июне 2003 года Совет министров Европейского Союза учредил пост спецпредставителя Евросоюза по южному Кавказу, в миссию которого входило также урегулирование Карабахского конфликта. Далее, в дело вошла Парламентская ассамблея ОБСЕ, спецпредставитель главы которого Горан Ленмаркер посетил регион конфликта в феврале 2004 года.

Примерно с середины 2003 года о своих намерениях вплотную заняться Карабахской проблемой заявил Европейский Совет, тем самым внося новую струю в данную сферу международных отношений. Пока Сопредседатели Минской группы прилагали усилия для нахождения путей восстановления переговоров на уровне президентов двух стран, дипломатия урегулирования подверглась влиянию новых волн. Наиболее значительным фактом в этом процессе стало решение Парламентской ассамблеи Совета Европы (ПАСЕ) внести свой собственный вклад в дело урегулирования Карабахской проблемы.

Поводом для этого стал факт одновременного приема Армении и Азербайджана в данную организацию, в результате чего конфликтующие страны приняли на себя обязательство разрешить конфликт мирным путем. Последующим стимулирующим фактором такой активизации ПАСЕ стало решение в июне 2004 года о придании странам южного Кавказа статуса «ближних соседей Европы» (в рамках программы расширения Европы).

Уже в феврале 2004 года докладчик ПАСЕ по Нагорному Карабаху Терри Девис посетил зону конфликта с целью подготовки специального доклада. Во время данного визита стало ясным, что деятельность Минс-

кой группы будет подвергнута оценке, а это свидетельствовало о серьезности намерений ПАСЕ.

Более того, в период этого же визита Т. Девис сделал заявление о том, что «его не интересуют территории – его интересуют люди». Данное заявление стало свидетельством заявок на изменение подходов к урегулированию, поскольку территориальный аспект проблемы всегда был основным приоритетом в подходе Минской группы. На повестке дня появился новый «гуманитарный» подход.

Серьезность намерений ПАСЕ проявилась в факте принятия в январе 2005 года резолюции по Нагорному Карабаху, подготовленному на основе доклада Дэвида Аткинсона, заменившего Т. Девиса в должности докладчика ПАСЕ. Хотя тезисы доклада вызвали большие разнотолки, в резолюции однозначно принималось право народа Нагорного Карабаха на самоопределение.

Комментируя данную резолюцию, сам Д. Аткинсон⁵ признал, что конфликт невозможно урегулировать без наличия прямого диалога Баку со Степанакертом. В отсутствии такого диалога он усматривал десятилетнюю неудачу усилий Минской группы. Предполагалось, что руководству Азербайджана будет предложено пойти на переговоры с Нагорным Карабахом. И что было наиболее примечательным, предлагалось внести парламентское измерение в данный процесс.

Очевидно, что успех этой затеи ПАСЕ стал бы значительным шагом на пути перехвата инициативы в дипломатии урегулирования со стороны ПАСЕ. При этом учреждение постоянной арены прямых переговоров азербайджанской и карабахской делегаций на арене ПАСЕ оставил бы Россию за рамками дипломатии урегулирования. В пикантной ситуации оказалась бы и Армения.

Видимо, неслучайно в последующие дни появилось заявление представителя МИД России о том, что Россия поддерживает формат переговоров президентов Армении и Азербайджана. Недовольство предстоящей перспективой диалога с Нагорным Карабахом должен был проявить и Азербайджан, долгие годы отказывающийся признавать Нагорный Карабах полноправной стороной конфликта и переговоров. Мнения этих двух стран должны были совпасть.

Так или иначе, после срочного визита министра иностранных дел России Сергея Лаврова в Азербайджан с большой интенсивностью началась кампания по выводу проблемы Нагорного Карабаха на арену ООН. Под формулировкой «о недопустимости расселения территорий Азербайджана, контролируемых армянскими войсками» в Генеральной ассамблее ООН началось движение за обсуждение Карабахской проблемы.

Получив поддержку стран Исламской конференции, Азербайджан инициировал слушания на арене ООН. Однако, с резко отрицательными оценками перевода проблемы на арену ООН выступили представители стран-сопредседателей Минской группы, в результате чего слушания были прекращены (в обмен на обещание послать специальную миссию ОБСЕ на территории, контролируемые карабахской армией).

Как-то незаметно забвению была предана и инициатива ПАСЕ вместе с принципами ее резолюции. По крайней мере, никаких практических шагов представители ПАСЕ не сделали, хотя заявили о своих намерениях сформировать практический процесс. Несомненно, интересы стран-сопредседателей Минской группы, да и самого Азербайджана, сыграли здесь важную роль. Процесс был возвращен в рамки ОБСЕ – Минской группе удалось отеснить зарождающиеся новые инициативы от переднего края дипломатии урегулирования.

Симптоматичным, в этом смысле, является прочитанный в июле 2005 года на вашингтонской сессии ПА ОБСЕ доклад ее спецпредставителя Горана Ленмаркера «Блестящая возможность: некоторые соображения по поводу нагорно-карабахского конфликта». И хотя никакой резолюции принято не было, факт слушаний по этой теме на Парламентской ассамблее ОБСЕ свидетельствует о новой заявке этой организации на авангардную роль в деле урегулирования карабахского конфликта. Правда, парламентский уровень заявки уже сам по себе говорит о готовности к дополнению усилий Минской группы ОБСЕ.

Так, или иначе, Минской группе ОБСЕ удалось восстановить свои активные позиции, удержав процесс в рамках своей инициативы. Не имела никакого особого влияния и инициатива Евросоюза, также принявшего в феврале 2004 года резолюцию по Карабахской проблеме. Еще более эфемерный смысл носит активность Парламентской ассамблеи НАТО. Остались только озвученные евроструктурами новые идеи, касающиеся не столько методов урегулирования, сколько самих оценок возможных моделей будущего статуса Нагорного Карабаха. Но, все это не занимало никакого практического смысла.

После очередного раунда переговоров президентов Армении и Азербайджана в Рамбуйе (Франция), состоявшихся 10-11 февраля 2006 года, интерес в Армении к ситуации в дипломатии урегулирования карабахской проблемы резко вырос. Имевшие место ожидания и последующие разочарования дали место волне публичных дискуссий в Армении. Почувствовались даже нотки обвинений в адрес президента Роберта Кочаряна. В частности, 21 февраля 2006 года, после неудачи в очередном раунде переговоров президентов Армении и Азербайджана в Рамбуйе (Франция), президент Нагорного Карабаха Аркадий Гукасян, в интервью⁶, данном радиостанции «Свобода», заявил о своей убежденности в

том, «что существует единственный путь присоединения Нагорного Карабаха к переговорному процессу: Армения должна отказаться от переговоров с Азербайджаном.

Видимо, эта атмосфера стала причиной телеинтервью президента Кочаряна, данное им 2 марта 2006 года общественным телекомпаниям Армении и Карабаха и Второму каналу армянского телевидения. Заявленные в данном интервью⁷ намерения президента Кочаряна о том, что если Азербайджан будет и впредь придерживаться неконструктивной позиции, то Армения пойдет на пересмотр своей позиции по карабахской проблеме и в одностороннем порядке признает независимость Нагорного Карабаха. Это заявление было первым выражением серьезного застоя в дипломатии урегулирования. Оно стало и свидетельством того, что стороны конфликта начали обращать внимание на альтернативные ресурсы. Как показали события следующих лет, последняя тенденция получила сильный размах.

Парламентские выборы в Армении в 2007 году, а также, последовавшие за ними сложные президентские выборы 19 февраля 2008 года, не оставили места активной дипломатии. Более того, в 2008 году, после входа российских войск на территорию Грузии, возникла очередная угроза для Минской группы ОБСЕ. Воодушевленная своими успехами в Грузии Россия проявила усилия по перехвату лидерства в дипломатии урегулирования. Этому содействовали и осложнившиеся отношения между Россией и Западом. Сами сопредседатели Минской группы поставили под сомнение возможность продолжения ее миссии. Активно против Минской группы снова начали выступать Турция и Азербайджан. Казалось, на этот раз, ситуация изменится кардинально. Однако, все обошлось тем, что 2 ноября в Москве, в принятой президентами Армении, Азербайджана и России декларации, стороны проявили приверженность Мадридским принципам и переговорному формату Минской группы ОБСЕ. Более того, декларация узаконила практикуемый Минской группой двусторонний формат переговоров.

Эволюция международных оценок проблемы Нагорного Карабаха

То, что изменения в международных отношениях не только влияют на форматы переговоров и их интенсивность, но и на состояние самой проблемы Нагорного Карабаха, видно уже из эволюции характера оценок этой проблемы со стороны влиятельных стран и международных организаций. Дипломатическая война за весь описываемый период сопровождалась периодическим вводом в обиход новых оценок конфликтной ситуации. В итоге, сегодня можно констатировать, что на протяжении

десяти лет, оценки международного сообщества претерпели значительные изменения. Несомненно, на процесс эволюции оценок, главным образом, повлиял факт изменения формата переговоров в 1998 году.

На протяжении последних десяти лет не прекращаются обвинения в адрес президентов Армении в том, что они создали условия для подмены политической сути карабахского конфликта. Сопровождающие диалог президентов Армении и Азербайджана периодически выходящие международные резолюции с оценками об оккупации территории Азербайджана со стороны Армении, стимулируют новые волны таких обвинений. Высшее руководство Армении отвергает эти обвинения и не меняет свою позицию, продолжая переговоры в двустороннем формате.

В среде политических сил Армении существует один аргумент: выведение Нагорно-карабахской республики (НКР) из переговорного процесса стимулирует международные оценки карабахского конфликта в качестве территориального спора между Арменией и Азербайджаном. Такие оценки являются выражением попыток подмены сути политической проблемы народа НКР. Соответственно, в Армении многие считают, что возможность подмены сути проблемы является угрозой безопасности народа НКР. Однако, руководство Армении не считает, что отсутствие НКР в переговорном процессе содействует подмене международной сути проблемы Нагорного Карабаха. Более того, заявляется, что сохранение переговоров в плоскости взаимоотношений Армении и Азербайджана повышает международную значимость проблемы Нагорного Карабаха.

Атмосфера подобного разногласия внутри Армении периодически подогревает противоречия властей Армении с теми или иными политическими силами. Очередной накал страстей наблюдается и в настоящий момент. Подписав 2 ноября с.г. Московскую декларацию по Нагорному Карабаху без участия самой НКР, Серж Саркисян подвергся резкой критике. Такая критика обрела значительный смысл на фоне того, что развитие международных процессов вокруг проблемы Нагорного Карабаха явно происходит не в пользу НКР. Оппозиция обвинила Сержа Саркисяна в содействии подобному изменению международной атмосферы по отношению к праву народа Нагорного Карабаха на самоопределение. Соответственно, команда последнего пытается принизить отрицательную роль этого обстоятельства. Однако, убедительности в ее аргументах недостаточно.

Международные оценки проблемы НКР на протяжении последних десяти лет действительно меняются. И изменения эти носят серьезный характер. Еще в резолюции Европарламента 1999 года по Нагорному Карабаху была дана вполне адекватная правовым и военно-политическим реалиям оценка причин конфликта и международной сути проблемы НК. В резолюции указывалось, что НК вместе с другими административ-

ными образованиями бывшего Советского союза в 1991 году объявила о своем суверенитете. То есть, проблема сводилась к статусу самоопределившегося субъекта. А предложенные Евросоюзом рекомендации сводились к тому, что конфликт необходимо решить на основе уважения прав человека.

То, что данная оценка проблемы имела чрезвычайно важное значение, было видно уже и из резкой реакции парламента Азербайджана на эту резолюцию. Милли меджлис (парламент) Азербайджана в марте 1999 года принял обращение⁸ к Европарламенту в связи с утверждением депутатами стран Евросоюза (ЕС) резолюции об урегулировании армяно-азербайджанского конфликта. Члены Милли меджлиса отметили «на неправомерность включения Нагорного Карабаха в один ряд с республиками бывшего СССР, продекларировавших свою независимость осенью 1991 г.». Кроме того, они выразили сожаление, что в резолюции ЕС «не нашла своего отражения необходимость восстановления территориальной целостности Азербайджана».

Однако, уже в 2005 году Парламентская Ассамблея Совета Европы приняла резолюцию (резолюция ПАСЕ № 1416 от 25 января 2005 г.), в которой некоторые пункты являются свидетельством того, что оценки международного сообщества эволюционировали не в пользу Нагорного Карабаха. Так, в данной резолюции использована формулировка об «оккупации значительной части территории Азербайджана». Более того, впервые в международных документах вводится формулировка «об азербайджанской общине Нагорного Карабаха» (особо надо отметить, что хотя последний термин связывается с деятельностью Минской группы ОБСЕ, в базовых документах этой дипломатической структуры такое понятие не зафиксировано).

Нашедшие место в резолюции ПАСЕ оценки, несомненно, стали выражением изменения отношения стран Европы, к проблеме Нагорного Карабаха. Тем не менее, в резолюции все же говорится и о «контроле сепаратистских сил над нагорно-карабахским регионом». То есть, Нагорный Карабах (даже, в отрицательной характеристике) признается в качестве политического субъекта. Более того, по итогам принятия резолюции, ПАСЕ рекомендовала установить прямой диалог между руководством Азербайджана и Нагорным Карабахом. Отсутствие такого диалога было оценено в качестве ключевой причины отсутствия результата на переговорах.

Тенденция к полной переоценке сути нагорно-карабахского конфликта наметилась в последующие годы. В 14 марта 2008 года Генеральная Ассамблея ООН приняла резолюцию «Положение на оккупированных территориях Азербайджана», где заявлено, что «ни одно государство не должно признавать законной ситуацию, сложившуюся в результате

оккупации территорий Азербайджанской Республики, и не должно содействовать или способствовать сохранению этой ситуации». Более того, в резолюции подчеркивается необходимость «немедленного, полного и безоговорочного вывода всех армянских сил со всех оккупированных территорий Азербайджанской Республики». Можно отметить лишь то, что ведущие мировые державы не участвовали или отказались голосовать за данную резолюцию.

В любом случае, за десять последних лет оценки международной общественности претерпели качественное изменение. Суть проблемы НК, по преимуществу, свелась к территориальному спору с подчеркнутой оценкой того, что право на территории принадлежит Азербайджану. То обстоятельство, что указанные десять лет совпадают с периодом оттеснения Нагорного Карабаха из переговорного процесса, свидетельствуют о том, что оценки мирового сообщества отражают состояние дел в дипломатии урегулирования. Это очевидное обстоятельство никак не отражалось на позиции руководства Армении – никаких шагов по сдерживанию наметившихся тенденций за эти годы сделано не было.

Надо отметить, что развитие дипломатических процессов давало такие шансы. В частности, ПАСЕ, после принятия указанной выше резолюции создало уникальный шанс для НК и Армении в деле восстановления самостоятельной роли НК в международной дипломатии. В 2005 году сторонам конфликта было предложено организовать прямые переговоры между Азербайджаном и НК на уровне парламентских делегаций в Страсбурге. Это могло лишь означать, что НК снова мог быть признан отдельной стороной конфликта (формат предложенных встреч парламентариев сводил на нет отмеченный в резолюции фактор «азербайджанской общины НК»). Однако, Армения ушла от такого предложения, пойдя по пути восстановления формата переговоров на уровне президентов Армении и Азербайджана.

Несомненно, благоприятный шанс был упущен. Вряд ли стоило отвергать такое предложение международной общественности. Мировые державы и без того в последние годы не скрывали намерение перевести суть проблемы НК от статуса к категории безопасности народа, а суть урегулирования – к вводу международного миротворческого контингента на высвобождаемые от армянских войск территории. Содействовать такому настрою было не целесообразно. Результат был однозначным: суть конфликта к нынешнему году окончательно свелась к территориальному спору. И вполне закономерно, что принятая 2 ноября 2008 года президентами России, Армении и Азербайджана Московская декларация стала лишь формальной базой для резкой подмены сути международной проблемы Нагорного Карабаха. Необходимо было лишь «согласие» Армении на двустороннюю схему конфликта.

Острые всей дипломатии Армении и НКР изначально было направлено на решение одного вопроса: усиление самостоятельной роли НКР в качестве субъекта войны и дипломатии. Несомненно, в этом усматривались не только путь к успеху, но и гарантия безопасности народа НКР. По каким-то причинам, начиная с 1998 года руководство Армении проигнорировало данное обстоятельство и в некоторой степени, приучило общественность к собственному подходу. Но время не приказало долго ждать – атмосфера вокруг НКР приобретает не совсем радужные окраски. И причины этого слагались не за один день. Подобная регрессивная эволюция международной значимости фактора НКР могла быть предотвращена. Базовые параметры для усиления самостоятельности Нагорного Карабаха были достаточно сильными.

Тенденции радикальных перемен в мире и регионе. Ключевые изменения в международных отношениях в 2008-09 годах

Как ни важны события прошлого, тем не менее, многое из него в настоящий момент теряет смысл. Причиной тому является обстоятельство, что международное развитие входит в иную фазу развития.

В настоящий момент следует выделить три важных события, качественно изменивших параметры условий вокруг конфликтной ситуации в Нагорном Карабахе.

А. Вход российских войск на территорию Грузии 8 августа и последующее признание Россией независимости грузинских провинций Южная Осетия и Абхазия. Эти события стали катализаторами не только новых политических процессов, но и свидетельством того, что существующая в мире система безопасности исчерпала свой потенциал. То есть, появилось всеобщее недоверие к эффективности общепринятых принципов и механизмов конструирования архитектуры международной безопасности. И не случайно, что сами события в Грузии рассматриваются как отнюдь не локальное региональное явление. Все больше они оцениваются как признак продолжающегося разложения конструкции мирового порядка⁹.

Россия, фактически, применила в своей политике «косовский прецедент», тем самым, дав понять, что в новых условиях кризис достиг главного международного принципа – принципа нерушимости границ. Появление 17 февраля 2008 года прецедента **одностороннего признания** бывшей сербской провинции Косово со стороны влиятельных западных держав возвестило всему миру, что не только конструкция международного порядка, но и его базовые принципы больше никого не убеждают

в своей ценности. Более того, принцип одностороннего признания стал потенциальным механизмом геополитики нового времени.

Б. Появление стратегии «Перезагрузки» отношений между Россией и США. 6 марта 2009 года в Женеве Госсекретарь США Хиллари Клинтон сделала символический жест: подарила своему российскому коллеге Сергею Лаврову «красную кнопку» с надписью «перезагрузка». Тем самым, миру был дан сигнал о том, что время пассивного противостояния евро-атлантического мира с брошенной вот уже двадцать лет на произвол судьбы Россией завершилось. Что Запад тщательно подготовился к указанной новой инициативе, видно уже из того, что 5 марта на заседании Североатлантического совета на уровне глав внешнеполитических ведомств 26 стран НАТО в Брюсселе было принято решение о возобновлении полноформатных официальных отношений альянса с Россией.

По сделанным на этом мероприятии заявлениям стало ясным, что США и НАТО надеются, что Россия поможет «ответить на угрозы Ирана и Северной Кореи», а также, поучаствует в оказании помощи Афганистану. Более того, проявилось желание «убедить русских присоединиться к системе противоракетной обороны в Восточной Европе». Европейское турне президента США Барака Обамы 2-6 апреля внесло много ясности в суть дискутируемой в марте месяце 2009 года темы о «перезагрузке» отношений США и России. По итогам прошедших здесь 2-4 апреля форумов «двадцатки» и НАТО, содержание предложений США России, а также, суть комплекса мер, на которые евро-атлантический мир готов пойти в случае принятия Россией предложений США, стали прозрачными.

2 апреля блок НАТО завил о том, что приостанавливает свое расширение на восток.

Представители входящих в Североатлантический альянс стран склонны считать, что стабильное расширение НАТО на восток, которое происходит с момента окончания «холодной войны», приостановится на некоторое время и военный блок переключит свое внимание на улучшение отношений с Россией.

5 апреля в Праге президент США сделал ряд резюмирующих заявлений, раскрывших суть нового подхода США к ключевым международным проблемам. Он отметил, что «ядерное и ракетное оружие Ирана представляет угрозу не только для региона, но и для всего мира. И мы создаем защиту от этого оружия. В случае снятия иранской ядерной угрозы, отпадут основания для размещения американской системы противоракетной обороны (ПРО) в Европе». В противном случае Иран «еще больше может усилить изоляцию, подвергаться давлению». При этом, Обама заверил, что США поддержат мирную атомную энергетику Ирана под строгим международным контролем.

Другим стратегически важным заявлением было то, что Барак Обама поддержал стремление Турции вступить в Европейский Союз, указав, что «Если бы Европейский Союз принял Турцию в ЕС, то выслал бы сильный сигнал мусульманскому миру». Этим заявлением было положено начало «второй серии» предложений, свидетелем которой мир стал 6-7 апреля в Турции.

Таким образом, вовлечение России в планы Запада изменило всю суть имеющейся до 2009 года системы политического противостояния в мире, и в частности, на Кавказе. Дальнейшие события продемонстрировали это обстоятельство.

В. Подписание 22 апреля между Турцией и Арменией «дорожной карты» по нормализации отношений. Турция и Армения согласились принять «дорожную карту» по нормализации своих отношений без предварительных условий. Об этом было заявлено 22 апреля в совместном заявлении глав МИД Армении, Турции и Швейцарии. Было заявлено, что «в этом процессе обе стороны добились ощутимого прогресса и взаимопонимания». Что в соглашении не упоминается Нагорный Карабах, стало известно позднее. Это и стало самым важным обстоятельством в описываемой ситуации.

Уже 23 апреля Государственный департамент США приветствовал заявление Армении и Турции о нормализации двусторонних отношений, отметив, что «позиция США на протяжении многих лет сводилась к тому, что нормализация отношений должна произойти без предварительных условий и в рамках разумного периода времени».

Тот факт, что проблема урегулирования карабахского конфликта останется за рамками¹⁰ армяно-турецких переговоров, было неожиданностью для Азербайджана. Еще до подписания «дорожной карты», министр иностранных дел Азербайджана 16 апреля заявил, что, «в регионе возникла новая ситуация». Соответственно, переговоры по проблеме Нагорного Карабаха проводятся исходя из возникших в регионе новых условий. Исходя из этого, глава МИД Азербайджана довел до сведения США, что «открытие турецко-армянской границы до того, как Армения выведет войска с оккупированных азербайджанских земель, противоречит национальным интересам Азербайджана».

А еще ранее, президент Азербайджана Ильхам Алиев отказался посетить Турцию в дни пребывания там президента США, заявив, по этому поводу, что «Мы готовы внести коррективы в свою политику и это наше право, и мы достигнем изменения ситуации в пользу Азербайджана, и все формы будут для этого хороши». Азербайджан заметил в происходящем угрозу политике «братства Турции и Азербайджана и вообще идее тюркского единства».

Сложность складывающейся ситуации осознавала и Турция. Уже 8 апреля премьер-министр Турции Реджеп Эрдоган заявил, что трудно преодолеть сложности в армяно-турецких взаимоотношениях, пока не урегулированы отношения Армении и Азербайджана. Эрдоган даже заявил, что надеется на то, что «Совет Безопасности ООН признает Армению оккупантом Нагорного Карабаха и примет решение, призывающее Армению покинуть регион».

Тем не менее, договор между Арменией и Турцией был подписан. Несмотря на постоянные заявления высших руководителей Турции о том, что граница с Арменией не будет открыта до тех пор, пока армянские войска не будут выведены из прилегающих к Нагорному Карабаху территорий (об этом заявил и главнокомандующий генерального штаба турецкой армии), связанное с Нагорным Карабахом обстоятельство наложило след на взаимоотношения Турции с Азербайджаном. Наложило след и на политической ситуации вокруг Нагорного Карабаха.

Нагорный Карабах: общество и руководство в дипломатической изоляции

На фоне того, что позиции международных посредников во времени начали проявлять тенденции к сближению¹¹, обратные процессы начали наблюдаться в среде конфликтующих сторон. В этом смысле, представляется целесообразным коротко описать состояние самого Нагорного Карабаха в настоящий момент.

В этом смысле, предварительно, надо подчеркнуть следующее обстоятельство: многое, что в первые же годы независимости было сделано во взаимоотношениях Республики Армения с Нагорным Карабахом, несло на себе отпечаток описанных выше внешнеполитических проблем. В первую очередь, надо отметить то, что политическая элита Армении в сентябре 1992 года посчитала целесообразным отказаться от идеи воссоединения¹² и содействовать становлению на территории Нагорного Карабаха самостоятельного государства. 6 января 1992 года Верховный совет НКР первого созыва провозгласил НКР независимым государством. 10 декабря 2006 года в НКР была принята Конституция.

До тех пор, пока руководство Нагорного Карабаха принимало непосредственное участие в международной дипломатии урегулирования, особых проблем не имелось. Несмотря на то, что значительная часть общества Армении (да и, самого Нагорного Карабаха) до сих пор выражают недовольство тем, что начиная с 1998 года руководство Армении взяло на себя ответственность представлять НКР на переговорах, активного противостояния этому курсу долгое время не было. Мало кто порицал и настрой руководства Армении «де-факто» подменять собою избран-

ных руководителей НКР во внутренней жизни. Считалось, что на деле, НКР является неотъемлемой частью Армении. Соответственно, никто не видит ничего зазорного в подходе властей Армении, особенно на междуна-родной арене.

Однако, время показало, что такое произвольное отношение к возникшим после победы над Азербайджаном политическим реалиям, создало большие проблемы во внутринациональном разрезе. Утвердившиеся в жизни двойные стандарты, порожденные состоянием «независимость-воссоединение», оказались действенными механизмами. Они не только исказили нормальное развитие государственности в Армении и Нагорном Карабахе, но и вызвали значительные негативные психологические последствия в обществах Армении и НКР. Можно было ожидать, что в какой-то момент указанное обстоятельство создаст сложные политические проблемы для Армении. В частности, все более сложные формы должны были обрести любые возникающие разногласия.

В таких условиях решение задачи урегулирования отношений Армении с внешним миром, осложнилось. Такие же сложные задачи начали возникать на национальной арене. Надо было, всего лишь, появиться проблеме, воспринимаемой как угроза Нагорному Карабаху, чтобы реально существующее напряжение выплеснулось наружу. Ярким выражением сказанного, стали события в НКР в 2009 году. Возникшее там беспокойство по вопросу наметившегося в апреле 2009 года процесса нормализации армяно-турецких отношений, породило волну широкого недовольства руководством Армении.

Политический истеблишмент НКР выразил несогласие с принятым руководством Армении планом урегулирования карабахской проблемы (так называемые «Мадридские принципы»). Общественный сектор, выразив несогласие с Сержем Саркисяном по вопросу проходящих переговоров Армении с Турцией, заявил, что «отвергая право диаспоры и НКР в диалоге с Турцией, руководство Республики Армения, тем самым, отрицает свое право участвовать в переговорах по урегулированию карабахского конфликта. Такое заявление свидетельствовало лишь о появлении атмосферы недоверия.

Депутаты парламента Нагорного Карабаха проявили озабоченность последними процессами в армяно-турецких отношениях. На пленарном заседании Национального Собрания министр иностранных дел НКР Георгий Петросян отметил, что власти НКР имеют четкую позицию по всем вопросам, исходящую из Конституции республики. «Позиция НКР ни по одному пункту на сегодня не изменилась: никакой документ не может быть принят без НКР, никакому давлению карабахская сторона не поддастся».

Депутат Виталий Баласанян (герой Арцаха) выразил озабоченность по поводу упорного нежелания Азербайджана вступать в прямые переговоры с Нагорным Карабахом, что не исключает нежелательных последствий для карабахской стороны в случае, если Азербайджан и Армения придут к какому-либо соглашению, не отвечающему интересам Карабаха. По словам Баласаняна, «мы являемся свидетелями процесса, ставящего нашу безопасность под угрозу». Исходя из чего, депутат задался вопросом: «Не настало ли время, чтобы власти НКР призвали к ответственности участников данного процесса, вплоть до Республики Армения, когда она выступает как сторона конфликта без согласия Нагорно-Карабахской Республики?».¹³

Лишь с целью успокоить страну, президент НКР Бако Саакян заявил в этот период, что территориальная целостность Нагорного Карабаха зафиксирована в Конституции НКР. Еще ранее, 30 декабря 2008 года парламентские партии Нагорного Карабаха выступили с заявлением, в котором, с учетом важности последних событий в регионе Южного Кавказа, заявили, что Нагорно-Карабахская Республика может участвовать в переговорах, посвященных статусу НКР, и «не будет нести ответственность за какое-либо соглашение, достигнутое без учета свободного волеизъявления карабахского народа».

Фактически, спустя пятнадцать лет после подписания 12 мая 1994 года соглашения о прекращении огня, стало ясным, что армянская политическая элита запуталась в сетях созданных ею же проблем. НКР очень долго молчала. Иногда даже возникало ощущение, что судьба НКР интересует всех, кроме его населения. Какие-то причины такому положению дел должны были быть. Факты свидетельствуют о том, что политическое развитие Армении и НКР целое десятилетие держало общество последнего вдалеке от возможности активного влияния на свою судьбу. В результате этого, население Нагорного Карабаха оказалось вне переднего края политических процессов в мире. Со временем, общественное сознание НКР лишилось способностей оценивать место общества НКР в происходящих политических процессах. Схема связи мировых процессов и национальных реалий не просматривалась с достаточной степенью рациональности.

В итоге, решение проблемы НКР окончательно было делегировано внешним инстанциям. В результате, территория НКР стала местом, где население на долгие годы самоотстранилось от всей международной и общеармянской «возни» по определению судьбы НКР. Права на активность в этой «возне» отпаваны другим. Своя сопричастность к происходящему мало кого волновала. Общество НКР было занято самим собой и оказалось в роли «бедного родственника». Этому содействовали и власти НКР.

Последствия такого положения обрели серьезный смысл. Эти годы сформировали у населения НКР высокую степень искаженности восприятия реалий, что и является базой указанного состояния повышенной обеспокоенности, и в итоге – бессилия. Для этого существовали и объективные факторы. Многолетнее избыточное информационное воздействие на сознание общества привели к своеобразной форме психической защиты населения. Главным образом, растерялась объективная картина взаимосвязанности действий карабахцев с процессами вне Карабаха. В чем состоит роль населения НКР в деле определения своей же судьбы – до сих пор мало кто может понять. Во всех приведенных выше заявлениях заметны лишь следы былой амбиции.

Вместо заключения: рассуждения о возможности появления альтернативных подходов к урегулированию проблемы Нагорного Карабаха

Появление в международной политике проблемы нормализации армяно-турецких отношений изменило всю атмосферу взаимоотношений вокруг Нагорного Карабаха. Несогласие Турции и Азербайджана по предложенной посредниками схеме разделения армяно-турецких отношений от проблемы урегулирования карабахского конфликта создало новую ситуацию в международных отношениях. Позиция Турции и Азербайджана ни у кого не нашла поддержки. Кроме того, она оказала влияние на ход переговоров.

Спустя 17 лет после начала переговорного процесса, 16 мая в Баку французский сопредседатель Бернар Фасье предупредил всех, что «процесс переговоров будет очень длительным и завершится только тогда, когда президенты согласятся подписать мирный договор. ... Время проведения встреч и перспективы переговоров зависят от президентов. Я надеюсь, что урегулирование этой проблемы не продлится так долго, как длится решение конфликта на Ближнем Востоке». Это заявление свидетельствует лишь о том, что ужесточение позиции Турции вызвало адекватное ужесточение позиции международных посредников.

Сложившаяся ситуация позволяет провести переоценку возможностей и методов урегулирования карабахской проблемы. Как кажется, международное сообщество впервые встало перед проблемой серьезной оценки последствий принятого им же в 1991 году решения о признании Нагорного Карабаха в составе Азербайджана. Что такое решение может превратиться в серьезную геополитическую проблему, в тот период никто задумываться не мог. Лишь спустя полтора десятилетия стало очевидным, что все проблемы региона упираются в это решение. Азербайджан превратил факт этого решения не только в базу своих требований к меж-

дународному сообществу, но и в основу своей региональной политики.

Ярким свидетельством этого является сделанное 27 мая президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым обращение к своему народу. Алиев заявил: «Мировое сообщество поддерживает нашу позицию, решения влиятельных международных организаций на нашей стороне. ... Сегодня на столе переговоров – вопрос возвращения Азербайджану всех оккупированных земель. ... Несмотря на все давления, мы будем до конца отстаивать эту позицию. ... Армения же из-за своей захватнической политики должна оставаться, и останется изолированной от всех международных проектов. ... Мы будем продолжать нашу политику, направленную на изоляцию Армении от всех региональных и глобальных проектов до тех пор, пока наши земли не будут освобождены. ... Игнорирование национальных интересов Азербайджана, попытки изолировать Азербайджан, невозможны. ...».

На основе таких оценок и осуществляется государственная политика Азербайджана. Как видим, никаких иных оснований для проведения такой политики, кроме решения международной общественности 1991 года, у Азербайджана не имеется. Соответственно, приведенный в самом начале статьи обзор нынешней дипломатической ситуации вокруг Нагорного Карабаха аргументирует утверждение о том, что существует лишь одна единственная причина существования конфликта – международная признанность Нагорного Карабаха в составе Азербайджана.

Исходя из этого обстоятельства, можно утверждать, что в случае ликвидации этой причины, не только ликвидируется право Азербайджана на Нагорный Карабах, но и подрывается база для каких-либо его претензий к последнему. Более того, ликвидируется база для возобновления военных действий. Любой, в том числе Азербайджан, прекрасно понимает, что принятие решения для возобновления военных действий не может быть исключительной прерогативой Азербайджана.

Нынешняя политика Азербайджана становится серьезной проблемой для международного сообщества. Всего лишь то обстоятельство, что позиция Азербайджана стимулирует агрессивную политику Турции, достаточно для такого утверждения. Тем не менее, международные посредники сих пор предлагают компромиссное решение, базирующееся на приоритете территориальных уступок со стороны Армении. При этом, все заинтересованные в проблеме Нагорного Карабаха международные инстанции приводят два довода в пользу дискутируемого проекта урегулирования этой проблемы («Мадридских принципов»).

Необходимость передачи территорий вокруг Нагорного Карабаха Азербайджану аргументируется тем, что существует угроза возобновления военных действий со стороны Азербайджана. Отказ же признать наличие какой-либо альтернативы данному подходу аргументируется тем,

что международное сообщество признает территориальную целостность Азербайджана. Никаких иных доводов не приводится – считается, что иных разумных и реалистичных подходов к проблеме исчерпания конфликтной ситуации не имеется.

Такая позиция и загнала международную общественность в западню. Обычно, на вопрос о том: не может ли международное (даже, односторонне) признание независимости НКР стать методом исчерпания конфликта и методом отведения угрозы возобновления войны? Всеми иностранными дипломатами дается положительный ответ, с оговоркой – «теоретически». То есть, никто не берется отрицать логичность и реалистичность такого предложения. Соответственно, на следующий вопрос о том: не кроется ли основная причина невозможности урегулирования в позиции самого международного сообщества? Ответов обычно не бывает. Отрицать никто не может, а согласиться – не желают. В противном случае, придется признаться в своей ответственности за сохранение конфликтной ситуации.

Представители влиятельных стран прекрасно понимают, что даже одностороннее признание независимости НКР является гарантией возобновления войны, а также, механизмом исчерпания конфликтной ситуации. При этом все знают, что никаких препятствий на пути признания не может быть – Азербайджан и поддерживающая его Турция не имеют никаких механизмов влияния на такое решение. Но решения такие не принимаются.

Казалось, описанная ситуация содержит в себе элемент неразрешимости. Однако, это было бы так, если бы не одно важное обстоятельство – невольным изменениям подвергаются сами международные отношения. То есть, лежащая в основе конфликтной ситуации единственная причина начинает проявлять аморфность. До событий 2008 года, все признавшие Азербайджан страны умели аргументировать свои позиции – они могли ссылаться на принципы международного права. Однако, признавшие в одностороннем порядке в феврале 2008 года независимость сербского края Косово западные державы подорвали свою же политику по отношению к Нагорному Карабаху.

То же сделала Россия своими действиями в Абхазии и Южной Осетии. Это обстоятельство уже можно квалифицировать как возникновение нового важного элемента в комплексе факторов, поддерживающих статус-кво в Нагорном Карабахе. Влиятельные державы потеряли аргументы, лежащие в основе их требований к Армении. Более того, отказ международного сообщества признать НКР при условии признания ими того факта, что такой шаг международного сообщества может исчерпать конфликт, не выдерживает критики. Влиятельные державы, отныне, могут аргументировать свою позицию исключительно мотивами своих ин-

тересов. Соответственно, они вынуждены признать, что неурегулированность конфликта является прямым следствием их интересов.

Тут уже возникает серьезная ситуация. Данное обстоятельство дает Армении полное право отказаться от дискуссий по проблеме территорий по той причине, что любые требования международного сообщества вернуть территории Азербайджану ничем не аргументированы. Эти требования являются всего лишь следствием их национальных интересов. Но никто никогда не договаривался о том, что национальные интересы одних должны удовлетворяться за счет национальных интересов других. Соответственно, отныне, Армения может не только поднять перед державами требование признать Нагорный Карабах, но и может вывести территориальную составляющую из переговоров по Нагорному Карабаху. То есть, если международное сообщество не имеет желания переформулировать вопрос – это может сделать Армения.

Иного пути нет. Возникшая после переговоров в Праге 7 мая ситуация сама по себе отражает ситуацию происходящей в международных делах «эрозии». Следует провести короткий обзор последних заявлений всех замешанных на карабахском конфликте стран и международных организаций, чтобы понять степень возникшей в их среде неопределенности. Свидетельством указанной «эрозии» является сам характер заявлений и оценок имеющих претензии к Нагорному Карабаху стран.

Судите сами: 13 мая, в ходе визита в Азербайджан, премьер-министр Турции Реджеп Тайип Эрдоган повторил тезис бывшего президента Азербайджана Гейдара Алиева «один народ – два государства». Уже на следующий день, 14 мая президент Азербайджана Ильхам Алиев заявил, что «в связи с правом на самоопределение, которое в качестве аргумента пытается выдвинуть армянская сторона, хочу сказать, что армяне уже воспользовались правом на самоопределение при создании армянского государства. Если следовать их логике, то в мире может быть создано довольно много армянских государств». Невооруженным взглядом заметно, как указанные страны запутались в своих претензиях и оценках.

Основания для появления такой путаницы складываются серьезные. Главным образом, указанные страны не могут смириться с неожиданно появившимся требованием мировых держав в том, что карабахский вопрос не может быть связан с начавшимся процессом нормализации армяно-турецких отношений. Эти два процесса разделены. Армения получила серьезный шанс в деле удержания Турции от вмешательства в карабахский вопрос. 14 мая Серж Саркисян заявил, что любое вмешательство Турции в процесс урегулирования нагорно-карабахского конфликта может навредить данному процессу.

16 мая в Баку французский сопредседатель Минской группы ОБСЕ Бернар Фасье заявил о том, что не следует путать нормализацию армяно-

турецких отношений с армяно-азербайджанскими, так как это разные, но параллельные процессы. До него, аналогичную формулу выдал американский сопредседатель Метью Брайза.

В тот же день, после встречи с премьер-министром Турции, премьер России Владимир Путин заявил: «Что касается сложных проблем, доставшихся нам из прошлого, к числу которых относится и проблема Карабаха, компромисс должен быть найден самими участниками конфликта. Все остальные государства, которые помогают достижению этого компромисса, могут выступать только в роли посредников и гарантов выполнения достигнутых договоренностей». То есть, и Россия предложила Турции смотреть со стороны и не вмешиваться.

Опять же, 16 мая спецпредставитель Евросоюза на Южном Кавказе Питер Семнеби заявил, что шаги Армении и Турции по нормализации отношений могут положительно отразиться на карабахском урегулировании. На Южном Кавказе слишком много закрытых границ, что препятствует экономическому развитию и решению конфликтов в регионе.

Можно заметить общую логику во всех заявлениях: Турцию призывают держаться подальше от карабахской проблемы, вынуждая ее, при этом, открыть границу с Арменией. Кроме того, делаются прозрачные намеки на то, что не следует ожидать скорого компромисса по карабахской проблеме. А это может означать лишь то, что открытие границы между Турцией и Арменией требуют сделать без каких-либо изменений в зоне Нагорного Карабаха.

Естественно, Турция жестко сопротивляется этому требованию. Почему международное сообщество так дружно решило размежевать проблемы Турции и Азербайджана, пока не совсем понятно. Ведь, по логике вещей, именно совмещение всех имеющихся между Турцией, Азербайджаном и Арменией проблем в единой программе урегулирования, облегчило бы ее реализацию. Вряд ли Армения в одиночку смогла бы сопротивляться требованиям передать территории вокруг НКР Азербайджану.

Но этого не было сделано. Наоборот, решение карабахского вопроса отодвигается во все более далекую перспективу. Такое отношение к делу можно объяснить лишь тем, что основной проблемой мировых держав является отнюдь не карабахский вопрос, а Турция. Заметно, что эту страну удерживают от планов несоразмерного влияния на региональные и мировые проблемы. Самым свежим свидетельством этого является хотя бы совместное заявление Германии и Франции касательно перспектив входа Турции в Европейский союз. Чего стоит только фраза президента Франции Николя Саркози о том, что Евросоюзу следует отказаться от практики давать Анкаре пустые обещания и сконцентрировать усилия на создании с ней совместного экономического и культурного про-

странства. «Необходимо решить проблемы закрытых границ и налаживание армяно-турецкого диалога, что станет очень большим вкладом в безопасность и стабильность в регионе». Аргументацией причин такого подхода переполнены все западные газеты.

Как видим, Карабах – всего лишь деталь во всей этой политике. Отношение мировых держав к карабахской проблеме изменилось в силу появления у них очень серьезных проблем с Турцией. Для Армении же, самым важным обстоятельством является то, что ее отношения с Турцией и Азербайджаном обретают асимметричный характер. В такой новой ситуации, остается лишь прояснить, насколько устойчивыми останутся требования международного сообщества к Армении передать территории Азербайджану. И насколько долго протянется позиция признания территориальной целостности Азербайджана? Все остальное, имеет вторичный смысл. Но и без прояснения пора переоценить свое отношение к Мадридским принципам.

То, что возможность таких изменений существует, видно уже из телодвижений Турции и Азербайджана. Премьер Турции Реджеп Эрдоган, выступая 13 мая в Милли меджлисе Азербайджана заявил: «Мы не можем не думать так же, как Азербайджан. Цели Турции и Азербайджана на Кавказе одинаковы и, Турция никогда не откажется от Нагорного Карабаха». Даже в Азербайджане некоторые наблюдатели заметили, что таким заявлением, Эрдоган только укрепил условия сохранения статус-кво.

Логика возникшей ситуации совсем проста. Одним из главных элементов сложившегося статус-кво является позиция Турции, до сих пор отождествлявшей свою позицию с позицией Азербайджана. А все дело в том, что такая позиция Турции все это время устойчиво стимулировала связанный с ним другой элемент – противодействие России (где-то, и Ирана) турецко-азербайджанским совместным планам. Если прибавить к этому и третий элемент – позицию Запада по сдерживанию, а также России, Турции и Ирана, то логика комплексного механизма поддержки (стабилизации) статус-кво, становится прозрачной. Возник баланс влиятельных интересов. Соответственно, какое-либо изменение может произойти лишь тогда, когда даст сбой указанный механизм.

Вряд ли такой опытный политик, как Эрдоган не понимал тонкости этой ситуации. Соответственно, его решение содействовать сохранению статус-кво в зоне Нагорного Карабаха должно было быть серьезно продумано. Несомненно, руководство Турции хорошо понимает, что любое изменение статус-кво в нынешней ситуации не может быть в пользу Азербайджана. В противном случае, он пошел бы по пути слома механизма стабилизации. Видимо, сохраняется надежда на то, что вокруг проблемы Нагорного Карабаха может возникнуть иной расклад сил и тогда изме-

нение статус-кво может пойти на пользу Азербайджана. Решили вместе подождать.

Время не ждет. В отличие от Турции, Армения должна идти на изменение статус-кво. Весь вопрос в характере такого изменения. Здесь может возникнуть возражение: на каком потенциале может новая позиция Армении обрести серьезный политический вес? И, не может ли такая позиция Армении стимулировать угрозу войны? Ответ следующий: на потенциале новых интересов влиятельных держав. События 2008-9 годов показали, что международному сообществу не удается отстаивать свои прежние подходы. Более того, стремлением любым путем сохранить эти подходы, они создают еще более сложные ситуации в разных конфликтных зонах. Вместе с этим, они не могут стимулировать и военные аппетиты Азербайджана. И все по той причине, что державы создают неразрешимые проблемы в своих взаимоотношениях. Примером может послужить ситуация в Грузии.

11 мая американский сопредседатель Минской группы ОБСЕ Метью Брайза сделал интересное заявление¹⁴, касающееся Грузии. Брайза заявил, что «сейчас мы помогаем Грузии восстановить способ мышления, стратегический способ мышления как военную доктрину. Мы должны им помочь по-другому думать. И думать о том, что, во-первых, надо защищать свою территорию. Я имею в виду, ну, вы понимаете, территорию. Я не имею в виду Абхазию и Южную Осетию, я имею в виду, ну, оставшуюся территорию. И приготовиться к тому, чтобы сделать свой вклад в международных операциях в других странах, в том числе в рамках НАТО в будущем». ... Мы считаем, что если мы помогаем грузинской армии быть профессиональной, это хорошо и для России, и для Грузии».

Что могло означать это заявление в условиях, когда на «оставшейся» территории Грузии идут учения НАТО, а Россия параллельно, с полным воодушевлением готовилась к визиту президента США в Москву? Только то, что Грузии предложено думать и действовать в рамках новых веяний международной политики. США указали, что территория Грузии поделена между Россией и НАТО и с этим надо смириться. Понятие «территориальная целостность» более не является определяющей категорией мировой политики, основанной на «стратегическом способе мышления как военной доктрины».

В такой ситуации, можно предложить следующее: Армении надо начать переговоры со странами НАТО по теме признания независимости НКР с целью создания прочного механизма против возможности возобновления войны. И как кажется, переговоры надо начать с Турции. Потенциал «любовных игр» этой страны с Азербайджаном завершается – об этом свидетельствуют нынешние сентиментальные сценки братания. Армении надо ввести в диалог с Турцией проблему совместного призна-

ния независимости Нагорного Карабаха вместе с проблемой признания независимости Северного Кипра.

Именно в армяно-турецких отношениях кроется основной ресурс для реализации предлагаемых новых подходов Армении. Влиятельным державам крайне необходим прогресс в этих отношениях и они пойдут на стимулирование такого прогресса любой ценой. Сейчас все осознают, что вариант принесения в жертву этим отношениям Нагорного Карабаха исчерпывает себя. Соответственно, они не могут не поддержать любые иные инициативы, ускоряющие такой прогресс – какая им разница, кому останется Нагорный Карабах. Больше всего усердия должна будет проявить Россия, если усмотрит в новых подходах Армении уникальный шанс установить свое влияние на «оставшейся территории» Азербайджана. Турция не может долго сопротивляться всему миру – не то у нее состояние, ни во внешнем разрезе, ни во внутреннем.

Защитленность политической элиты Армении на «Мадридских принципах» не позволяет свободно взглянуть по сторонам и увидеть шансы для своей страны. Армения еще живет под влиянием стереотипов девяностых годов. Примером является то, что 16 мая министр иностранных дел Армении Эдвард Налбандян заявил: «В 2001 году стороны были очень близки к решению, однако в последний момент Азербайджан отказался от подписания соглашения. ... Даже сегодня мы близки к решению. Сопредседатели в течение последних месяцев пытаются убедить азербайджанскую сторону вести переговоры на основе представленных в 2007 году Мадридских принципов, существование которых азербайджанская сторона отрицала в течение многих месяцев».

В этом заявлении проявляется всего лишь спекулятивная надежда на неуступчивость Азербайджана. Как кажется, время для эффективного применения такого спекулятивного подхода исчерпалось.

Ссылки на первоисточники и справочный материал:

1. Что данное обстоятельство в Армении осознавалось изначально, свидетельствуют события 1998 года, в результате которых первый президент Армении Левон Тер-Петросян был вынужден уйти в отставку. В напущенной в тот период статье последнего «Война или мир», ясно сказано, что «Первое заблуждение, если угодно, фатальное заблуждение кроется в том, что противником Карабаха является-де Азербайджан, который можно с легкостью поставить на колени. Однако в действительности противником Карабаха является международное сообщество, которому мы фактически бросили вызов». Эта констатация привела автора к убеждению в том, что нет альтернативы компромиссному варианту решения проблемы Нагорного Карабаха. В тот период опровергнуть такое мнение казалось невозможным. **Полный текст** статьи см. <http://athanatoi.livejournal.com/73558.html>. Впервые статья была опубликована одновременно в газете «Республика Армения» (Ереван) и в «НГ». Номер 209 (1534) от 05 ноября 1997 г.
2. История появления Минской группы имеет противоречивые толкования. Впервые она заявила о себе в качестве рабочего механизма, имеющего цель подготовить конференцию по урегулированию Карабахского конфликта, решение о которой принял Совет СБСЕ 24 марта 1992 года. **Полный текст** резюме выводов Хельсинской дополнительной встречи Совета СБСЕ см. А.Аббасов, А.Хачатрян. Карабахский конфликт, варианты решения: идеи и реальность, Москва, 2004 г., изд. второе, стр. 118 (*В данном издании опубликованы тексты многих отмеченных в нашем исследовании документов*).
3. **Личный сайт** В.Казимилова является одним из богатых сборников материалов по проблеме Нагорного Карабаха. См. <http://vn.kazimirov.ru/>
4. Полные тексты резолюций СБ ООН см. http://www.hrono.info/dokum/199_dok/19931111kara.html Основные требования всех резолюций отражают принцип восстановления военного контроля на период 1991 года. При этом ясно выражена главная цель требований – прекращение военных действий. Так, Резолюция 822 (1993), принятая Советом Безопасности на его 3205-м заседании 30 апреля 1993 года требует немедленного прекращения всех военных действий и враждебных актов в целях установления прочного прекращения огня, а также немедленного вывода всех оккупировавших сил из Кельбаджарского района и других, недавно оккупированных районов Азербайджана. Резолюция №853 (1993), принятая Советом Безопасности на его 3259-м заседании 29 июня 1993 года в пункте №3 требует незамедлительного прекращения всех военных действий и немедленного, полного и безоговорочного вывода участвующих в конфликте оккупационных сил из Агдамского района и всех других недавно оккупированных районов Азербайджанской Республики. В пункте №4 призывает заинтересованные стороны достичь прочных договоренностей о прекращении огня и соблюдать их. В пункте №5 подтверждает свои предыдущие призывы восстановить экономические, транспортные и энергетические связи в регионе. Резолюция №884 (1993), принятая Советом Безопасности 11 ноября 1993 года в четвертом пункте требует от заинтересованных сторон немедленного прекращения военных действий и враж-

дебных актов, одностороннего вывода оккупирующих сил из Зангеланского района и города Горадиз и вывода оккупирующих сил из других оккупированных недавно районов Азербайджанской Республики.

5. Докладчик ПАСЕ по Карабаху британский депутат Дэвид Аткинсон 27 января 2005 года отметил в своем интервью: «К сожалению, более чем 10-летняя деятельность Минского процесса ОБСЕ по разрешению карабахского конфликта не принесла результатов. ПАСЕ предложила внести парламентское изменение в Минский процесс, что, как мы полагаем, может дать новые идеи и новые возможности для дискуссий между всеми сторонами спора, что поможет в мирном разрешении [конфликта]. Сейчас мы ожидаем, что азербайджанское правительство вступит в контакт с властями в Карабахе и предложит начать обсуждение. Возможно, что эти обсуждения пройдут здесь, в Страсбурге – Ассамблея предложила использовать для этих обсуждений свои помещения в Страсбурге. ... Как показывают прошедшие 10 лет, усилий одной Минской конференции недостаточно. И мы подумали, что, возможно, у нас есть некоторые идеи, которые мы можем внести в Минский процесс, что приведет к решению [конфликта]. ... Причина, по которой стороны не пришли к мирному решению за десять лет, прошедшие с подписания [договора о] прекращении огня, в том, что за все эти годы не было настоящих контактов между азербайджанскими властями и властями Нагорного Карабаха. Необходимо начать переговоры, установить диалог для разрешения этого конфликта. Инициатива Совета Европы как раз и приведет к установлению контактов, диалога, и, возможно, к разрешению конфликта. См. [bbcussian.com http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/hi/russian/in_depth/newsid_4211000/4211335.stm](http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/hi/russian/in_depth/newsid_4211000/4211335.stm)
6. **Полный текст интервью А. Гукасяна см.** <http://www.svobodanews.ru/Article/2006/02/22/20060222195305787.html>
7. **Полный текст интервью Р. Кочаряна см.** <http://news.president.am/rus/?sub=news&day=02&month=03&year=2006>
8. Милли меджлис (парламент) Азербайджана в марте 1999 года принял обращение к Европарламенту (ЕП) в связи с утверждением депутатами стран Евросоюза (ЕС) резолюции об урегулировании армяно-азербайджанского конфликта. 22 марта агентство «Тренд» передало, что в этом документе «положительно оценивая постоянное внимание ЕП к урегулированию армяно-азербайджанского конфликта, члены Милли меджлиса (ММ) вместе с тем высказывают ряд замечаний. В частности, указывается на неправомерность включения Нагорного Карабаха в один ряд с республиками бывшего СССР, продекларировавших свою независимость осенью 1991 г. Как подчеркивается в обращении ММ, Азербайджан восстановил свою независимость в октябре 1991 г. и она была признана мировым сообществом в границах, охватывающих, в том числе, и территорию Нагорного Карабаха. Милли меджлис с сожалением констатирует, что в резолюции ЕП не нашла своего отражения как условие урегулирования армяно-азербайджанского конфликта необходимость восстановления территориальной целостности Азербайджана. ... Азербайджанские парламентарии напоминают своим коллегам из ЕП о том, что принципы урегулирования армяно-азербайджанского конфликта были выработаны на Лиссабонском саммите ОБСЕ и одобрены 53 государствами-членами

этой организации. Эти же принципы были поддержаны весной 1997 г. на заседании Парламентской ассамблеи Совета Европы (резолюции 1119) и на Денверской встрече президентов США, России и Франции 20 июля того же года. В документе также подчеркивается, что предложения Минской группы ОБСЕ об идее «общего государства» не нашли поддержку на СМИДе ОБСЕ в Осло в декабре прошлого года. В заключение азербайджанские парламентарии выражают надежду, что ЕС и ЕП, являющиеся носителями демократических ценностей в Европе в послевоенный период, поддержат справедливую позицию Азербайджана, желающего урегулирования конфликта мирными средствами на основе международных норм и принципов Лиссабонского саммита. **Деловые новости 22.03.99 г. Выпуск №6.**

9. Примечательно, что о том, что существовавшая вплоть до 8 августа 2008 года архитектура международной безопасности доказала свою слабость и нуждается в пересмотре, заявили сами нынешние руководители России. Президент России заявил 5 сентября 2008 года во всеуслышание, что... «избавившись от холодной войны, мир никак не может обрести новое равновесие – необходима новая архитектура безопасности». До этого, министр иностранных дел России Сергей Лавров 1 сентября заявил, что для начала было бы неплохо посмотреть, адекватны ли сегодня созданные когда-то структуры и механизмы или надо думать о чем-то новом для строительства новой европейской архитектуры, прочно гарантирующей нерушимость послевоенных границ и в то же время учитывающей реалии XXI века.
10. Уже сама трактовка представителя США Метью Брайзы логики разделения процессов достаточно красноречиво свидетельствует о продуманности этого шага. По словам Брайзы «мы имеем два процесса: нагорно-карабахский конфликт или же азербайджано-армянские отношения и отдельно – турецко-армянские отношения. Это два разных процесса. Кстати, мы ожидаем, что эти два процесса начнут двигаться вперед одновременно, но с различной скоростью. Мы можем добиться большей скорости в одном процессе, в другом же одновременно скорость может снизиться. То есть, это два различных процесса, продвигающихся параллельно с различной скоростью. Поэтому можно предположить, что «дорожная карта» сфокусирована на турецко-армянских отношениях. По-моему, улучшение турецко-армянских отношений улучшит дипломатическую и психологическую ситуацию в регионе. А это означает улучшение среды для нагорно-карабахского процесса». Тезис о различных скоростях обеих процессов достаточно интересен. Остается впечатление, что обе сферы проблем рассматриваются как обратно пропорциональные феномены. При этом опережающим обозначена сфера армяно-турецких отношений. Вряд ли такая трактовка указанного официального лица является плодом его фантазии. (М.С.)
11. Наиболее убедительными свидетельствами сказанного являются последние оценки самих заинтересованных международных инстанций. К примеру, 1 апреля 2009 директор европейской программы Международной кризисной группы Сабина Фрейзер заявила: «В течение долгого времени было ощущение, что Москва и Вашингтон борются за влияние на Южном Кавказе и из-за этого они не были серьезно привержены урегулированию нагорно-карабахского конфликта. ... После прихода администрации

президента Барака Обамы в Белый дом в отношениях России и США была объявлена так называемая «перезагрузка». ...Теперь, когда отношения между США и Россией начинают улучшаться, они могли бы лучше сотрудничать для содействия разрешению конфликта». **Полный текст** заявления Фрейзер см. www.regnum.ru/news/1158518.html. Столь же однозначно выразился 11 мая 2009 года американский сопредседатель Минской группы ОБСЕ Метью Брайза: «Я всегда говорю, да, у нас есть сложные взаимоотношения с Россией, что касается Грузии. Но мы знаем, что это трудно. Но наши отношения такие хорошие и позитивные, что касается Карабаха. Действительно, это новости хорошие, что касается наших отношений между США и Россией что касается Карабаха».

12. Формальный правовой акт воссоединения Нагорного Карабаха с Арменией состоялся 1 декабря 1989 года, когда на совместной сессии Верховного совета Армении и Национального совета Нагорного Карабаха было принято решение о воссоединении двух государственных образований (Национальный совет Нагорного Карабаха был образован из депутатов НКАО всех уровней и заменял собой утративший срок полномочий совет народных депутатов НКАО).
13. **Об этом см.** www.regnum.ru/news/1158295.html, 15:27 30.04.2009
14. **Полный текст** интервью М.Брайзы см. <http://www.echo.msk.ru/programs/beseda/591196-echo.phtml>

Dzovinar Derderian¹

MA, Eurasian, Russian and East European Studies, Georgetown University 2009, BA, Russian and East European Studies, International Relations, Tufts University 2007

The OSCE's Assessment of Elections and Its Significance: The Cases of Armenia and Ukraine

Abstract

Time after time, the OSCE has been criticized for being too lenient in its assessment of elections and at times for having a bias in measuring the fairness of an election. This article will compare and contrast the OSCE's assessments of Armenia's 2008 Presidential Election and the 2004 Ukrainian Presidential Election to determine whether the criticisms are substantiated and if so, to pinpoint the reasons for the failures of the OSCE election assessments. I will argue that OSCE's inaccurate assessments of elections are not related to the methodologies used for qualifying an election fair or unfair; rather, the overarching goals of the OSCE as well as the geopolitical interests and significance of the member states provide the basis for a bias in the OSCE election assessment reports.

Keywords: OSCE, ODIHR, Ukraine, Armenia, Elections

Introduction

The OSCE (Organization of Security and Cooperation in Europe) has faced criticism in the past few years, especially in regards to its election work in its member states. Election related work in general is controversial because in the past, regimes have been legitimized or delegitimized on the basis of whether or not an election has been assessed as free and fair. As a result, some parties have raised doubts that the election assessments of the OSCE have represented the interests of certain member states in the organization.²

This essay will examine the credibility of those criticisms. The following sections will examine whether the problems of the OSCE's election work are linked to the overall malfunctioning of the organization, to the methodology in its election work or to other factors. The methodology that the OSCE uses to assess elections, report on elections and its involvement in elections has been criticized by various actors.

The first section of this essay will talk about the OSCE in general: its purpose, mission and history. This section will concentrate on the ODIHR (Office for Democratic Institutions and Human Rights), the body of the OSCE that mainly deals with elections, discussing its work and structure. The second section will compare the preliminary reports of the OSCE on the 2004 Presidential Election of Ukraine and the 2008 Presidential Elec-

tion of Armenia. This comparison will be made in order to find out why Ukraine received a considerably worse assessment by the OSCE as opposed to Armenia. The preliminary statements will also be assessed on the background of other analysis provided by non-OSCE actors. The final section will address criticisms that have existed against the OSCE in regards to its election work. This section will also discuss whether the comparison of Ukraine's and Armenia's elections' assessments by the OSCE justifies or discredits the existing criticisms.

I. OSCE and Its Election Work

OSCE's work in the election sphere can be observed in three segments: objectives, methodology and achievements or setbacks. Whereas the official objectives of the OSCE might be straightforward, a closer examination may reveal other hidden objectives as well as contrasting objectives. Furthermore, the methodology used by the OSCE may not achieve the objectives of the OSCE or may further enlighten the examiner on the hidden objectives of the OSCE in its election work.

Objectives of the OSCE

To identify and judge OSCE's objectives in its election monitoring work, one has to examine the OSCE's objectives, principles and history in general, and then examine the ODIHR's objectives, principles and history in particular. The founding purpose of the OSCE was to maintain security in Europe and beyond; this still remains to be the ultimate goal of the OSCE. Development of democracy is not necessarily the ultimate goal of the OSCE, which considers the promotion of democracy as a means to maintain stability.³ Thus, one can assume that if the promotion of democracy in a certain state might hinder the region's stability or security, the OSCE is likely to take a step back in its democracy promotion activities and efforts in that particular state.

Furthermore, by making this link between democracy and regional stability and security, the OSCE has linked a state's domestic policy directly to its foreign policy. As a result, if a state does not respect the fundamental rights of its citizens at home, then it should not be trusted internationally and even be considered a threat to other OSCE member states.⁴ This provides grounds with which the OSCE can overstep a state's sovereignty, providing a conflict between the OSCE's fundamental principles, which state that each state's sovereignty has to be respected.

Thus, it is not completely clear what the OSCE is entitled to do in case a country does not comply with OSCE commitments. "[T]he OSCE's co-operative approach to security seeks to assist rather than isolate states that fail to live up to their commitments".⁵ One method to punish a state is to deny the right to vote in the Parliament to a state that has not complied with the standards. If the OSCE tries to avoid isolating states, however, then this option is one that will be rarely used.

After 1991, as the Soviet Union collapsed, the OSCE expanded to include about twenty more states, which officially chose the path of democracy as opposed to com-

munism. Formally, the newly independent states chose democracy as the foundation of their statehood, but much work had to be done to achieve democracy. Thus, at this time the purpose of OSCE's existence developed. One of its more important activities became democracy promotion. To achieve this, a new body was created within the OSCE, which is now called the ODIHR.

Since the election work of the OSCE mainly started after the collapse of the Soviet Union the attention of ODIHR's work has been mostly geared towards these states. Between 1991 and 2001, ODIHR had observed 102 elections, 45 of which were in Central and Eastern Europe, 34 in South-East Europe, 13 in the Caucasus and 12 in Central Asia.⁶ This means that the absolute majority of election work is done in the post-communist states, which presents a basis for potential accusation of the OSCE as being bias in its election observation objectives.

The ODIHR election observation mission's main purpose is to assess how well an election meets OSCE commitments, domestic and other international obligations.⁷ Officially, OSCE assessments do not "validate, invalidate, or certify the results of an election".⁸ Some of the other objectives of election observation missions are to deter fraud, build confidence, raise early warning, mitigate conflict and provide assistance. In the latter component, the reports that the OSCE provides after each election is important because they show what factors have to be tackled in a country in order to improve elections. Accordingly, the OSCE forms its assistance projects in each country. Assistance projects implemented by ODIHR have involved "election legislation, election administration, civic education and training of domestic observers".⁹

On paper, OSCE's objective of promoting democracy has been reemphasized over and over again. In practice, however, the OSCE has not been successful in implementing its objective.¹⁰ For example, the OSCE sometimes hesitates to voice harsh criticism against a member state's authorities. This is partly because OSCE is involved in other projects in the country where it monitors elections and the projects might be stopped if the OSCE is too harsh in its criticism.¹¹

ODIHR's Election Observation and Assessment

The current ODIHR was first formed in November 1990 as the Office of Free Elections. In 1992, its name was changed to ODIHR. Its primary purpose is to promote human rights and democracy. It is a body of the OSCE that does not just function at the headquarters of the OSCE, but is also actively involved in the field.¹² ODIHR itself is divided into five departments: Elections; Democratization; Human Rights; Tolerance and Non-discrimination.¹³ This article will mostly concentrate on the work of the elections department.

OSCE election observations have become particularly active since 1993. At each election the governments of the member states of the OSCE are to invite election monitoring groups to come and observe the elections. The OSCE has both short-term and long-term election observation missions. It is the Chairman-in-Office who usually appoints a senior member of the Parliamentary Assembly (PA) of the OSCE to head the OSCE

short-term observation missions and deliver the joint OSCE post-election statements.¹⁴ In regards to elections, the OSCE also collaborates with the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE), the NATO PA as well as the European Parliament.¹⁵ The ODIHR is in charge of organizing the observation of elections.¹⁶

The OSCE's election observation has been improved, especially after the 1994 OSCE Budapest Summit. Since then the OSCE election observations have become more professional and systematic, and have produced more detailed and structured reports. Regardless of how professional election monitoring is or becomes, however, election fraud cannot be fully detected by these missions because they can observe only part of the election process.¹⁷

On the next day of each Election Day observed by the OSCE Election Observation Mission, ODIHR jointly with its other sister organizations releases a statement of preliminary findings and conclusions. The preliminary statement includes both the analysis and reports of the short-term and long-term observers. The preliminary statement gives an initial assessment to the election, indicating how well the election complied with international standards, as well as OSCE and domestic obligations. The preliminary statement comments on “the legal framework, the election administration, the campaign and the media as well as the election-day voting and counting processes”.¹⁸ The OSCE may release an interim report and always releases a final report, which usually outlines recommendations for the country to implement at the next elections.¹⁹ The assessment degrees given to elections have been called “mostly in line”, “largely in line”, “did not meet a considerable number of OSCE...standards”, “partly met”, “failed to meet”, etc.

The immediate release of the Preliminary statements with an assessment grade for the elections has been subject to criticism. The United States has recognized that the way in which the OSCE deals with elections does potentially pose a threat to states that are in their transition period to democracy because these states are possibly more vulnerable to results. Despite of this realization, the U.S. still insists that Preliminary statements should be made shortly after the Election Day, which means that the US is not backing away from using this mechanism as a way to bring regime change.²⁰

This trend has also been apparent because of some election monitoring inconsistencies. For example, in December 26, 2004 Ukraine had presidential elections and Uzbekistan had Parliamentary elections. Uzbekistan is generally considered more undemocratic, thus one would have expected that high attention will be paid in Uzbekistan. Instead, however, thousands of observers went to observe elections in Ukraine and only a few dozens of observers to Uzbekistan. Ukraine attracted more attention than Uzbekistan because the former was expected to go through a regime change as opposed to the latter. This emphasis on semi-democratic regimes, as opposed to authoritarian regimes is discouraging because it punishes the bad guys, but it lets the even worse guys free.²¹

Achievements of the OSCE in Promoting Democracy

Despite the political difficulties and criticisms that the OSCE has encountered, some achievements must be noted. “One of the ODIHR's most important achievements

has been to increase awareness, particularly in newer democracies, of the value of transparency in government actions and the need for governments to be accountable to their citizens".²² Even the OSCE admits that the work of the organization has increased *awareness* of transparency and accountability of governments to their citizens, rather than increasing *actual* transparency and accountability of government to their citizens.

One of the more important roles of the election body of the ODIHR, other than monitoring elections, is working on the electoral legislation of each country, to see if there are shortcomings and to advise methods for improving the legislative. It also provides assistance to develop and enhance democratic institutions.²³ While laws are important, significant emphasis on this can be misleading. Member states of the OSCE have improved their electoral laws, as well as other laws to comply with OSCE standards. What is written in the books, however, is not enough. When a country does not have an independent judiciary system, when law enforcement forces do whatever the government asks them to do, what is written in the books become insignificant. Balian points out that the legislative reforms will not matter in a country unless there is political will within the authorities to have free and fair elections. Political will is primary because even if the legislative framework is not perfect, political will has more weight to make the elections free and fair.²⁴

Regardless, changes in the law are something that can be immediately measured and shown as an achievement, thus both the governments of the member states and the OSCE are motivated to have such reforms. Legislative reform is a great way for member states' authorities to show that they are complying with the OSCE and the OSCE to justify its existence by showing the positive outcomes of its efforts. Furthermore, legislative and administrative changes include efforts that are politically least sensitive because they involve the cooperation between the government of each state and the OSCE bodies. Therefore, the governments are less likely to feel threatened by the OSCE and less likely to feel that the OSCE is impinging upon their sovereignty.

Another achievement that has been made by the OSCE was to indirectly help opposition parties to have the official results of elections get invalidated. The OSCE will not take credit for such an achievement because it goes against its official objectives. Research beyond the scope of this paper will be needed to assess the weight of the OSCE preliminary statement assessments on election invalidation. In the 2004 Presidential Election of Ukraine, negative assessments about the outcomes of the elections strengthened the opposition, while in Armenia the positive statements of the OSCE weakened the opposition. It is not completely fair to say that the Ukrainian case was a sustainable achievement directed by the OSCE, but on the short-run this was an achievement since the final round of the 2004 Presidential Elections in Ukraine proceeded with relatively more fairness. This type of 'achievement', however, has drawn considerable criticism against Ukraine, and has put into question the methods the OSCE uses for assessing elections and its credibility.

To find out if the OSCE's assessment of elections is close to reality and how much influence it had on the developments after the elections, the next section will examine and compare the November 21, 2004 Ukrainian Presidential Election and February 19, 2008 Armenian Presidential Election. The selection of these two cases is due to certain

similarities between the political realities of the two countries before their individual presidential elections. Both countries were heading toward competitive elections, something that is not common in the Commonwealth of Independent States (CIS). Both states had two major figures vying against each other. In Ukraine, Viktor Yushchenko was running against the duo of Prime Minister Viktor Yanukovych and President Kuchma. In Armenia, Levon Ter-Petrosyan (LTP) was running against prime-minister Serge Sargsyan, who was supported by then President Robert Kocharian.²⁵ In Ukraine, Yushchenko won 39.9 percent of the vote, while Yanukovych received 39.3 percent of the votes in the first round of elections. In the second round of the presidential elections Yushchenko won 46.6 percent and Yanukovych won 49.5 percent. The second round of elections, however, were invalidated by Ukraine's Supreme Court, as a result of which a third round of elections were announced during which Yushchenko won with a substantial majority.²⁶ In Armenia, according to the official results Serzh Sargsyan won about 53 percent of the votes in the first and final round of the election.

II. Comparison between OSCE's Assessment of Armenian and Ukrainian Elections

This section will concentrate on the preliminary statements of the OSCE for the November 21, 2004 second round of presidential elections in Ukraine and the February 19, 2008 Presidential Election in Armenia. Comparison of the two reports will be made. Further comparison will also be made between the OSCE's findings and general attitudes towards both elections.

The reason why this section will emphasize on the preliminary statements, as opposed to the interim reports or final statements of the OSCE is that in both Ukraine and Armenia the interim reports were delivered after major developments related to the elections occurred in both countries. Ukraine's interim report came after the Constitutional Court of Ukraine had considered the second round of the elections invalid and had announced a rerun of the second round of elections. In Armenia, the interim report came after violence had broken out on March 1, 2008 and President Robert Kocharian had enforced a state of emergency in Yerevan. The violence had occurred as a result of a crackdown on protestors, who had been protesting the presidential elections, which they believed had been extremely fraudulent. As a result of the violence ten people died and more than a hundred people were injured. In the following twenty days more than a hundred people were arrested and more people were detained for being involved with the opposition, in the protests and the subsequent violence. Though the hearings on election results had not started at the Constitutional Court, the general repressive atmosphere in the country indicated that not much could be done by the OSCE to make sure that the adequate conditions existed for an independent judgment to be made by the Constitutional Court.

Furthermore, the interim reports are not released for every election observed by the OSCE. Instead, they are only released when the necessity arises to do so. Thus, they are

less structural than the preliminary reports. Ukraine's interim report mainly provided recommendations for the rerun of the second round of the presidential election. The interim report for Armenia mainly talked about what had occurred in the fortnight following Election Day and discussed the recounts of votes, the final results as well as complaints and appeals regarding the election. Unlike the preliminary report, the interim report did not give a general assessment of the election. Thus, because of the fundamental differences of the interim reports of Ukraine and Armenia comparisons would have been less useful.²⁷

Although short-term observers stick by a specific formula when assessing elections, the reports following the elections provided by the OSCE are more descriptive and do not completely abide to a specific format. Most preliminary reports address the legal framework, election administration, campaigning, media, all of which are assessed mostly before Election Day. The two sections that describe the Election Day are vote counting and voting. Within these sections, however, there is no special arrangement with which one country's election report can match organization-wise to another's. This makes it harder to make a more systematic comparison of one country's preliminary election report with another's.

The rest of this section will summarize the comments of the preliminary statements in regards to the technical aspects of the elections in Armenia and Ukraine. Then it will refer to the pre-election assessments that the reports made about the two elections. For the pre-election period, specific attention will be given to the way campaigns were conducted and the role of the media in the elections. A final section will mention the aspects that were not discussed by the OSCE reports, but affected elections and their outcomes in both countries.

Technical Aspects

In general, the OSCE preliminary reports gave a better assessment of the legal framework for Armenia as opposed to Ukraine. The OSCE made more serious and detailed complaints about election administration in Ukraine, and a more positive one in Armenia. Problems were observed with the voters' lists in Armenia, but more problems were reported in Ukraine. The conduct of vote count in Armenia was "assessed as 'bad' or 'very bad' in some 16 percent of the polling stations visited,²⁸ while in Ukraine the vote count was assessed as poor or very bad in 11 percent of the polling stations visited.²⁹ As discussed in the previous section, however, improvements in the electoral law and election administration does not necessarily indicate improvement in the overall election. As opposed to electoral law and administrative procedures, however, the vote count is very indicative of the fairness of an election.

Pre-Election Assessments

In both elections, the overall assessment of campaigns was seen as one that was more advantageous for the candidates supported by the authorities than for the other candidates. In both Ukraine and Armenia the use of state and administrative resources were observed during the election campaign. Both of the preliminary reports noted that

government buildings were used by Sargsyan and Yanukovych. In both reports it was mentioned that the position of Serzh Sargsyan and Viktor Yanukovych as Prime-Ministers put the other candidates at a disadvantage. Both of the preliminary statements noted that tension existed between the two main campaigners. For Armenia, the statement said that Levon Ter-Petrosyan often “directed derogatory comments at Serzh Sargsyan and Robert Kocharian”.³⁰ In Ukraine, it was recorded that the debates between the candidates were heated and personal. Materials degrading each candidate were distributed during the campaign.³¹

The campaign periods did not just involve limitations put on presidential candidates, but violations were also detected against the average citizen. In both Ukraine and Armenia intimidation was applied against those who supported the opposition according to the reports. In both countries people, especially those working in the public sector were forced to join the campaigns of Serzh Sargsyan and Yanukovych. The reports of both emphasized intimidation methods used to force people to support or vote for Serzh Sargsyan or Yanukovych.

Overall, the preliminary report for the media in Ukraine lacked strength and independence.³² About the Armenian media the report said that “the current situation of the Armenian media does not meet the standards of the Council of Europe”.³³ In both Ukraine and Armenia, it was reported that certain restrictions were put on the media legally, which restricted full freedom of press.

The state funded television station in Armenia generally received a more positive assessment than the one in Ukraine. The state funded H1 TV channel in Armenia was praised for having provided a balanced time to all of the candidates, and mostly a neutral presentation of most of the candidates, but the time provided to LTP was unfavorable to the candidate.³⁴ Likewise, in Ukraine, the state funded TV failed to meet its obligation because it did not provide balanced time to all candidates, and was generally critical of Yushchenko, while favorable to Yanukovych.³⁵

Five out of the six private channels in Armenia were reported as having presented Serzh Sargsyan positively. These TV channels also presented LTP in a negative light, and one of the TV channels was believed to have been often edited to give a distorted sense of the LTP campaign. In regards to other TV channels while Ukraine was criticized, it had more private stations, which were either neutral or supportive of the opposition candidate.

Points Missed by the OSCE

One could ask whether or not the reports missed certain aspects of the elections. Such an analysis would identify the improvements that the OSCE needs in its observing mission. Most analysis on Armenia in the following section is taken from the press, while the analysis on Ukraine is taken from more detailed studies, simply because more detailed studies on Armenia's recent elections do not exist yet.

One aspect that the OSCE could have put more emphasis on in its reports on the Ukrainian and Armenian elections was the general attitudes of people, their engagement

as well as other efforts by civil society organizations to increase trust for elections. In Armenia, mistrust was high before and on the Election Day. There was no parallel vote tabulation for the February 19, 2008 Presidential Election in Armenia even though the United States had offered to finance one. The US at the end backed off from this proposal because prior to Election Day opinion polls were conducted, which were financed by the USAID and the International Republican Institute, but were highly criticized and generally mistrusted by opposition candidates and the population at large.³⁶ At the end, the US did not find that parallel vote tabulation would be helpful.

In Ukraine, the atmosphere was somewhat different. Various NGOs in Ukraine were highly trusted for their election work. Exit polls were conducted and the ones conducted by the Kiev International Institute of Sociology and the Razumkov Centre, were highly regarded. The exit poll outcomes that they announced had an effect on mobilizing voters in terms of protecting their own vote.³⁷ This indicates a more engaged civil society in Ukraine, which affects election outcomes because voters demonstrate their will to protect their vote. Furthermore, it indicates that unlike in Armenia, people had some trust in NGOs.

In Ukraine, the Constitutional Court was generally seen as one of the governmental bodies that had remained independent and thus could be a legitimate arbiter for the rule of law.³⁸ In Armenia, on the other hand, trust in the Constitutional Court was not as high. In previous elections candidates had appealed to the Constitutional Court for election fraud, and the court's decision ended up being one that was in favor of the authorities in power.³⁹

A closer look at the preliminary statements on the Armenian and the Ukrainian elections shows that according to the main body of the texts the level of fraud between the elections in Ukraine and Armenia were not much different, and yet in the first paragraphs of the preliminary reports the Armenian presidential election was assessed as "mostly in line with OSCE and Council of Europe commitments and standards".⁴⁰ Both the first and second rounds of the presidential elections in Ukraine were assessed as bad. This indicates that the problem is not with the methods of measuring how bad or good an election is. They are good at finding the facts, and the facts are presented in their reports, but for some reason the one important line is not consistent with the rest of the report.

This one line, however, on the larger skim is more important than the rest of the report. It is the line that gets used by the media and diplomats the most. When Ukraine's report was released many Western governments not only declined from congratulating the officially elected governments, but also harshly criticized the authorities. In the case of Armenia, criticism did not follow until after the breakout of violence. Until then, some important Western governments had already congratulated the elect-president Serzh Sargsyan. Since the content of the preliminary reports does not determine the assessment line provided at the beginning of the report, the next section will discuss some other factors that might determine the assessment grade given through the OSCE preliminary reports.

III. Criticism of Goals and Implementations

If the OSCE has a formula for monitoring elections, it should also have a specific formula for writing the preliminary statements according to which the OSCE grades the elections. The OSCE should have a formula that says in which instances an election is largely in line, mostly in line, or not in line with OSCE standards, or international standards. The lack of a similar strategy, however, results in inconsistencies and increases overall criticism. In general, the election work of the OSCE has been criticized for impinging upon the sovereignty of states, as having a partisan approach and for being inaccurate.

Sovereignty of Member-States and Election Monitoring

Many states see the OSCE as wanting to impinge on their sovereignty. This is partly because (as was discussed above) setting guideline's for a state's democratic achievements and linking that to the international perception of that state is automatically an encroachment on a state's sovereignty. It is hard to separate democracy promotion from a state's domestic politics. Other than the mission of the OSCE to promote democracy, its methodologies and actions have also suggested at times that the OSCE tends to intrude in a state's internal politics.

Armenia is one of the states among seven other states, which wanted to put certain limitations on ODIHR in its involvement in elections, because the Armenian authorities perceive ODIHR as a tool for regime change. This approach by Armenia existed before the 2008 Presidential Elections.⁴¹ The OSCE had already been criticized by Russia on multiple occasions for their unfair assessments of elections. In April 2005, the chairman of the Russian Central Election Commission "said that OSCE's observer missions should be politically neutral and should not deliver what he called "political judgments" immediately after the elections are held".⁴² This type of criticisms intensified after the Rose Revolution in Georgia (2003), Orange Revolution in Ukraine (2004), and the Tulip Revolution in Kyrgyzstan (2005) all of which resulted in regime changes through elections. In each case, the OSCE had given negative assessments in its preliminary statements to the elections preceding the so-called revolutions.

While the OSCE as an organization might not use its statements to validate or invalidate an election, other important actors in a country do use the OSCE assessment to validate or invalidate the elections. If as the OSCE Election Observation Handbook indicates "The ultimate objective of an ODIHR election observation mission is to assess the extent to which an electoral process complies with OSCE commitments in accordance with the 1990 Copenhagen Document, domestic legislation, and other universal principles for democratic elections",⁴³ then why is it necessary to release a preliminary statement the morning after the Election Day? In both Armenia and Ukraine the assessments of the OSCE did have some impact on the developments following the elections.

In Armenia, President Kocharian repeated multiple times after the elections that the OSCE assessed the elections as mostly in line with international standards, thus indicating that the opposition's calls were unjustified. In Ukraine, the opposition used the

OSCE assessments to say that their calls for a re-election should be justified because the OSCE assessed the elections as not in line with international standards. Furthermore, in the case of Ukraine, many Western countries were more at ease to criticize the Ukrainian authorities, as well as threaten them by saying that their fault is that they have not complied with OSCE standards during the election period. Thus, whether intended or not the OSCE assessments have become a way to validate or invalidate elections.

One of the main objectives of the OSCE is to enhance public confidence in elections within a country.⁴⁴ As a result it is automatically assumed that the OSCE as an organization has more weight than the government of a state on the public of that country. This was the case in Ukraine, when the public felt more strengthened in its struggle to achieve democratic elections because of the OSCE's statements. This scenario, also, undermines the sovereignty of a state.

At the same time, however, OSCE statements are not always taken as facts by the population. In the case of Armenia, the shock of the Armenian population in regards to the OSCE assessment was widespread. Furthermore, the protests against fraudulent elections did not cease, in contrast they intensified after the OSCE's positive assessment of the elections. This indicates that the OSCE's statement in and of itself does not have enough weight to pressure the population to struggle or not to struggle for better elections or regime change. Other factors affect the population's perception of an election being fair or unfair.

Inaccuracy of Election Assessment

Thus, there are times when a population's perception of an election does not correspond with the OSCE preliminary report assessment. It has increasingly been the case that the OSCE has provided softer reports on elections, which did not deserve the positive marks that they received. Various reasons have been put forth as to why the OSCE's assessments are inaccurate at times: methodological problems or general approach to elections, improper judgment by observers and survival of the OSCE.

First, to answer to the question as to why the OSCE releases such soft reports on elections, one answer that De Waal gives is "Partly, it seems the authorities have become more sophisticated in their tactics, putting on a much better show at the polling stations where observers are present and saving their manipulations for later counts".⁴⁵ Through the comparisons of the preliminary reports made in the previous section, however, it does not seem that the OSCE mission missed major points of the election rigging in Armenia. This statement might be true in the sense that the Armenian authorities knew, for example, that if serious changes were made to the electoral law, this would be well taken by the OSCE. In spite of the changes, however, the authorities knew that they had the power to disregard the laws and rig the elections. As a result, the OSCE reports did praise the changes in the electoral law, but they also pointed out the serious violations that took place in the 2008 Presidential Election of Armenia.

Other criticism in regards to the methodology of the OSCE's election work was brought forth by Levon Ter-Petrossian, who indicated that the OSCE looks at elections

as a one day process.⁴⁶ This criticism, however, is not valid either. The preliminary reports show that the observing missions do their work over a long period of time and their long-term observation findings are as much part of the preliminary reports as the observations made on Election Day.

The second reason presented by De Waal for the soft judgment of the election is that “Partly, many of the short-term observers are out of their depth or have a misplaced desire to support “stability” in the countries they are visiting”.⁴⁷ Again in the Armenian election, however, the root of the inaccuracy of the election assessment did not seem to be the observers. The preliminary statements did not indicate that too many important facts were missing, or that there was not enough information to assess the election correctly. While stability might be a reason why the Armenian elections were assessed better than the Ukrainian ones, this concern did not necessarily stem from short-term election observers. Observers themselves were disappointed with the final assessment of the Armenian election. For example, a short-term observer from PACE, in April voiced her disappointment with the assessment that was given out by the preliminary statement. She said that she had observed many elections previously; but that the February 19, 2008 Armenian Election was the worst election she had observed thus far.⁴⁸

A third reason for which PACE incorrectly evaluates elections might be because it wants to see the fruits of its deeds. Matyas Eorsi, a member of PACE, said that there are always reports on PACE’s website indicating that this or that country has moved a step forward on democracy.⁴⁹ This might be a way to justify the existence of European institutions. They identify themselves as institutions that enhance democracy, but if no state within these institutions is moving forward on the path of democracy, then their position becomes insignificant. This, however, cannot be taken as a complete reason for understanding why assessments are inadequate. If this were to apply to each state, then the elections in Ukraine would have received positive assessments as well.

Partisanship in Assessing of Elections

While ODIHR does most of the ground and technical work, it is a member of the OSCE Parliamentary Assembly that gives the assessment at the end. In the past few years, the OSCE has been criticized for not having one voice. Members of Parliament tend to be more politicized in their use of language than the ODIHR, which gives a more technical approach.⁵⁰

Russia also has complained that the OSCE uses double-standards because most of ODIHR’s work is done East of Vienna and not West of Vienna. Thus, it turns out that a group of states are teaching lessons to another group of states and imposing a set of unilateral obligations on them.⁵¹ While these accusations are accurate, it also has to be noted that democracy work needs to be done mainly in the post-soviet states, thus, it is only normal that the ODIHR is mostly involved in these states.

The nature of all these criticisms depends on the criticizer’s interests. Russia feels threatened that the Western powers are interfering in its sphere of influence. Other states join Russia in her concern because they feel that the OSCE limits their power domesti-

cally. The criticisms of analyst Michael De Waal might not necessarily come out of specific interests, but they still do point at specific aspects of the OSCE's work. One theme that is missing among the criticisms, however, is analysis of the OSCE's election work in a broader sense. That is how does election work fit into the OSCE mission and democracy promotion within the OSCE's main goal of stability? Can stability and democracy be promoted simultaneously? Can democracy be promoted without infringement on sovereignty?

Conclusion

One might make assumptions as to why Armenia's elections were assessed more positively than Ukraine's elections when there was not much difference between them. One possible reason is that Armenia is one of Russia's closest allies in the South Caucasus, and among the most loyal allies within the post-Soviet Union. The political atmosphere was ripe with the possibility of a regime change in Armenia. If the OSCE had given a positive assessment to the Armenian elections and a regime change had occurred in the country, Russia might have attacked the OSCE with harsher criticism. One might ask then why was the OSCE not as cautious in the case of Ukraine to avoid Russian criticism? One answer is that only one precedent had occurred before Ukraine and that was in Georgia. By the time, the turn reached to Armenia, three precedents of regime change had occurred within the post-Soviet space, and OSCE had received criticism by Russia for all of them.

A second reason why OSCE might have decided to be cautious in its assessment regarding the Armenian elections and not the Ukrainian one is pure political interests. Western European states as well as other Central and Eastern European states have great stakes in Ukraine, especially regarding energy issues. A regime change in Ukraine in 2004 meant a government that was going to lead a more pragmatic foreign policy, as opposed to a mainly pro-Russian foreign policy. This scenario would have not fitted many of the interests of the European states. While this does not mean that the OSCE was wrong at assessing the election as poor or bad in Ukraine, it does mean, however, that the OSCE is more interested to promote democracy in some states as opposed to others in which Western states do not have as many stakes.

A final reason why the OSCE might have been careful in its assessment in Armenia was the Nagorno-Karabakh conflict between Azerbaijan and Armenia. European powers might have feared that domestic instability in Armenia might have resulted in regional instability. The fear could have been that if Armenia was seen domestically weak for a short period, Azerbaijan would have attacked. Despite of the OSCE's lenient assessments of the 2008 election, however, domestic instability did arise in Armenia after the elections and unrest at the Armenian-Azerbaijani border rose to a level that had not existed for many years. It is not completely clear which side attacked first, but Azerbaijani forces advanced on Armenian-occupied territories and they were pushed back later. Thus, on the one hand, the weak democracy in Armenia did produce instability, and this is a statement that can be generally applied throughout the post-Soviet region. On the other hand, democracy

promotion does not win friends, it even makes enemies sometimes. Therefore, when the OSCE intends to bring stability by promoting democracy in individual countries, it simultaneously creates overarching conflicts between the greater powers of the region thus creating the danger for more instability. Thus, the OSCE has reassess its two roles as stability enforcer or democracy promoter. One, however, cannot accompany the other.

References

- Abrahamyan, Gayane. "Armenia: Dueling Protests Occur in Yerevan, as President Calls on Opponents to Sober-Up." EurasiaNet (February 26, 2008) www.eurasianet.org.
- "Armenia: Polls Close Amid Allegations of Voting Irregularities." Radio Free Europe/Radio Liberty (March 2, 2008) www.rferl.org.
- "A decade of Monitoring Elections: the people and the practice." OSCE/ODIHR (2005). www.osce.org/odihr.
- Balian, Hrair. "ODIHR's election work: Good value?" Helsinki Monitor 3 (2005): 280-286.
- Balian, Hrair. "Ten Years of International Election Assistance and Observation." Helsinki Monitor 12 (2001): 197-209.
- Bedevian, Astghik and Ruzanna Khachatrian. "Armenia: OSCE Concerned By Election Campaign." Radio Free Europe/Radio Liberty (February 8, 2008). www.rferl.org.
- Bedevian, Astghik. "Ghert Arens: "Vomanq pndum en, te entrutiunnery hrashali gnahatakan e trvatz da aidpes che." Armenia Liberty (February 29, 2008). www.armenialiberty.org.
- Birch, Sarah. "Electoral Systems and Electoral Misconducted." Comparative Political Studies 40.12 (Dec. 2007): 1533-1556.
- Calingaert, Daniel. Election Rigging and How to Fight It." Journal of Democracy 17.3 (July 2006).
- Carothers, Thomas. The Observers Observed." Journal of Democracy 8.3 (1997): 17-31.
- Copsey, Nathaniel. "Popular Politics and the Ukrainian Presidential Election of 2004." Politics 25.2 (2005): 99-106.
- Danielyan, Emil. "Armenia: Planned Presidential Election Exit Poll Creates Controversy." EurasiaNet (January 7, 2008). www.eurasianet.org
- De Waal, Thomas. "Voices from Afar: Freetocracy." National Interest (March 28, 2008) www.nationalinterest.org.
- Dunay, Pál. "The OSCE in Crisis." Institute for Security Studies, Charlott Paper #88 (April 2006). <http://aei.pitt.edu/6368/oi/chai88.pdf>
- Eggleston, Roland. "World: OSCE Debates Its Election Monitoring." Radio

Liberty/Radio Free Europe April 23, 2005. www.rferl.org.

- “Election Observation – A decade of monitoring elections: the people and the practice.” 5th edition. OSCE/ODIHR (2007). www.osce.org/odihr.
- “Existing Commitments for OSCE Participating States.” OSCE/ODIHR (2003). www.osce.org/odihr.
- Gaube, Ales. „OSCE: Cold War Redux?” *Transition Online Features* (12 Dec. 2005). www.tol.org.
- Ghebali, Victor-Yves. “Growing Pains at the OSCE: The Rise and Fall of Russia’s Pan-European Expectations.” *Cambridge Review of International Affairs* 18:3 (2005): 375-388.
- Glover, Audrey. “The Human Dimension of the OSCE: From Standard-Setting to Implementation.” *Helsinki Monitor* 3 (1995): 31-39.
- “Guidelines for Reviewing a Legal Framework for Elections” OSCE/ODIHR (January 2001). www.osce.org/odihr.
- “Handbook for Domestic Election Observers.” OSCE/ODIHR (1 October 2003). www.osce.org/odihr.
- Hesli, Vicki L. “The Orange Revolution: 2004 Presidential Election(s) in Ukraine.” *Electoral Studies* 25 (2006): 147-191.
- “International Election Observation Mission (IEOM), Presidential Election, Republic of Armenia, 19 Feb. 2008: Statement of Preliminary Findings and Conclusions.” OSCE/ODIHR (Feb. 19, 2008). www.osce.org/odihr
- “International Election Observation Mission (IEOM), Presidential Election (Second Round) , Ukraine, 21 Nov. 2004: Statement of Preliminary Findings and Conclusions.” OSCE/ODIHR (Nov. 22, 2004). www.osce.org/odihr
- Kuzio, Taras. “International Community Denounces Mass Election Fraud in Ukraine as CIS Upholds Official Results”. *Eurasia Daily Monitor* 1. 134 (Nov. 24, 2004). http://www.taraskuzio.net/media/pdf/2004/fraud_denounced.pdf
- McFaul, Michael. “Transitions from Postcommunism.” *Journal of Democracy* 16.3 (2005): 5-19.
- McFaul, Michael. “Ukraine Imports Democracy: External Influences on the Orange Revolution.” *International Security* 32.2 (Fall 2007): 45-83.
- Oberschmidt, Randolf and Wolfgang Zellner. “OSCE at the Crossroad.s” Center for OSCE Research. Institute for Peace Research and Security Policy at the University of Hamburg.
http://www.core-hamburg.de/documents/16_working_paper_2.PDF
- “Organization of Security and Co-operation in Europe.” www.osce.org
- “OSCE Handbook: The Organization of Security and Co-operation in Europe.” OSCE Press and Public Information Section, Vienna 2007.
- *OSCE Human Dimension Commitments*. ODIHR (2nd edition 2005)
- Peuch, Jean-Christophe. “OSCE’s Human Rights Office finds itself in crossfire over election monitoring.” *Radio Free Europe/Radio Liberty* (February 28, 2008) www.rferl.org.

- Pourbaix-Lundin, Marietta and Matyas Eorsi. "Election Secrets Revealed." Transition Online (April 22, 2008) www.tol.cz.
- "Post-Election Interim Report: 20 February-3 March 2008." Election Observation Mission, Republic of Armenia. (March 7, 2008). http://www.osce.org/documents/odihr/2008/03/30090_en.pdf
- "Preliminary Statement of the International Republican Institute (IRI) on the October 31, 2004 Ukrainian Presidential Election." International Republican Institute (October 2004). <http://www.iri.org/eurasia/ukraine/2004-11-01-UkrainianStatement.asp>.
- Santa-Cruz, Arturo. "Constitutional Structures, Sovereignty, and the Emergence of Norms: The Case of International Election Monitoring."
- Socor, Vladimir. "OSCE'S Election-Monitoring Role Under Russian-led Attack." The Jamestown Foundation (December 2, 2005) http://jamestown.org/edm/article.php?article_id=2370544.
- Socor, Vladimir. "Russia Forcing OSCE Out of Election Observation Role." Eurasia Daily Monitor 4.2 (October 31, 2007).
- Ter-Petrossian, Levon. "Silence on Armenia." The Washington Post A21 (March 5, 2008). www.washingtonpost.com.
- "Ukraine Presidential Election Second Round Re-Run, 26 Dec. 2004: OSCE/ODIHR Preliminary Recommendations." OSCE/ODIHR www.osce.org/odihr. (Dec. 6, 2004)

Endnotes

1. Dzovinar Derderian is a graduate student at Georgetown University's Center of Eurasian, Russian and East European Studies at the School of Foreign Service.
2. Dunay, Pál. "The OSCE in Crisis." Institute for Security Studies Charlott Paper #88 (April 2006). <http://aei.pitt.edu/6368/oi/chai88.pdf>, p. 55.
3. "OSCE Handbook: The Organization of Security and Co-operation in Europe." OSCE Press and Public Information Section, Vienna (2007), p. 11.
4. Glover, Audrey. "The Human Dimension of the OSCE: From Standard-Setting to Implementation." Helsinki Monitor 3 (1995), p. 32.
5. "OSCE Handbook: The Organization of Security and Co-operation in Europe." OSCE Press and Public Information Section, Vienna (2007), p. 91.
6. Balian, Hrair. "Ten Years of International Election Assistance and Observation." Helsinki Monitor 12 (2001), p. 200.
7. "Election Observation – A decade of monitoring elections: the people and the practice." 5th edition. OSCE/ODIHR (2007). www.osce.org/odihr, p. 12.
8. "Election Observation – A decade of monitoring elections: the people and the practice." 5th edition. OSCE/ODIHR (2007). www.osce.org/odihr, p. 69.
9. Balian, Hrair. "Ten Years of International Election Assistance and Observa-

- tion." Helsinki Monitor 12 (2001), p. 200.
10. Dunay, Pál. "The OSCE in Crisis." Institute for Security Studies, Charlott Paper #88 (April 2006). <http://aei.pitt.edu/6368/oi/chai88.pdf>, p. 35.
  11. Carothers, Thomas. "The Observers Observed." *Journal of Democracy* 8.3 (1997), p. 25.
  12. "Election Observation – A decade of monitoring elections: the people and the practice." 5th edition. OSCE/ODIHR (2007). www.osce.org/odihr, p. 12.
  13. "OSCE Handbook: The Organization of Security and Co-operation in Europe." OSCE Press and Public Information Section, Vienna (2007), p. 29.
  14. The Chairman-in-Office changes each year, and it is usually occupied by the foreign minister of a participating state (OSCE).
  15. "OSCE Handbook: The Organization of Security and Co-operation in Europe." OSCE Press and Public Information Section, Vienna (2007), p. 37.
  16. Ibid 29.
  17. Birch, Sarah. "Electoral Systems and Electoral Misconduct." *Comparative Political Studies* 40.12 (Dec. 2007), p. 1542.
  18. "OSCE Handbook: The Organization of Security and Co-operation in Europe." OSCE Press and Public Information Section, Vienna (2007), p. 66.
  19. Ibid 67.
  20. Dunay, Pál. "The OSCE in Crisis." Institute for Security Studies, Charlott Paper #88 (April 2006). <http://aei.pitt.edu/6368/oi/chai88.pdf>, p. 58.
  21. Ibid 56.
  22. "OSCE Handbook: The Organization of Security and Co-operation in Europe." OSCE Press and Public Information Section, Vienna (2007), p. 29.
  23. "OSCE Handbook: The Organization of Security and Co-operation in Europe." OSCE Press and Public Information Section, Vienna (2007), p. 29.
  24. Balian, Hrair. "Ten Years of International Election Assistance and Observation." Helsinki Monitor 12 (2001), p. 201.
  25. Both of the opposition candidates had held high positions previously, which gave them made them more powerful as opposed to other presidential candidates. Yushchenko had been prime-minister in Ukraine, while Levon Ter-Petrosyan had been the first president of Armenia from 1991-1998.
  26. Hesli, Vicki L. "The Orange Revolution: 2004 Presidential Election(s) in Ukraine." *Electoral Studies* 25 (2006), p. 172.
  27. See "Post-Election Interim Report: 20 February-3 March 2008." Election Observation Mission, Republic of Armenia. (March 7, 2008). http://www.osce.org/documents/odihr/2008/03/30090_en.pdf, and "Ukraine Presidential Election Second Round Re-Run, 26 Dec. 2004: OSCE/ODIHR Preliminary Recommendations." OSCE/ODIHR (Dec. 6, 2004) www.osce.org/odihr.
  28. "International Election Observation Mission, Presidential Election, Republic of Armenia, 19 Feb. 2008: Statement of Preliminary Findings and Conclusions." OSCE/ODIHR (Feb. 19, 2008). www.osce.org/odihr, p. 10.

29. "International Election Observation Mission (IEOM), Presidential Election (Second Round) , Ukraine, 21 Nov. 2004: Statement of Preliminary Findings and Conclusions." OSCE/ODIHR (Nov. 22, 2004). www.osce.org/odihr, p. 14.
30. "International Election Observation Mission, Presidential Election, Republic of Armenia, 19 Feb. 2008: Statement of Preliminary Findings and Conclusions." OSCE/ODIHR (Feb. 19, 2008). www.osce.org/odihr, p. 5.
31. "International Election Observation Mission, Presidential Election (Second Round) , Ukraine, 21 Nov. 2004: Statement of Preliminary Findings and Conclusions." OSCE/ODIHR (Nov. 22, 2004). www.osce.org/odihr, p. 9.
32. Ibid 11.
33. "International Election Observation Mission, Presidential Election, Republic of Armenia, 19 Feb. 2008: Statement of Preliminary Findings and Conclusions." OSCE/ODIHR (Feb. 19, 2008). www.osce.org/odihr, p. 6.
34. "International Election Observation Mission, Presidential Election, Republic of Armenia, 19 Feb. 2008: Statement of Preliminary Findings and Conclusions." OSCE/ODIHR (Feb. 19, 2008). www.osce.org/odihr, p. 7.
35. "International Election Observation Mission, Presidential Election (Second Round) , Ukraine, 21 Nov. 2004: Statement of Preliminary Findings and Conclusions." OSCE/ODIHR (Nov. 22, 2004). www.osce.org/odihr, p. 11.
36. Danielyan, Emil. "Armenia: Planned Presidential Election Exit Poll Creates Controversy." EurasianNet (January 7, 2008). www.eurasianet.org.
37. McFaul, Michael. "Ukraine Imports Democracy: External Influences on the Orange Revolution." *International Security* 32.2 (Fall 2007), pp. 59-60.
38. Copsey, Nathaniel. "Popular Politics and the Ukrainian Presidential Election of 2004." *Politics* 25.2 (2005), p. 104.
39. Abrahamyan, Gayane. "Armenia: Dueling Protests Occur in Yerevan, as President Calls on Opponents to Sober-Up." EurasianNet (February 26, 2008) www.eurasianet.org.
40. "International Election Observation Mission (IEOM), Presidential Election, Republic of Armenia, 19 Feb. 2008: Statement of Preliminary Findings and Conclusions." OSCE/ODIHR (Feb. 19, 2008). www.osce.org/odihr, p. 1.
41. Peuch, Jean-Christophe. "OSCE's Human Rights Office finds itself in crossfire over election monitoring." Radio Free Europe/Radio Liberty (February 28, 2008) www.rferl.org.
42. Eggleston, Roland. "World: OSCE Debates Its Election Monitoring." Radio Liberty/Radio Free Europe (April 23, 2005). www.rferl.org.
43. "Election Observation – A decade of monitoring elections: the people and the practice." 5th edition. OSCE/ODIHR (2007). www.osce.org/odihr, p. 12.
44. "Election Observation – A decade of monitoring elections: the people and the practice." 5th edition. OSCE/ODIHR (2007). www.osce.org/odihr, 11.
45. De Waal, Thomas. "Voices from Afar: Freetocracy." *National Interest* (March 28, 2008) www.nationalinterest.org.

46. Ter-Petrossian, Levon. "Silence on Armenia." *The Washington Post* A21 (March 5, 2008). www.washingtonpost.com.
47. De Waal, Thomas. "Voices from Afar: Freetocracy." *National Interest* (March 28, 2008) www.nationalinterest.org.
48. Pourbaix-Lundin, Marietta and Matyas Eorsi. "Election Secrets Revealed." *Transition Online* (April 22, 2008) www.tol.cz.
49. Ibid.
50. Peuch, Jean-Christophe. "OSCE's Human Rights Office finds itself in crossfire over election monitoring." *Radio Free Europe/Radio Liberty* (February 28, 2008) www.rferl.org.
51. Ghebali, Victor-Yves. "Growing Pains at the OSCE: The Rise and Fall of Russia's Pan-European Expectations." *Cambridge Review of International Affairs* 18:3 (2005), p. 380.

George Hewitt¹

Professor of Caucasian Languages, SOAS, London University

Abkhazia and Georgia: Time for Reassessment

Introduction

Much has been written since the summer of 2008 about Russo-Georgian relations and the rights and wrongs of the August fighting that erupted in or around both South Ossetia and, to a lesser extent, Abkhazia. Most commentators (foreign correspondents, media opinion-formers, NATO-spokesmen, politicians) forgot (or chose to ignore) the issues underlying the conflicts in both these long-suffering Transcaucasian regions, preferring to take their cues from Georgia's well-oiled (or, at least, well-financed) spinning machine. The argument has, thus, been that President Dmitry Medvedev and Premier Vladimir Putin have embarked on a mission to revive the Kremlin's imperial ambitions, dormant since the 1991 collapse of the USSR, along the former Soviet periphery, beginning with punishment of Georgia for the avowedly pro-Western stance of its president, Mikheil Saakashvili, since his overthrow of Eduard Shevardnadze in November 2003. Thus, it is the larger matter of east-west relations that have tended to be debated, whilst the voices of those trying to argue their respective cases against Tbilisi for some two (if not nine) decades have been drowned out. This article seeks to redress the balance, with special reference to the Abkhazian cause. But first let it be noted that there is absolutely no genetic link between the languages spoken by the Abkhazians and the Georgians: Abkhaz is a North-West Caucasian language related to Circassian and Ubykh (extinct since 1992), whilst Georgian is a South Caucasian (or Kartvelian) language related to Mingrelian, Laz and Svan; Ossetic is an Iranian language.

History

During the roughly seventy years of its existence, the Soviet Union's internal frontiers and administrative structures interested very few in the outside-world. Georgia might have been better known for a time than most of the far-flung republics thanks to its scion Joseph Stalin (the Gori-born Ioseb Besarionis-dze Dzhughashvili), but rare indeed will have been the denizens of Western foreign ministries not thrown into mild panic with Mikhail Gorbachëv's 1985 surprise-appointment of Shevardnadze, Georgia's Party Boss since 1972, as Soviet Foreign Minister, given the obscurity of the man and his country. That country emerged from the ruins of the USSR seeking recognition within its Soviet borders, a goal attained in 1992. But, simply because the Georgian Soviet Socialist Republic possessed a set of defined frontiers in 1991, it does not follow that at any given moment

in history a state, however named, necessarily encompassed all (if not exclusively) the said territory or that those frontiers were justified even within (let alone outside) the Soviet context. This, then, is the first topic for examination.

At its zenith under the legendary Queen Tamar (1184-1213), the mediaeval kingdom of Georgia extended even beyond its Soviet boundaries to include substantial tracts lying today in eastern Turkey, where Georgians (and most Laz) still live, speaking their ancestral tongue(s). The first king of this unified state, Bagrat' III, in 978 inherited from his Abkhazian mother, Gurandukht', the Kingdom of Abkhazia, which included both Abkhazia proper and most of today's west Georgian provinces, which Abkhazian prince Leon II had added to his domains in the late 8th century. By the time of his death in 1014 Bagrat' had inherited all remaining Georgian-speaking regions, and, as his 36-year reign ended, the Georgian chronicler ascribed to him the title *apxazta da kartvelta mepe* 'Sovereign of the Abkhazians and the Georgians'². But this unified polity was due to fragment after the depredations of the Mongols, who first appeared in the Caucasus during the reign of Tamar's daughter Rusudan in the 1240s. On its territory different kingdoms and/or princedoms arose, and Abkhazia (more or less as we understand the geographical reference of this term today) was one such independent princedom under the Chachba family. No state-entity formally styled 'Georgia' re-emerged until the early 20th century.

Passing through the Caucasus in 1404, the cleric Johannes de Galonifontibus has left a brilliantly succinct description of the sequence of countries he visited. His text translates: 'Beyond these [Circassians] is Abkhazia, a small hilly country...They have their own language...To the east of them, in the direction of Georgia, lies the country called Mingrelia...They have their own language...Georgia is to the east of this country. Georgia is not an integral whole...They have their own language'³. One can imagine a fluid south-eastern border between Abkhazia and neighbouring Mingrelia (under the Dadiani princes) as political fortunes waxed and waned, but this frontier was set along the River Ingur in the 1680s, and here it has remained ever since. When Ottoman sea-power came to dominate the Black Sea, Turkish influence spread along the eastern sea-board, and in its wake Islam rivalled Christianity amongst the North West Caucasian speakers, though neither religion ever completely expunged pagan beliefs.

As Tsarist Russia pushed south from the late 18th century following the 1783 Treaty of Georgievsk between Catherine the Great and Erekle II, king of the central and eastern Georgian kingdoms of Kartli and K'akheti, resistance grew across virtually the whole North Caucasus. During the 19th-century Caucasian War, the Abkhazians were the only people resident south of the mountains to join it (see Englishman James Stanislaus Bell's account of his 3-year experiences among the fighting communities⁴). Abkhazia had come under Russian 'protection' on 17th February 1810 but continued to administer its own affairs until 1864. This was the year when the Caucasian War ended with the surrender of the North West Caucasian alliance at Krasnaja Poljana, inland from Sochi. Following their defeat, all the Ubykhs plus most Circassians and Abkhazians chose to abandon their ancestral lands to resettle in the Ottoman Empire; thus, most Abkhazians (and Circassians) today live in the Near East, predominantly in Turkey. A further outflow took place after the

1877-78 Russo-Turkish War. It was after these migrations, known as *maxadzirstvo* 'Great Exile', that non-Abkhazians first started to populate the denuded areas, starting with a movement of Svans from Svanetia into the Upper K'odor Valley, supposedly to take care of the Abkhazians' wells until their return. In a series of articles published in *Tiflisskij Vestnik* (1877) the renowned Georgian educationalist Iak'ob Gogebashvili argued that the best 'colonisers' (k'olonizat'orebi) for Abkhazia would be the Mingrelians. These articles were published as a single, 30-page contribution entitled 'Who should be settled in Abkhazia?' (vin unda iknes dasaxlebuli apxazetshi?) in volume 1 of Gogebashvili's collected works in 1952, when Abkhazia was still subject to the repression imposed from 1937 by (Georgian) Stalin and (Mingrelian) Lavrent'i Beria, and so the editors felt it necessary to append a footnote (p.93) to suggest to readers that Gogebashvili was not using the term 'colonisers' in its modern sense⁵! There is a fascinating linguistic clue as to the status of Mingrelians in Abkhazia shortly before the migrations, for in his short list of comparative vocabulary for Abkhaz (styled 'Azra', after its Ubykh designation /azgha/), Ubykh (misnamed 'Abaza'), and Circassian Bell cites the Abkhazian ethnonym /agirwa/ 'Mingrelian'⁶ but assigns it the meaning 'slave'. And, conversely, as an indication of the respect historically shewn amongst Mingrelians to the Abkhazians, we find in Givi Eliava's 1997 Mingrelian-Georgian dictionary⁷ the entry /apxaza/, which is glossed 'Abkhazian; metaphorically = elegant; /apxazitsali k'ochi re/ He is an Abkhazian-like/elegant fellow'.

With the departure of at least 120,000 Abkhazians (mostly in the 'maxadzirstvo') and the start of an inflow of non-Abkhazians, Abkhazian territory was subjected to different administrative divisions and arrangements up to the time of the Russian Revolution (1917). One can legitimately date the start of Abkhazia's grievances against Georgia to the period of turmoil that followed, lasting until Soviet power was established across Transcaucasia (1921). With various groups (e.g. Bolsheviks, Mensheviks, White Russians under General A.I. Denikin) jockeying for supremacy at a time when the 1st World War was still in progress and both Turkish and German troops were active in the region, Abkhazia was first allied with the North Caucasian Mountain Peoples' Confederation. Georgia declared independence on 26th May 1918 and on 11th June signed a treaty with Abkhazia. But thereafter, by a mixture of political manipulation and force of arms under General G.I. Mazniev (Mazniashvili)⁸, Georgia brought Abkhazia within its orbit. The Menshevik constitution of 1921 mentioned Abkhazia as an autonomy within Georgia without specifying the nature of any state-legal relations between autonomies and the centre, but, before promulgation, the government collapsed as the Red Army took control.

The Abkhazian Soviet Socialist Republic was proclaimed on 31st March 1921 and recognised by Georgia's Revolutionary Committee on 21st May. On 16th December a treaty of alliance was signed between Abkhazia and Georgia. On 13th December 1922 the Abkhazian SSR (in treaty-alliance with the Georgian SSR) entered the Transcaucasian Federation. Once Stalin had secured his position in the Kremlin, he reduced Abkhazia's status to that of an autonomous republic (ASSR) within his native Georgia in February 1931, the status it retained until the USSR's collapse.

After the poisoning of Abkhazia's leader Nest'or Lak'oba in 1936 by (Abkhazian-born) Beria in Tbilisi, Abkhazia's intelligentsia were targeted in The Terror, but additional anti-Abkhazian measures were instituted by Beria in 1937 and, when he was elevated to become Stalin's chief of the secret police in 1938, continued under the direction of his successor in Tbilisi, the Svan K'andid Chark'viani (father of the current Georgian ambassador to London). The Abkhazian script (like that of Ossetian in SOUTH Ossetia only) was shifted to a Georgian base; large numbers of mainly Mingrelians were transplanted into Abkhazia, effectively accomplishing Gogebashvili's 1877 recommendation, to help alter the demographic balance in favour of the Georgians (for from c.1930 Mingrelians, along with Svans and Laz, became officially categorised as 'Georgians')⁹; Abkhazian language-schools were closed in 1945-46 and replaced by Georgian language-schools; expert on Georgian literature [sic] P'avle Ingoroq'va (1893-1990) fabricated the absurd theory, published first in the journal *mnatobi* 'Luminary' (1949-51) and later as part of his monumental work *giorgi merchule* 'Giorgi Merchule' (1954), that 'today's' Abkhazians migrated to Abkhazia from the North Caucasus only in the 17th century, replacing and taking the name of history's 'true' Abkhazians, who were a Georgian tribe — *ergo*, Abkhazia is Georgian territory; in the late 1940s broadcasting and publishing in Abkhaz essentially ceased, and the Abkhazians just escaped transportation to Central Asia, a fate which actually befell Abkhazia's Greek community — it was felt that, given the other measures implemented, the Abkhazians would be mingrelianised/georgianised within generations¹⁰.

Though the anti-Abkhazian policies were put into reverse after the deaths of Stalin and Beria (1953), the Abkhazians continued periodically to air their objections to domination by Tbilisi. After widescale action in 1978, including a letter to the Kremlin from 130 intellectuals (who subsequently lost their jobs) demanding the transfer of Abkhazia from Georgia to the Russian Federation, Moscow was so worried that Shevardnadze was ordered to visit Abkhazia's capital Aq^wa (conventionally known as Sukhum) to calm tempers. Abkhazia remained within Georgia, but one positive result was that Aq^wa replaced the previously designated city of Batumi as home to Georgia's second-only university (with Abkhazian, Russian and Georgian sectors). In light of this history, it was understandable that ten years later under Gorbachëv's *glasnost*-policy the Abkhazians would once more air their long-held grievances, which they did in the 'Abkhazian Letter', sent to Moscow in June 1988. It is unclear when knowledge of this document filtered through to Tbilisi. But, before it could, Georgians had already from late 1988 succumbed with relish to the destructive nationalist calls of such anti-communist leaders, as the late Merab K'ost'ava, the late Zviad Gamsakhurdia, and the late Gia Ch'an'uria; much of their (and others') rhetoric was directed not only externally towards Russia but internally towards the republic's minorities, particular venom being reserved for the Abkhazians (and S. Ossetians), with disturbing attempts to revive Ingoroq'va's hypothesis and rehabilitate its author, who lived out the last decades of his long life in deserved academic purdah¹¹. Such rallying-cries as 'Georgia for the Georgians!' signalled the dangers the minorities would face in an independent Georgia; in 1989 'Georgians' (inflated by Mingrelian, Svan, and Laz numbers) represented only 70.1% of Georgia's population, whilst the Abkhazians had

been reduced to a 17.8% minority in their homeland¹². In defence of their ethno-regional interests against the exclusivist-chauvinist threats emanating from Tbilisi, the Abkhazians responded by establishing a national forum *Aydgylara* 'Unity' (paralleled by S. Ossetia's *Adæmon Nykhas*), whose policies threatened none of Abkhazia's non-Abkhazian denizens. The consequence of the attempt, promoted by the nationalist oppositionists, unconstitutionally to open a branch of Tbilisi State University in *Aq^wa* to satisfy 'Georgian' higher educational requirements were fatal clashes in Abkhazia over the weekend of 15-16th July 1989. Thus was the foundation laid for a course of events that would lead to full-scale war three years later.

Politics

Mingrelian Zviad Gamsakhurdia became Georgia's first post-communist president in October 1990. On 17th March 1991, Abkhazia, unlike Georgia proper, participated in Gorbachëv's referendum on preserving the USSR, and an absolute majority of the electorate (thus including non-Abkhazian voters) voted in favour. Continuing to work within the only constitutional framework then available, the Abkhazians, under Vladislav Ardzinba's leadership, hoped to achieve a bicameral system of government in negotiations with Gamsakhurdia. But in 1991 Tbilisi imposed a single-chamber format, which quickly led to stalemate and a Kartvelian boycott.

The USSR disintegrated in December. Having revealed his inadequacies as leader and failed to achieve recognition for Georgia, Gamsakhurdia was ousted at the end of January 1992, sparking a civil war, concentrated in Gamsakhurdia's power-base of Mingrelia. Realising that change was necessary for Georgia to win acceptance into the world-community, the putchists invited Shevardnadze to abandon his Moscow retirement and lead them. For Georgia, this was a brilliant move, but it was ultimately to have traumatic consequences for Abkhazia (and S. Ossetia), for, within days of Shevardnadze's return in March, the EU (the UK leading the pack) and USA not only recognised but established diplomatic relations with Georgia.

At the breakup of the USSR, the international community, whose experts had lamentably failed to predict this momentous event, quickly determined that the only new states to be recognised were the USSR's union-republics (along with the constituent-parts of Yugoslavia). This ignored all potential problems resulting from Stalin's (and, in the case of the Crimea, Krushchëv's) tinkering with borders and the hierarchy of administrative units therein and effectively set in stone those very Stalinist frontiers, however illegitimate they might be, since, after recognition, a state's territorial integrity became the only principle to be championed by the international community. One legal point overlooked here was that, based on the referendum-result of 17th March 1991, Tbilisi had no right to include Abkhazia in any drive for independence. Tbilisi unilaterally annulled the last Soviet (Brezhnevite) constitution of 1978 in favour of reinstating the aforementioned Menshevik 1921 constitution (lacking stipulation of the nature of relations with Abkhazia); so, the Abkhazians (in order to provide themselves with a clearly defined legal framework

until a new constitution could be promulgated) reinstated Abkhazia's 1925 constitution (on 23rd July 1992), according to which Abkhazia had equal status with Georgia, the two entities being allied by treaty. All of this counted for nought, as the international community adamantly refused to countenance lower-level recognition of territorial units based on any right to self-determination.

In a sense, then, it was only a matter of time before Georgia's Soviet borders gained the stamp of international approval, but, with the 2 year-old war in S. Ossetia that Gamsakhurdia had instigated in 1990 still in progress, fierce resistance still raging in Mingrelia against Georgia's unelected State Council, and tensions rising daily in Abkhazia, recognition, followed swiftly by the gifting to Georgia of membership of the IMF, World Bank and, finally, the UN, was both premature and irresponsible — elections were scheduled for 11th October; why not wait until Shevardnadze legitimised his position, promising these boons on condition that the civil war be ended (a ceasefire had been achieved in S. Ossetia in June) and that the Abkhazian question be resolved peacefully? The only explanation can have been the Shevardnadze factor, with diplomats, possessing little or no knowledge of Georgia's internal complexities, undoubtedly advising their political masters to do Georgia's new leader a favour for his perceived role in bringing down the Berlin Wall; the advice was taken, with little thought for the consequences. Within weeks of Georgia's admission to the UN, Shevardnadze sent his troops into Abkhazia on 14th August 1992...

Since Abkhazia and Georgia had been treaty-allies throughout the 1920s, Ardzinba took the logical step after the reintroduction of Abkhazia's 1925 constitution of offering Tbilisi a parallel relationship, namely federal ties between the two entities. Had Georgian politicians pursued a sensible course in the final years of the Soviet state and raised the question of a radical federalisation of the republic (the obvious solution for a multi-ethnic land with minorities living compactly in border-areas) instead of stoking nationalism, it is possible (even likely) that the country could have gained independence with all the minorities in support, swiftly attaining the nirvana of peace and prosperity that everyone desired, thereby avoiding thousands of deaths, countless properties destroyed, creation of countless refugees, and years of economic hardship. But the likes of Gamsakhurdia were blind to this opportunity, and in the summer of 1992 Gamsakhurdia's long-time *bête-noire*, Shevardnadze, also failed to grasp it. The excuse given for the despatch of Georgian militias to Abkhazia was (i) to protect the single-track railway-line that linked Russia to Georgia (and Armenia), and (ii) to free two Georgian ministers who had been taken hostage. It is true that trains were subject to frequent robberies — the problem was, however, that these incidents all occurred in Mingrelia, which is where the hostages were also detained. The only convincing explanation for the assault on Abkhazia can have been this: Shevardnadze was gambling that the Zviadists battling his forces in Mingrelia would rally to the national cause in the face of a 'common' foe, abandoning their opposition to the State Council that he headed. The gamble failed spectacularly.

The Shevardnadze factor surfaced again during the autumn-elections, when he claimed a popular mandate as State Council Chairman. One of the US observers, Gregory Minjack, who was assigned to Gori and environs (extending into S. Ossetia!), reports: 'Of

course, that election was white-washed even with ample evidence of electoral curiosities which would never be tolerated in other emerging democracies' (personal communication).

Despite facing two clearly articulated threats of genocide¹³ and actually losing 4% of their numbers during the 14-month war, the Abkhazians and their allies from the diaspora and North Caucasus expelled Georgia's assortment of fighters, ending the war on 30th September 1993. Abkhazians advanced across the Ingur-border upto the Mingrelian capital, Zugdidi. But, instead of holding it as a bargaining-chip, they returned home, telling the Zviadists under Loti Kobalia, who, like their fellow-Mingrelians in Abkhazia's Gal District, had not supported Shevardnadze's Abkhazian escapade, that they had no irredentist claims against Georgia and were uninterested in the fate of the fleeing government-forces. At this time, the Abkhazians were well-placed to end the Shevardnadze factor once and for all, as they had the Georgian leader surrounded in his Abkhazian bunker. But Ardzinba took Yeltsin's call and agreed to let Shevardnadze leave unharmed — his personal jet still stands at Dranda airport. Had Ardzinba behaved like Yeltsin at the start of the war and declined to pick up the receiver¹⁴, Shevardnadze's (and Georgia's) destiny would have been quite different. However, Shevardnadze's immediate problem was how to stop the advance eastwards out of Mingrelia of the Zviadists, who were pursuing the fleeing troops, capturing village after village. Georgia applied for membership of the Commonwealth of Independent States (CIS), and the resulting 'humanitarian' assistance from Russia saw an end to the rebellion. Strangely, no westerners raised a squeak of protest about Russia's presence on Georgia's soil, in contrast to the howls that greeted Russia's response to Georgian aggression in S. Ossetia 15 years later. Again, the Shevardnadze factor was at work.

Peace Accords between 'the sides' (recognition of Abkhazia as equal in status to Georgia) were signed in the spring of 1994 in Moscow, and a force of CIS (essentially Russian) peace-keepers was posted to the demilitarised zone along the Ingur. No-one objected to such responsibility being devolved to the Russians, just as there had been no outcry at Russians working alongside Ossetians and Georgians in the tripartite peace-keeping force appointed in the June 1992 Dagomys Agreement that ended the S. Ossetian war. Thus did Abkhazia's conflict join that of S. Ossetia in the political 'freezer' — until 26th August 2008.

How were these 15 years characterised? The Georgians constantly assert(ed) that (i) Abkhazia is inseparable Georgian territory, (ii) by granting special status to Abkhazia, the early Soviets were setting time-bombs to frustrate any eventual Georgian striving for independence (which conveniently ignores the fact that Stalin was the man who directed Soviet nationalities' policy in the 1920s and that he too demoted Abkhazia's status in 1931), and (iii) the 1992-93 war was not won by the Abkhazians but by the Russians¹⁵. In the early post-war years, the West paid scant attention, but refusal to recognise Georgia's (specifically, Shevardnadze's) responsibility for the war meant that the guilty escaped even the tame punishment of being required to acknowledge Abkhazians' right to self-determination (let alone having to pay reparations); on the contrary, support for Georgia's territorial integrity carried the implicit demand that Abkhazians, who had strangely

become transformed from victims to villains, ignore their military victory and meekly accept a return to the *status quo ante bellum*, as though nothing had happened. Abkhazia became ever more isolated, as a short-lived boat-link with Trebizond was suspended, CIS-sanctions were imposed, the Psou-border with Russia was closed to non-carriers of Soviet/Russian passports, and acts of terrorism were perpetrated (especially in the Gal Region) by such Georgian government-sponsored terrorist-groups as the White Legion and the Forest Brethren¹⁶. May 1998 even saw Georgia again resorting to arms — fire-fights close to the Ingur repelled the attack; Georgia escaped censure for these actions too. Throughout this period negotiations were taking place, confederation being the Abkhazians' maximum concession. Finally, exasperated with Georgian recalcitrance, the Abkhazians formally declared independence in late 1999, when they introduced amendments to the constitution that had been approved by referendum on 26th November 1994.

By this time Western (particularly US) interest in Georgia had suddenly risen exponentially under the lure of transport-routes for Caspian oil that avoided both the Gulf and Russia. In 1999, contracts were signed for three pipelines: Baku-Tbilisi-Supsa, Baku-Tbilisi-Erzurum, and, most importantly, Baku-Tbilisi-Ceyhan. With most of the Abkhazians effectively deprived of their fundamental human right to travel outside their country (after the final expiry of Soviet passports) and the sheer disdain evinced by most at any suggestion they apply for Georgian passports, President Vladimir Putin allowed them to apply for Russian passports from c.2001. Initially, these were so expensive that few could afford them, given Abkhazia's straitened economy, but, as the price has fallen, it is estimated that today 80% possess them. In 2006, the Psou-border was opened to all possessing appropriate documentation, and, in spring 2008, Russia lifted the (CIS-)blockade.

Despite continuing Western backing, Shevardnadze was increasingly unpopular at home for the air of stagnation that surrounded his presidency. He was overthrown before the TV-cameras by his former protégé, Saakashvili, a Ukrainian/Dutch/US-educated lawyer with a flare for languages. The West (especially America) promptly transferred its support to the usurper, without waiting for him to secure electoral legitimacy, which came in early 2004, just as in spring/summer of 1992 Georgia under Shevardnadze's mandateless regime had been showered with benefits.

The advent of a new Georgian president might have been the moment to manifest a sense of realism vis-à-vis Abkhazia and S. Ossetia, but, yet again, any such opportunity was squandered, as Saakashvili set himself the nationalist goals of returning the lost territories (including the Muslim-Georgian region of Ach'ara in the south-west) during his first presidential term, offering Abkhazians the same old 'maximal autonomy' (until in early 2008, when the offer, 19 years too late, became a special federal arrangement). After peacefully regaining Ach'ara (May 2004), Saakashvili turned his attention to S. Ossetia, constantly prodding and provoking. As for Abkhazia, troops (allegedly mere policemen needed to restore order¹⁷) were introduced in the spring of 2006 into the Upper K'odor Valley, Abkhazia's sole region remaining under Tbilisi's control. They were quickly joined by the so-called 'Abkhazian Government-in-exile'. This provocation, which saw tourist-numbers plummet in the expectation of renewed fighting, produced no immedi-

ate Abkhazian response other than a halt to negotiations. Saakashvili engaged in bouts of verbal sparring with Putin in his baiting of the Russian bear, strengthened Georgia's western-orientation, sought NATO-membership, won US military aid and training, and purchased huge quantities of US, Ukrainian and Israeli weaponry. Alarm-bells sounded in Abkhazia and S. Ossetia, as soon as the April 2008 Bucharest NATO-meeting (reportedly at the insistence of certain East European members with their agenda of vendetta against the Kremlin), instead of dismissing George Bush's ill-considered proposal to offer Georgia membership, promised reconsideration in December.

Whatever motivated Saakashvili's decision to bombard Tskhinval and other targets with tanks and Grad-missiles on 7th August (and, after the delayed release of the OSCE-report, it is indisputable that Georgia was the aggressor¹⁸), his hubris summoned a double-fronted nemesis. Implementing their mutual defence-pact with Tskhinval, the Abkhazians acted to clear the K'odor; on 12th August, after a weekend's bombing, Georgian forces fled from Abkhazian ground-forces (as also along the Ingur), abandoning in addition to their store of munitions a computer containing 9 incriminating photographs: two US military contractors demonstrate to attentive Georgian soldiers techniques in improvised bomb-making, odd behaviour for representatives of a government that vaunts its post-9/11 anti-terror credentials — two of the photos are reproduced below¹⁹.

Conclusions

The international community indirectly condemned the Abkhazians, South Ossetians, and, yes, the various Kartvelian peoples caught up in the subsequent hostilities to great suffering by ratifying Georgia's (Stalin-drawn) Soviet borders. Gamsakhurdia had already brought death and destruction to S. Ossetia, but now Shevardnadze felt emboldened to act with impunity in Abkhazia (1992-93; 1998), followed by Saakashvili's mindlessness in S. Ossetia (2008²⁰). All the while the West has blindly supported Georgia's territorial integrity with a series of policies aimed at bringing the two disputed territories back under Tbilisi's thumb. But the sum-total of achievement has been: resentment at the West's double standards and pro-Georgian bias, plus ever closer ties to Russia, sealed by Russia's recognition of both on 26th August 2008 — the polar opposite of what the West desired.

Georgia's historical claims to Abkhazia have no foundation. Late-1980s' Georgian nationalism was responsible for reawakening dormant hostilities amongst both nationalities²¹ — whatever Russia might have felt about Georgia's move to independence, it could relax and enjoy the spectacle of the republic tearing itself apart. After three wars under Georgia's three post-communist presidents, any moral claims Tbilisi might advance for controlling Abkhazian and S. Ossetian destinies are dead. Ideally, Georgia should have offered recognition years ago, but, if such a move is beyond the wit or daring of any Georgian leader, then the West should promptly follow Russia's lead — it has set its own precedent in Kosovo; Tbilisi will then have no alternative. Abkhazia, at least, could then enjoy the advantages of balanced investment and influence — S. Ossetia's union with N.

Ossetia is the logical eventuality. Any other course of action will risk turning Abkhazia into the very client-state that it has long been derided as being, something the Abkhazians themselves do not desire.

George W. Bush's administration cannot be blamed for the failure of policy that produced Georgia's 1992 recognition, but the same cannot be said of the expansion of US-interests into the republic (including the provision of arms) and promoting the same for NATO. Many have rightly criticised such pointless antagonising of Russia, which, for better or worse, has interests in Transcaucasia. It was (and will remain) folly to ignore this. Some argue that, had Russian forces stopped at S. Ossetia's border in August, Moscow would have held the moral high ground. But, given the amount of weaponry in Tbilisi's hands (lodged in such bases as Gori, near S. Ossetia, and Senak'i, close to Abkhazia), to have done so would have left military capability in Saakashvili's untrustworthy hands and exposed Abkhazia to subsequent invasion. Thus, the Gori and Senak'i bases (plus the vessels in port at Poti) had to be neutralised. Collateral loss of life and property is regrettable, just as the creation of floods of refugees from the wars in the early 1990s was regrettable — no such disruption need have occurred, if Georgia's successive leaderships had pursued wiser policies. But a mass-return of Mingrelians to areas of Abkhazia outside the Gal District is unrealistic, as the Abkhazians cannot risk being swamped again by potential 5th-columnists so susceptible to the intrigues of Tbilisi. International recognition, though, would perhaps give the Abkhazians greater confidence to permit larger numbers to return than will otherwise happen.

To judge by the embarrassing posturing of Condoleeza Rice (USA), David Miliband (UK) and Jaap de Hoop Scheffer (NATO) in the wake of the August events, some still hanker after repeating the futile policies of the past. The election of Barack Obama, however, presents a unique opportunity to change course and act more intelligently before the same mistakes lead to further disastrous consequences²². None of the disputed Transcaucasian territories (including Nagorno-Karabagh) will return to their Soviet controllers. The three should be recognised forthwith. All regional states should then be given guarantees for their security, if they agree to disarm. With the full involvement of Russia, encouragement should be given to the creation of a regional Common Market, if not (Trans)Caucasian Union, to promote a spirit of cooperation and stability across the isthmus (possibly including Russia's North Caucasian territories). Continuing instability and threats of renewed conflict serve no-one's interests.

Endnotes

- George Hewitt has held the title Professor of Caucasian Languages at London University's School of Oriental and African Studies since 1996 and been a Fellow of the British Academy since 1997. He is the author of *Georgian: a Structural Reference Grammar* (1995) and *Georgian: a Learner's Grammar* (1996; 2nd edition 2005); he edited *The Abkhazians: a Handbook* (1998) and is currently preparing a self-tutor for Abkhaz. He has written extensively on the Georgian-Abkhazian conflict since 1989.
- Volume 1, p. 281 of the Georgian Chronicles (*kartlis tsxovreba*), edited by S. Q'aukhchishvili (1955).
- L. Tardy 'The Caucasian peoples and their neighbours in 1404', in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung., Tomus XXXII (1)*, 83-111.
- J.S. Bell *Journal of a residence in Circassia during the years 1837, 1838, 1839*. 2 vols. London: Edward Moxon.
- Interestingly, the article was entirely omitted from the (post-Stalin/Beria) 1955 reprint of the collected works.
- See Appendix 14 on p.482 of the 2nd volume of Bell's *Journal of a Residence*, where the word is written / agrúa/. It is based on the Kartvelian root -rg-/gr- as seen in Mingrelian /ma-rg-al-i/ = Georgian /me-gr-el-i/, both meaning 'Mingrelian (person)'.
7. See p.21 of Eliava's *megrul-kartuli leksikoni*, Mart'vili-Tbilisi: Intelekt'i.
- In his new book 'The Abkhazian People's Soviet 1917-1920' (in Russian, Sukhum, 2008), which presents archival evidence of Tbilisi's machinations and thus demonstrates the continuity of Georgian policies with regard to Abkhazia still practised today, Ruslan Xodzhaa quotes from his own earlier 'Documents and Materials of the Abkhazian People's Soviet 1918-1919' (in Russian, Sukhum, 1999) on Mazniev's behaviour: 'Not a single tsarist general raged as mercilessly when subjugating the Caucasian peoples as Mazniev in Abkhazia' (p.7) — and one should note that Mazniev behaved similarly in S. Ossetia. A pertinent assessment of Georgia at this time was given by Englishman Carl Bechhofer: "The free and independent Social-Democratic government of Georgia will ever remain in my memory as a classical example of an imperialistic minor nationality both in relation to its seizure of territory to within its own borders and in relation to the bureaucratic tyranny inside the state. Its chauvinism exceeds the highest limits' (*In Denikin's Russia and the Caucasus, 1919-1920*, London 1921).
- Archival accounts of these forced population-movements were collected and published in 'Abkhazia: Documents Bear Witness 1937-1953' (in Russian, Sukhum, 1992) by B. Sagarija, T. Achugba and V. Pachulija.
- The 'Father of Abkhazian Literature', Dyrmit' G^Wyliya, who in 1925 had written the first history of Abkhazia, was forced, in true Stalinist fashion, to recant the views expressed therein which were not in line with the new orthodoxy on the history of 'Western Georgia'; see his 1951 pamphlet 'On my book "The History of Abkhazia"' (in Russian).
- Sadly, these attempts have proved alarmingly successful, being taken up in various forms by linguists and historians who, regardless of any damage to their own reputations, do immense harm to their nation's cause by sowing seeds of hatred among knew generations seduced by such myths. A recent collective-work which falls into this category is the 377-page *nark'vevebi sakartvelos ist'oriidan: apxazeti* 'Essays from the History of Georgia: Abkhazia' edited by Dzhemal Gamaxaria et al. (Tbilisi, 2007). On the power

of myth in this and other Transcaucasian hot-spots see Victor Shnirelman *The Value of the Past: Myths, Identity and Politics in Transcaucasia* (Osaka, 2001).

12. For a close analysis of all demographic data for Abkhazia, including evaluation of the heated debate over the population-balance existing even before the Beriaite importation of Mingrelians, see Daniel Müller's 'Demography: ethno-demographic history, 1886-1989' in G. Hewitt (ed.) *The Abkhazians: a Handbook* (1999, Curzon Press, pp. 218-239).
13. The first came on 25th August 1992 when the head of Georgian fighters, Gia Q'arq'arashvili, stated on TV that he would sacrifice 100,000 Georgians to wipe out all 97,000 Abkhazians, if that is what was needed to preserve Georgia's borders. The second was published in April 1993 in *Le Monde Diplomatique* when Giorgi Khaindrava, minister for minorities and later chief-negotiator with the Abkhazians, wrote that only ten to fifteen thousand young Abkhazians needed to be killed to destroy their gene-pool, adding: 'We are perfectly capable of doing this'.
14. Though Yeltsin was just over the Abkhazian border in Sochi when the Georgian troops invaded, he was mysteriously unavailable to answer Ardzinba's frantic attempts to contact him in the hope that he might be persuaded to deter his former Politburo-colleague from continuing down the path to all-out war. This has led to the suspicion that Yeltsin knew in advance of Shevardnadze's plans and gave him the green light to win what was probably expected to be a speedy Georgian victory.
15. This question is addressed by Dodge Billingsley in 'Military aspects of the war: the turning point', in G. Hewitt (ed.) *The Abkhazians: a Handbook* (1999, 147-156).
16. The British daily 'The Guardian' in June 1998 interviewed Zurab Samushia, leader of the White Legion, who claimed they had 'executed' 47 members of the the CIS peacekeeping forces. Georgian journalist, Ak'ak'i Mikadze, writing in 'Vremja' (3rd June 1998), stated: 'The Ministry of Internal Affairs and the Ministry of State Security actively support the partisan-groupings operating in the Gal Region. For example, fighters from the division called "Forest Brethren" officially receive wages of 200 lari (about 150 dollars), whilst their commander, criminal authority David Shengelia, receives 300 lari (about 220 dollars). The division supposedly numbers about 700, for whom wages and allowances are set aside from the budget'.
17. Saakashvili may have exposed his own 2-year lie about the nature of this unit, when he admits in his interview with Raphaël Glucksmann: 'Le 8 août...nos meilleures troupes étaient en Irak et au Sud-Est de l'Abkhazie' (cited from the manuscript of *Je Vous Parle de Liberté*, published in November 2008 by Hachette). The quantity of heavy weaponry subsequently found abandoned in the Valley also suggests a more sinister purpose.
18. Georgia's Deputy-Ambassador to London, Giorgi Badridze, cynically informed his BBC World viewers at the time that only Georgians could best protect the interests of the S. Ossetians and Abkhazians, a self-delusion that led the head of the surely obsolete Ministry for Reintegration, Teimuraz Iak'obashvili, to tell an audience at Tbilisi State University on 14th November that Georgia had a 'mission to save the Abkhazians and S. Ossetians from Russian domination'. Consider in this context the following: 'A Russian political analyst told me about a Georgian minister who has been a friend of his since schooldays. "When we get together and have a drink, he tells me how he thinks the Abkhaz are scum and he wishes he could hang them all...But when he talks to the west, suddenly it's human rights, democracy, rule of law..."' (Shaun Walker 'The Kosovo Precedent', *Prospect Magazine*, April 2008).
19. For the others see www.warandpeace.ru.

20. This was Saakashvili's second attempt to recapture S. Ossetia, his first venture occurring in 2004.
21. Though the Abkhazians watched apprehensively the growing presence on their territory of Mingrelian settlers, in practice the two communities were integrated with many mixed marriages. Abkhazians even today say they pity the Mingrelians: 'At least we Abkhazians know our identity. Mingrelians have been instructed to view themselves as Georgians, and so they no longer know who they are', is a common observation.
22. For this purpose all proponents of the 'old thinking', such as (to judge by his interviews from Tbilisi in August) Richard Holbrooke, will need to be kept well away from discussions pertaining to Caucasian affairs.

Ռիչարդ Կիրակոսյան

Ռազմավարական եւ ազգային հեղափոխությունների հայկական կենտրոնի տնօրեն

Վրացական ռազմագետների սխալները՝ ձախողման պատճառ

2008 թվականի օգոստոսի 13-ին հայտարարված հրադադարի պայմանագրով վրաց-ռուսական 5 օր տեւած հակամարտությունն ավարտվեց, չնայած ռուսները չեն շտապում դադարեցնել բոլոր գործողություններն ու դուրս բերել զորքերը Վրաստանի տարածքից: Հակամարտությունը սկսվեց վրացական ուժերի լայնածավալ հարձակմամբ Հարավային Օսիայի վրա, որը Վրաստանը որակում է որպես պատասխան՝ նախորդած մի քանի օրերի ընթացքում շարունակվող սահմանային հարձակումներին եւ վրացական դիրքերի գնդակոծությանը: Վրացական ուժերը մտան Հարավային Օսիա եւ գրավեցին Ցխինվալին, ինչին Ռուսաստանը պատասխանեց հզոր ուժի ցուցադրումով՝ ներգրավելով մեծաքանակ ցամաքային ուժեր եւ գերակայություն հաստատելով օդում: Թեեւ համեմատաբար կարճ տեւած բռնությունները կարծես ավարտվեցին, դրանք զգալիորեն թուլացրին Վրաստանի ռազմական հզորությունները եւ նոր հարցեր առաջ բերեցին, ինչպես Վրաստանի՝ ՆԱՏՕ մտնելու հավակնությունների եւ Աբխազիան ու Հարավային Օսիան ետ վերադարձնելու ունակության, այնպես էլ՝ ռուս-ամերիկյան հարաբերությունների վատթարացման շուրջ:

Օգոստոսի 7-ի հարձակմանը նախորդեցին սադրիչ բնույթի մի շարք գործողություններ՝ իսրայելական արտադրության մեքենաների գնդակոծություն, ռուս խաղաղապահների եւ սարքավորումների լրացուցիչ ներհոսք եւ այլն: Չնայած այդ ամենին, հարկ է նշել, որ Վրաստանի ռազմավարությունն ի սկզբանե ճիշտ չէր. նրանք թերագնահատել էին Ռուսաստանի հնարավոր արձագանքը եւ սպառնացող վտանգը: Վրացական հարձակման ուղղությունը Հարավային Օսիայի մայրաքաղաք Ցխինվալին էր, որը շրջապատված է վրացաբնակ գյուղերով: Բաց տեղանքը շատ հարմար էր ռազմական գործողությունների եւ ներխուժման համար: Բուն գործողություններին նախորդեց նախապատրաստական, թիրախավորված հրետակոծությունը՝ տարբեր տրամաչափի զենքերից, այդ թվում՝ շարժական ԳՐԱԴ կայաններից:

Չնայած Միխեիլ Սահակաշվիլիի շարունակական սպառնալիքներին, թե Վրաստանը պատրաստ է վերականգնել տարածքային ամբողջականությունը ռազմական ճանապարհով, այս հարձակումն ԱՄՆ-ի կողմից վերապատրաստված վրացական զինուժի առաջին լուրջ փոր-

ծությունն էր: Հարավային Օսիան Հյուսիսայինի հետ միացնում է Ռոկի թունելը, որը միակ հուսալի ճանապարհն է Կովկասյան լեռների միջով: Ռոկի թունելի ռազմավարական նշանակությունը շատ մեծ է, քանի որ այն Հարավային Օսիան արտաքին աշխարհի, Ռուսաստանի հետ կապող միակ հուսալի ուղին է: Վրացիները, սակայն, թերագնահատեցին թունելի դերը և չփորձեցին անգամ խոչընդոտել ցամաքային այդ ճանապարհը, որով ռուսական ուժերն անարգել մտնում են Հարավային Օսիա: Սա էլ հենց Վրաստանի ռազմական պլանավորողների առաջին լուրջ և ճակատագրական սխալն էր:

Ռուսական արձագանքը

Ռուսաստանի արձագանքն արագ էր և լայնածավալ: Խորհրդային զորքերի՝ Աֆղանստան ներխուժելուց հետո առաջին անգամն էր, որ ռուսական զինուժը գործողություններ էր իրականացնում Ռուսաստանի սահմաններից դուրս, և այդ գործողություններն իրենց խստությամբ անսպասելի էին: Ռուսական ռազմարշավը սկսեց 58-րդ բանակը, որը ռուսական բանակի ամենապատրաստված և ամենամարտունակ միավորն է համարվում: Այն ձեւավորվել է 1995-ին՝ հատուկ Չեչնիայում իրականացված գործողությունների համար: 70 հազարանոց 58-րդ բանակը տեղակայված է Հյուսիսային Օսիայի մայրաքաղաք Վլադիկավկազում: Նրա տրամադրության տակ կան 609 տանկ, 2000 միավոր զրահապատ մարդատար և մարտական մեքենաներ, 125 միավոր հրետանային տեխնիկա, 190 միավոր «Գրադ» և «Ուրագան» տիպի կայաններ, 450 միավոր հակաօդային պաշտպանության միջոցներ, 150 մարտական ինքնաթիռ և 70 ուղղաթիռ: Հարավային Օսիայում անմիջապես տեղակայվեցին էլիտար գումարտակի և հատուկ նշանակության (սպեցնազ) ուժերը՝ մոտ 15.000 զինվոր, 150 հրասայլ և ծանր հրետանի: Քանի որ վրացական կողմն աչքաթող էր արել Ռոկի թունելը, ռուսական կողմը ոչ մի խնդիր չունեցավ թե՛ ուժերի սկզբնական տեղակայման, թե՛ հետագա մատակարարման և կապի ապահովման առումով:

Ռուսական ռազմարշավի երկրորդ փուլը նոր ճակատի բացումն էր Վրաստանի հյուսիս-արեւմուտքում՝ Աբխազիայում: Այնտեղ տեղակայվեցին ռազմաօդային ուժերի 1000 զինվորներ: Նովոռոսիյսկից ժամանելով՝ այս ուժերն անմիջապես դիրքեր զբաղեցրին Սեյ Ծովի արխազական ափի երկայնքով և սկսեցին նախապատրաստել հարձակումը վրացական դիրքերի վրա՝ Աբխազիան Վրաստանից բաժանող Վերին Կոդորի կիրճում: Այս ուժերին նաեւ հանձնարարված էր ապահովել դեպի Աբխազիա տանող ճանապարհի անվտանգությունը՝ կանխելով վրացական ուժերի ցանկացած փորձ՝ համալրել իրենց ուժերը: Ռուսաստանի ցամաքային արշավն այնուհետեւ դուրս եկավ միայն Աբ-

խազիայի եւ Հարավային Օսիայի սահմաններից եւ տարածվեց դեպի բուն Վրաստանի տարածք՝ անվտանգության գոտի ապահովելու նպատակով: Այս ծրագրի հիմնական բաղադրիչը վրացական զինուժի հզորությունների թուլացումն էր: Շարքից հանելով որքան հնարավոր է շատ ծանր տեխնիկա եւ հարվածներ հասցնելով վրացական բոլոր ռազմական միավորներին ու հենակետերին (անգամ նրանց, որոնք հակամարտության մեջ ներգրավված չէին)՝ ռուսական կողմը նպատակ ուներ շարքից դուրս բերել Վրաստանի ռազմական ենթակառուցվածքները: Ռուսները հաջողված հարվածներ հասցրին Կոջորիում եւ Սենակիում (որտեղ տեղակայված է 3-րդ մոտոհրաձգային բրիգադը) գտնվող վրացական հենակետերին, Գորիին (որտեղ տեղակայված են հրետանային եւ տանկային գումարտակները), Սեւ ծովի ափին գտնվող Փոթի նավահանգստի ենթակառուցվածքներին, Մառնեուլիի եւ Վազիանիի օդանավակայաններին, ինչպես նաեւ՝ Թբիլիսիից քիչ հեռու գտնվող Թբիլավիանշենիի ավիացիոն գործարանին:

Ռուսական գերակայությունն օդում

Սակայն ռուսների ամենաէական առավելությունն այն էր, որ նրանք կարողացան շատ արագ գերազանցություն հաստատել նաեւ օդում՝ էլեկտրոնային եւ կիբեռ-հարձակումների միջոցով շարքից հանելով Վրաստանի հակաօդային պաշտպանության ցանցը: Ընդամենը 9 ՍՌԻ-25 եւ 9 Լ-29 տիպի ինքնաթիռներով ռուսական օդուժն արագորեն ճնշեց վրացիներին եւ ռմբակոծեց վրացական բոլոր հենակետերը: Ինչ վերաբերում է Վրաստանի հակաօդային պաշտպանությանը, ապա այն համարված է Մ-125 համակարգերով եւ, ըստ լուրերի, մեկ Մ-200 համակարգով: Սկզբնական շրջանում վրացիները կարծես հաջողությամբ պաշտպանում էին իրենց օդային տարածքը. վրացական կողմը հաղորդում է, որ խփել է նվազագույնը 7 ռուսական ինքնաթիռ (թեեւ ռուսական կողմը հաստատել է միայն 4 ինքնաթիռի կորուստը): Սակայն այդ ամենը վերջացավ նրանով, որ ռուսական կողմը թիրախ դարձրեց Վրաստանի ռադարային սարքավորումները՝ շարքից հանելով նաեւ Պ-18 ռադարային կայանը: Օդային պատերազմում ռուսական կողմին զիջելու պատճառը վրացական ռազմաօդային ուժերի պատրաստվածության ցածր մակարդակն էր, հնացած տեխնիկան, օդային պաշտպանության եւ օդային տարածքի հետազոտման հնացած համակարգերը: Օդային տարածքի հետազոտման կառավարման կենտրոնը, տեսականորեն, ունակ էր համակարգել հակաօդային պաշտպանության միավորումների գործողությունները, սակայն այդ ամենը էլեկտրոնային համակարգի մեջ ինտեգրացված չէ, եւ կապն ապահովվում է հեռախոսով կամ ռադիոկապով:

Ռազմաճովային հզորությունների ռուսական ցուցադրություն

Օգոստոսի 10-ին Ռուսաստանի Սեւծովյան նավատորմը պատրաստության բերեց իր ուժերը. «Մոսկվա» հաճանավը, «Սմետլիվի» նավը եւ մի քանի այլ նավեր սկսեցին պարեկություն անել Աբխազիայի ափերի մոտ՝ շրջափակման ենթարկելով Սեւ ծովի վրացական նավահանգիստները եւ կանխարգելելով զինամթերքի հնարավոր մատակարարումն Ուկրաինայից: Նույն օրը ռուսական նավերը նկատեցին Վրաստանի տարածքային ջրերի կողմից դեպի իրենց կողմ շարժվող 4 զինված մոտորանավ: Ըստ հաղորդագրությունների, դրանք «մի շարք վտանգավոր մաներն են» եւ կատարել, ինչին «Սմետլիվի» նավը պատասխանել է նախազգուշական կրակոցով: Ջգուշացումն անտեսվել է, եւ դա ռուսական մյուս նավերին հիմք է տվել կրակ բացել՝ մոտորանավերից մեկը խորտակելով եւ մյուսներին փախուստի մատնելով: Հակամարտության ընթացքում սա առաջին եւ վերջին ճովային բախումն էր, որն ի ցույց դրեց վրացական նավատորմի անբավարար վիճակը եւ ճովային պաշտպանության ցածր մակարդակը: Չնայած թվով 9 հիմնական նավերի առկայությանը՝ վրացական նավատորմը լրջորեն աչքաթող է արվել եւ ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացվել է միայն ԱՄՆ աջակցությամբ իրականացվող ճովափնյա պահպանության զարգացմանը: Ավելին՝ նավատորմի անձնակազմի պատրաստվածությունը գտնվում է շատ ցածր մակարդակում, ինչին նպաստել են տարիներ շարունակվող թերֆինանսավորումն ու ծովի վրա զորավարժություններ անցկացնելու սահմանափակ հնարավորությունները: Այսպիսով՝ Վրաստանի ճովային եւ օդային հզորություններում առկա բացերը նշանակում են, որ այս երկիրն անգամ հակամարտությունից առաջ համապատասխան միջոցներ չունեն՝ ապահովելու արդյունավետ եւ բազմակողմանի պաշտպանություն՝ թե՛ օդային տարածքում եւ թե՛ տարածքային ջրերում:

Կիբեռ-պատերազմ

Կիբեռ (համացանցային)-պատերազմը միշտ էլ ուղեկցել է Կովկասյան տարածաշրջանի հակամարտություններին. Չեչնիայի պատերազմի Ժամանակ հարձակման էին ենթարկվում ռուսական կայքերը, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության ընթացքում հայերն ու ադրբեջանցիները փորձում էին վնասել միմյանց կայքերը: Այս դեպքն էլ բացառություն չէր. որպես թիրախ ընտրված վրացական կայքէջերին (հիմնականում պետական) մեծ վնաս հասցվեց՝ «denial-of-service» (համակարգի խափանում) տիպի չարամիտ կիբեռ-հարձակումների արդյունքում: Նշենք, որ համակարգված կիբեռ-արշավը սկսվել է 2007թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին, երբ հարձակման ենթարկվեցին էստոնա-

կան կառավարական կայքերը, որից հետո հարձակումը տարածվեց նաև վրացական լրատվական կայքերի վրա: Այդ ամենից անմասն չմնաց նաև ադրբեջանական «day.az» լրատվական գործակալության կայքը, որը դրսևտրում էր վրացամետ դիրքորոշում: Ամենահատկանշականը Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարության կայքէջի վրա կատարված կիբեռ-հարձակումն էր, երբ կայքում տեղադրվել էին Վրաստանի նախագահ Սահակաշվիլիի՝ թվային եղանակով մշակված նկարները: Այդ հարձակումից հետո Լեհաստանի նախագահ Լեխ Կաչինսկին վրացական կառավարությանն առաջարկեց օգտագործել իր պաշտոնական կայքը:

Եզրակացություն

Հարավային Օսիան վերցնելու վրացական արշավի ընթացքում ի հայտ եկած մարտավարական բացթողումների եւ ռազմավարական սխալների լույսի ներքո ակնհայտ է դառնում, որ վրացական ռազմական ստրատեգների ձախողման մեջ որոշիչ դեր խաղացին երկու գործոններ. 1) սեփական հզորությունների եւ մարտունակության վերաբերյալ չափից դուրս մեծ վստահությունը եւ 2) ռուսական կողմի պատասխանի չափերի եւ մասշտաբների լուրջ թերագնահատումը:

Այս գործոններից առաջինի՝ վրացական զինուժի հզորությունները գերագնահատելու պատճառներն ընկած են ԱՄՆ-ի կողմից ֆինանսավորվող երկու ծրագրերում՝ 64 միլիոն դոլարանոց «Georgia Train and Equip Program» (GTEP) եւ դրան հաջորդած «Sustainment and Stability Operations Program» (SSOP) ծրագրերում: Հարկ է նշել, որ չնայած ԱՄՆ առաջին հայացքից տպավորիչ ջանքերին, տարիներ շարունակ տեսած ուսուցումներից եւ վերագինումից հետո անգամ վիճակն անմխիթար է. վրացական զինուժը բաժանվում է ամերիկացիների կողմից վերապատրաստված, արհեստավարժ եւ համեմատաբար լավ վարձատրվող զինվորականների եւ շատ ավելի մեծ թիվ կազմող, անպատրաստ եւ ցածր վարձատրվող զինծառայողների: Ավելին՝ ամերիկյան ծրագրերից ոչ մեկը երբեւէ նպատակ չի ունեցել բարձրացնել վրացական բանակի մարտունակությունն ու հարձակողական հզորությունները: Իր բնույթով ճկուն եւ որոշակի ժամանակի համար նախագծված GTEP ծրագրի խնդիրը եղել է ոչ թե հարձակողական ունակությունների զարգացումը, այլ վրացական բանակի եւ ներքին զորքերի 2600 զինծառայողների վերապատրաստումը՝ հակասահաբեկչական գործողությունների համար: Ինչ վերաբերում է SSOP ծրագրին, ապա այն ուղղված է եղել Իրաքում տեղակայվելիք առանձին զորամիավորումների վերապատրաստմանը:

Ինչեւէ, ամերիկյան ռազմական օգնության սահմանափակ արժեքը կարծես ամենեւին չէր ազդել Վրաստանի ինքնավստահության վրա: Իսկ երկրորդ գործոնը՝ ռուսական արձագանքի թերագնահատումը, պայմանավորված է հնարավոր վտանգի սխալ ընկալմամբ: Մասնավորապես, Վրաստանի ռազմավարական գնահատումները, որոնք արտացոլված են երեք փաստաթղթերում՝ Ազգային անվտանգության հայեցակարգ, Ազգային վտանգի գնահատում եւ Ազգային ռազմական ռազմավարություն, բացառում էին Ռուսաստանի կողմից ցանկացած ուղղակի վտանգ՝ փաստելով, որ «Վրաստանի դեմ բացահայտ ագրեսիայի հնարավորությունը փոքր է» եւ «ուղղակի ագրեսիայի հավանականությունը համեմատաբար ցածր է»: Եվ, թերեւս, ամենակարեւոր եզրակացությունը. վրացական զինված ուժերի վիճակն ու պատրաստվածությունը թույլ են տալիս ասել, որ հարձակողական ունակություններն ավելի քան բավարար են հարավ-օսական ուժերի դեմ առավելության հասնելու համար, սակայն նրանք հանդիպեցին անհաղթահարելի մարտահրավերի՝ ի դեմս առավել մարտունակ եւ գերակշռող ռուսական զինուժի: Այսպիսով՝ կարելի է փաստել, որ վրացական զինուժի բացթողումները՝ մեծաքանակ զինուժի պարագայում պաշտպանություն կազմակերպելու անկարողությունը, փորձի եւ պատրաստվածության պակասը, անբավարար կազմակերպչական աջակցությունն ու անհամապատասխան օդային պաշտպանությունը, կանխորոշեցին Հարավային Օսիայի հետ կապված գործողության ձախողումը՝ հենց ամենասկզբից:

Richard Giragosian

ACNIS Director

An Operational Assessment of the Five-Day Georgian-Russian War

With the announcement of a ceasefire agreement on 13 August, a five-day conflict between Georgian and Russian forces effectively ended, although Russian troops seemed slow to cease all hostilities and complete their withdrawal from Georgian territory. The conflict was triggered by a large-scale Georgian assault on the break-away region of South Ossetia on August 7, which the Georgian side argued was a move in response to several days of sporadic cross-border attacks and mortar fire against Georgian positions. But as Georgian forces entered South Ossetia and initially seized the capital Tskhinvali, in attempt to subdue the separatist region, Russian forces responded with an overwhelming show of force, deploying substantial armored forces and ground troops and quickly establishing air superiority.

Although the relatively brief duration of open hostilities now seem to have ended, the campaign has significantly decimated Georgian military capabilities and has raised new questions over the viability of both Georgia's long-time aspirations for NATO membership and its hopes to retake its two break-away regions of Abkhazia and South Ossetia, as well as spurring a sharp deterioration in Russian-U.S. relations.

Although the initial 7 August Georgian offensive to retake the break-away region of South Ossetia was triggered by a series of provocations, ranging from the shoot down of several Israeli-produced Georgian unmanned arial vehicles (UAVs) to an influx of new Russian peacekeepers and equipment in May, the Georgian military strategy was significantly flawed from the start, based on an underestimation of the Russian response and an inadequate threat assessment.

The Georgian offensive opened with an infantry assault against South Ossetia's capital Tskhinvali, situated in a valley surrounded by Georgian-populated villages, with an open terrain conducive to armoured and mass infantry penetration. The thrust came after a preparatory artillery attack from Georgian positions with fire support capabilities including target-oriented and concentrated fire, and including a mortar barrage and launch of notoriously imprecise truck-mounted GRAD multiple-barreled rocket launchers. Although politically in line with Georgian President Mikheil Saakashvili's consistent threats to restore his country's territorial integrity, in strictly military terms, the offensive was the first-ever test of the U.S.-trained Georgian troops.

Georgia's first tactical blunder was also its most serious strategic setback. The rebel South Ossetia region borders the Russian region of North Ossetia and is connected by the Roki Tunnel, which is the sole reliable passage through the Caucasus Mountains. While the strategic significance of the Roki Tunnel is enhanced by its role as the region's only reli-

able external link, Georgia's apparent failure to recognize its inherent vulnerability as the only effective land route for a Russian advance was a glaring oversight, if not disastrously fatal decision for Georgian military planners. The failure to even attempt to impede or constrict this land route gave Russian forces secure and unopposed access and greatly reduced the danger of over-extended supply lines.

The Russian Response

The Russian response was both rapid and overwhelming and, as the first military offensive beyond Russia's borders since the Soviet invasion of Afghanistan, its severity was unexpected. The Russian campaign was spearheaded by its 58th Army, which as the centerpiece of Russia's already volatile Caucasus Military District, is regarded as the best trained and most combat-ready unit of the Russian Army. Initially formed in 1995 specifically for operations in Chechnya, the 70,000-strong 58th Army is based in the nearby North Ossetian capital Vladikavkaz and consists of 609 tanks, 2,000 armored personnel carriers and infantry fighting vehicles, 125 artillery pieces, 190 Grad and Uragan volley-fire rocket launchers, and 450 anti-aircraft guns. It is also endowed with its own air support of 120 combat aircraft and 70 helicopters.

Following the deployment of an elite paratrooper battalion and smaller special forces unit ("spetznaz"), an infantry force of 15,000 and 150 tanks and heavy self-propelled artillery pieces were immediately deployed to South Ossetia. With the Georgian failure to close the Roki Tunnel connecting South Ossetia to North Ossetia within Russia proper, neither the initial deployment nor subsequent lines of communication or supplies faced any threat.

The second stage of the Russian campaign opened a new front in north-western Georgia, as Russia deployed 1,000 airborne forces from three assault companies to Abkhazia, Georgia's larger and second separatist region. Landing in ships from the Russian port of Novorossiisk, this force established a bridgehead and assumed positions along Abkhazia's Black Sea coast, moving quickly to prepare to challenge Georgian positions in the Upper Kodori Gorge, a valley strategically dividing Abkhazia from Georgia proper. This force was also tasked with securing the road to Abkhazia to prevent any attempt by Georgian units to reinforce its positions.

Russia's land campaign then moved well beyond the objectives of securing South Ossetia and Abkhazia and pushed through to secure a perimeter security zone within Georgia proper. An essential element of this plan was to decimate fundamental Georgian military capabilities by pursuing retreating Georgian units, destroying as much heavy equipment as possible and by specifically targeting all Georgian military facilities and bases, even those not involved in the conflict, in order to disrupt Georgia's military critical infrastructure. This targeting of Georgian military infrastructure included successful air attacks on the Georgian bases at Kojori, Senaki, home to the 3rd Motorized Rifle Brigade, and Gori, where artillery and tank brigades are stationed, as well as against Black Sea port

facilities at Poti, the Marneuli and Vaziani airfields, and the Tbiliviamsheni aviation plant outside of Tbilisi, the site of a factory producing and testing Sukhoi Su-25 fighter jets.

Russian Air Dominance

But the most significant Russian advantage was its ability to rapidly assume air dominance, bolstered by its effective countering of the Georgian air defence network by targeting Georgian command and control and leveraging coordinated electronic warfare and cyber-attacks. With only 9 Su-25 and 9 L-29 aircraft, the Georgian Air Force was quickly overwhelmed and the Russian runway-targeted bombing of each of Georgia's military bases was especially effective. In terms of air defence, consisting of 4 SA-125 and reportedly 1 S-200 missile system, Georgia's early victories of downing at least 7 Russian aircraft ended with the Russian targeting of radar installations and the country's 6 P-18 air surveillance radars.

Russia was able to quickly establish air superiority due to the Georgian Air Force's poor state of readiness and its outdated and obsolete aviation, air defence, and air surveillance assets. Another crucial Georgian liability was its Air Surveillance Command, which although is theoretically capable of coordinating with air defence units, is not electronically integrated in the air defence network and must communicate by telephone or two-way radios.

Russia's Display of Naval Power Projection

Seeking to impose a naval blockade of Georgia's Black Sea ports in part to deter any arms shipments from Ukraine, the Russian Black Sea Fleet mobilized its *Moskva* cruiser, the *Smetlivy* patrol boat, and several escorts and began patrolling the Abkhazian coast on 10 August. On the same day, the Russian ships encountered four guided-missile boats approaching from Georgian territorial waters. The Russian naval force allegedly responded to "a series of dangerous maneuvers" with the *Smetlivy* firing a warning shot in the direction of the patrol boats, which was reportedly ignored, prompting the Russian ships to sink a Georgian patrol boat and scattering the others.

The engagement was the first and last naval confrontation of the conflict, mainly due to the inferiority of the Georgian Navy, which has retained a minimal capability of port defence and maritime patrols. Despite its nine principal ships, the Georgian Navy has been seriously neglected in favor of the development of a U.S.-backed Coast Guard. Moreover, the Navy also suffers from poor crew readiness and inexperience, exacerbated by years of under-investment and limited opportunities to train at sea.

Thus, the combined deficiencies of Georgian naval and air capabilities has meant that the country failed to have adequate resources to ensure the comprehensive and effective defence of its airspace and territorial waters even prior to the conflict.

Cyberwar

Cyberwarfare has long been a feature of conflicts in the Caucasus region, ranging from cyberattacks on Russian websites during the Chechen conflict to an Armenian-Azerbaijani exchange of cyberattacks related to the Nagorno-Karabakh conflict. Similarly, Georgian state-affiliated websites were effectively targeted and overwhelmed by sophisticated denial-of-service (DOS) cyberattacks from the very start of the conflict.

The cyber campaign, modeled on the coordinated cyberattacks that targeted Estonian government websites in April and May 2007, initially disrupted Georgian government domains before expanding to attack Georgian media websites and even the Azerbaijani “Day.Az” news agency website that reportedly provided pro-Georgian coverage of the conflict. Most notably, one successful cyberattack that hacked the Georgian Foreign Ministry website featured the posting of digitally doctored images of Georgian President Saakashvili, prompting Polish President Lech Kaczynski to offer his official website for use by the Georgian government.

Conclusion

In light of the combination of fundamental tactical shortcomings and serious strategic blunders in the Georgian campaign to retake South Ossetia, it seems clear that the flaws in Georgian military planning were based on two key factors: an over-confident assumption of its own combat readiness and capabilities, as well as by a serious underestimation of the scale and scope of the Russian response.

The first of these factors, an over-estimation of Georgian capabilities, is rooted in the U.S.-run \$64 million “Georgia Train and Equip Programme (GTEP) and the subsequent Sustainment and Stability Operations Programme (SSOP). Yet despite the seemingly impressive U.S. effort, even after several years of training and equipping, the Georgian military essentially remains divided between four light infantry brigades, consisting of U.S.-trained group of comparatively well-paid, professional servicemen, and a much larger, poorly-trained conscript force plagued by low morale and inadequate pay.

Moreover, neither U.S. programme was ever aimed at enhancing the combat readiness or offensive capabilities of the Georgian armed forces. Designed as a flexible, time-phased training initiative, GTEP was never aimed at providing the Georgian military with offensive capabilities, but merely provided training and equipment for 2,600 Georgian Army and Interior Ministry forces using company infantry tactics with the intended goal of acquiring limited counter-terrorism capabilities. Similarly, the goal of the U.S.-run Sustainment and Stability Operations Programme was merely to prepare select Georgian units for deployment to Iraq in support of Operation Iraqi Freedom (OIF).

While the limited value of

the U.S. military assistance did not seem to lower Georgian confidence, the second factor of under-estimating the Russian response was rooted in Georgia's mistaken threat perception. Specifically, Georgia's strategic assessment, reflected in its three guiding plans, the National Security Concept, National Threat Assessment and National Military Strategy, each disregarded any direct threat from Russia, stating that there was "little possibility of open military aggression against

Georgia," and defining "the probability of direct aggression" against Georgia as "relatively low."

And perhaps most importantly, the actual state of readiness of the Georgian armed forces suggests that although the Georgian offensive may have been more than adequate against local forces in South Ossetia, they faced insurmountable challenges when confronted by a much more combat-capable and over-powering Russian force. Thus, Georgian deficiencies from not being able to wage or defend against large-scale combat operations involving a major armed force, lacking any combined-arms experience or training, and from having insufficient logistical support and inadequate air defences, combined to doom Georgia's operational goals in South Ossetia from the very start.

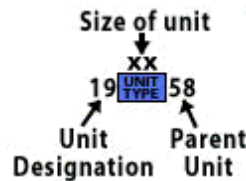
GEORGIA AND SOUTH OSSETIA

CURRENT AS OF: 2130 GMT AUGUST 8, 2008

RUSSIAN MILITARY UNITS

	Airborne	XXX Corps
	Mechanized Infantry	XX Division
	Surface-to-air missiles	X Brigade
	Armor	III Regiment
	Interior troops	II Battalion
	Special forces	I Company

EXAMPLE:

10 8

10th Motorized Rifle Division,
8th Army

Unlabeled size and unit information is unknown
 Unit size and position are estimates only, based on information available
 © 2008 Strategic Forecasting, Inc. www.stratfor.com

Ilenia Santin

Independent analyst, former European Commission office in Armenia political officer, Italian-language instructor at Brusov University, Yerevan

Models of Peacekeeping: UN and NATO in the field

In the last decades UN and NATO have emerged as the two main actors in the sector on peacekeeping operations. In spite of many differences in their approaches and structures, these two organizations have participated in all emergency situations from the Balkans onwards and gave assistance in keeping the peace and international security from then on.

Once exclusively performed by the UN, today's peacekeeping operations represent a relevant issue also for other international organizations and have been developing in two directions:

1. the original UN model, which was the first organization to implement peacekeeping concept;
2. renewal of NATO and its adaptation to a new dimension of on-the-field operations.

Since both these organizations contributed in modifying this sector, it is interesting to reveal differences and similarities, advantages and disadvantages, and to highlight the basis of their cooperation as well as all those missions where they are in competition. Also if this relation depends on the States' interests and politics – which prefer one organization to the other – it is useful to deepen trends so far emerged as well as future perspectives and main issues related to the conflict management.

After the war in the Balkans, NATO member states discussed especially the new role the Alliance should have played in all those frames where the UN showed their “failure”. The debate within the Organization was so significant that the US Delegation issued a provoking document in order to stimulate the debate between the member states on a particular topic: “*With the UN whenever possible, without when necessary?*”¹.

Starting from the comprehension of the difficulties met by the UN missions in Former Yugoslavia, at the international level a new opinion was coming up: without a tight cooperation with NATO, the United Nations would not have been able to meet international expectations. The most likely perspective for NATO analysts was a progressive support offered by the Alliance to the UN, which would have depend totally on the regional partner in every peacekeeping operation. This would have create a strong tie of dependence, which could be even dangerous for the North-Atlantic autonomy.

The more evident obstacle in the malfunctioning UN system was obviously the Security Council: efforts for reaching a common position and lack of effective mandates for missions were the weak point of the UN system.² As a consequence, it seemed there was a wide consensus within the Alliance about the approach to be adopted: NATO would have considered from time to time its participation to on-the-field operations led by the

UN or other organizations (i.e. OSCE), in order to avoid the risk of becoming a tool in the service of another organization.

And this is the main difference between these two organizations: UN are well aware that it is necessary to renew their system in order to confirm their role and responsibility in maintaining international peace and security; meanwhile NATO has been developing its military potential as well as its structure and functioning. This opposition seems difficult to be easily solved, as both the organizations have brought a relevant – also if different – contribute to peacekeeping but they still compete for the leadership position on the field. This “conflict” depends just on states’ interest and policies: governments are the only responsible for this delicate balance of power and their preference to one of the two organizations are crucial for determining the role they should play. So, if the UN still remains the institution that represents a global forum, the regional dimension of NATO means more effective decision-making mechanisms and timing in international interventions, in spite of Treaty’s limits and inner politics.³

These elements were present also in the statements issued by some political experts, who showed how the governments intended this opposition between UN and NATO and the US government’s approach in this regard. US Senator Byrd, for example, stated that “*Neither the United States nor the United Nations is, or can be, the white knight that rides to the rescue of every damsel in distress*”⁴. Consequently, although the USA are part of NATO and at the same time one of the five permanent members in the Security Council, Washington has usually avoided to become a sort of “justice champion”. From Byrd’s speech, it is also clear that, also if UN represent a sort of world balance watcher, their action should not to be considered as implicit in every situation. So the limit to UN intervention means also a limit to governments’ activities: as responsible actors, member states assert not to be always at the UN and/or world disposal.⁵ In this way, states do not assure primacy to the UN system: actions and missions are now adopted at another delocalised level. The most recent peacekeeping generations have showed that States prefer to form an *ad hoc* coalition or to call on a regional organization (which can act independently) than supporting an UN mission.

By analysing these outlooks, it is easily understandable NATO (therefore its member states) unwillingness to follow UN decisions, although it is important to note that a strong contribution to UN activities in this very sector does not imply any opposition to States’ interests. On the contrary, a strong cooperation between these two institutions would surely be advantageous for all those states member of both UN and NATO, because “*a NATO strategy to transform itself into the security arm of the UN is quite consistent with a NATO strategy of maintaining its own autonomy. It all depends on the terms of the deal*”⁶.

In this sector, NATO works under the so-called MC 327, a document adopted in 1993, which establishes the rules for mixed interventions with other international bodies working in the peacekeeping field. Consequently, each missions – set in cooperation with other organizations – are differently arranged: the deployment of forces would depend on the particular conditions of each operation and NATO reserves the right to modify or withdraw its troops, to establish the limits and conditions for their deployment and any

other corollary to their use.

Lastly, it also reserves the right to deny its support to UN demands for intervention. Thus, even if the mandate was issued by the Security Council, the Alliance may have reservations about the use of the NATO forces as well as about the actions to undertake. NATO right to participate or not in UN missions is also acknowledged to single States but, when it is NATO that asserts this right, it is evident the strong monopoly represented by this regional organization: “*since some of the members of the UN Security Council are NATO members they have the choice to turn down the proposal for a peacekeeping mission in non-vital situations where they may think that is tactically more prudent*”⁷.

This way, although NATO can autonomously decide to support or not UN-led operations, it still keeps playing a key role in the peacekeeping sector as a privileged “*sui generis*” actor.

Another crucial aspect of nowadays peacekeeping operations regards their respective resources. Actually, the North-Atlantic Alliance has got at its disposal proper means for successful missions: not only equipment but also well trained personnel and financial resources contribute in making NATO the most effective actor for supporting UN in achieving on-the-field goals.

At the same time, NATO take advantage of its particular role: not only it improves the mechanism of *burden sharing* – which means stronger cooperation between western governments – but it also establishes a strong link between resources management and decision-making level. This way, decision-making is shared with all the actors involved and assures an “*efficient correlation between who provides the resources, who takes the decisions, and who is responsible for implementation*”⁸.

Moreover, interdependence among NATO and UN increases and creates a double-check system, whose main actors are member states: by reducing UN financial resources, they make NATO the strongest economic support to UN peace operations as well as the favourite actor for leading the mission.

But there are other relevant remarks to highlight. As established in the North-Atlantic Treaty, NATO is a regional organization and its action is restricted to the North-Atlantic area. Whenever it works as “agent of the UN” in out-of-area situations, its personnel can not submit to SOFA (Status Of Forces Agreement), which are provided by NATO and are necessary to protect the forces lined up. Because of this, it is necessary that NATO and UN solve this legal gap: an agreement on the guarantees for NATO personnel working under the UN aegis, would represent an important exception to the rule enforced so far.⁹ If an agreement with NATO was signed, it would be a precedent for other international organizations and would mean also new ways of cooperation between UN and NATO.

Lastly, there is a sort of conflict of interest among these two organizations: since those States, who play a decisive role within the Alliance, are at the same time key-members of the Security Council, this condition is a significant mean for the North-Atlantic system to control UN decision-making, especially in all those key-areas for NATO.¹⁰

Among these sectors, there are both peacekeeping and *peace support* operations, which have become peculiar to NATO: after the reforming process in the post Cold War

and the opening to the Eastern European countries, NATO renewed the whole defensive system and invested in rapid reaction forces. These new elements have deeply influenced the so-called New World Order: “*the dominance of the Alliance in European security affairs and the preference of the United States for NATO alone ensure that this will be the case*”¹¹. Unlike United Nations, whose approach to peacekeeping has been changing since the first experiences and has brought to identify different generations of peacekeeping operations,¹² NATO has kept its traditional position because it was developed later than the UN peacekeeping. As a matter of fact, NATO structure of intervention for *peace support operations* has been developed recently: NATO has adopted a more military-based approach to interventions, shaped for filling the gaps of UN limited action. Like this – by launching later its own peacekeeping strategy and by modelling it on the UN defects – NATO could adopt its own role, different from any other organizations (UN, OSCE, EU and WEU¹³).

NATO peacekeeping peculiarity seems to be on the same wavelength as Washington policy, and this would bring to some risks: the NATO-USA overlapping would prevent other actors to develop the necessary means for acting without depending on North-Atlantic help and would also entail a wide discretion of intervention (NATO would take part only in those missions where its own interests are involved).

These elements not only confirms the scarce inclination of NATO (and the USA) for becoming the world “White Knight” but also the willingness to prevent other organizations from taking NATO primary role in the international scenario and to reduce other organizations’ part in theatres of operations.¹⁴

Finally, world defensive system, which was created in the second post-war – with the creation of the United Nations Organization –, has lived a long and slow process of separation: the distinctive limits of UN structure and the current international scenario have brought to plan new missions as well as innovative methods of interventions, such as long-term cooperation among international organizations. In this area, NATO could find its own place and set the standards for its support to UN operations. This renewed relationship with the UN reflects the “*major powers*” way: a comeback to a collective defence system, able to take the field regardless the UN role.

From this point of view, the Alliance totally depends on States’ interests and this may entail a reduction of interventions: the north-Atlantic organizations is more and more likely to get involved just in those situations that would respect and guarantee its security standards: “*conflicts merely threatening to become international will be subject to peacekeeping through either NATO or NACC, while conflicts endangering Alliance members’ vital interests will be more likely to become subject to peace enforcement by NATO, or in some areas WEU*”¹⁵.

Containment still remains the first goal in the north-Atlantic policy, as showed by the interventions in former Yugoslavia: as key-factors of international relations are national/regional interests (and not humanitarian interests), maintenance of international balance (instead of world peace) represents the main principle also for engaging in peacekeeping operations.

UN Peacekeeping Operations (1948 – 2007)¹⁶

Nascent period: 1945-56

- 1948 – UNTSO (UN Truce Supervision Organization) operates in Egypt, Israel, Jordan, Lebanon and Syria
- 1949 – UNMOGIP (UN Military Observer Group in India and Pakistan)

Assertive Period: 1956-66

- 1956 – ‘57 UNEF I (UN Emergency Force) in Israel and Egypt
- 1958 UNOGIL (UN Observation Group In Lebanon)
- 1960 – ‘64 ONUC (UN Operation in the Congo) [→ *multidimensional operation*]
- 1962 – ‘63 UNTEA/UNSF (UN Temporary Executive Authority/UN Security Force) operated in West New Guinea (West Irian) [→ *multidimensional operation*]
- 1963 – ‘64 UNYOM (UN Yemen Observation Mission)
- 1964 – UNFICYP (UN Peacekeeping Force in Cyprus) [→ *multidimensional operation*]
- 1965 – ‘66 DOMREP (Representative of the SG in the Dominican Republic)
- 1965 – ‘66 UNIPOM (UN India-Pakistan Observer Mission)

Dormant period: 1966-73

Resurgent Period: 1973-78

- 1973 – ‘79 UNEF II (UN Emergency Force) Operated in Egypt and Israel
- 1974 – UNDOF (UN Disengagement Observer Force) operates in the Syrian Golan Heights
- 1978 – UNIFIL (UN Interim Force in Lebanon) [→ *multidimensional operation*]

Maintenance period: 1978-88

Expansion Period: 1988-92

- 1988 – ‘91 UNIIMOG (UN Iran-Iraq Military Observer Group)
- 1989 – ‘92 UNAVEM I (UN Angola Verification Mission)
- 1989 – ‘90 UNTAG (UN Transition Assistance Group) in Namibia [→ *multidimensional operation*]
- 1989 – ‘91 ONUCA (UN Observer Group in Central America)
- 1989 – ‘90 ONUVEN (UN Observer Mission for the Verification of Elections in Nicaragua) [→ *multidimensional operation*]
- 1990 – ‘91 ONUVEH (UN Observer Group for the Verification of Elections in Haiti) [→ *multidimensional operation*]

- 1991 – MINURSO (UN Mission for the referendum in Western Sahara) [→ *multidimensional operation*]
 1991 – '95 UNAVEM II (UN Angola Verification Mission) [→ *multidimensional operation*]
 1991 – '95 ONUSAL (UN Observer Mission in El Salvador) [→ *multidimensional operation*]
 1991 – '92 UNAMIC (UN Advance Mission in Cambodia)
 1992 – '95 UNPROFOR 1 (UN Protection Force) in Croatia [→ *multidimensional operation*]
 1992 – '93 UNTAC (UN Transitional Authority in Cambodia) [→ *multidimensional operation*]
 1992 – UNPROFOR 2 (UN Protection Force) in Bosnia-Herzegovina [→ *multidimensional operation*]
 1992 – '93 UNOSOM 1 (UN Operation in Somalia) [→ *multidimensional operation*]
 1992 – '94 ONUMOZ (UN Operation in Mozambique) [→ *multidimensional operation*]
 1993 – '94 UNAMIR (UN Assistance Mission in Rwanda) subsumed UNOMUR (UN Observer Mission in Uganda/RWanda) [→ *multidimensional operation*]
 1993 – UNOMIG (UN Observer Mission in Georgia)
 1993 – '97 UNOMIL (UN Observer Mission in Liberia)

Are these Missions Peacekeeping?

- 1988 – '90 UNGOMAP/OSGAP (UN Good Offices in Afghanistan and Pakistan Office of the SG in Afghanistan and Pakistan)
 1991 – 2003 UNIKOM (UN Iraq-Kuwait Observation Mission)
 1991– UNHUC (UN Humanitarian Centers - in Iraq, under the authority of UNDRO, Office of the UN Disaster Relief Coordinator) [→ *multidimensional operation*]
 1993 – '95 UNOSOM 2 (UN Operation in Somalia) [→ *multidimensional operation*]

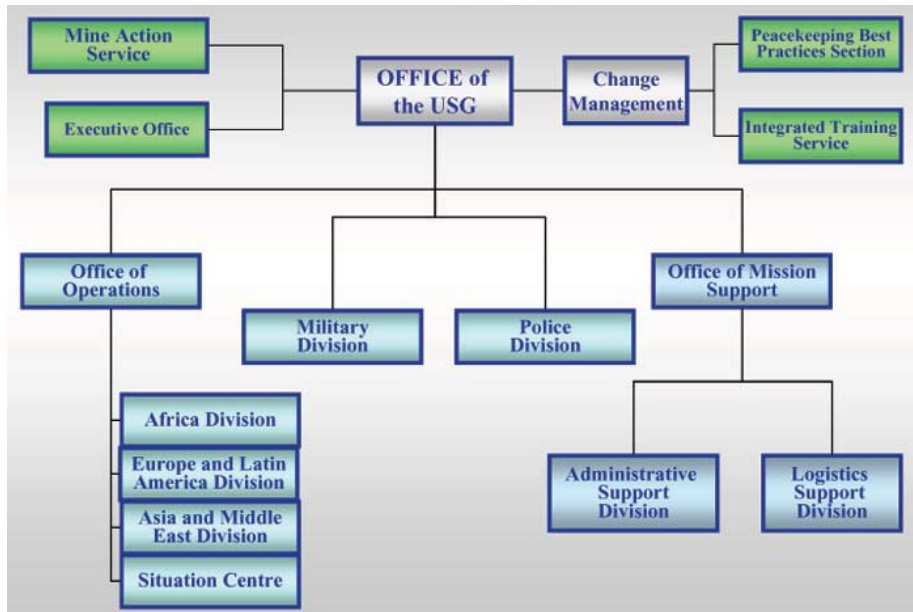
Dal 1993 ad oggi¹⁷

- 1993 – '96 UNMIH (UN Mission in Haiti)
 1993 – '96 UNAMIR (UN Assistance Mission for Rwanda)
 1994 – '94 UNASOG (UN Aouzou Strip Observer Group)
 1994 – 2000 UNMOT (UN Mission of Observers in Tajikistan)
 1995 – '97 UNAVEM III (UN Angola Verification Mission III)
 1995 – '96 UNCRO (UN Confidence Restoration Operation in Croatia)
 1995 – '99 UNPREDEP (UN Preventive Deployment Force)
 1995 – 2002 UNMIBH (UN Mission in Bosnia and Herzegovina)
 1996 – '98 UNTAES (UN transitional Administration for Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium)

- 1996 – 2002 UNMOP (UN Mission of Observers in Prevlaka)
- 1996 – '97 UNSMIH (UN Support Mission in Haiti)
- 1997 – '97 MINUGUA (UN Verification Mission in Guatemala)
- 1997 – '99 MONUA (UN Observer Mission in Angola)
- 1997 – '97 UNTMIH (UN Transition Mission in Haiti)
- 1997 – 2000 MINOPUH (UN Civilian Police Mission in Haiti)
- 1998 – '98 UN Civilian Police Support Group
- 1998 – 2000 MINURCA (UN Mission in the Central African Republic)
- 1998 – '99 UNOMSIL (UN Observer Mission in Sierra Leone)
- 1999 – UNMIK (UN Interim Administration Mission in Kosovo)
- 1999 – 2005 UNAMSIL (UN Mission in Sierra Leone)
- 1999 – 2002 UNTAET (UN Transitional Administration in East Timor)
- 1999 – MONUC (UN Organization Mission in the Democratic Republic of the Congo)
- 2000 – UNMEE (UN Mission in Ethiopia and Eritrea)
- 2002 – 2005 UNMISSET (UN Mission of Support in East Timor)
- 2003 – UNMIL (UN Mission in Liberia)
- 2004 – UNOCI (UN Operation in Côte d'Ivoire)
- 2004 – MINUSTAH (UN Stabilization Mission in Haiti)
- 2004 – '06 ONUB (UN Operation in Burundi)
- 2005 – UNMIS (UN Mission in the Sudan)
- 2006 – UNMIT (UN Integrated Mission in Timor-Leste)
- 2007 – UNAMID (African Union/United Nations Hybrid operation in Darfur)
- 2007 – MINURCAT (UN Mission in the Central African Republic and Chad)

DPKO Structure¹⁸

The Department of Peacekeeping Operations

Bibliography

PRIMARY SOURCES

53[^] sessione IASD - Lavori Individuali Frequentatori e Macrotemi a.a. 2001-2002

CD/57 NATO:

- *Bi-MNC Directive for NATO Doctrine for Peace Support Operations* (1998)

AD HOC GROUP ON COOPERATION IN PEACEKEEPING, *Lessons learned in peacekeeping operations*, Bruxelles, 1997

Atti del Convegno “*Il futuro della NATO nel nuovo contesto geopolitico*”, Gorizia, A&T Documenti, Aprile 1997

BERDAL, M. R., *European security after the Cold War. Peacekeeping in Europe*, Bruxelles, 1993

DPKO, *Handbook on UN multidimensional peacekeeping operations*, New York, 2003

KFOR. *La NATO nel Kosovo*, in *PANORAMA DIFESA*, 2003

LE GOUVERNEMENT DU CANADA, *Les opérations de paix de l'ONU : vers une capacité de réaction rapide*, 1995

NATO, *Building peace and stability in crisis regions*, in *NATO Briefing*, Bruxelles, September 2005

NATO, *Helping secure Afghanistan's future*, in *NATO Briefing*, Bruxelles, January 2005

THE UNITED NATIONS DEPARTMENT OF PUBLIC INFORMATION, *The blue helmets. A review of United Nations Peacekeeping*, New York, 1996

UN DEPARTMENT OF PUBLIC INFORMATION, *UN Peacekeeping: 50 years. 1948-1998*, New York, 1998

MONOGRAPHS

AA. VV., *Le organizzazioni regionali e il mantenimento della pace nella prassi di fine XX secolo*, Napoli, Editoriale Scientifica, 2004

ABI-SAAB, G., *The United Nations Operation in the Congo: 1960-1964*, New York, Oxford University Press, 1976

ANTONELLI, F., *L'illusione di Prometeo. Conflitto e post-conflict nella crisi dell'Occidente*, Soveria Mannelli, Rubbettino, 2007

CELLAMARE, G., *Le operazioni di peacekeeping multifunzionali*, Torino, Giappichelli Editore, 1999

CHALMER, L.R. & PIERCE, J.W., *NATO 1997: fear of change*, Washington, National Defense University Press, 1998

COLOMBO, A., *La lunga alleanza: la NATO tra consolidamento, supremazia e costi*, Milano, F. Angeli, 2001

CONFORTI, B., *Le Nazioni Unite*, Padova, CEDAM, 2005

DE LEONARDIS, M., *La nuova NATO: i membri, le strutture, i compiti*, Bologna, Il Mulino, 2001

DEL VECCHIO, E., *Atlante storico delle Relazioni Internazionali*, Padova, CEDAM, 2001

DUTKIEWICZ, P., *NATO looks at East*, Westport, Praeger, 1998

FETHERSTON, A. B., *Towards a theory of United Nations peacekeeping*, London, MacMillan, 1994

FRANTZEN, Henning - A., *NATO and Peace Support Operations 1991-1999: Policies and Doctrines*, London, Frank Cass, 2005

GARGIULO, P., *Le peacekeeping operations delle Nazioni Unite*, Napoli, Editoriale Scientifica, 2000

GOZZANO, F., *Europa e America: egemonia o partnership? Cinquant'anni di difficili relazioni transatlantiche (1946-1999)*, Milano, Franco Angeli, 1999

HOUGHTON, R. B., TRINKA, F. G., *Multinational peacekeeping in the middle East*, 1984

JEAN, C., *Geopolitica del XXI secolo*, Bari, Laterza, 2004

KAY, S., *NATO and the future of European security*, Lanham, Rowman and Littlefield Publishers, 1998

KLARE, M. T., *Peace and world security studies: a curriculum guide*, Boulder (Colorado), Lynne Rienner Publishers, 1994

LANSFORD, T., *All for one : terrorism, NATO and the U.S.*, Aldershot, Ashgate, 2002

MANISCALCO, M. L., *Le missioni internazionali in risposta alle crisi*, in Quaderni Pace e Sicurezza, n. 1, Roma, Philos Ed., 2007

MARCHISIO, S., *L'ONU. Il diritto delle Nazioni Unite*, Bologna, Il Mulino, 2000

MARIZZA, G., *L'Alleanza Atlantica all'inizio del terzo millennio: nuove relazioni, nuovi compiti e nuove capacità*, Trieste, 2003

MORTELLARO, I., *I signori della guerra: la NATO verso il XXI secolo*, Milano, Manifestolibri, 1999

PAPISCA, A., MASCIA, M., *Le relazioni internazionali nell'era dell'interdipendenza e dei diritti umani*, Padova, CEDAM, 1997

PINESCHI, L., *Le operazioni delle Nazioni Unite per il mantenimento della pace*, Padova, CEDAM, 1998

POGANY, I. S., *The Security Council and the Arab-Israeli Conflict*, New York, St. Martin's Press, 1984

RATNER, S., *The New UN Peacekeeping*, New York, St. Martin's Press, 1995

SOLOMON, G.B.H., *The NATO enlargement debate: '90-'97: blessings of liberty*, Londra, Westport, 1998

TARDY, T., *Peace Operations after 11 September 2001*, London, Frank Cass, 2004

WHITE, N. D., *Keeping the peace: the United Nations and the maintenance of international peace and security*, Manchester, Manchester University Press, 1997

YOST, D.S., *NATO transformed: the Alliance new roles in international security*, Washington, U.S. Institute for Peace, 1998

YOUNG, T.-D., *Multinational Land Formations and NATO: reforming practices and structures*, Carlisle Barracks (Pennsylvania), Strategic Studies Institute, 1997

ARTICLES

ARAD, N., *Security regimes, peacekeeping operations and the possibility of a NATO peacekeeping role in the Middle East*, Roma, NATO Defense College, 2002 in Monograph Series n°13

AA. VV., *Il rapporto transatlantico e il futuro della NATO sul piano politico e militare alla luce delle prospettive di allargamento e degli sviluppi successivi all'11 settembre 2001*, Roma, IASD, 2002 in 53^a sessione IASD - Lavori Individuali Frequentatori e Macrotemi a.a. 2001-2002

AA.VV., *NATO, Peacekeeping and the United Nations*, London/Washington, British American Security Information Council, 1994

BEIGBEDER, Y., *Le rôle politique, administratif et opérationnel du Secrétaire général de l'Organisation des Nations Unies*, in *Revue Internationale des Sciences Administratives*, 1985

BLAIS, G., *Le operazioni di pace*, in n° 4, *Rivista Aeronautica*, Roma, 1999

CELLAMARE, G., *L'autorità transitoria delle Nazioni Unite in Cambogia*, in PICONE, P. (a cura di), *Interventi delle Nazioni Unite e diritto internazionale*, Padova, CEDAM, 1995

CIASCAI, G., *Quelle approche pour l'OTAN dans les Balkans à la lumière des évolutions de la sécurité dans la région?*, in n° 23, *NATO Defense College Monograph Series*, Roma, NDC, 2005

CIOBANU, D., *The Power of the Security Council to Organize Peace-keeping Operations*, in Cassese A. (ed.), *United Nations Peace-Keeping. Legal Essays*, Alphen aan den Rijn, 1978

CONFORTI, B., *Le pouvoir discrétionnaire du Conseil de Sécurité en matière de constatation d'une rupture de la paix ou d'un acte d'agression*, in Dupuy, R. J. (a cura di), *Le développement du rôle du Conseil de Sécurité. Peacekeeping and Peacebuilding*, Dordrecht, 1993

COOPER, R., *La forza e la pace*, in n° 138 - Aprile 2003, *Affari Esteri*, Roma, AISPE, 2003

DALL'AGLIO, J.-M., *La NATO si è dimostrata nel tempo la conferma più efficace e solida del rapporto transatlantico. La prospettiva dello strumento militare europeo in tale contesto*, Roma, IASD, 2002 in 53^a sessione IASD - Lavori Individuali Frequentatori e Macrotemi a.a. 2001-2002

DI BLASE, A., *The role of the Host State's Consent with Regard to Non-Coercitive Actions by the United Nations*, in Cassese A. (ed.), *United Nations Peace-Keeping. Legal Essays*, Alphen aan den Rijn, 1978

FRANCK, T., *The Good Offices Function of the UN Secretary-General*, in ROBERTS and KINGSBURY (ed.), *United Nations, Divided World. The UN's Role in International Relations*, Oxford, Clarendon Press, 1989

GIOIA, A., *The Legal Position of States Contributing Troops to United Nations Peace-Keeping Forces: Recruitment, Control, Status and Withdrawal of National Contingents*, in DE GUTTRY (ed.), *Italian and German Participation in Peacekeeping: From Dual Approaches to Co-operation*, Pisa, 1996

HAIG, A., *Correcting the course of NATO*, in Vol. 43, n° 3 (Summer), *Orbis*, Stamford (Connecticut), JAI Press Inc., 1999

HIGGINS, R., *A general assessment of United Nations Peacekeeping*, in Cassese A. (ed.), *United Nations Peace-Keeping. Legal Essays*, Alphen aan den Rijn, 1978

LEPGOLD, J., *NATO's post-cold war collective action problem*, in Vol. 23, n° 1 (Summer 1998), *International Security*, Cambridge (MA), Belfer Center for Science and International Affairs, 1998

LIGHTBURN, D., *Le lezioni apprese*, in n° 2 (Estate 2001), *Rivista della NATO*, Roma, Jasillo Grafica, 2001

LIGHTBURN, D., *La NATO e la sfida del mantenimento della pace multifunzionale*, in n° 2 (Marzo - Aprile 1996), *Notizie NATO*, Roma, Arti Grafiche Jasillo, 1996

MAGAGNI, M., *L'adozione di misure coercitive a tutela dei diritti umani nella prassi del Consiglio di Sicurezza*, in *Comunicazioni e Studi*, vol. XXI, 1997

MORENO, M., *La proiezione operativa della NATO: Balcani, Afghanistan, Iraq, Mediterraneo*, in n° 148 - Autunno 2005, *Affari Esteri*, Roma, AISPE, 2005

O' CONNELL, M. E., *Continuing Limits on UN Intervention in Civil War*, in *Indiana Law Journal* (ILJ), 1992

PEDONE, A., *La NATO e il peacekeeping*, in n° 18-19-20, *ISTRID - Istituto Studi Ricerche Informazioni Difesa*, Roma, 1998

SZASZ, P. C., *The role of the UN Secretary-General: Some Legal Aspects*, in *New York University Journal of International Law and Politics*, New York, 1991

Endnotes

1. This study, issued in 1994 as informal NATO report, described the new role of the North-Atlantic Organization in peacekeeping operations and analysed the weaknesses of the UN and the advantages of the NATO missions. Also, it foresaw that this sector's leadership would have been totally transferred to NATO command.
2. "The case of the Gulf War, where UN solidarity was built around the will of the US and its closest Allies...and not vice versa, is seen as a prototype for a desirable relationship between NATO and the UN" in AA.VV., *NATO, Peacekeeping and the United Nations*, London/Washington, British American Security Information Council, 1994, p. 57.
3. NATO was created as a regional organization and the North-Atlantic Treaty limits the so-called "out-of-area" interventions (Article 4: *The Parties will consult together whenever, in the opinion of any of them, the territorial integrity, political independence or security of any of the Parties is threatened*).
4. AA.VV., *NATO, Peacekeeping and the United Nations*, London/Washington, British American Security Information Council, 1994, p. 57.
5. This brings to another problem: Western role in peacekeeping operations and, after the Cold War, the particular position of the USA in such a context. In this regard, there are two points of view: one proposes the US as the leader of this sector, because peacekeeping operations are linked to international balances-keeping; the second approach states that, for defending their own interests, the US should give this role to the UN in order not to become just an UN "lackey".
6. AA.VV., *NATO, Peacekeeping and the United Nations*, London/Washington, British American Security Information Council, 1994, p. 58.
7. AA.VV., *NATO, Peacekeeping and the United Nations*, London/Washington, British American Security Information Council, 1994, p. 58.
8. AA.VV., *op. cit.*, p. 58.
9. For now, UN stipulates this sort of agreement just at the bilateral level (between the Organizations and each states participating in the activities).
10. "If NATO's member states find that they have to accept a UN resolution they dislike on one level, they may be able to negotiate terms which effectively amend it on another level. National interests may have opportunities for asserting themselves even more strongly in these overlapping institutions; it will be difficult to convince less favourably placed nations that their interests can be served through the UN" in AA.VV., *NATO, Peacekeeping and the United Nations*, London/Washington, British American Security Information Council, 1994, p. 59.

11. AA.VV., *op. cit.*, p. 59.
12. The five generations of peacekeeping missions differ for various level of impartiality
13. Western European Union (or Union de l'Europe Occidentale, UEO).
See also: www.weu.int
14. AA.VV., *NATO, Peacekeeping and the United Nations*, London/Washington, British American Security Information Council, 1994, p. 60.
15. AA.VV., *op. cit.*, p. 60.
16. In Fetherston, A. B., *Towards a theory of United Nations peacekeeping*, London, Mac-Millan, 1994, pp. 233-235.
17. "UN Peacekeeping - List of operations" su www.un.org/Depts/dpko/list/list.pdf.
18. www.un.org/Depts/dpko/dpko/info/page2.htm

Masis Maylyan

An independent expert on foreign policy and security issues

The Karabagh Issue in the Context of Armenian-Turkish Relations

This article was prepared on the basis of the author's presentation at the seminar "Armenia-Turkey Dialogue Series" organized by the Caucasus Institute (Armenia) and TESEV (Turkey) in Yerevan on November 21, 2008.

It is widely considered that the solution to the Nagorno Karabagh conflict is the key to any substantial progress in ensuring security and achieving agreement on cooperation in the South Caucasus. The fact is that this conflict directly collides with two recognized and one 'non-recognized' states (actually half of six entities of the region). It is obvious that sustainable peace is only possible in the case if it takes into account the interests of all parties to the conflict.

What concerns the Karabagh side most of all?

I think that the core issue of the Karabagh problem is the secure living of the Armenian population of the region in its own homeland. The Armenian people of Karabagh are the autochthonic people on this territory, and it is an undisputable fact.

The problem of Nagorno Karabagh first emerged in 1918 after the collapse of the Russian Empire – in connection with the necessity of the territorial delimitation among the newly independent Armenia and Azerbaijan. This dispute became an issue of consideration of the League of Nations, it lasted to 1921, when after the Sovietization of Armenia and Azerbaijan the Bolshevik Party made a decision to hand over Nagorno Karabagh to the Soviet Azerbaijan on the rights of autonomy. That decision did not take into account the will of the Karabagh Armenians, who then made up more than 90% of the population of the region.

In Karabagh the aged people remember how in the period of Nagorno Karabagh's being within the Azerbaijani SSR, the republican authorities systematically had violated the rights of the Karabagh Armenians, pursuing the repressive policy, aimed at changing the demographic picture of Artsakh. The natural development of economy was oppressed; it was artificially locked toward the other regions of Azerbaijan and contributed to influx of the ethnic Azerbaijanis to the region. The Karabagh Armenians suffered from the whole heaviness and cruelty of the Soviet repressive apparatus. There had been murder cases, disappearances of people and tortures, voluntary arrests, demonstrative trials over political prisoners, suppressions of dissidents and open deportation of residents of dozens of populated settlements.

The present generation of the Karabagh people underwent the real threat of complete annihilation in the course of the large scale armed aggression, launched by Azerbaijan in 1992. Only at the expense of huge human and material losses the people of Karabagh had managed to stop the war, which touched upon practically each Karabagh family, thousands of people died.

And while in the Soviet times Azerbaijan conducted relatively careful (watching the Kremlin's reaction) policy of pushing away the indigenous Armenian population, then after the collapse of the Soviet Union the Azerbaijani political leadership applied to an open violent measures and direct armed aggression against Karabagh.

Thus, Azerbaijan since its first appearance on the political world map in 1918, has been aiming at expelling or physically annihilating the Armenians of Artsakh. Along the whole history of interrelations, Azerbaijan under all regimes has posed a real threat to the Nagorno Karabagh security. That is why ensuring the external security of the Nagorno Karabagh Republic (NKR) and its people has been an urgent task up until today.

Meanwhile, the NKR does not threaten Azerbaijan's secure existence and development. To the contrary, after the legal secession from Azerbaijan and signing the cease-fire agreement, the Azerbaijan showed significant economic development. And as Azerbaijani President himself indicated the macro-economic indicators of his country demonstrate growth with every new year. The de-facto borders established as a result of 1994 cease-fire, which appeared as a result of the ethno-political territorial delimitation, along with the other factors, are an important element of keeping stability in the region. The current conditions, on the hand, allow countries of the region to develop themselves, and on the other hand, they contribute to ensuring the rights of the NKR citizens for the physical security and state independence. It is obvious that NKR is unable to independently develop and ensure its military, food, energy and ecological security within the former autonomous enclave borders, which were illegitimate from the beginning. It is also obvious that the Azerbaijani claims for the Karabagh territories are the question of political ambitions, and not the vitally important factor of development of the country.

Ensuring the security of the NKR people is the key issue in the settlement of the conflict with Azerbaijan. Karabagh's security can be provided for only by recognition of the independent statehood of the Nagorno Karabagh Republic. The world historical experience shows that the most powerful and perfect organizations, intended to ensure security in the whole society, is the state. One of the most important functions of the state is just defense of interests of its own citizens, social groups, ensuring their safe and secure existence and activity. The Karabagh people, having realized its right to self-determination, created and defended its state in the imposed war. The recognized status of the independent NKR is not a goal in itself, but the possibility to ensure security of the people from the existing and potential future threats by political and diplomatic means. Recognition of the NKR by the world and regional powers could help Azerbaijan in overcoming its psychological barriers and starting cooperation with all South Caucasian countries, just like the West helped Serbia to start integration with the European Union, "preserving the face" in the Kosovo issue. Such a development of the situation will provide long-term stability to

the South Caucasus and ensure the energy security of Europe.

The tempo of official contacts between Armenia and Turkey has intensified in the last several months. As part of those discussions Ankara has also expressed interest in stepping up its role in the Karabagh peace process.

What role has Turkey played in the Karabagh conflict and could this role be transformed?

Throughout the conflict between Karabagh and Azerbaijan, Turkey has always supported Azerbaijan. It was like that in the first stage of the conflict in 1918-1920, and in the last two decades we have witnessed the strategic Azerbaijani-Turkish partnership. It would suffice to point out the military and technological aid of Turkey to Azerbaijan in the process of the armed aggression of that country against the NKR people, training of Azerbaijani officers, presence of many Turkish military advisors in the Azerbaijani army and continuing participation of Turkey in the land blockade of Armenia and NKR. It is well-known from the international law that blockade is a form of hostile actions. On the other hand, since 1992 Turkey has been a member of the OSCE Minsk Group, which carries out a mediation mission in the Nagorno-Karabagh settlement. Thus, Turkey in our conflict with Azerbaijan has two roles. On the one hand, Turkey openly supports Azerbaijan and often behaves as a party to the conflict, and on the other hand, it is an international mediator with the other members of the Minsk Group.

According to experts in the regional issues, including representatives of the Turkish expert community, Ankara's policy towards Armenia and NKR has been ineffective, and the new configuration of forces in the South Caucasus after the "Five-day War" in Georgia stimulated Turkey to correct its approach. A series of visits by Turkish leaders to the countries of the region and Moscow, the initiative to create a "security platform" in the Caucasus quite vividly show Ankara's intention to become a serious actor in the Caucasus region.

Will Turkey be able to find its new place in the region and play a positive role in the settlement of the Karabagh conflict?

We think that it is possible, if the Turkish leadership gave up supporting one of the parties to the conflict (Azerbaijan), prove its neutrality, as it is appropriate to the member of the international mediation mission. In fact, Turkey has a special influence over Azerbaijan, and in case of a constructive and objective approach the realization of Ankara's potential might help in settling the conflict, and therefore, providing more stability to the region. This objective can be realized because of some prerequisites. For example, only Turkey is capable to persuade Azerbaijanis to give up a small part of the territory (which was under Baku's subordination only in the Soviet times, and has never been a part of independent Azerbaijan) for the sake of preserving the real sovereignty in their own country. It is obvious that continuation of the official Baku's current line of conduct will make Azerbaijan – a country with a huge energy potential and possibilities to conduct independent policy, into a dependent source of raw materials for other states. Remaining the hostage of ungrounded ambition, will lead Azerbaijan to the loss of its positions in the region, including the control over the ways of transportation of its own energy resources.

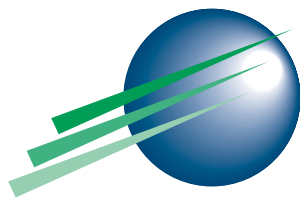
The history of the Armenian-Turkish relations for the last century is burdened with tragic pages and negative facts. The Genocide of Armenians, support to Azerbaijan in its armed aggression against the Karabagh Armenians, the blockade of Armenia. That is why there is some mistrust toward the sincerity of Turkish initiatives. For us the sincerity of Turkish intentions can be proven by Ankara's following practical steps: giving up the demands to Armenians to make territorial concessions to Azerbaijan, establishment of diplomatic relations with Armenia and opening of the land border. These steps will demonstrate to us that we are dealing with a modern Turkey seeking to be part of the European Union and share its system of values rather than one still following outdated racialist pan-Turkic doctrine.

If we find that Armenia is dealing with a progressive country then perhaps in the 21st century our generation of Armenians and Turks will be able to focus their dialogue on subjects that brings us together around mutual interests rather than serve to push the two neighboring nations apart.

Such themes as Karabagh and Cyprus problems, Kurdish issues, Euro-integration, economic and regional security issues, have quite enough resource for mutually beneficial cooperation. Realization of the agreed steps and participation in regional projects that can serve to reconcile two peoples and establish long-term relations of trust between them.

Honest dialogue, building up mutually beneficial economic and humanitarian contacts, realization of scientific, educational and cultural cooperation will contribute to elimination of tension between our two peoples and will contribute the regional peace and security.

IV **ՆԱՅԵԼՈՎ ԴԵՊԻ ԱՊԱԳԱՆ.
ՆՈՐ ՀՐԱՄԱՅՆԱԿԱՆՆԵՐ
LOOKING TO THE FUTURE:
NEW IMPERATIVES**

Բաֆֆի Կ. Հովհաննիսյան

Ռազմավարական եւ ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոնի հիմնադիր, ԱԺ պարզամտավոր, Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի առաջին նախարար

ԲԱՅ ՆԱՄԱԿ ԿԱՅ ԱԶԳԻՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՆԱԽԱԳՂԱՅՄԱՆՆԵՐ

Հայ ազգի պատմությունը ծանր փորձություն է եղել՝ լի տառապանքով, ողբերգությամբ ու ցեղասպանությամբ: Սակայն հազարամյակի այդ արհավիրքների շղթայում հայ ազգը երբեիցե կամուփին չի գնացել փորձություններին ընդառաջ:

Այժմ հայությունն ազգովի կանգնած է վիհի եզրին, եւ անպատշաճ կերպով ընտրված ղեկավարներն ակնհայտորեն մրցում են մեր եւ ինքնության, եւ շահերի լքման համար:

Հայաստանի նախագահն ու արտգործնախարարը գրչի մի հարվածով հատեցին վտանգի եւ արժանապատվության գիծն ու 2009թ. հոկտեմբերի 10-ին Ցյուրիխում (Շվեյցարիա) հրաժարվեցին հինավուրց երկրի եւ նրա բնիկ ժառանգների հիմնարար իրավունքների, անվտանգության ու ամբողջականության տեսական պահպանման ազգային որոնումից:

Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ դիվանագիտական զույգ «արձանագրությունների» ստորագրումն իրոք կարող է դառնալ հայ ազգի դեմ կատարված եւ քողարկված ոճրագործությունների հաշվեմատյանի ամենավերջին գրառումը:

Հիմնարար արժեքներն առքուվաճառքի առարկա չեն

Որպես հայ ազգի ծառա՝ անդրադարձ կատարելով իմ նախկին պաշտոններին ու ներկա ընդդիմադիր կեցվածքին, ես ապշահար եմ այս վերջին ոճիրից: Իբրեւ Հայաստանի քաղաքացի, ով տարիներ շարունակ այդ պատվից զրկվել էր իրար հաջորդող իշխանությունների կողմից, ցավում եմ, քանի որ մեր ազգի հոգին վաճառվում է Թուրքիայի հետ «բարի կամքի» եւ «բաց սահմանների» կեղծ խոստումով:

Մեր կենսական արժեքները՝ սկսած Ցեղասպանության ժառանգների մեր հավաքական պատասխանատվությունից մինչեւ ազատության եւ պատկանելիության անհատական արտահայտում, առքուվաճառքի առարկաներ չեն: 1915թ. անպատասխան մնացած այդ կորստաբեր հայեցակարգը, որը հայ ժողովրդի, հայոց բնօրրանի, ուստիեւ հայ ազգի ոչնչացմանն ուղղված սկզբնաղբյուր ծրագիր է, արդի մեր ինքնության գլխավոր ակունքներից մեկն է, իսկ այդ հայեցակարգի ար-

դար հանգուցալուծումը՝ մեր ապագա ազգային անվտանգության խարիսխը:

Սա կեղծիք է եւ ոչ թե դիվանագիտություն

Հայերի համար ի՞նչ գին է ունենալու «բաց սահմանը», որը բոլոր քաղաքակիրթ ազգերին ընդհանրապես անվճար տրվող շնորհ է:

Իհարկե՝ յուրաքանչյուր հայ խաղաղություն, բարգավաճում եւ բարիդրացիական հարաբերություններ է ցանկանում: Սակայն այս արձանագրություններում առկա է դրանց սոսկ շատ բարձր գին ունեցող պատրանքը:

Նպատակներն ընդհանուր առմամբ ճիշտ են. հարեւանների միջեւ բաց սահմաններ եւ բնականոն դիվանագիտական հարաբերություններ ունենալը մաքուր ու ողջամիտ մղումներ են: Սակայն մեր օգտագործած միջոցները պետք է լինեն մեր ցանկալի նպատակների հետ նույնքան մաքուր ու ողջամիտ: Դժբախտաբար, հայ եւ թուրք իշխանությունների սկիզբ դրած գաղտնի դիվանագիտական գործընթացն իր հիմքում արատավոր էր, եւ այդ հիմքը դրվեց արյունոտ մի հողում, որտեղ ուժերի ակնհայտ անհամաչափությունը հարատեսում է ցայսօր:

Առաջին՝ արձանագրությունները Հայաստանից պահանջում են հրաժարվել իր օրինական պատմական իրավունքներից եւ «դե յուրե» ճանաչել Թուրքիայի «դե ֆակտո» սահմանները, որոնք գծվել եւ նախասահմանվել էին հայ ժողովրդին իր բնօրրանում ոչնչացնելու եւ հայրենի օջախից բռնի կերպով զրկելու հիման վրա: Սա անելով հանդերձ նրանք պահանջեցին եւ, փաստորեն, ստացան հայկական նախագահականի հավանությունը մարդկության դեմ այդ աներեւակայելի ոճիրի հանդեպ, որը հայ սերունդներին զրկել է իր քաղաքակրթությունից, ժառանգությունից եւ հայրենիքից:

Երկրորդ՝ այս արձանագրությունները ներառում են ահաբեկչության երկուստեք դատապարտման խնդիրը՝ շրջանցելով, սակայն, ավելի մեծածավալ ու եղկելի ոճրագործության՝ Ցեղասպանության դատապարտումը:

Երրորդ՝ արձանագրությունները պահանջում են հարաբերությունների «պատմական հարթության երկխոսություն»: Այս քայլով, որը Հայոց ցեղասպանությունը «դատարկ արձագանքի սրահի» ներսում բանտելու կողմնակալ փորձ է, ոչ միայն ձեռնոց է նետվում Ցեղասպանության անառարկելի իրողության վրա, այլեւ ապահովվում է հայկական պետության մեղսակցությունը՝ Թուրքիային ազատելու իր ցեղասպան գործողությունների համար որեւէ պատասխանատվությունից:

Այս պայմանների կենսակոչման պարագայում շատ քիչ բան է մնալու Թուրքիայի եւ աշխարհի կողմից Ցեղասպանության վերահաստատման ու դատապարտման օրինական ակնկալիքից: Երկխոսության հարատես եւ անորոշ բնույթը օգտագործելով որպես հակակշիռ՝ Թուր-

քիան մշտապես կշրջանցի եւ կհետաձգի իր անմարդկային արարքների պատասխանատվությունը:

Կլինի՞ հարաբերությունների բնականոնացում, թե ոչ՝ տակավին մշուշապատ անհայտություն է, սակայն միանշանակ է, որ այս արձանագրությունները մեզ դույզն իսկ չեն տանում հաշտեցման այն անաղարտ ու ամբողջական դաշնությանը, որը հիմնված է ճշմարտության վրա, եւ թուրք-հայկական ընդհանուր պատմության բոլոր դրվագների խիզախ ճանաչմանը՝ ներառյալ Մեծ եղեռնը եւ հայ ժողովրդի ազգային Հայրենագրկումը:

Արձանագրությունները բուն հեռանկարում

Դիվանագիտական «բեկումների» բոլոր արարողությունների եւ պայմանների լույսի ներքո մենք չենք կարող մոռանալ, որ հարաբերությունների «բնականոնացման» բեռը միշտ եղել է ու կա Թուրքական հանրապետության ուսերին: Թուրքիան Հայաստանի հետ սահմանը փակելու եւ բնականոն դիվանագիտական հարաբերություններից հրաժարվելու որոշումները, որոնք բոլոր գործող միջազգային նորմերի խախտում են, կայացրեց եւ ի կատար ածեց բացառապես միակողմանի կերպով: Հետեւապես, արձանագրություններում արտացոլված թուրքական «զիջումներից» յուրաքանչյուրը սովորական եւ քաղաքակիրթ երկրի ամենատարրական նվազագույն պարտավորությունն է:

Ուրեմն՝ սահմանի բացման եւ հարաբերությունների բնականոնացման վերաբերյալ Թուրքիայի դատարկ ու մերկախոս պատրաստակամությունը, որ արձանագրությունների շրջանակում իր իսկ պարտավորությունների սահմանն է, անհարկի ցուցամոլություն է: Այս քայլերի համար որեւէ միջազգային նախաձեռնություն հարկավոր չէր: Եվ փաստը, որ Թուրքիան այդ որոշումը հիմա է կայացրել՝ ամբողջ մի ազգի գոհաբերությունը ընդունելուց հետո միայն, արժանի է ոչ թե գովասանքի, այլ նրա դիվանագիտական հավելումների հետեւում գտնվող էության հանդեպ շարունակվող թերահավատության, թե արդյո՞ք այդ հավելումներն աղերս ունեն Եվրամիության կամ էլ ավելի մեծ աշխարհաքաղաքական նպատակների հետ:

Արձանագրություններից դեպի խորհրդարաններ

Քանի որ հայկական եւ թուրքական կողմերն արդեն ստորագրել են խնդրո առարկա արձանագրությունները, երկրորդ փուլը՝ դրանց վավերացումը, տեղի կունենա պաշտոնական Երեւանի եւ Անկարայի խորհրդարաններում:

Ցավոք, խորհրդարանի՝ պետության արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ խորհուրդ եւ թույլտվություն տալու ավանդական դերակատարությունը վերացնելով՝ գործադիրներն այս արձանագրություններում որեւէ փոփոխություն կամ նրա մշակում կատարելն

արգելեցին: Սա ոչ միայն ակնբախտրեն հակասում է ժողովրդավարական չափանիշներին ու փորձին, այլև մերժում է յուրաքանչյուր երկրի հասարակության եւ նրա անդամների իրավունքը՝ այս գործընթացում իրագործելու կամ պաշտպանելու սեփական տեսակետները: Տարօրինակ այս գործելաոճը դեմ է նաեւ սովորական դիվանագիտական պրակտիկային, ըստ որի՝ պաշտոնական հարաբերությունների հաստատմանը հավանություն է տրվում համապատասխան փաստաթղթերի պարզ փոխանցմամբ:

Այստեղ ծրագիրը պարզ է եւ շատ հարմար «կարված». այն նպատակ ունի մեկընդմիջտ թաղելու պատմության անպատասխան մնացած հարցերը: Շուտով հայոց Ազգային ժողովից պիտի պահանջվի, որ օրենսդրական հավանություն տալով՝ նույնպես պատասխանատվություն կրի մոտավորապես 90 տարի առաջ կատարված այն փաստի համար, որով քեմալա-բոլշեիկյան անօրինական համաձայնությունները պսակեցին ցեղասպանական գործընթացը՝ ջանալով վերջնականապես որոշել հայ ազգի ճակատագիրը՝ նրա թիկունքում:

Ավելին՝ բավարարված չլինելով Թուրքիայի կողմից հայոց բնօրրանի երկարատեւ բռնազավթման այս պաշտոնական ընդունման հետապնդմամբ, այդ երկրի ղեկավարները համառորեն շարունակելու են ամենուրեք խախտել հավանություն տալու գործընթացը, որպեսզի շրջանցել տան իրենց մեղքը: Սա կիրականացվի հետեւյալ կերպ. արձանագրությունների կատարումը եւ թուրքական շրջափակման վերացումը նրանք կշաղկապեն «Ադրբեջանի բռնազավթված տարածքների» հետ: Սույն բառակապակցությունն ակներեսաբար կեղծ ու անպատշաճ հղում է Լեռնային Ղարաբաղի ազատասեր ժողովրդի եւ Ղարաբաղի՝ անհավանական թվացող ազատության, թուրք-ստալինական ժառանգությունից սահմանադրորեն ապագադրթացման եւ, որպես դրա հետեւանք, տարածքային ամբողջականության հանդեպ:

Եզրափակիչ վերլուծությամբ՝ Հայաստանի ու Թուրքիայի քաղաքացիները գրկվել են իրենց եւ ձայնը, եւ ընտրությունն արտահայտելուց, որպեսզի որոշեն հույժ կարեւոր եւ էականորեն լուրջ գործընթացի արդյունքը: Գործընթաց, որը պիտի դարբնի երկու երկրների ապագա ճանապարհը: Սա հատկապես մտահոգիչ է, որովհետեւ գալիք շաբաթներին եւ ամիսներին կայացնելիք որոշումները կոչված են ճշտորոշելու ապագա սերունդների ճակատագիրը, պատմության հետ առերեսվելու շանսերը, հավաքական հիշողությունը չփոշիացնելու, թուրք-հայկական վիթխարի ջրբաժանը անկեղծորեն վերացնելու հրամայականը:

Raffi K. Hovannisian

ACNIS Founder, Member of Parliament, and Armenia's first Minister of Foreign Affairs

AN OPEN LETTER TO THE ARMENIAN NATION Protocols and Preconditions

The history of the Armenian people has been an ordeal of suffering, tragedy, and genocide. In this millennial series of misfortunes, however, never has the nation invited destruction upon itself.

But today it stands at the brink, with a small group of improperly elected leaders apparently racing toward a forsaking of both identity and interest.

With the stroke of a pen, the Armenian president and his foreign minister have crossed the line of danger and dignity; in Zurich, Switzerland on October 10, 2009, they resigned from a long-standing national quest to preserve the fundamental rights, security, and integrity of an ancient land and its native heirs.

The signing of the two diplomatic “protocols” between Armenia and Turkey might indeed constitute the latest entry in the ledger of crimes committed, and covered up, against the Armenian nation.

Core Values are Not Commodities

As a servant of the Armenian nation, reflecting both prior office and present opposition, I am appalled by this latest offense. As an Armenian citizen, for many years denied that honor by successive authorities, I ache as the soul of our nation is traded away for illusory promises of “good will” and “open borders” with Turkey.

Our vital values, from our collective responsibility as heirs of the Genocide to our individual expression of liberty and belonging, are not commodities. That unrequited murderous conception of 1915—the original plan to drive to extinction the Armenian people, the Armenian homeland, and so the Armenian species—is one of the principal sources of our modern identity, just as its equitable resolution is the anchor of our future national security.

This is Duplicity, Not Diplomacy

What will “open borders,” a courtesy commonly extended at no cost to all civilized nations, cost the Armenians?

Of course every Armenian seeks peace, prosperity, and good-neighborly relations. But what we have in these protocols is only an expensive illusion of them.

The ends, generally stated, are sound: Open borders and normal diplomatic relations among neighbors are pure and prudent goals. But the means we use must be as pure and prudent as the ends we seek. Unfortunately, the secretive diplomatic process launched

by the Armenian and Turkish administrations is defective at the fundamentals, sourced as they are in bloody soil, where a pronounced asymmetry of power survives to this day.

First, the protocols stipulate that Armenia relinquish its lawful historic rights and extend an unlimited *de jure* recognition of Turkey's *de facto* borders, which were drawn and defined on the very basis of the eradication and violent dispossession of the Armenian people from its ancestral heartland. In so doing they demand, and have received, the Armenian presidency's endorsement of that fantastic crime against humanity which has deprived generations of Armenians of its civilization, heritage, and patrimony.

Second, the protocols entail a joint condemnation of terrorism, yet fail to include any corresponding renunciation of the broader criminal outrage of genocide.

Third, the protocols impose a requirement for a "dialogue on the historical dimension" of relations. This measure, representing a unilateral attempt at imprisoning the Armenian genocide in a bilateral echo chamber, not only challenges the untouchable veracity of the Genocide, but secures the complicity of the Armenian state in absolving Turkey of any responsibility for its genocidal actions.

Once these terms are brought to life, absolutely little will remain of the legitimate expectation to secure Turkey's and the world's reaffirmation of and redemption for the Genocide. Turkey will forever deflect and delay liabilities for its genocidal acts by leveraging the infinite and inconclusive nature of the bilateral "dialogue."

Normalization or not, these protocols move us not one inch toward reconciliation, that pure and total communion based on the truth—a brave recognition of all aspects of shared Turkish-Armenian history, including the great genocide and national dispossession of the Armenian people.

The Protocols in the Proper Perspective

In all the pomp and circumstance of diplomatic "breakthroughs," we cannot forget that the burden of "normalization" rests, as it always has rested, with the Turkish republic. The decisions to close the border with Armenia and to withhold normal diplomatic relations—violations, both, of all viable international norms—were decisions that Turkey made and realized on its own. Hence, each of the Turkish "concessions" reflected in the protocols represents only the most basic minimum commitment of a decent and civilized country.

Turkey's bare and stated readiness to open borders and normalize relations—the extent of *its* responsibilities in the framework of the protocols—is, therefore, a non-event. No international initiative should have been necessary for those moves. And that Turkey has made that determination now—only after accepting the sacrifice of an entire nation—deserves not praise but continued skepticism in the substance behind its diplomatic flourishes, whether they relate to the European Union or broader geopolitical objectives.

From Protocols to Parliaments

Now that the Armenian and Turkish sides have signed these protocols, the second stage, of ratification, is set for the parliaments at Yerevan and Ankara.

Regrettably, dispensing with a parliament's traditional role of advice and consent in the foreign policy of state, the executives have imposed a prohibition on amending or altering these protocols in any way. While this stands in clear contradiction with democratic standards and practices, it also denies the public and its members in each country the right to exercise or engage their opinions in this process. This extraordinary methodology flies in the face of customary diplomatic practice, which calls for the establishment of official relations through a simple exchange of notes.

The scheme here is plain, perfectly tailored, and aimed at tying down for good history's loose ends. Soon the Armenian National Assembly, too, will be called upon to bear complicit responsibility in giving legislative validation nearly 90 years after the fact to the illegal Bolshevik-Kemalist pacts which crowned the genocidal process and sought to seal the fate of the Armenian nation.

What is more, not content with pursuing this official acceptance of Turkey's longstanding occupation of the Armenian homeland, its leaders will continue audaciously to abuse every turn of the ratification process in order to deflect their own culpability by linking implementation of the protocols and lifting of the Turkish blockade with what they pitch as the "occupied territories of Azerbaijan." Clearly, that would be a disingenuous and inapposite reference to the freedom-loving people of Mountainous Karabagh, its odds-defying liberation and constitutional decolonization from the Turco-Stalinist legacy, and its resultant territorial integrity.

In the final analysis, Armenian and Turkish citizens have been refused both voice and choice in determining the outcome of an immensely significant process that will forge the future course of both countries. This is especially distressing, because on the judgments to be made in the coming weeks and months shall turn the fate of generations to come—and their imperative to face history, remember collectively, and bridge in earnest the great Turkish-Armenian divide.

Roger N. McDermott

Honorary Senior Research Fellow, Department of Politics and International Relations, University of Kent at Canterbury (UK) and Senior Fellow in Eurasian Military Studies, Jamestown Foundation, Washington, DC

THE 'ILLUSION' OF MILITARY POWER IN RUSSIA'S STRATEGIC POSTURE

Introduction

After Russia's 'victory' in the Georgia war in August 2008, its most ambitious, far reaching military reform programme since 1945 was detailed. In reality the 'lessons learned' from the war served as a catalyst to commence the new reform agenda, announced by Defence Minister Anatoliy Serdyukov in October 2008, which proposes to transfer the armed forces from a mobilization to a permanent readiness basis, structured around more mobile brigades while seeking to drastically modernize equipment and weapons more suited to fighting a large-scale conventional war that never happened. Despite the anti-Western rhetoric so popular within the ruling elites, by abandoning its mobilization army Russia is in fact recognizing, de facto, that it no longer faces any threat of invasion from the West. Nevertheless, fears sparked by Russia's military operation in Georgia, particularly amongst former Soviet countries including the Baltic States and within Eastern Europe, especially Poland, placed consideration of how to 'contain' a possible future threat from Russia back on the minds of NATO planning staffs.

An image of military power is frequently used by the Russian state to exemplify a resurgent Russia that has shaken off the humiliation of its weaknesses in the 1990s and now wants to legitimize its claims to great power status commensurate with its energy wealth. During an extended period of presidential transition in the Kremlin, soon exacerbated by the war in the South Caucasus, illusion became a vital part of Russia's political message to the West, summarized succinctly as saying, "We're back." Aspects of illusion, masking the deeper decaying condition of its conventional military capabilities, have re-emerged in modern Russia both in their Soviet and pre-revolutionary guises. Its hallmarks are an inclination towards an outward show that exaggerates a positive veneer over the condition of the military, a near obsession with symbols and what may prove to be a search for possible foreign naval bases for Russia's Navy. These illusions are an underestimated factor essential to identify before assessing realistically Russia's current military modernization and reform agendas.

Hyping the Image: Resuming Old Style Soviet Military Parades

The military parade of Russia's armed forces on 9 May 2008, marking the 63rd anniversary of the victory in World War II, or as it is denoted within Russia the Great

Patriotic War, witnessed the first appearance of military hardware on Red Square since the dissolution of the USSR. The parade, held two days after the inauguration of President Dmitry Medvedev, tried to signal the restoration of Russia's military power, carefully calculated for both domestic and international audiences to display an underlying message that Russia is resurgent and has to be dealt with as a great power.¹ Despite concealing Lenin's Mausoleum from view by using a large Russian tricolour and erecting a temporary platform in front of it from which President Medvedev and Prime Minister Vladimir Putin could view the parade, it followed the trend established by Putin to restore popular traditions from Russia's Soviet past.²

Yet, in producing this powerful visual illusion of military power, there were several interconnecting elements that combined to make the imagery more potent. Strong traditions of military parades can be traced to the old Muskovy state, though Peter the Great having established a modern army further popularised military parades in both Moscow and St. Petersburg. Thus, such parades were a common feature of imperial Russia, honouring state holidays and military celebrations. In revolutionary Russia, imperial imagery was transformed by Leo Trotsky to display publicly Bolshevik achievements aimed at impressing supporters and opponents of the revolution alike. Trotsky ordered the first parade of the Red Army on 1 May 1918, following the transfer of the Bolshevik government from Petrograd to Moscow and later that year another parade was held marking the first anniversary of the October Revolution on 7 November 1918; by 1924 the tradition was fixed further by starting to use Lenin's mausoleum as a platform from which parades were viewed by the Soviet leadership. Stalin perfected the propaganda value of these parades, displaying thousands of pieces of military equipment, often including the latest designs, before under Leonid Brezhnev they became more conservative with aircraft excluded for safety reasons with little new equipment so publicly shown and by the mid 1970s intercontinental ballistic missiles (ICBMs) were not considered worth inclusion. The victory parade held in Moscow on 24 June 1945 was re-enacted on its 20th anniversary on 9 May, with the final Soviet Victory Day parade occurring in 1985; while the last Soviet military parade was held on 7 November 1990.

During what is now regarded as a period of near humiliation for Russia, with political and economic instability in the 1990s, President Boris Yeltsin used the motif of the military parade, but in a greatly reduced format avoiding any 'Soviet' overtones: Victory Day was commemorated again in 1995, but sensitive to the allusions of Russia's Soviet past, Yeltsin held the parade on Kutuzovskiy Prospekt adjacent to the Victory memorial on Poklonnaya Hill in the outskirts of Moscow. The following year the tradition of the military parade on Victory Day taking place on Red Square had begun, though there was no return to including heavy military equipment with the exception of a small number of aircraft that flew over Moscow in 2005.

President Putin decided to hold a full-scale military parade on Red Square on 9 May 2008, prior to his departure from office, in the spirit of Soviet tradition including the display of military hardware. In fact, three rehearsals for the parade were held on 29 April, 3 May and 5 May, while heavy equipment was moved to Moscow by rail from 22 April

2008.³ It was a clear departure from the pattern of parades established in Russia since its independence. More than 8000 servicemen participated, with personnel from one division dressed in parade uniform introduced in 2008. Nonetheless, what caused the stir in the West was the signal sent by the regime in choosing to reintroduce a display of military equipment on Red Square for the first time since the collapse of the Soviet Union.⁴

To be clear, a total of 111 pieces of ground-based military equipment took part in the parade, including:

- 14 UAZ 469 (all-terrain) jeeps
- 9 GAZ-2975 Tigr armoured reconnaissance vehicles
- 9 BTR-80 armoured personnel carriers
- 9 BMD-4 airborne combat vehicles
- 9 T-90A main battle tanks
- 8 125 mm 2S25 Sprut-SD self-propelled anti-tank guns
- 8 152-mm 2S19 Msta-S self-propelled howitzers
- 8 300 mm 9K58 Smerch multiple-launch missile systems
- 4 2S6M Tunguska self-propelled anti-aircraft systems
- 4 9K332 Tor-M2 (SA-15) self-propelled surface-to-air missile (SAM) systems
- 8 self-propelled 9K37M1 Buk-M1 (SA-17) SAM systems
- 4 self-propelled S-300PM2 Favourite (SA20-B) SAM systems
- 4 self-propelled 9K720 Iskander-M (SS-26) short-range missile systems
- 4 self-propelled RT-2PM Topol (SS-25) ICBMs

The aviation component included:

- 3 Mi-8MT helicopters
- 1 T-160 Blackjack strategic bomber
- 1 Tu-95MS Bear H strategic bomber
- 3 Tu-22M3 Backfire S long range bombers
- 1 Su-24M Fencer D front-line bomber
- 1 Su-34 Fullback frontline bomber
- 7 MiG-31 Foxhound fighter-interceptors
- 4 Su-35 Frogfoot ground attack aircraft
- 2 Il-78 Midas tankers
- 1 An-124 Condor heavy transport plane⁵

Arguably, had the chapel of Our Lady of Iver, which stands at the entrance to Red Square, not been restored in 1995 (demolished in 1931 specifically to allow free passage for military equipment onto Red Square) the presence of heavy equipment would have been greater. The parade displayed Topol (SS-25) ICBMs, though interestingly not the new Topol-M (SS-27), their reappearance contributing to the illusion of restored military power based on their long absence from Red Square. Western interpretations of this event,

with its obvious illusion of military power, unfortunately became conditioned by a dismissive remark from Geoff Morrell, US Pentagon spokesman, made before the parade was staged, asserting that the Russians were taking aging equipment for a "spin."⁶

This was entirely mistaken; most of the equipment on show was relatively new, apart from the aviation platforms from which only the Su-34 was a recent procurement (2006). However, the military hardware on show was mostly new, though produced in small quantities and perhaps giving an inaccurate impression of the condition of Russia's conventional armed forces.⁷ Hardware was selected to showcase the achievements of Russia's defence industry, representative of procurement into the military during the past four years. For example, 2S25 Sprut-SD and Tor-M2 SAM systems have been produced since 2007, GAZ-2975 Tigr ordered in 2006 and was manufactured in 2007, Buk-M1, the S-300PM2 Favourite and the Iskander-M were all made within the last two years, T-90A tanks entered production in 2004 and BMD-4 airborne combat vehicles have been manufactured since 2004. These have entered service in units of the Russian army, admittedly on a limited scale, but their appearance in the parade may have been calibrated to provide proof that Russia has moved beyond the military stagnation of the 1990s, while also displaying modern equipment with an eye on the international arms market.⁸

The Victory Day parade in 2008 proved domestically popular, with opinion polls showing 70 per cent of respondents considering the use of military hardware on Red Square as either "very good" or "good."⁹ Placing the parade in the context of its historical antecedents, it seemed more reminiscent of those from the era of Stalin or Krushchev, yet in terms of the collection of new equipment it was arguably the largest display of new armaments since the first Soviet military parade in 1918: the connotations bear similarities with an attempt to convey an underlying message of a regime that had transformed Russia's strength and aimed at both its international and domestic supporters and opponents. Senior officers within Russia's armed forces have indicated that military hardware will become commonplace in future Victory Day parades.¹⁰

New Uniforms: Old Symbols

In 2005, President Putin reversed changes to the Russian army uniform introduced by Boris Yeltsin in 1992. Significantly, Putin ordered that the five pointed star, a familiar Soviet emblem, should reappear to be worn on officers' headwear. It revealed his obsession with Russia's Soviet past and an appeal to image building that met with no resistance within the power ministries. In July 2007 Russia's MoD confirmed plans to redesign military and security uniforms, while maintaining 'historical traditions' and estimated its total cost at around 100 billion Rubles. It is staggering that the authorities chose to prioritize this outward display of revising the uniform rather than tackling more serious issues facing military personnel, often brutalized by the system. What underscored further still this preoccupation with the trappings of image was the remarkable decision to tender the contract to redesign the uniform to the fashion industry. Defence minister Anatoliy Serdyukov boasted that the top Moscow fashion designer Valentin Yudashkin, a flamboy-

ant individual known for his 'body-hugging dress designs,' had won the tender to redesign the uniform. It even prompted criticism of the decision from fashion historian Alexander Vasilyev, who argued that military uniforms should be designed within the armed forces by people with an understanding of its requirements.¹¹

Yudashkin admitted the project was highly demanding involving designing uniforms across all branches of service and ranks in the armed forces and the security structures including police and Emergencies Ministry personnel, totalling 85 uniform designs. Interviewed on Russian television, the designer noted his liaison with the St. Petersburg manufacturer and reflecting on his nine months spent on the project likened the experience to "having a baby." In an almost farcical attempt to celebrate the new uniform, the authorities ordered a fashion display at the GUM department store in Moscow in September 2008; the 'models' exhibited the modernized uniforms parading on catwalks, while it emerged that the five pointed star had survived the revision. One departure from the traditions of the Russian army was to replace the *Portyanki*, or foot-wrap, with socks.¹²

Russia's Navy: Spreading the Illusion Abroad

Russian naval visits to ports in Libya, Cuba and Venezuela, as well as joint naval exercises, have also been intended to show that once again the Russian Navy can be deployed globally. This has been stepped up in the aftermath of the Russia-Georgia war in August 2008, with the less than subtle attempt to convey a signal to Washington that Russia is prepared to increase its naval presence closer to the US. US Naval commanders have not taken seriously the entrance of the Russian navy into the Caribbean or South America; since neither the number of vessels or frequency of visits significantly raises Russia's strategic profile in this hemisphere.¹³ That such overseas deployments, exercises and attending publicity exaggerate the capabilities of Russia's ailing Navy is shown adequately by the Russian authorities minimizing potential damage from reporting the actual poor condition of the Navy. In January 2009, for example, the Northern Fleet's large anti-submarine warfare ship (ASW) Admiral Chabanenko, after returning from joint naval exercises with the Venezuelan Navy, underwent what was described as major repairs at the Yantar Baltic Shipbuilding plant in Baltiysk. Though these repairs were downplayed by the naval leadership, one report suggested that on its arrival in port it was "on its last legs."¹⁴

In addition to promoting a misrepresentative impression of Russia's naval capabilities by publicizing its international naval manoeuvres, while rumouring acquiring possible foreign naval bases, President Medvedev has decided to transfer the Russian Navy's main headquarters, currently based in Moscow, to St. Petersburg. There can be no doubt of the illusory import of this move: returning the Navy's HQ to its imperial home. According to these plans, a group of 800 officers and the Navy's Commander-in-Chief, Admiral Vladimir Vysotsky, will be relocated to St. Petersburg by 31 December 2009. The Navy's new headquarters will be accommodated in Admiralteistvo, where the Navy Ministry and General Naval Staff resided before the 1917 October Revolution; first suggested by Duma Speaker Boris Gryzlov in October 2007 which surprised many observers as it soon gained

support from Defence Minister Serdyukov.¹⁵ After transferring the headquarters of the Leningrad naval base from the Admiralty building in St. Petersburg to Kronshtadt outside the city, the intended relocation can proceed. St Petersburg governor Valentina Matviyenko, Serdyukov and the Foreign Trade Bank (VTB) President and Chairman of the Board Andrey Kostin, signed a memorandum in December 2008 on establishing a unified military educational research centre in Kronshtadt, which envisages building 'state of the art' laboratories, classrooms and accommodation. Matviyenko said the first stage of the project, the transfer of faculties of the Naval Academy from St Petersburg to Kronshtadt, will only be completed by 2013.

The costs of moving the Russian Navy High Command are conservatively estimated at more than US\$ 1 billion and this figure is likely to spiral as Russia grapples with its present economic crisis and continued pressure to further devalue its currency. Moreover, current plans have not taken into consideration building secure accommodation for the command, since currently St. Petersburg lacks the underground infrastructure needed to ensure survival of command and control in a crisis. Opponents of the move fear it will prove so costly as to distract from more urgent needs for the Navy, such as modernizing equipment or raising personnel salaries.¹⁶ Admiral Viktor Kravchenko, who headed the Russian Navy HQ from 1998-2005, believes this could weaken the coordination of the naval command with other elements in the armed forces. Other critics note that 6,000 naval officers in St. Petersburg are waiting for apartments, while in Moscow the corresponding figure is 1,750, and moving the Navy's HQ may further worsen this situation. Indeed, senior naval officers oppose the move on the basis of the lack of money for constructing accommodation for the navy's officers or new ships. Russia's Naval HQ will in future be separated from the other military command structures in Moscow. It's only justification lies in the historic link between St. Petersburg and Russia's Imperial Navy: poignant symbolism that appeals to Russia's current political leadership, intent on using such imagery to promote the perception, domestically and in the West, of Russia's resurgence and demonstration that its leadership think of Russia's imperial past alongside its Soviet period as repositories for use in its contemporary illusion of military power.¹⁷

Cold War Imagery: Long-Range bomber Flights

Other branches of service are marshalled into this illusion, often utilizing anachronistic practices. President Putin ordered the resumption of strategic (long-range) bomber flights in August 2007, highly reminiscent of the Soviet Cold War practice of flying bombers into areas patrolled by US and NATO aircraft. This met with mixed reaction in the West, seen largely as a diplomatic motif to strengthen Russia's bargaining position over possible compromise on US Ballistic Missile Defence (BMD) plans, and in military terms it had limited practical value. For example, a Russian bomber flew over the US military base in Guam on 8 August 2007 and its pilot "exchanged smiles" with a US fighter pilot scrambled for interception. Such well publicised incidents have occurred sporadically since 2007, forcing US F-16s, UK RAF Tornados and fighter aircraft from other NATO

air forces to scramble in order to 'intercept' Russian strategic bombers. By selectively and tactically 'prodding' Western powers using its strategic bombers the illusion of the global projection of military power is reinforced, at least in the carefully distilled media coverage aimed at the Russian public. Resuming the Cold War practice involved in these flights in the Atlantic and Pacific Oceans as well as over the Arctic, has symbolic value which the ruling elite wants to maximize. In December 2008 the MoD television channel, *Zvezda TV*, broadcast a documentary on Russia's long-range bomber fleet, which strongly emphasized the tone of a resurgent Russia claiming it signalled the emergence of the air force from the neglect and underfunding of the 1990s. Since this was Putin's initiative, predictably he also received lavish praise for having implemented this policy.¹⁸

Yet, although the illusion of military power can be generated and manipulated by the Russian state using these strategic bomber flights, the actual condition and capabilities of Russia's Air Force presents a reality that is unpopular within the ruling elite. Russia's air force faces shortage of funds for conducting repairs and purchasing spare parts, weakening the technical condition of air force aircraft fleet, which is also affected by the significant age of the aircraft; many of its platforms entered service in the 1970s and 1980s. Pilots with insufficient flight hours are a direct consequence of the lack of spare parts and the declining length of service life of its aircraft. There are also important weaknesses in Russia's Long-Range Aviation (as well as generally within the air force) such as the insufficient numbers of refuelling aircraft (20 Il-78). There are plans to procure as many as 30 new refuelling aircraft based on the Il-96 airliner, though this has been questioned publicly by independent military experts in Moscow asking about the financing of the project and to what extent Russia's present financial crisis may lead to revisions of the MoDs procurement plans.¹⁹ The aircraft fleet is ageing and poses a greater burden on the state as it seeks to modernize and maintain these in the longer term. The state armaments programme for 2007-2015 plans to modernize 159 Long-Range Aviation aircraft. Work has already begun on the modernization of the available Tu-160, Tu-95MS and Tu-22M3 aircraft (to include giving the Tu-160 the ability to use non-nuclear weapons, such as precision guided munitions (PGMs) and conventional bombs). Finally, the numbers of suicidal conscripts has increased generally within Russia's air force, indicating low morale and wider social problems, demanding more concerted remedial action by the state: instead its focus often shifts to the pursuit of illusion.²⁰

Harsh Reality: Decaying Conventional Forces

The pursuit of the illusion, instead of the more costly and politically uncertain venture of conducting systemic military reform, continues to appeal to elites in Russia preoccupied with the symbols and former glories of Russia's past and fits their search for acceptance internationally as an equal actor or great power. Reality is something from which the government has sought to escape, remoulding an image that corresponds to the political message behind a 'resurgent Russia.' In Russia's conventional armed forces, however, this reality was ruthlessly exposed by the victory over Georgia in its 'five day war'

in August 2008. Far from supporting the resurgent Russia rhetoric, it unleashed a wave of criticism from within the armed forces: painfully aware of the ageing and deteriorating condition of Russian military hardware and insufficient state funds allocated to overhaul Russia's dated hardware and equipment.

President Medvedev learned at first hand in Vladikavkaz (headquarters of the North Caucasus Military District) the nature of complaints from Russian servicemen that fought in the August war; the quality of their equipment fell seriously short of that which the U.S. had supplied to the Georgian Army through its defence assistance programmes.²¹ Throughout the autumn of 2008 details of the condition of Russian forces used in the war offered an entirely different interpretation on the existing capabilities of its conventional forces. Allegedly, reactive armour canisters mounted on the 58th Army's T-72 tanks were left empty, effectively rendering them useless. Eyewitnesses reported that the 58th Army's two armoured columns (containing 150-170 pieces of equipment), spearheading the advance into Tskhinvali, left broken down vehicles along the Zarskaya road.²² Independent Russian military weekly *Nezavisimoye Voyennoye Obozreniye (NVO)* estimated that 60-75% of 58th Army tanks deployed in the theatre of operations were older T-62 and T-72m and even the T-72BM could not withstand Georgian antitank warheads. Older tanks lacked Global Positioning System (GPS), thermal imagers and Identification of Friend or Foe (IFF) technology. Moreover, the armoured columns included BMP-1 and BMD-1 with 'primitive' sights and vision equipment.²³

Communications systems and electronic warfare assets used both amongst commanders and frontline forces were also dated. Lieutenant-General Anatoliy Khrulev, Commander of the 58th Army, communicated with his troops in the midst of combat using a satellite telephone borrowed from a journalist, since adequate communications equipment between subunits was unavailable.²⁴ Satellite targeting support to artillery was also woefully absent, which prevented the use of some PGMs, or the accurate direction of artillery fire. PGMs, such as the Kh-555 air-launched cruise missiles, or Gran shells and mines with satellite guidance, or frontal aviation's Kh-28 and Kh-58U anti-radar missiles were not deployed in theatre owing to this lack of satellite targeting capability. Unfulfilled government promises to equip the Russian Army with the GLONASS global satellite navigation system receivers by mid-2008 had not been honoured, consequently Russian forces went into combat in August 2008 with World War II era maps and compasses.²⁵

Technological deficits within the forces also contributed to the rate of Russian casualties which was also disproportionately high reflecting, for example, lack of IFF equipment. Russian ground forces equipment was obsolete commonly lacked essential battlefield command, control and communications equipment which rendered the troops in effect 'blind and deaf,' which have proven to be a factor in Russia's losses from friendly fire.²⁶

A lack of air controllers amongst Russian ground forces allowed Georgian multiple rocket launchers to fire unopposed on Tskhinvali for 14 hours. The Russian Air Force later suggested it was unable to insert 2-3 men observer teams with combined-arms units without deploying a command post 'in parallel,' leaving Russian armoured columns with-

out sufficient air cover. Russia's use of air power in the Georgia war exposed the limited capabilities of its air force. This mainly stemmed from the downing of a Tu-22M3 strategic bomber by Georgia's air defences; the bomber was shot down while flying a reconnaissance mission, which was singled out as intolerable. Retired Russian Air Force commanders were outspoken over the failures of the Russian Air Force to systematically suppress Georgia's air defences, the use of the Tu-22M3 flying a reconnaissance mission using a training crew due to the scarcity of pilots with sufficient flight hours, intelligence failures and the "incompetence" of the air force leadership. Search and rescue operations were "poorly organized" and resulted in the capture of Russian pilots. Russian military planning staffs assessing the role of air power in the Georgia war concluded that had the efficiency of Georgia's air defences been considerably higher Russian aviation losses would have been significantly greater.²⁷

A torrent of officially sanctioned criticism of the experience of the Georgia war, partly in support for Serdyukov's ambitious military reform plans, agreed on one common theme: Russia's conventional armed forces have decayed so far that it will require radical reform measures to rectify. The sheer scale of that decay may be underestimated by the authorities. Non-combat fatalities in Russia's armed forces, according to statistics released in January 2009 by the MoD, are rising. In 2008 there were 471 non-combat deaths, while some resulted from accidents such as mishandling a weapon, murder or manslaughter, 231 personnel committed suicide. The suicide rates amongst Russian conscripts are particularly shocking, indicating the persistence of the brutal practice of hazing within its structures. It should be stressed that these are official statistics and Russian NGOs such as the Union of the Committees of Soldiers' Mothers claim the real figures are much higher. Poor social conditions, bullying, beatings, other violations of human rights combined with a shortage of adequate equipment and low morale are conditions only too familiar to Russia's conscripts.²⁸

Conclusion

The illusion of military power, with its preoccupation with Russia's imperial and Soviet past, projected through parades, symbols and the resumption of military practices ranging from strategic bomber flights to an increase in Russian naval activities in the world's oceans, largely depends on the elite's perception of success in restoring Russia's role as a great power. It was developed during Putin's two presidential terms, in which he first prioritized stabilizing Chechnya and set about strengthening Russia's economy based on its vast energy reserves. The political image building surrounding Putin, portraying him as the 'father of the nation' protecting Russia's territorial integrity and 'standing up' to Russia's 'enemies' at home or abroad has demanded an corresponding state image for its weak and decaying conventional armed forces. It is a powerful legacy, inherited by Medvedev, which will persist or even grow as a consequence of Russia's experience of economic downturn based on its financial crisis and the decline of oil prices on the world market.

It is precisely this feature of the contemporary armed forces in Russia, harnessed by the state to support a more assertive foreign policy and enhance the credibility of its strategic posture predicated upon 'resisting' NATO enlargement and responding to the unipolar world order so vociferously challenged by the Kremlin that complicates Western assessments of Russia's conventional capabilities. Those elements of illusion, used by the Russian state as diplomatic tools, must be weighed and sifted from genuine programmes of reform. Russia's present regime, mixing symbols and tradition from its past, prefers the easier route of creating an illusion of military power.

No amount of revamped uniforms, complete with the five pointed star, moving the Navy's HQ to St. Petersburg or parading prototype equipment only slowly being introduced within the military can do anything to remedy the manifold ills afflicting and sapping the strength from Russia's decaying conventional forces; it does not prevent a single beating of conscript personnel, save a life that may end in suicide, or give hope of improved healthcare, pay and living conditions of service for the ordinary soldier. Russia's conventional armed forces have been in decline since they were formed out of the rump of the Soviet military after the collapse of the USSR in 1991, which repeated attempts to carry out military reform, has failed to arrest. In this atmosphere, pursuing an illusion of military power will prove tempting and comfortable for the Russian government to perpetuate.

Endnotes

1. "Softer Speech Before a Tougher Parade," *Moscow Times*, 12 May 2008.
2. C.J. Chivers, "Moscow Echoes with Nostalgia as Military Parades Through Red Square," *International Herald Tribune*, 9 May 2008.
3. See: *Interfax*, 22 April, 29 April 3 May, 5 May 2008.
4. "Russian Military Planes Fly Over Victory Day Parade Route," *RIA Novosti, Moscow*, 29 April 2008.
5. *NTV; ORT*, Moscow, 9 May 2008.
6. Matthias Schepp, "Russia Displays its Military Pomp on Red Square," *Der Spiegel*, 9 May 2008.
7. Some Russian commentators also overstated the dated nature of the equipment on show. See: "Moscow Shows Georgia its Military Equipment: the Soviet One," *Kavkazcenter.com*, 9 May 2008, www.kavkaz-center.com/eng/content/2008/05/09/9578.shtml
8. "Russia: Moscow Displays Heavy Weapons in Victory Day Parade," *RFE/RL*, 9 May 2008.
9. Schepp, "Russia Displays its Military," Op. Cit.
10. Yury Avdeyev, "Army Aviation's Horizons," *Krasnaya Zvezda*, Moscow, 31 December 2008.
11. *RIA Novosti*, 17 July 2007.
12. "Interview: Designer Says Russian Army Should Dress to Kill," *Reuters*, 7 February 2008; *RIA Novosti*, 30 September 2008.

13. "Russian Navy Spokesman Details Combat Ships' Missions in World Oceans," *ITAR-TASS*, Moscow, 15 December 2008; "Long Deployments Show Russian Navy Capabilities," *Krasnaya Zvezda*, 16 December 2008.
14. "Russian ASW Ship to Undergo 'Urgent Repairs' Following South America Drills," *Interfax*, Moscow, 19 January 2009.
15. "Navy Chiefs to Move to St. Petersburg," *Kommersant*, Moscow, 31 October 2007.
16. "Navy move to St. Petersburg to Cost \$1 Billion," *St. Petersburg Times*, 11 December 2007.
17. "The Russian Navy's Main HQ 'Sets Sail' for St. Petersburg," *Moscow News*, 18 December 2008.
18. "Russian TV Documentary Profiles and Praises the Long-Range Bomber Fleet," *Zvezda TV*, Moscow, 22 December 2008.
19. Mikhail Lukin & Vladimir Savin, "All Russian Aviation," *Kommersant-Vlast*, 25 August 2008.
20. "The Russian Air Force Recovering," *RIA Novosti*, 14 August 2008; "Russian Air Force Spokesman Says Quarter of Conscripts Suicidal," *Interfax* (Moscow), 20 November 2008.
21. See: *Interfax*, 19 August 2008; *Vecherniy Yekaterinburg*, 17 September 2008.
22. Filling these canisters with the required explosive required 10 hours per vehicle carried out under the supervision of a company-level mechanic. This oversight may have resulted from insufficient time. Author interviews with Russian military officers, November 2008. See: *Rossiyskaya Gazeta*, 27 August 2008; 9 September 2008.
23. See: *NVO*, 19 September 2008.
24. See: *Izvestia*, 27 August 2008; *Komsomolskaya Pravda*, 15 September 2008.
25. See: *NVO*, 19 September 2008.
26. See: *Rossiyskaya Gazeta* 27 August 2008; *Interfax-AVN*, 23 September 2008.
27. "Georgian Strike Fighter shot down in S. Ossetia," *Interfax*, August 11, 2008; David A. Fulghum and Douglas Barrie, "Georgia Strikes Back with Air Defences," *Aviation Week*, August 11, 2008; *Nezavisimaya Gazeta*, 14 August 2008; "Russian TV Analyses the Impending Big Cutbacks in the Armed Forces," *NTV*, Moscow, 23 November 2008; *NVO*, 19 September 2008; *Moskovskiy Komsomolets*, 11 September 2008.
28. "Non-combat Deaths in Russian Army on the Rise-Defence Ministry," *Ekho-Moskvy*, 18 January 2009.

Ռիչարդ Կիրակոսյան

Ռազմախորհրդակցական եւ ազգային հեղափոխությունների հայկական կենտրոնի տնօրեն

Ռազմական ուժերի հավասարակշռությունը Հարավային Կովկասում

Համառոտ ակնարկ

Վրաստանի կարճատև, սակայն ավերիչ պատերազմից գրեթե ութ ամիս անց, Հարավային Կովկասի անվտանգության և կայունության հեռանկարները շարունակում են մնալ անորոշ: 2008թ. օգոստոսին Վրաստանի և Ռուսաստանի միջև ծավալված պատերազմը էականորեն փոխեց տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական պատկերը՝ մեկտեղելով ռուսական ուժի և ազդեցության հստակ վերահաստատումը և տարածաշրջանում առկա երեք «սառեցված» հակամարտություններից երկուսի հարկադիր «հանգուցալուծումը»: Վրացական պատերազմը նաև առիթ հանդիսացավ Վրաստանի՝ որպես Արևմուտքի «ձգողականության կենտրոնի», ռազմավարական դերակատարման նկատմամբ նոր կասկածների առաջացման համար և բարեհաջող կերպով ի չիք դարձրեց ՆԱՏՈ-ին անդամակցելու Վրաստանի հույսերը՝ տարածաշրջանային անվտանգության և կայունության ավելի լայն համատեքստում:

Սակայն, 2008թ. օգոստոսյան պատերազմը ավելի ականերև դարձրեց տարածաշրջանում ուժերի փխրուն հավասարակշռության էական խախտումը, ինչն արդեն իսկ վերափոխել է վտանգի ընկալումը և տարածաշրջանի ռազմական կեցվածքը: Տարածաշրջանի ռազմական ուժերի հավասարակշռության փոփոխվող բնույթը, մասնավորապես, պայմանավորված է երկու գործոններով.

(1) պաշտպանական ծախսերի կայուն աճը, ինչը միայն խոչընդոտեց և , ըստ էության, տապալեց տարածաշրջանում իրագործվող բարեփոխումների ընթացքը և զարգացումը, և

(2) համընդհանուր «ռազմականացման» միտումը, ինչն ուղղորդվում է ռազմատենչ հայտարարությունների և պատերազմի սպառնալիքների ավելացմամբ, որոնք բարձրացնում են լարվածության աստիճանը, ինչպես նաև մեծացնում ռազմական գործողությունների կամ պատերազմի վերսկսման վտանգը:

Տարածաշրջանային “սպառազինությունների մրցավազք”

Ըստ էության, “սպառազինությունների մրցավազքը” տարածաշրջանում ի հայտ եկավ 2004թ., երբ պաշտպանության ոլորտին առնչվող տարեկան ծախսերում տարեց տարի սկսեց արձանագրվել աճ: Չնայած այն հանգամանքին, որ երեք երկրների ռազմական ծախսերի բուն կառուցվածքը տարբեր է, վերջին հինգ տարիների ընթացքում պաշտպանական ծախսերում գրանցվել է կայուն և հետևողական աճ, քանի որ երկրներից յուրաքանչյուրը իր սահմանափակ եկամուտների և ռեսուրսների ավելի ու ավելի մեծ բաժինն է հատկացնում այս ոլորտին:

Եվ սակայն, ամենից մեծ պաշտպանական բյուջեն ունի Ադրբեջանը, տարածաշրջանում ռազմական ծախսերի ամենամեծ աճը իրականում գրանցվեց Վրաստանում: Չնայած, որ Վրաստանի ռազմական ծախսերի աճը կապված էր երկրի արևմտյան անվտանգության ինստիտուտներին ավելի սերտորեն ինտեգրվելու ռազմավարական առաջնայնության հետ, ինչն արտահայտվեց ՆԱՏՈ-ին անդամակցելու Վրաստանի ցանկության միջոցով, երևան են եկել նոր մտահոգություններ կապված Վրաստանի զինված ուժերի վերականգնմանն ուղղված հետագա ջանքերի գործադրման նպատակահարմարության հետ, ինչը պայմանավորված է 2008թ. օգոստոսի պատերազմի հետքերով, ինչպես նաև Աբխազիան և Հարավային Օսեթիան կորցնելու հանգամանքով:

Ադրբեջանում նույնպես գրանցվել է պաշտպանական բյուջեի կայուն և տպավորիչ աճ, ինչը հիմնականում պայմանավորված է երկրի էներգետիկ ոլորտից հարստությունների ներհոսքով: Մասնավորապես, Ադրբեջանը ավելացրեց 2004թ. դրությամբ 175 մլն. դոլար կազմող իր պաշտպանական բյուջեի ծավալը՝ հասցնելով այն գրեթե 2.5 մլրդ. դոլարի 2009թ. համար: Սակայն, հաշվի առնելով երկրում առկա կոռուպցիայի ծավալները՝ տարեկան պաշտպանական բյուջեի աճը չի ծառայել ոչ ավելի կարող զինված ուժերի զարգացմանն ու ուսուցանմանը, ոչ էլ՝ ժամանակակից սպառազինության ձեռքբերմանը: Նմանատիպ, սակայն շատ ավելի փոքրածավալ պաշտպանական ծախսերի աճ է արձանագրվել նաև Հայաստանում, ինչը մեծապես պայմանավորված էր Ադրբեջանից ետ չմնալու ճնշող պարտավորությամբ: Մինչդեռ, տարածաշրջանում ամենացածր պաշտպանական ծախսերը ունի հենց Հայաստանը, այն դեպքում, երբ Ադրբեջանը 2009թ. համար իր ռազմական ոլորտին հատկացրել է հինգ անգամ ավելի շատ միջոցներ քան Հայաստանը (տես ստորև աղյուսակը):

Հարավային Կովկաս. Տարածաշրջանային ռազմական ծասերը (2004-2009թթ.)			
Տարեթիվ	Հայաստան	Ադրբեջան	Վրաստան
2009	495.3 մլն. դոլար	2.46 մլրդ. դոլար	Ա/Չ
2008	370 մլն. դոլար	2 մլրդ. դոլար	572 մլն. դոլար
2007	273 մլն. դոլար	1.3 մլրդ. դոլար	575 մլն. դոլար
2006	166 մլն. դոլար	700 մլն. դոլար	218 մլն. դոլար
2005	136 մլն. դոլար	300 մլն. դոլար	146 մլն. դոլար
2004	81 մլն. դոլար	175 մլն. դոլար	60 մլն. դոլար

Աղբյուրներ: SIPRI Database, Jane's Information Group, Radio Free Europe/Radio Liberty (RFE/RL), տեղական աղբյուրներ

Ռազմական ուժերի փոփոխվող հավասարակշռությունը

2008թ. օգոստոսի Վրաստանի պատերազմից ի վեր տարածաշրջանի ուժերի արդեն իսկ բավականին փխրուն հավասարակշռության խախտումը դարձավ ակնհայտ՝ իրականում շատ ավելի լուրջ մարտահրավեր հանդիսանալով տարածաշրջանի կայունության և անվտանգության համար: Հաշվի առնելով փաստացի “սպառազինությունների մրցավազքը”, որն արտահայտվում է հետզհետե աճող պաշտպանական ծախսերի միջոցով, համընդհանուր ռազմականացված միջավայրի պայմաններում սպառազինման նոր ալիքի վտանգը ենթադրում է, որ ռազմական ուժերի առանց այն էլ փխրուն հավասարակշռության որևէ փոփոխություն կարող է վտանգել տարածաշրջանի անվտանգությունը: Իսկ ի նակտի ունենալով նաև Լեռնային Ղարաբաղի գործոնը, որն այս պահի դրությամբ մնում է տարածաշրջանի միակ չհանգուցալուծված “սառեցված” հակամարտությունը, ռազմական ուժերի որևէ նոր անհավասարակշռություն կվտանգի տարածաշրջանում համեմատական խաղաղության և կայունության պահպանման հնարավորությունը:

Ավելին, կա նաև լրացուցիչ մտահոգություն կապված տարածաշրջանի նմանատիպ ռազմականացման երկարաժամկետ ազդեցության հետ, հատկապես Հայաստանում, քանի որ Ադրբեջանը օգտագործում է նաֆթից գոյացող իր հարստությունը իր պաշտպանական բյուջեի ծավալները ավելի ու ավելի մեծացնելու նպատակով: Հայաստանի համար ամենից մտահոգեցուցիչը այն է, որ Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը ուժի միջոցով “լուծելու” Ադրբեջանի ռազմատենչ հայտարարությունների չդադարող բվկոցը զուգորդվում էր մի քանի տարիների ընթացքում

միլիարդավոր դոլլարներով ավելացող պաշտպանական բյուջեներով: Ռազմատենչ հայտարարությունների և ռազմական ծախսերի այսօրինակ կապակցությունը այս պահի դրությամբ տարածաշրջանային անվտանգության և կայունության ամենամեծ վտանգները մեկն է:

Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի զինված ուժերի գնահատումը

Վերջին տասնհինգ տարիների ընթացքում նախկին խորհրդային պետությունների շրջանում Հայաստանը հետևողականորեն գնահատվում էր որպես ամենազորեղ ռազմական ուժերից մեկը: Հայաստանի զինվորականների վարպետությունը հիմնականում բացատրվում է զինված ուժերում առկա բարձր մակարդակի կարգապահությամբ, բարոյահոգեբանական մթնոլորտով և պատրաստվածությամբ: Չնայած դրան, Ադրբեջանի ռազմական ներուժը հիմք է տալիս ենթադրելու համար, որ առաջիկա տասնամյակում Հայաստանը կանգնելու է իր համեմատության եզրերը կորցնելու վտանգի առջև, ինչն առաջացնում է ռազմական բարեփոխումների շատ ավելի ինտենսիվ ծրագրի անհրաժեշտություն:

Շատ առումներով Լեռնային Ղարաբաղի զինված ուժերը նույնիսկ գերազանցում են Հայաստանի բարձր վարկանիշ ունեցող զինված ուժերին՝ համարվելով ավելի կարող և պրոֆեսիոնալ ուժ: Չնայած իր փոքր չափերին, Ղարաբաղի բանակը գտնվում է մշտական պատրաստակալության վիճակում: Այն անցնում է շատ ավելի լուրջ և հետևողական մարտական և օպերատիվ վարժանքներ, քան որևէ այլ նախկին խորհրդային բանակ: Սակայն Ղարաբաղի ամենաէական առավելությունը ստորաբաժանումների բարոյահոգեբանական վիճակն է, որը կարելի է բնութագրել տպավորիչ պրոֆեսիոնալիզմով և կարգապահությամբ: Ղարաբաղի զինված ուժերին բնորոշ է նաև ինքնաբավությունը, և փոքրածավալ ուժին հատուկ նշանակալի կարողությունները: Ղարաբաղի զինված ուժերը առանձնանում են համեմատաբար լավ կազմակերպվածությամբ և սպառազինմամբ, բացի այդ այստեղ ապահովվում է բարձր մակարդակի պատրաստվածությունը և որակյալ ղեկավարությունը: Առկա է նաև բարձր մակարդակի օպերատիվ պատրաստակալությունը և մարտական համակարգերի և սարքավորումների հետևողական խնամքը:

Հակամարտության ամենաթեժ պահին, ադրբեջանական շատ ավելի մեծ թվաքանակ ունեցող զինված ուժերի պայմաններում, Ղարաբաղի զինված ուժերը արագորեն հմտացան պաշտպանական պատերազմ վարելու մեջ, զարգացնելով և բարելավելով իրենց բնորոշ կարողությունները՝ դառնալով պարտիզանական պատերազմի հնարքներին

տիրապետող լեռնային զորամիավորումներ: Այս հատուկ օպերացիաներ կատարելու կարողությունների հետ մեկտեղ ստորաբաժանումները ունեին նաև տպավորիչ մորթիություն: Բացառապես լավ զինված այս մորթի ստորաբաժանումները մասնագիտանում էին ավանդական հատուկ օպերացիաների ռազմական գործողություններ վարելու մեջ՝ չափազանց մեծ քանակությամբ հրազենի կիրառմամբ և արագ հարձակումների միջոցով: Լայնածավալ կամպանիաները և բախումները հազվադեպ էին, քանի որ Ղարաբաղի զինված ուժերը խելամտորեն հիմնվում էին իրենց օպերատիվ և տակտիկական առավելությունների վրա, որոնց հիմքում ընկած էին մորթիությունը և արագ հարձակումները:

Ղարաբաղի հակաօդային պաշտպանությունը, կիրառելով երկիր-օդ դասի հրթիռներ և այլ նմանատիպ վերգետնյա պաշտպանության միջոցներ, պատերազմի սկզբնական շրջանում պատճառեց մեծ վնասներ և հակակշռեց Ադրբեջանի օդային առավելությունը: Ղարաբաղի լեռնային տեղանքը և դրանից բխող կլիմայական առանձնահատկությունները նույնպես առանցքային նշանակություն ունեին որևէ արդյունավետ օդային հարձակում իրականացնելու հարցում, և ցույց տվեցին Ղարաբաղի զինված ուժերի իրավիճակին տիրապետելու աստիճանը և օպերատիվությունը: Այս գործոնների համադրությունը արդյունավետորեն չեզոքացրեց պատերազմի ընթացքում ադրբեջանական բանակի հրետանու և հետևակի քանակական առավելությունը:

Ղարաբաղյան զինված ուժերի մյուս էական առավելությունը դրա սպայական կազմի և ռազմավարական ղեկավարության պատրաստվածության բարձր որակն է: Պատերազմի ժամանակ Ղարաբաղյան սպայական կազմի ակնհայտ մեծամասնությունը բաղկացած էր խորհրդային բանակի փորձառու և բազմաթիվ պարգևների արժանացած վետերաններից, որոնցից շատերը ունեին բավականին մեծ մարտական փորձ, որ ձեռք էին բերել Աֆղանստանում, և որը հիմնականում կիրառվում էր հատուկ օպերացիաներում:

Ղարաբաղի զինված ուժերը հիմնականում բաղկացած են ցամաքային զորքերից, ինչպես նաև փոքր ուղղաթիռային բաղադրիչից, որն այս պահին շահագործման ենթակա չէ: Ղարաբաղի բանակը դինամիկ զարգացող և մարտունակ ուժ է, որն ունի կառավարման էֆեկտիվ համակարգ, ինչպես նաև ապահովված է սահմանապահ զորքերով, օդային պաշտպանությամբ, թեթև և ծանր հրետանիով, մեխանիզացված հետևակով, ինժինեռական, հետախուզական և հատուկ օպերացիաների ստորաբաժանումներով:

Ղարաբաղը ունի օդային պաշտպանության վերգետնյա մեծ հնարավորություններ, սակայն, այնուամենայնիվ, ցանկացած նշանակալի օդային մարտում անհրաժեշտ կլինի Հայստանի օժանդակությունը: Ղարաբաղի զինված ուժերը գործում են հիմնականում խորհրդային

տաս տարիների ընթացքում, ամենայն հավանականությամբ, կունենա Կասպիան տարածաժրջանի ամենագերակշռող զորքը:

Եվ վերջապես, Վրաստանի զինված ուժերը տարածաշրջանում ամենից փոքրածավալն են՝ ունենալով 17,500 թվաքանակով կանոնավոր բանակ: Սակայն չնայած իր դեռևս փոքր թվաքանակին, Վրաստանի կառավարությունը բռնել է պաշտպանական ոլորտի բարեփոխումների դժվարին ուղին՝ հիմնվելով ԱՄՆ հետ շարունակական ռազմական կապերի և ՆԱՏՈ-ի անդամակցությանը մոտենալու խոստման վրա: Նոր ռազմական կարողություններ ստեղծելու Վրաստանի պատրաստակամության հիմքում ընկած է պետականության և տարածքային ամբողջականության վերականգնման իր ռազմավարական նպատակը: Վրաստանը արձանագրեց որոշակի առաջընթաց իր զինված ուժերի բարեփոխման ուղղությամբ, չնայած որ 2008թ. օգոստոսի պատերազմի մեկնարկը ի ցույց դրեց այդ ջանքերի անարդյունավետությունն ու ոչ լիարժեք լինելը:

Եզրակացություն

Նմանատիպ իրավիճակում ակնհայտ է, որ ռազմական ուժերի հավասարակշռությունը նորից հանդիսանում է տարածաշրջանային անվտանգության և կայունության համար ամենաառանցքային նկատառումներից մեկը: Սակայն միևնույն ժամանակ տարածաշրջանային անվտանգության և կայունության առումով իրական հրամայականները ունեն ներքին բնույթ և շատ ավելի մեծ կախվածություն ունեն ինստիտուցիոնալ լեգիտիմությունից, օրենքի գերակայությունից և լավ կառավարումից, ինչպես նաև տեղական տնտեսությունից ու քաղաքականությունից, քան՝ մեծ աշխարհաքաղաքականությունից:

Richard Giragosian

ACNIS Director

The Military Balance of Power in the South Caucasus

Summary

Nearly eight months after a brief but deadly war in Georgia, the outlook for security and stability in the South Caucasus remains far from certain. The August 2008 war between Georgia and Russia dramatically altered the geopolitical landscape of the region, consolidating a clear reassertion of Russian power and influence and forcibly “resolving” two of the region’s three formerly “frozen” conflicts. The Georgian war also raised new doubts over Georgia’s strategic role as the regional “center of gravity” for the West and effectively ended Georgia’s hopes to join the NATO alliance within a broader context of regional security and stability.

But the August 2008 war further demonstrated a dramatic shift in the region’s delicate balance of power, which has already reconfigured the threat perception and military posture of the region. More specifically, the changing nature of the regional military balance of power is compounded by two factors:

- (1) a sustained increase in defense spending, which has only impeded and subverted the course of reform and development in the region, and
- (2) an overall trend of “militarization” in the region, with the amplification of militant discourse and threats of war heightening tension and increasing the danger of renewed military hostilities or war.

A Regional “Arms Race”

The emergence of a virtual “arms race” in the region first started in 2004, as annual defense-related expenditures increased annually. Although the precise composition of military spending differs among each of the three countries of the region, the defense spending has steadily and consistently increased over the past five years, with each country devoting an ever-larger share of limited revenue and resources to defense spending.

Despite Azerbaijan’s larger defense budget, the largest increase in defense spending in the region has actually been in Georgia. While Georgia’s increased defense spending was linked to the country’s strategic priority of closer integration into Western security institutions, reflected by its desire to join NATO, there are new concerns over the implications of any further efforts to rebuild the Georgian armed forces in light of the aftermath of the August 2008 war and the loss of Abkhazia and South Ossetia.

Azerbaijan has also implemented a steady and serious increase in its defense budget, largely driven by the influx of wealth from its energy sector. Most notably, Azerbaijan has

increased its defense budget from \$175 million in 2004 to almost \$2.5 billion for 2009. But given the extent of corruption within the country, the increase in the annual defense budget has not been used to either invest in developing or training a more capable armed forces, or for procuring modern military weapons. A similar, but much less substantial, increase in defense spending has also been underway in Armenia, largely due to the pressure of feeling compelled to keep pace with Azerbaijan. But Armenian defense spending has been the lowest in the region, with Azerbaijan spending five times more than Armenia on its military for 2009 (see chart below).

The South Caucasus: Regional Military Spending (2004-2009)			
Year	Armenia	Azerbaijan	Georgia
2009	\$495.3 million	\$2.46 billion	N/A
2008	\$370 million	\$2 billion	\$572 million
2007	\$273 million	\$1.3 billion	\$575 million
2006	\$166 million	\$700 million	\$218 million
2005	\$136 million	\$300 million	\$146 million
2004	\$81 million	\$175 million	\$60 million

Sources: SIPRI Database, Jane's Information Group, Radio Free Europe/Radio Liberty (RFE/RL), local sources

The Shifting Military Balance of Power

Since the August 2008 war in Georgia, the shift in the region's already delicate balance of power has become apparent, actually presenting an even more serious challenge to regional stability and security. In light of the virtual "arms race" in rising defense spending, the danger of a new wave of rearmament, amid an overall climate of militarization, suggests that any change in the fragile military balance of power in the region could pose a serious threat to security. And with Nagorno Karabagh now the sole unresolved or "frozen" conflict in the region, any new imbalance of military power threatens the capacity for maintaining relative peace and stability in the region.

In addition, there is a related worry over the long-term impact from such a militarization of the region, especially for Armenia, as Azerbaijan has been using its oil wealth to fuel ever-larger defense budgets. Most worrying for Armenia, the constant drone of Azerbaijan's militant rhetoric to "solve" the Nagorno Karabagh conflict by force has been

bolstered by several years of billion-dollar-plus defense budgets. That combination of militant rhetoric and military spending now poses one of the most serious threats to regional security and stability.

Assessing the Armed forces of Armenia and Nagorno Karabagh

For the past fifteen years, Armenia has been consistently rated as one of the most formidable military powers among all of the former Soviet states. Armenia's military prowess is generally identified traced to its high level of discipline, morale and training, although Azerbaijan's potential as a military power suggests that Armenia is in danger of losing its comparative edge within the coming decade, necessitating a much more intensive program of military reform.

In many ways even surpassing the highly rated Armenian armed forces, the Nagorno Karabagh military is assessed as an even more capable and professional force. Despite its small size, the Karabagh army is in a state of constant readiness, undergoing more serious and sustained combat training and operational exercises than any other former Soviet army. But the most significant advantage for Karabagh is in terms of unit morale, marked by an impressive degree of professionalization and discipline within its ranks. The Karabagh forces also hold a degree of self-sufficiency and a significant small-force capability, are relatively well-organized and equipped, and enjoy a high degree of training and leadership. There is also a high degree of operational readiness and consistent maintenance of its combat systems and equipment.

At the height of the conflict with the much larger Azerbaijani armed forces, the Karabagh armed forces became rapidly seasoned in defensive warfare, developing and enhancing its native capabilities as mountain troops skilled in guerrilla warfare techniques. These special operations capabilities were combined with impressive unit mobility. Exceptionally well armed, these mobile units specialized in traditional special operational warfare, with quick confrontations utilizing overwhelming firepower. Large campaigns and engagements were launched only rarely, as the Karabagh forces prudently relied on their operational and tactical advantages of mobility and fast attack.

Karabagh anti-aircraft defense, utilizing surface-to-air missiles (SAMs) and other similar ground-launched weapons, inflicted a heavy toll and tempered Azerbaijan's air superiority in the early stages of the conflict. The mountainous terrain and related climate in Karabagh were also detrimental to any effective air campaign and demonstrated the situational awareness and operational command of the Karabagh forces. The combination of these factors effectively marginalized the Azerbaijani numerical advantage in infantry and artillery during the war.

The other significant advantage of the Karabagh forces is the quality of its officer corps and its strategic leadership. During the conflict, the clear majority of the Karabagh officer corps included seasoned and well-decorated veterans of the Soviet military, many with significant combat experience in Afghanistan that was applied in specific operations. The Karabagh military is predominantly a ground force, with a minor helicopter

component currently inoperable. The Karabagh Army is a dynamically developing and combat-ready force with effective command and control and endowed with border guard, air defense, heavy and light artillery, mechanized infantry, engineering, intelligence and special operations units.

Karabagh holds a robust ground-based air defense capability, however, although any significant combat air support must be provided by Armenia. The Karabagh force operates predominantly along Soviet operational lines, using former Soviet and Russian equipment. The equipment holdings of the Karabagh forces are significant and continue to be reinforced. The equipment is well-maintained, although there are sporadic repair problems and some shortages of spare parts for its tanks and armored personnel vehicles. As both a formidable foe and as an established military power in its right, the Nagorno Karabagh military serves as critical component to the regional balance of power, however, and its military strength and capability acts as a deterrent to the possible resumption of hostilities. In this way, the Nagorno Karabagh Army actually contributes to regional stability in the South Caucasus. The Karabagh Army is also the main guarantor of security and, due to its stated policy of abstaining from politics, defends the constitutional order and serves the democratically elected government of the Nagorno Karabagh Republic (NKR).

For the time being at least, Nagorno Karabagh remains fairly secure, mainly due to the impressive professionalism and high state of readiness of the Karabagh military, in contrast to the generally poor state of affairs within the Azerbaijani armed forces. Most crucially, the tactical advantages of the Karabagh military's well-entrenched defensive fortifications also deter Azerbaijani aggression in the medium-term.

The Azerbaijani Armed Forces

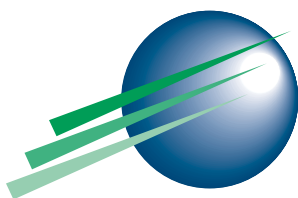
In contrast to both Armenian and Nagorno Karabagh, Azerbaijan has a military that remains weak and poorly equipped. With an overall strength of some 72,000 men in uniform, the Azerbaijani Army is considerably larger than its neighbors. But its army continues to face a significant set of internal constraints, all of which stem from the fundamental problem of corruption. Related problems within the Azerbaijani armed forces include low morale, poor living conditions and inadequate supplies. But Azerbaijan has clearly emerged as a rising power and within five to ten years, will most likely be the dominant military within the Caspian region.

Lastly, Georgia has the smallest force in the region, numbering only about 17,500 active duty personnel. But despite its still small size, the Georgian government has embarked on a serious path of defense reform, bolstered by its continued military ties with the US and by the promise of approaching membership in the NATO alliance. This Georgian commitment to forging a new military capability was rooted in its strategic desire to restore statehood and territorial integrity. Georgia has made some progress in reforming its armed forces, although that effort was shown to be ineffective and incomplete during the onset of the August 2008 war.

Conclusion

Against the backdrop, it is clear that the military balance of power has returned as one of the most crucial considerations for regional security and stability. But at the same time, the real imperatives for regional security and stability are, nevertheless, internal in nature and depend far more on institutional legitimacy, the rule of law and good governance, and on local economics and politics than grand geopolitics.

V ՆԱՅԵԼՈՎ ԴԵՊԻ ԱՆՅՅԱԼԸ.
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՄՓՈՓՈՒՄ
**LOOKING TO THE PAST:
A CHRONOLOGICAL SUMMARY**

THE SOUTH CAUCASUS SINCE INDEPENDENCE: A CHRONOLOGICAL SUMMARY 1991-2009

Covering events in Armenia, Azerbaijan, Georgia and Nagorno Karabagh

AUGUST 1991

In the wake of a failed coup attempt in Moscow, Azerbaijan declares independence from the Soviet Union. Following a national referendum on independence, the Georgian government of nationalist President Zviad Gamsakhurdia secures a parliamentary declaration affirming Georgia's secession from the Soviet Union.

SEPTEMBER-OCTOBER 1991

Armenia formally declares independence after holding a national referendum on independence with 94 percent voting to secede from the Soviet Union. Armenian Parliamentary Chairman and leader of the Armenian National Movement (ANM) Levon Ter-Petrosian is elected president the next month with 83 percent of the vote.

DECEMBER 1991

Armenia and Azerbaijan join the Commonwealth of Independent States (CIS) as the Soviet Union is formally dissolved.

JANUARY-FEBRUARY 1992

Armenia, Azerbaijan and Georgia become members of the Conference for Security and Cooperation in Europe (CSCE). After clashes in Tbilisi between government troops and opposition militia forces, nationalist Georgian President Zviad Gamsakhurdia is forced from power and goes into exile. The United States opens its first embassy in Armenia.

MARCH-MAY 1992

Azerbaijani President Mutalibov resigns in March but is temporarily returned to power in May before finally being deposed and forced to flee to Russia by the nationalist Azerbaijani Popular Front, which installs Parliamentary Chairman Isa Gambarov as acting president. Former Soviet Foreign Minister Eduard Shevardnadze returns to Georgia and assumes the leadership of a new governmental body in the wake of the removal of former President Gamsakhurdia.

JUNE-JULY 1992

Nationalist Azerbaijani Popular Front leader Abulfaz Elchibey is elected president and forms the country's first non-communist government, with Acting President Isa Gambarov returning to his previous post of parliamentary chairman. Russian officials mediate a ceasefire agreement between Georgia and South Ossetia after nearly a year of fighting over South Ossetia's attempt to unify with neighboring North Ossetia.

AUGUST 1992

Fighting breaks out between Georgian troops and separatist forces in Abkhazia. The fighting triggers an exodus of ethnic Georgian refugees that continues for nearly two years.

OCTOBER 1992

Georgian leader Eduard Shevardnadze is elected as new Parliamentary Chairman. Under President Elchibey, Azerbaijan withdraws from the Commonwealth of Independent States (CIS).

FEBRUARY-MAY 1993

Nagorno Karabagh forces launch an offensive retaking nearly all Azerbaijani-held areas of Nagorno Karabagh. The offensive continues with Karabagh forces capturing additional territory in Azerbaijan proper, including the Fizuli and Kelbajar districts. The UN Security Council adopts a resolution calling for an immediate ceasefire and the full withdrawal of Karabagh forces from Kelbajar. The Conference for Security and Cooperation in Europe (CSCE) then forms a working group, the so-called "Minsk Group," empowered to mediate the Nagorno Karabagh conflict.

JUNE-OCTOBER 1993

After the resignation of Parliamentary Chairman Isa Gambarov, Azerbaijani President Elchibey invites Nakhichevan Parliamentary Chairman and former Soviet Politburo member Geidar Aliyev to return to Baku. Aliyev is promptly elected as the new chairman of the Azerbaijani parliament. Rebel Colonel Surat Husseinov then launches a coup from his military base in Gandja and marches on Baku, overthrowing the Elchibey government. Deposed President Elchibey flees to his native Nakhichevan and Aliyev appoints Husseinov prime minister. After Elchibey is deposed, Aliyev is elected to a five-year presidential term in October. The new Aliyev government then brings Azerbaijan back into the Commonwealth of Independent States (CIS).

As hostilities escalate in Abkhazia, Georgian troops are driven from their positions in Abkhazia and several hundred thousand ethnic Georgians are forced to flee into Georgia proper. Georgian President Eduard Shevardnadze negotiates with Russia and agrees to rejoin the Commonwealth of Independent States (CIS). In turn, Russian forces assist Georgian troops in putting down an insurrection by supporters of former President Gamsakhurdia in Western Georgia.

Nagorno Karabagh forces expand their offensive southward toward the Azerbaijani-Iranian border seizing several Azerbaijani districts. By October, Karabagh forces reach the Arax River and seize a 40-kilometer area along the Azerbaijan-Iran border.

MAY 1994

Russia brokers a ceasefire agreement, known as the “Bishkek Protocol,” that is signed by Armenia, Azerbaijan and Nagorno Karabagh. The ceasefire only freezes the line of contact between the parties but results in an end to general hostilities. The ceasefire remains in place to this day.

OCTOBER-NOVEMBER 1994

A failed attempt to overthrow the Aliyev government in Azerbaijan forces Prime Minister Surat Huseinov to flee to Russia and triggers the introduction of a national state of emergency. Azerbaijani President Aliyev negotiates a multi-billion dollar deal with a consortium of international energy companies for the development of offshore energy reserves in the Caspian Sea. Georgian Parliamentary Chairman Eduard Shevardnadze is elected president in November.

MARCH 1995

Azerbaijani President Aliyev survives a coup attempt by rebel forces that attacked a police station in Baku and seized buildings in several cities. A state of emergency is imposed and government troops storm a facility north of Baku, crushing the rebel force and killing their leader, Deputy Interior Minister Rovshan Javadov. An expanded bilateral security agreement is signed between Armenia and Russia, serving as the basis for the presence of a Russian military base in Armenia.

JULY-AUGUST 1995

Armenia holds parliamentary elections and a national referendum approves a set of constitutional amendments. Georgian President Eduard Shevardnadze survives an assassination attempt, prompting the U.S. to provide special training for the Georgian presidential security service. A new Georgian constitution is adopted, reinstating a presidential form of government and establishing a unicameral 235-seat parliament. The constitutional status of the regions and republics in Georgia remains undetermined, stipulating an official determination of their legal status only after the resolution of all internal conflicts.

OCTOBER-NOVEMBER 1995

Georgian President Shevardnadze is elected to the recently reestablished post of president. A series of constitutional amendments are also adopted in a nationwide referendum. Azerbaijani Interior Ministry forces foil two assassination attempts targeting President Aliyev. Former Azerbaijani President Ayaz Mutalibov, who fled to Russia in 1992, is accused of organizing the assassination attempts.

SEPTEMBER 1996

Armenian President Levon Ter-Petrosian is reelected to a second term as president, although the election is marred by allegations of serious electoral irregularities and fraud.

FEBRUARY 1997

The Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE), formerly known as the CSCE, resolves to form a new troika to lead its working group on the Nagorno Karabagh conflict, the so-called “Minsk Group,” with the United States, France and Russia each serving as equal co-chairs.

MAY 1997

The Armenian and Russian presidents sign a new bilateral treaty of friendship, cooperation and mutual assistance in Moscow. The Armenian parliament ratifies an accord with Russia granting Moscow the right to maintain its military bases in Armenia for 25 years.

OCTOBER 1997

Azerbaijan begins the first exports of its “early oil” production from its “contract of the century” with an international consortium of international energy companies. The exports utilize the recently renovated Baku-Novorossiisk oil pipeline.

JANUARY-MARCH 1998

Armenian President Levon Ter-Petrosian is forced to resign and is succeeded by Prime Minister Robert Kocharian in a special election in late March.

OCTOBER 1998

Presidential elections are held in Azerbaijan with incumbent President Aliyev securing another five-year term with over 76 percent of the vote. The election is marred by serious irregularities.

APRIL 1999

A second main export pipeline between Baku and the Georgian Black Sea port of Supsa is inaugurated, allowing Azerbaijan to expand its oil export capacity.

MAY 1999

Azerbaijani President Aliyev undergoes heart bypass surgery in the United States.

OCTOBER 1999

A small group of gunmen storm the Armenian parliament building and assassinate Prime Minister Vazgen Sarkisian, Parliamentary Speaker Garen Demirchian, and six other government officials.

APRIL 2000

Georgian President Eduard Shevardnadze is reelected to a second presidential term.

MAY 2000

Armenian President Robert Kocharian dismisses Prime Minister Aram Sarkisian and Defense Minister Vagharshak Harutiunian, naming the head of the Republican Party of Armenia, Andranik Markarian, as his new prime minister.

NOVEMBER 2000

A new 125-seat Azerbaijani parliament is elected with most seats held by the dominant pro-government "New Azerbaijan Party" but with opposition candidates winning some seats. The parliamentary election is certified as neither free nor fair by international election observers.

JANUARY 2001

The Council of Europe formally admits Armenia and Azerbaijan as full members. Russian President Vladimir Putin meets with Azerbaijani President Aliyev during a state visit to Baku and signs a new agreement on bilateral relations, termed the "Baku Declaration," seeking to expand relations over the next ten years and including plans to develop strategic military cooperation.

MARCH-APRIL 2001

Following the direct intervention of French President Jacques Chirac, the OSCE launches a new diplomatic initiative on the Nagorno Karabagh conflict. The so-called "Paris Principles," based on the "common state" peace plan, serves as the new basis for negotiations between the Armenian and Azerbaijani presidents held in Paris. The Paris meetings are followed by the convening of a closed summit in the U.S. by Secretary of State Colin Powell. The summit, known as the Key West talks, breaks down at the last minute when Azerbaijani President Geidar Aliyev refuses to sign a peace deal.

JULY-AUGUST 2001

Protesting the development of disputed offshore oil fields in the Caspian Sea, Iran deploys a naval warship into Azerbaijani territorial waters and dispatches two Iranian air force combat aircraft over the area. The Iranian warship threatens to fire on two commercial exploration vessels belonging to the international oil consortium led by the British Petroleum and Exxon/Mobil companies, leading to a suspension of all survey operations in the area. The Iranian show of force spurs Azerbaijan to stage a two-day military exercise involving naval and infantry forces, followed by the arrival of a small detachment of Turkish combat aircraft in Baku.

OCTOBER-DECEMBER 2001

The U.S. Congress adopts a measure easing restrictions on U.S. aid to Azerbaijan and deeming it eligible for some \$50 million in direct U.S. aid in recognition of Azerbaijan's "support for the U.S. campaign against international terrorism." The restrictions, initially enacted as Section 907 of the Freedom Support Act by the U.S. Congress in 1992,

prohibit direct U.S. assistance to Azerbaijan until it lifts its trade and transport blockade of Armenia. The move grants the U.S. president much broader authority to waive the restrictions. U.S. Defense Secretary Donald Rumsfeld meets with President Aliyev in Baku and states that the pending waiver of restrictions on U.S. aid will allow new U.S. military assistance to Azerbaijan.

JANUARY 2002

Azerbaijani President Aliyev meets with Russian President Putin in Moscow and signs a new agreement on providing the Russian military the use of the Gabala air defense facility in Azerbaijan after Moscow agrees to pay Baku \$7 million annually for ten years. The Gabala early warning radar station has the capacity to monitor missile launches from the Middle East and Persian Gulf. Russia also offers to assist in the modernization of the Azerbaijani military in an expanded program of military cooperation and technical assistance.

APRIL 2002

U.S. Army Special Forces initiate a new bilateral military assistance program for Georgia called "Train and Equip." The \$64 million project provides targeted tactical training and military equipment for elite Georgian brigades with an overarching focus on counter-terrorism, border security and counter-proliferation capabilities.

AUGUST-SEPTEMBER 2002

Georgian-Russian relations worsen after Russia threatens to intervene to prevent Chechen rebels from using Georgia's Pankisi Gorge as a staging area for attacks on Russian troops in Chechnya. Georgia eventually agrees to police the area and curb cross-border operations by Chechen rebels.

FEBRUARY-MAY 2003

Incumbent Armenian President Robert Kocharian is reelected to a second five-year term in a contentious two-round election that the OSCE criticizes as falling far short of international standards. A new Armenian parliament is also elected in May, with the ruling three-party pro-government coalition taking the majority of seats. This election is also criticized as flawed. Armenia also becomes a member of the World Trade Organization (WTO) in February.

AUGUST 2003

Azerbaijani President Geidar Aliyev issues a presidential decree appointing his son, Ilham Aliyev, as new Prime Minister. The appointment places Ilham Aliyev as next in line in terms of presidential succession. The Armenian parliament adopts a new law abolishing capital punishment, as part of a broader effort to harmonize its legislation with Council of Europe norms and standards.

SEPTEMBER-OCTOBER 2003

Azerbaijani Prime Minister Ilham Aliyev is elected president, replacing his father. The 15 October election is criticized for not meeting international standards and post-election violence erupts, with opposition protestors assaulted by police and hundreds arrested in Baku. Over 100 Azerbaijani opposition activists remain jailed for taking part in protests against the election prompting groups of prisoners and their relatives to launch a hunger strike demanding the release of all detainees, including Rauf Arifoglu, the editor of a leading opposition daily newspaper.

The Russian RAO Unified Energy Systems (EES) state electricity monopoly assumes management of the Armenian Medzamor nuclear power plant in return for the cancellation of \$40 million in outstanding Armenian debt for past Russian fuel supplies.

Prior to Georgia's November parliamentary election, President Eduard Shevardnadze dismisses warnings from the United States that Georgia's international standing would receive a "serious blow" in the event of serious election violations. In turn, the U.S. cuts official aid to Georgia, and an American delegation including Senator John McCain, former Chairman of Joint Chiefs John Shalikashvili, and former Deputy Secretary of State Strobe Talbott travel to Tbilisi to meet with government and opposition officials.

NOVEMBER 2003

Georgia holds parliamentary elections that are marred by widespread irregularities and blatant incidents of fraud and intimidation. The opposition National Movement succeeds in pressuring President Eduard Shevardnadze to resign after three weeks of mass protests in what becomes known as the "Rose Revolution." Led by popular reformer Mikheil Saakashvili, the turning point for the opposition comes when they storm the Georgian parliament and the police and security forces stand aside and offer no resistance. Parliamentary Speaker Nino Burjanadze assumes the role of interim president until new elections are held in January 2004.

DECEMBER 2003

Former Azerbaijani President Geidar Aliyev, the father of current President Ilham Aliyev, dies of kidney and heart failure in the United States after being initially hospitalized in a Turkish military hospital in Ankara. The 80-year old Aliyev, a former KGB official and one-time USSR Politburo member, ruled Azerbaijan for the past decade before handing power to his son.

JANUARY 2004

The Georgian Supreme Court officially nullifies the results of the November 2003 parliamentary elections and schedules new elections for March. In the wake of the resignation of President Shevardnadze, opposition parties unite behind former Georgian Justice Minister and National Movement leader Mikheil Saakashvili as their candidate

in a special presidential election. Saakashvili is then elected to a five-year term as president, with Interim President Burjanadze entering the new government as Parliamentary Speaker. Saakashvili receives over 96 percent of the vote, which international and local observers certifies was significantly better and more “free and fair” than the November parliamentary election. Following the Saakashvili victory, however, Aslan Abashidze, the authoritarian leader of the Ajara region, reinstates a state of emergency and arrests members of a pro-Saakashvili youth organization, Kmara, sparking new tension with the newly elected central authorities in Tbilisi.

FEBRUARY-MARCH 2004

An Armenian military officer is brutally murdered by a fellow Azerbaijani officer at a NATO Partnership for Peace (PfP) language training course in Budapest, Hungary. While Armenia and other NATO PfP member states are outraged by the murder, the killer is hailed as “a national hero” within Azerbaijan.

The Georgian parliament approves new constitutional amendments strengthening the powers of the presidency and creating the post of prime minister. The March election for a new Georgian parliament results in a sweeping victory for President Saakashvili’s National Movement-Democratic Front coalition, which gains an overwhelming majority of seats.

APRIL 2004

Azerbaijani President Ilham Aliyev appoints career diplomat Elmar Mammadyarov as his new foreign minister. A new round of diplomatic negotiations with Armenia then begins, and the new Azerbaijani foreign minister meets with Armenian Foreign Minister Vardan Oskanian in Prague, followed by a meeting between Armenian President Robert Kocharian and his Azerbaijani counterpart. The talks represent a resumption of the series of direct meetings between President Kocharian and late Azerbaijani President Geidar Aliyev.

Armenian opposition parties stage mass demonstrations calling on the Armenian president to resign, prompting the Armenian authorities to overreact as police arrest and assault a number of opposition activists and supporters after water canons, batons, and stun grenades are used to disperse the demonstrators. Opposition parliamentarians, led by Stepan Demirchian, the head of the “Justice Bloc” and former presidential candidate, Artashes Geghamian, the leader of National Accord Party, and former Prime Minister Aram Sarkisian, stage a boycott of legislative sessions of parliament that continues through September 2005. Demonstrations and protests steadily gain momentum through the month and over 10,000 people turn out on 9 April to protest the first anniversary of Kocharian’s inauguration as president.

MAY 2004

As tension mounts between the Georgian government and local Ajarian leader Aslan Abashidze, both Russia and the U.S. initiate a diplomatic effort to prevent the outbreak of open hostilities. The Ajarian leader is forced to resign in the face of an overwhelming Georgian military show of force and after losing Russian backing. After mediation by Moscow in coordination with Washington, the deposed leader accepts refuge in Russia. Georgia then restores central authority in the region and announces new democratic elections in Ajaria.

JUNE-AUGUST 2004

Emboldened by its victory in Ajaria, the Georgian government adopts a more aggressive and confrontational strategy in negotiations with the leaders of South Ossetia. A crisis soon erupts after Georgian troops seize arms shipments from the Russian military destined for South Ossetia. As tension mounts, sporadic clashes erupt between Georgian and Osset forces.

SEPTEMBER 2004

Georgian President Mikheil Saakashvili visits the United States for the first time as Georgian president. Armenian President Robert Kocharian and Azerbaijani President Ilham Aliyev meet during a CIS summit in Astana, discuss the Karabagh conflict, but fail to reach any significant agreement.

NATO cancels planned military exercises in Azerbaijan after Baku refuses to allow the participation of Armenian officers. The Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE) calls for the release of Azerbaijani opposition members on trial for their role in protests that followed Azerbaijan's flawed October 2003 presidential election.

OCTOBER 2004

Azerbaijani Defense Minister Safar Abiev meets with the Chief of the Turkish General Staff to review plans to update and expand the May 2002 bilateral agreement on military cooperation. To date, Azerbaijan and Turkey have signed two bilateral accords and seven protocols covering a military cooperation, training and assistance. Defense Minister Abiev also discusses proposed modifications to the agreement reached in July 1999 on the deployment of Azerbaijani peacekeepers to Kosovo as part of a larger Turkish contingent. Prior to his arrival in Ankara, Defense Minister Abiev also meets in Baku with U.S. military officials to review plans for an expanded U.S. military program in Azerbaijan, focused on counter-proliferation, pipeline security and maritime security in the Caspian Sea.

NOVEMBER-DECEMBER 2004

Armenian Foreign Minister Vardan Oskanian meets with Azerbaijani Foreign Minister Elmar Mammadyarov in Berlin, as part of a series of ministerial talks between the two countries. Construction of a new 140-kilometer natural gas pipeline connecting Iran to

Armenia begins, coinciding with a ceremony inaugurating a second high-voltage transmission line that will enable Armenia to double the volume of electricity it sells to Iran on a seasonal basis.

Former Armenian President Levon Ter-Petrosian launches a political comeback, with a 25 November press conference and a subsequent meeting of his Armenian Pan-National Movement (HHSh), where he calls for a return to a Western-oriented foreign policy.

JANUARY-FEBRUARY 2005

The Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE) passes a resolution on the Karabagh conflict, urging parties to comply with previous UN Security Council resolutions calling for the “withdrawal of military forces from occupied territories.” Armenian and Azerbaijani foreign ministers meet in Prague, as an OSCE fact-finding mission arrives in Azerbaijan to prepare for an inspection of Armenian-held districts beyond the borders of Nagorno Karabagh. The next month, the OSCE fact-finding mission completes a week-long visit to the Armenian-held territories and concludes that there was little “organized settlement activity,” except in the strategic Lachin corridor.

Georgian Prime Minister Zurab Zhvania is found dead in a Tbilisi apartment. The official investigation concludes that Zhvania died of carbon-monoxide poisoning from a faulty gas heater; although many questions arise over the cause of his death. After the death of the premier, President Saakashvili nominates a Zhvania associate, former Finance Minister Zurab Nogaideli, as the new premier.

MAY-JUNE 2005

U.S. President Bush arrives in Tbilisi on an official state visit to Georgia. After pressure from the United States, Russia concludes a new agreement with Georgia for the withdrawal of all Russian troops from its two remaining bases in Georgia by late 2007.

Russia’s Unified Energy Systems (EES) assumes control of the Electricity Networks of Armenia (ENA) in a 99-year, \$73 million acquisition negotiated with the British-registered Midland Resources Holding, an opaque and unknown entity which owned the Armenian national electrical network since 2002. The Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE) adopts a resolution expressing concern over the delays in implementing constitutional reform in Armenia, noting a series of missed deadlines and demanding that Yerevan hold a constitutional referendum by November 2005.

In Nagorno Karabagh, parties loyal to Karabagh President Arkady Ghukasian win a landslide victory in parliamentary elections. Although the election is condemned by Azerbaijan, internationally observers certify the ballot as “free and fair” and report no serious violations.

SEPTEMBER-OCTOBER 2005

Under pressure from the international community, Armenian President Robert Kocharian sets the date for the country's national referendum on proposed constitutional amendments for 20 November.

Azerbaijani security forces arrest three leaders of the opposition youth organization Yeni Fikir (New Thinking) in August and September on charges of treason and accepting money from Armenian intelligence agents and deport Ukrainian Sergei Yevtushenko, an advisor to Ukraine's foreign minister and "Pora" youth group activist. After the "Azadlyg" opposition bloc holds a 20,000-strong demonstration ahead of the November parliamentary elections, over 100 demonstrators are arrested and some 50 wounded in clashes with police. In October, Ukrainian security forces detain Azerbaijani opposition party leader Rasul Guliyev, wanted in Azerbaijan on embezzlement charges, en-route to Baku in an effort to end a nine-year period in exile. The incident is followed by a series of high profile dismissals and arrests in Baku after the Aliyev government accuses several officials of plotting to overthrow President Aliyev. Those arrested include Minister for Economic Development Farhad Aliyev and Health Minister Ali Insanov.

NOVEMBER-DECEMBER 2005

Armenia holds a national referendum on a package of government-drafted constitutional amendments. Although the official results claim an overwhelming 93.3 percent of voters voted in favor of the amendments, with a voter turnout of 65.3 percent of eligible voters, domestic and international observers seriously question the validity of the results. The vote is also marred by allegations of voter intimidation, fraud and ballot stuffing. The Armenian opposition also challenges the referendum results, which they claim secured a turnout of only 16.3 percent.

In Azerbaijan, some 10,000 demonstrators protest the 6 November parliamentary elections. In an election that was criticized for failing to meet OSCE and Council of Europe standards, the ruling New Azerbaijan Party (YAP) wins an overwhelmingly majority of seats and secures the support of a number of pro-government independents. The results of that disputed November parliamentary election are formally endorsed by the Azerbaijani Constitutional Court, but the European Union (EU) calls for an investigation into violent clashes between security forces and opposition demonstrators. The new Azerbaijani parliament convenes in early December but is boycotted by the opposition.

APRIL-MAY 2006

Azerbaijani President Aliyev meets U.S. President Bush in Washington for the first time since taking office in 2003. In Armenia, Parliamentary Speaker Artur Baghdasarian resigns and withdraws his "Orinats Yerkir" (Country of Law) Party from the ruling coalition after a public clash with President Robert Kocharian.

JUNE-JULY 2006

Following the resignation of Armenian Parliamentary Speaker Artur Baghdasarian, Tigran Torosian is elected as the new chairman of the Armenian parliament. Armenia's only independent television station, A1+, is evicted from its offices in the Academy of Sciences building. In July, formerly non-partisan Armenian Defense Minister Sarkisian joins Prime Minister Andranik Markarian's Republican Party.

OCTOBER 2006

During negotiations brokered by the OSCE Minsk Group, the Armenian and Azerbaijani foreign ministers meet in Paris. Armenian Foreign Minister Oskanian proposes that all Armenian-held territories around Karabagh (including Kelbajar and Lachin) may be returned to Azerbaijani if there is "clarity" on the plan for a referendum to be held on the final status of Karabagh. Azerbaijani President Ilham Aliyev proposes "a high level of autonomy" for Karabagh during the "interim period before a referendum" and argues that Karabagh should accept Azerbaijan's guarantees of political autonomy overseen by international peacekeepers. Otherwise, he warns, Azerbaijan has "the sovereign right to retake our territory" and asserts that the international community would not recognize Karabagh even if independence was approved by a referendum.

DECEMBER 2006

Prominent Nagorno Karabagh war veteran Zhirayr Sefilian and opposition "Honor & Fatherland" Party (HFP) figure Vartan Malkhasian are arrested and charged with "plotting to violently overthrow" the Armenian government. Several opposition parties condemn the arrests as politically motivated.

The Nagorno Karabagh authorities hold a constitutional referendum with a turnout of some 87 percent, in which 99 percent of voters endorse the new constitution. Azerbaijan dismisses the referendum as illegitimate and the EU and OSCE also issue critical statements. Armenian President Kocharian warns that there will be no "active negotiations" with his Azerbaijani counterpart until after the May 2007 parliamentary election in Armenia.

MARCH-APRIL 2007

Following the unexpected death of Armenian Prime Minister Andranik Markarian, the entire cabinet is dismissed, as per the terms of the constitution. Defense Minister Serzh Sarkisian is appointed as the new prime minister on 4 April. After the start of the political campaign for the May parliamentary election, several incidents of politically-related violence are reported, including an attack on the local offices of the "Bargavach Hayastan" (Prosperous Armenia) party and clashes between supporters of the Republican and Prosperous Armenia parties. The mayor of Gyumri, Armenia's second largest city, is also shot and wounded in a failed assassination attempt. No arrests are made in the case, although the mayor is widely believed to be linked to corruption and criminal activity.

MAY-JUNE 2007

The ruling Republican Party wins some 64 seats in the new 131-seat parliament during the 12 May election. The other main pro-government parties, Prosperous Armenia (BHK) and the Armenian Revolutionary Federation (ARF Dashnaksutiun), win 24 and 15 seats respectively, while the opposition “Orinats Yerkir (Country of Law) and Heritage (Zharangutiun) Parties secure 10 and 7 seats respectively. OSCE election observers certify that the election marked a “clear improvement” over earlier ballots, but note serious “shortcomings” and voice concerns over voter intimidation and problems with the vote count. The Republican Party, despite winning an outright majority, forges a coalition with the Prosperous Armenia party (BHK) and signs a “cooperation agreement” with the Armenian Revolutionary Federation (ARF Dashnaksutiun) on 6 June, agreeing to give each party three ministerial portfolios.

Azerbaijani Foreign Minister Eldar Mammadyarov welcomes a Russian proposal made to the U.S. during the June G-8 Summit offering to establish a joint missile defense system at the Russian Gabala radar base in Azerbaijan. Azerbaijani Defence Minister Safar Abiev and his Russian counterpart sign a related joint protocol on the continued Russian leasing of the Gabala base later that month.

JULY 2007

Nagorno Karabagh presidential candidate Bako Sahakian, a former senior security official, wins 85 percent of the vote in Karabagh’s 19 July presidential election. His main rival, former Deputy Foreign Minister Masis Maylian, running as a non-partisan reform candidate, garners 12 percent of the vote.

AUGUST-SEPTEMBER 2007

U.S. co-chairman of the OSCE Minsk Group and Deputy Assistant Secretary of State for European and Eurasian Affairs Matthew Bryza visits Armenia and Azerbaijan for preparatory talks ahead of a planned meeting of the Armenian and Azerbaijani presidents to negotiate a set of “basic principles” of the Karabagh conflict. At the same time, former Armenian Foreign Minister and leader of the opposition Heritage (Zharangutiun) Party Raffi Hovannisian submits a motion to the Armenian parliament on 28 August calling on Yerevan to formally recognize the independence of the Republic of Nagorno Karabagh. In Stepanakert, newly elected Karabagh President Bako Sahakian is officially inaugurated and the Karabagh parliament endorses Araik Harutyunian as the new Karabagh prime minister.

Georgia’s former Defence Minister Irakli Okruashvili is arrested on charges of money laundering and abuse of power on 27 September, only days after criticizing President Saakashvili for his “authoritarian rule.”

OCTOBER 2007

Former Armenian President Levon Ter-Petrosian publicly announces his candidacy in the February 2008 presidential election during a mass rally in Yerevan; and reiterates his strong criticism of the Kocharian government.

In Baku, security officials announce that they have thwarted plans for a major terrorist attack targeting the U.S. Embassy and other government sites in Baku. After a questionable trial, former Economic Minister Farhad Aliyev is sentenced 10 years in prison after his conviction of corruption-related charges.

NOVEMBER-DECEMBER 2007

Georgian President Mikheil Saakashvili declares a state of emergency on 7 November in response to large protests calling for his resignation and demanding early parliamentary elections. The demonstrations lead to an over-reaction by the authorities, with a violent police crackdown leaving over 500 injured, including three opposition figures and 24 policemen. The Georgian government imposes a ban on the independent broadcaster Imedi TV, triggering critical statements from the United States, EU and international organizations. Saakashvili seeks to diffuse the crisis by announcing early presidential elections set for 5 January and lifts the state of emergency on 16 November, but maintains the closure of Imedi TV. He also accuses Russia of “fomenting unrest” and charges several opposition figures with conspiring to overthrow the Georgian government and engaging in “pro-Russian espionage.”

In a move seen as an effort to block the candidacy of former President Ter-Petrosian, the Armenian parliament amends the election law on 5 November, abolishing the nomination of a presidential candidate by party blocs or civil society and increasing campaign spending limits. Prime Minister Serzh Sarkisian is also confirmed as the ruling Republican Party chairman and its presidential candidate for the February 2009 election. Days later, a group of some 11 political parties announce their support of former President Ter-Petrosian’s candidacy. A total of nine candidates, including Sarkisian and Ter-Petrosian, are officially nominated for the 19 February 2008 presidential election.

JANUARY 2008

In the 5 January Georgian early presidential election, incumbent President Mikheil Saakashvili is reelected with 53 percent of the vote, avoiding a second round of voting. Opposition candidate Levan Gachechiladze comes in second with 25 percent of the vote, but the opposition rejects the results, charging that the contest was tainted by widespread voting fraud, and mobilizes over 50,000 demonstrators in Tbilisi to protest the election.

FEBRUARY-MARCH 2008

Armenian police and security forces move to forcibly disperse and violently suppress opposition demonstrators gathered in Yerevan, allegedly in response to their “attempt

to overthrow” the government. The wave of protests is organized to protest the results of the flawed presidential election in which the authorities’ candidate, Prime Minister Serzh Sarkisian defeated his main opposition rival, former President Levon Ter-Petrosian. According to the official, but disputed results, Sarkisian won 53 percent of the vote, thereby avoiding a second round election, while Ter-Petrosian came in second with only 21.5 percent. Although OSCE election monitors cite the election as “mostly in line” with international commitments, they also report serious violations in at least 16 percent of polling stations and criticize the “use of state and administrative resources” during the campaign. Amid reports of widespread fraud, voter intimidation and other irregularities, some 13 senior government officials resign in protest.

As the crisis widens, a state of emergency is declared on 1 March by President Kocharian and some military units are mobilized and brought to the outskirts of the capital. After tens of thousands of opposition supporters converge on Yerevan’s city center, police and security forces detain several opposition leaders and place Ter-Petrosian under virtual “house arrest” on 1 March. Tension escalates after a severe police crackdown on 1-2 March triggers open violence and clashes with opposition demonstrators, resulting in the deaths of at least ten people and over 200 wounded. Although the state of emergency is eventually lifted on 21 March, police continue to prevent peaceful rallies and gatherings, in blatant violation of the constitutional freedom of assembly, and the arbitrary arrests of opposition activists continue unabated. Meeting in emergency session, the Armenian parliament approves on 17 March a set of constitutional changes upholding restrictions on mass gatherings and public demonstrations.

During a press conference in Baku, Azerbaijan President Ilham Aliyev threatens Armenia that Azerbaijan is “ready for war” over Karabagh. Only days later, in the most serious violation of the 1994 ceasefire of the Karabagh conflict in years, Azerbaijan and Armenian forces openly clash in a series of escalating skirmishes from 4-9 March that leave up to 16 soldiers and two civilians dead. The clash prompts the UN General Assembly to adopt an Azerbaijan-drafted resolution on 14 March calling for the “immediate, complete and unconditional” withdrawal of Armenian forces, although each of the OSCE Minsk Group co-chairing nations oppose the resolution as “unbalanced” and either abstain or vote against the measure.

APRIL 2008

In the wake of yet another disputed presidential election in Armenia, Central Bank Chairman Tigran Sarkisian is appointed as the new prime minister and a new 17-member cabinet is formed, although with only 6 new ministers. Opposition demonstrations continue and several dozen protesters clash with police in the city of Hrazdan and some 7,000 demonstrators participate in a rally in Yerevan.

AUGUST 2008

After heavy clashes erupted in South Ossetia, Georgia initiates a military offensive targeting Tshkinvali, the capital of South Ossetia, during 7-8 August, triggering a strong Russian response involving a massive attack with ground troops, air bombardments, and even naval forces. Separatist Abkhaz forces then launch an attack on 8 August and, assisted by Russian planes, capture areas of the Georgian-controlled Kodori Gorge by 12 August. Georgian forces start to withdraw from South Ossetia on 10 August, as Russian troops advance further into Georgia proper, causing civilians to flee the fighting in South Ossetia and the adjacent Georgian district of Gori. Although the total number of casualties is disputed by both Georgian and Russian officials, Human Rights Watch documents the death of 419 killed, and the UNHCR estimates the number of displaced persons from South Ossetia at over 30,000 and another 128,000 from within Georgia proper.

The seven-day Georgian-Russian war triggers international criticism, as the EU and U.S. condemn Moscow's "disproportionate" response and the G-7 Foreign Ministers issue an unprecedented joint statement criticizing Russia's "excessive use of force." French President Sarkozy presents a six-point ceasefire agreement on 12 August that includes an immediate end of hostilities, the withdrawal of troops, and the holding of international talks. Georgian President Saakashvili and Russian President Dmitry Medvedev later agree to the ceasefire, although the Russian side insists on the stationing of a 2,600-strong force in a "zone of responsibility" around "conflict regions" and in the port of Poti. Diplomatic tension escalates as U.S. President Bush urges a full and immediate Russian withdrawal and accuses Moscow of violating the terms of the ceasefire. Moscow then suspends NATO cooperation and on 26 August, Russian President Dmitry Medvedev recognizes the independence of South Ossetia and Abkhazia after the Russian Duma adopts a non-binding resolution recommending recognition. After the EU and U.S. denounce the recognition, Georgia formally breaks diplomatic relations with Russia on 29 August.

SEPTEMBER-OCTOBER 2008

After months of secret Swiss-brokered diplomacy seeking to normalize Armenian-Turkish relations, Turkish President Gul arrives in Yerevan on 6 September, becoming the first Turkish head of state to visit Armenia. The Turkish and Armenian presidents attend an Armenian-Turkish soccer match in Yerevan and hold talks over the possible establishment of diplomatic relations and Turkey's opening of its long-closed border with Armenia. Later that month, Armenian Foreign Minister Eduard Nalbandian meets with both his Azerbaijani counterpart and Turkish Foreign Minister Ali Babacan on the sidelines of the United Nations General Assembly meeting in New York on 26 September. Azerbaijan also hints at the possible inclusion of Armenia in the Nabucco pipeline project if Armenia "modifies" its demands for the independence of Nagorno Karabagh.

Armenian Parliamentary Chairman Tigran Torosian resigns on 16 September and quits the ruling Republican Party, citing "irreconcilable differences." Former Sarkisian

campaign manager Hovik Abrahamian is elected as the new speaker on 29 September. Opposition leader Ter-Petrosian holds a mass rally on 17 October and announces a “temporary halt” to opposition protests but accuses the Sarkisian government of “putting Karabagh up for sale” to secure Western support. Under mounting domestic and international pressure, President Sarkisian agrees on 23 October to form an independent commission to investigate the March 2008 post-election violence.

On his first official visit to Armenia, Russian President Dmitry Medvedev arrives in Yerevan on 20-21 October. At the same time, Georgia officially closes its airspace to Russian military transport planes supplying the Russian base in Armenia. In Azerbaijan, incumbent President Ilham Aliyev is reelected president in the 15 October election after securing 89 percent of the vote. Turnout at the election is estimated at 77 percent even with an opposition boycott and OSCE monitors note “considerable progress” but stress that the contest was “characterized by a lack of robust competition and political discourse.”

NOVEMBER 2008

In a meeting outside Moscow hosted by Russian President Dmitry Medvedev, Armenian President Serzh Sarkisian and Azerbaijani President Ilham Aliyev sign an agreement promising to intensify efforts toward resolving the Karabagh conflict. The tripartite document is the first such agreement signed by the two countries since the 1994 ceasefire agreement and the parties pledge to conform to the principles of the non-use of force, the observance of international law, pursue confidence-building measures, and affirm their commitment to the OSCE Minsk Group-proposed “Madrid principles” on the Karabagh conflict. After the signing of the Moscow Declaration, Armenian President Sarkisian consults with party leaders and promises to hold a national referendum on any peace deal that may be concluded on Karabagh. The Minsk Group co-chairs tour the region later that month, in their first visit since the August war between Georgia and Russia, but report that the sides remain “far from agreement.”

DECEMBER 2008

The Azerbaijani parliament overwhelmingly approves a constitutional amendment removing the presidential term limit and schedules a national referendum on the issue for 18 March. The Azerbaijani government also imposes a ban on the BBC, Voice of America, and Radio Free Europe/Radio Liberty (RFE/RL), preventing them from broadcasting on national FM frequencies. The decision is heavily criticized by the EU, OSCE and other international organizations.

JANUARY 2009

Following a visit to Armenia by members of its special monitoring committee, the Parliamentary Assembly of Council of Europe (PACE) adopts a resolution expressing concern over persons detained following the March 2008 post-election violence, but decides not to apply sanctions that would suspend Armenia’s voting rights in the Assembly.

International pressure on the Armenian government also mounts as the European Court of Human Rights rules that the arrest of opposition supporters contravenes the basic freedom of assembly.

FEBRUARY-MARCH 2009

The opposition Armenian National Congress (ANC) pledges to resume public protests and mass rallies, reversing its earlier decision to suspend its public activities. Marking the one-year anniversary of the violent 1 March 2008 post-election clashes, former President Ter-Petrosian convenes the first opposition rally since October 2008. The mass rally, attended by between 30-50,000 people, passes without incident. Later that month, the opposition ANC coalition nominates Ter-Petrosian on 15 March as its candidate for the 31 May Yerevan mayoral elections. Following increasing pressure on sustaining Armenia's fixed exchange rate, the Central Bank decides on 3 March to let the dram "float freely" against the dollar, triggering an immediate currency correction, as the dram depreciates by some 30 percent in value, causing panic-buying and sparking sharp price increases. Armenian-Turkish diplomacy also accelerates, as Armenian President Sarkisian and Foreign Minister Nalbandian meet with Turkish Foreign Minister Babacan in Munich for more detailed talks on the normalization of relations. The Munich meeting comes as a follow-up to an earlier meeting in Davos in late January between Sarkisian and Turkish Prime Minister Erdogan.

During a visit to Baku, Russian Foreign Minister Sergei Lavrov denies Azerbaijani allegations of Russian arms transfer to Armenia and seeks to calm Baku's concerns over recent decisions by the Collective Security Treaty Organization (CSTO) to include Armenia in a new joint "rapid reaction force" and to create a new Russian-Armenian integrated air defence network. In a separate development hinting at corruption within the Azerbaijani armed forces, the commander of the Azerbaijani air force is murdered by unknown assailants on 11 February.

In a national referendum in Azerbaijan, voters reportedly overwhelmingly approved a constitutional amendment to end presidential term limits, although the opposition disputes the official 71 percent turnout figure as "fabricated" and cites "mass violations" of election laws. In response to the referendum vote, the Council of Europe warns that the amendment could cause the suspension of the Azerbaijani delegation to the Council, and may even lead to Azerbaijan's loss of membership in the Council of Europe.

APRIL 2009

Only two days before the April 24th anniversary of the Armenian genocide, a trilateral statement is issued by the Ministries of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, the Republic of Turkey and the Swiss Federal Department of Foreign Affairs declaring that Turkey and Armenia together "have been working intensively with a view to normalizing their bilateral relations" and adding that "the two parties have achieved tangible prog-

ress and mutual understanding in this process and they have agreed on a comprehensive framework for the normalization of their bilateral relations.” Citing its strong opposition to Armenian-Turkish diplomacy, the Armenian Revolutionary Federation (ARF Dashnaktsutian) party pulls out of the ruling pro-government coalition on 25 April. The move leaves three other pro-government parties in the coalition, including the ruling Republican, Prosperous Armenia (“Bargavach Hayastan”) and “Orinats Yerkir” (Country of Law) parties.

In act of seemingly random violence, an ethnic Azerbaijani student from Georgia kills at least 13 people after opening fire on the State Oil Academy campus on 30 April before being shot by police, in what is the country’s deadliest attack since 1994. Azerbaijani police later arrest another two men, both from the same part of Georgia as the gunman, although the motive for the attack remains unknown.

MAY 2009

Armenian President Sarkisian’s Republican Party of Armenia (HHK) wins the 31 May Yerevan mayoral election, the first such election for the position in nearly two decades, with over 46 percent of the vote, taking 35 of the 65 seats in the governing council, and defeats its coalition partner Prosperous Armenia, which took 17 seats after garnering 22 percent of the vote. The opposition Armenian National Congress (ANC) candidate, former President Levon Ter-Petrosian comes in third with 17 percent, but wins 13 seats. Nearly all opposition groups react by claiming fraud and the ANC boycotts the municipal council and refuses to fill its seats. In Prague, the Armenian and Azerbaijan presidents meet on the sidelines of the EU Eastern Partnership summit. OSCE Minsk Group co-chair Bryza claims that the meeting resulted in the “most substantive exchange of views between the presidents so far.”

A mutiny by some 500 Georgian soldiers at the Mukhrovani military base erupts on 5 May but is quickly quelled, but not before one rebel soldier is killed and another two are wounded as regular Georgian Army forces retake control of the base. Tension in Georgia further mounts as over 30 opposition protestors are hospitalized during clashes with police and over 60,000 people join opposition demonstrations to demand the release of three detained activists on Georgia’s Independence Day on 26 May.

JUNE 2009

Armenian President Sarkisian dissolves the body empowered to investigate the March 2008 post-election violence on 8 June, citing “problems” over members’ political differences. Although the move is widely criticized for failing to properly investigate the events, the reaction is offset by the Armenian parliament’s approval of the government-backed general amnesty for many of those convicted on dubious charges related to the post-election crisis.

A committee of the Azerbaijani parliament approves a package of controversial amendments to laws governing the registration and activities of civil society and non-governmental organizations (NGOs) that would impose severe restrictions, including a new law limited foreign financing for NGOs to less than 50 percent of their budgets. After strong opposition by domestic civic groups and international criticism, the government backs down and drops the more controversial proposals from the final version that is adopted by parliament on 30 June. Later that month, after a visit to Baku by Russian President Dmitry Medvedev, Azerbaijani and Russian officials formally sign an agreement on the sale of Azerbaijani natural gas to Russia.

JULY 2009

The opposition Armenian National Congress (ANC) issues a “statement of concern” over what it says are “concessions” by the Armenian government over Karabagh, pointing to the revised “Madrid Principles” that serve as a basis for negotiations over the “frozen” conflict. For its part, the formerly pro-government Armenian Revolutionary Federation (ARF Dashnaktsutun) party demands the resignation of Foreign Minister Nalbandian for his “failed” Karabagh policy. The foreign minister explains that Yerevan has not endorsed the Madrid Principles, and only regards them as the “basis for negotiations.”

The Georgian opposition loses much of its momentum after a mere 1,500 people turn out for its latest demonstration in Tbilisi. The opposition rally was to mark the three-month mark since the start of the opposition campaign against the Saakashvili government. On a visit to Georgia, U.S. Vice President Joe Biden reiterated U.S. support for Georgia but warns government officials of the necessity to heed opposition demands for greater democracy.

AUGUST 2009

In a late-night statement released by the Swiss Federal Department of Foreign Affairs and the Ministries of Foreign Affairs of the Republic of Armenia and the Republic of Turkey, Turkey and Armenia formally announce a new commitment to extending diplomatic relations and developing bilateral relations. The statement explains that Armenia and Turkey have agreed to start “internal political consultations” on two accompanying diplomatic documents: a “protocol on the establishment of diplomatic relations” and a second, longer “protocol on the development of bilateral relations.” The two protocols provide a framework for the normalization of their bilateral relations within a “reasonable timeframe,” and political consultations are to be completed within six weeks, following which the two protocols are to be signed and submitted to the respective parliaments for ratification. According to the documents, the closed Turkish-Armenian border is to be “reopened within two months of the deal’s entry into force,” and notably contain no direct reference to the Karabagh issue. More controversially, the draft protocols stipulates that a Turkish-Armenian inter-government commission will be formed and empowered to address a broad range of issues of mutual interest, including a subcommittee on historical is-

sues that will be assigned with the goal of engaging in an “impartial scientific examination of historical documents and archives,” with the assistance of experts from Armenia and Turkey, as well as international scholars from Switzerland and other countries.

SEPTEMBER 2009

In an attempt to ease domestic pressure over his policy toward Turkey, Armenian President Sarkisian holds meetings with opposition leaders and various public and political figures. The meeting is boycotted by both the Heritage (Zharangutiun) Party, the only opposition party represented in the Armenian parliament, which is calling for a national referendum on the issue, and the Armenian National Congress (ANC).

A Georgian court sentences the captain of a Turkish tanker bound for Abkhazia that was seized by Georgian naval forces to a 24-year prison term for “illegal border crossing and smuggling.” Since the war with Russia and subsequent Russian recognition of the independence of Abkhazia and South Ossetia, the Georgian Navy has imposed a maritime blockade of Abkhazia. Georgian officials also express displeasure with the findings of a new EU-sponsored report on the August 2008 war that concluded that the war was started by Georgia, albeit in response to months of Russian provocation.

OCTOBER 2009

In a signing ceremony in Zurich hosted by the Swiss foreign minister and attended by the foreign ministers of France, Russia and the US, along with several European officials, the foreign ministers of Armenia and Turkey sign two protocols, formally entitled a “protocol on the establishment of diplomatic relations” and a separate “protocol on the development of bilateral relations,” serving as the guiding framework documents for the normalization of relations between the two countries. After a three-hour delay of the signing ceremony triggered by the Turkish side’s last-minute demand to read an unplanned statement, intense mediation by the U.S. and Swiss results in a compromise allowing the signing ceremony to proceed. With the signing, the protocols must now pass both the Armenian and Turkish parliaments before taking effect. While Armenian President Sarkisian tries to deflect criticism by convening a series of internal consultations and public hearings in the parliament, he is met by protests during a tour of diasporan Armenian communities in France, Lebanon and the United States.

NOVEMBER 2009

Armenian President Serzh Sarkisian formally submits the set of two Armenian-Turkish diplomatic protocols signed on 10 October to the Armenian Constitutional Court. Under Armenian law, all international agreements have to be submitted to the Constitutional Court for its consideration and review prior to their later submission to parliament for ratification. The Armenian Constitutional Court now has a period of 90 days to complete its review of the protocols. According to the Court’s mandate, its decision will not necessarily be based on whether the protocols are in compliance with the Ar-

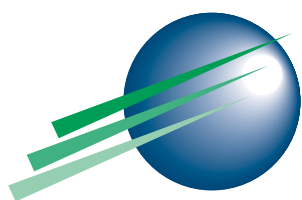
menian constitution, but on whether the obligations deriving from such an international agreement are in conformity with the constitution.

Opposition Armenian National Council (ANC) leader and former President Levon Ter-Petrosian publicly hints at his readiness to “support” President Sarkisian if the government is sincere in cooperating with the opposition and implements greater democratic reforms. Ter-Petrosian also defends the Armenian president against “extreme nationalist” criticism over Armenian-Turkish diplomacy.

DECEMBER 2009

In an official “information note,” the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE) rejects the findings of the Armenian parliament’s special committee investigating the violent post-election incidents of March 2008 and criticizes committee for failing to include “a comprehensive analysis of the events” and for presenting a “rather one-sided” perspective, adding that PACE intends to “closely follow this matter.” Reacting to the Armenian government’s effort to amend laws regulating the registration and activities of non-governmental organizations (NGOs), the Organization for Security and Cooperation in Europe’s (OSCE) Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), criticizes the draft amendments as “heavily tilted in favor” of the authorities, seeking “to strengthen the control of the state over public organizations,” and for imposing “additional burdens” on NGOs and civic groups.

VI ՀԱՎԵԼՎԱԾ APPENDIX

Հայաստանի Հանրապետության և Քրեաբեմաբանական Գործակալության միջև
 հարաբերությունները փոխարկման մասին
 Աշխատանքային կոնվենցիաների համաձայնագրի և ստորագրության

Ընդհանրական դրույթներ	Քրեաբեմաբանական Գործակալության Հանրապետության միջև հարաբերությունները փոխարկման մասին համաձայնագրի և ստորագրության մասին
1. Երկու կողմնակիցները համաձայնում են հարաբերությունները կարգավորել հարաբերական հարգանքով և արդարադատությամբ:	Հայաստանի Հանրապետության և Քրեաբեմաբանական Գործակալության միջև հարաբերությունները կարգավորվում են հարաբերական հարգանքով և արդարադատությամբ:
2. Երկու կողմնակիցները համաձայնում են հարաբերությունները կարգավորել հարաբերական հարգանքով և արդարադատությամբ:	Հայաստանի Հանրապետության և Քրեաբեմաբանական Գործակալության միջև հարաբերությունները կարգավորվում են հարաբերական հարգանքով և արդարադատությամբ:
3. Երկու կողմնակիցները համաձայնում են հարաբերությունները կարգավորել հարաբերական հարգանքով և արդարադատությամբ:	Հայաստանի Հանրապետության և Քրեաբեմաբանական Գործակալության միջև հարաբերությունները կարգավորվում են հարաբերական հարգանքով և արդարադատությամբ:
4. Երկու կողմնակիցները համաձայնում են հարաբերությունները կարգավորել հարաբերական հարգանքով և արդարադատությամբ:	Հայաստանի Հանրապետության և Քրեաբեմաբանական Գործակալության միջև հարաբերությունները կարգավորվում են հարաբերական հարգանքով և արդարադատությամբ:
5. Երկու կողմնակիցները համաձայնում են հարաբերությունները կարգավորել հարաբերական հարգանքով և արդարադատությամբ:	Հայաստանի Հանրապետության և Քրեաբեմաբանական Գործակալության միջև հարաբերությունները կարգավորվում են հարաբերական հարգանքով և արդարադատությամբ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
 ԿՐԵԱԲԵՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ
 ՄԱՍԻՆՑԻ
 ԵՄԻՍԻՍ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ
 ՄԱՍԻՆՑԻ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ
 ԿԵՆՏՐՈՆ

Աշխատանքային ստորագրության մասին համաձայնագրի կնքումից հետո, այն պետք է կնքվի և փոխանակվի հարաբերական հարգանքով և արդարադատությամբ:

Սույն Աշխատանքային կոնվենցիան հաստատվում է հարաբերական հարգանքով և արդարադատությամբ:

Սույն Աշխատանքային կոնվենցիան հաստատվում է հարաբերական հարգանքով և արդարադատությամբ:

Սույն Աշխատանքային կոնվենցիան հաստատվում է հարաբերական հարգանքով և արդարադատությամբ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
 ԿՐԵԱԲԵՄԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ
 ՄԱՍԻՆՑԻ
 ԵՄԻՍԻՍ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ
 ՄԱՍԻՆՑԻ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ
 ԿԵՆՏՐՈՆ

Հավելված. Հայաստանի Հանրապետության և Քրեաբեմաբանական Գործակալության միջև հարաբերությունները փոխարկման մասին Աշխատանքային կոնվենցիան

Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol'ün uygulanmasına ilişkin zaman çizelgesi ve esaslar

Aktörler	Zamanlama
1. Ortak kararın açıklanması	Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün yürürlüğe girmesinden sonra 2 aylık bir süre içinde
2. İki Dışişleri Bakanının başkanlığında, hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kararlarını hazırlamak üzere bir çalışma grubunun oluşturulması	Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün yürürlüğe girmesinden sonra 2 ay sonra
3. Hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kararlarını Bakanlar düzeyinde onaylatılması	Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün yürürlüğe girmesinden sonra 2 ay sonra
4. Hükümetlerarası komisyonun ilk toplantısının düzenlenmesi	Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün yürürlüğe girmesinden sonra 2 ay sonra
5. Aşağıdaki alt komisyonların çalışmalarına başlanması:	Hükümetlerarası komisyonun ilk toplantısından en geç 1 ay sonra
-sıyaset ilişkileri alt komisyonunu;	
-adigama, iletişim ve enerji altyapı ve teknolojileri alt komisyonunu;	
-sosyal konulara ilişkin alt komisyonunu;	
-bilim ve eğitim alt komisyonunu;	
-deniz, turizm ve ekonomisi (İhracat) alt komisyonunu;	
-çevre sorunlarını ilişkin alt komisyonunu;	
-"Büyük Karadeniz" bölgesinin yeniden inşaat edilmesi amacıyla, mevcut sorunların çözülmesi için, ortak bir çalışma grubunun oluşturulmasını;	
-kaynak ve enerji alanlarında bilimsel ve teknolojik işbirliği için bir çalışma grubunun oluşturulmasını;	
-Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan arasında enerji altyapılarının geliştirilmesi için bir çalışma grubunun oluşturulmasını;	
-Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan arasında enerji altyapılarının geliştirilmesi için bir çalışma grubunun oluşturulmasını;	

EREMENİSTAN CUMHURİYETİ ADINA
 Edward Nishanjanly
 Dışişleri Bakanı

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ADINA
 Ahmet Davutoğlu
 Dışişleri Bakanı

PROTOCOL
 ON
 DEVELOPMENT OF RELATIONS
 BETWEEN
 THE REPUBLIC OF ARMENIA AND THE REPUBLIC OF TURKEY

The Republic of Armenia and the Republic of Turkey,
 Guided by the Protocol on the Establishment of Diplomatic Relations between the Republic of Armenia and the Republic of Turkey signed on the same day,
 Considering the perspectives of developing their bilateral relations, based on confidence and respect for their mutual interests,
 Determining to develop and enhance their bilateral relations, in the political, economic, energy, transport, scientific, technical, cultural issues and other fields, based on common interests of both countries,
 Supporting the promotion of the cooperation between the two countries in the international and regional arena, especially within the framework of the UN, the OSCE, the Council of Europe, the Euro-Atlantic Partnership Council and the BSEC,
 Taking into account the common purpose of both States to cooperate for enhancing regional stability and security for ensuring the democratic and sustainable development of the region,
 Reiterating their commitment to the peaceful settlement of regional and international disputes and conflicts on the basis of the norms and principles of international law,
 Reaffirming their readiness to actively support the actions of the international community in addressing common security threats to the region and world security and stability, such as terrorism, transnational organized crimes, illicit trafficking of drugs and arms,
 1. Agree to open the common border within 2 months after the entry into force of this Protocol,
 2. Agree to conduct regular political consultations between the Ministers of Foreign Affairs of the two countries, implement a dialogue on the bilateral dimension with the aim to restore mutual confidence between the two nations, including an impartial scientific examination of the historical records and archives to define existing problems and formulate recommendations;
 make the best possible use of existing transport, communications and energy infrastructure and networks between the two countries, and to undertake measures in this regard,
 develop the bilateral legal framework in order to foster cooperation between the two countries,
 cooperate in the fields of science and education by encouraging relations between the appropriate institutions as well as promoting the exchange of specialists and students, and act with the aim of preserving the cultural heritage of both sides and fostering common cultural projects;

establish consular cooperation in accordance with the Vienna Convention on Consular Relations of 1963 in order to provide necessary assistance and protection to the citizens of the two countries; take concrete measures in order to develop trade, tourism and economic cooperation between the two countries;

engage in a dialogue and reinforce their cooperation on environmental issues.

3. Agree on the establishment of an intergovernmental bilateral commission which shall comprise separate sub-commissions for the present implementation of the commitments mentioned in operational paragraph 2 above in this Protocol. To prepare the working modalities of the intergovernmental commission and its sub-commissions, a working group headed by the two Ministers of Foreign Affairs shall be created 2 months after the day following the entry into force of this Protocol. The working group shall meet for the first time within 1 month after the entry into force of this Protocol, these modalities shall be approved at ministerial level. The intergovernmental commission shall meet for the first time immediately after the adoption of the said modalities. The sub-commissions shall start their work at the latest 1 month thereafter and they shall work continuously until the completion of their mandates. Where appropriate, international experts shall take part in the sub-commissions. The timetable and elements agreed by both sides for the implementation of this Protocol are mentioned in the annexed document, which is an integral part of this Protocol.

This Protocol and the Protocol on the Establishment of Diplomatic Relations between the Republic of Armenia and the Republic of Turkey shall enter into force on the same day, i.e. on the first day of the first month following the exchange of instruments of ratification.

Signed in Zurich on October 10, 2009 in Armenian, Turkish and English authentic copies in duplicate. In case of divergence of interpretation, the English text shall prevail.

FOR THE REPUBLIC OF ARMENIA

Edward Nalbandian
Foreign Minister of the Republic of Armenia

FOR THE REPUBLIC OF TURKEY

Ahmet Davutoglu
Foreign Minister of the Republic of Turkey

Annexed document: Timetable and elements for the implementation of the Protocol on development of relations between the Republic of Armenia and the Republic of Turkey

Timetable and elements for the implementation of the Protocol on development of relations between the Republic of Armenia and the Republic of Turkey

Steps to be undertaken	Timing
1. to open the common border	within 2 months after the entry into force of the Protocol on the development of relations between the Republic of Armenia and the Republic of Turkey
2. to establish a working group headed by the two Ministers of Foreign Affairs to prepare the working modalities of the intergovernmental commission and its sub-commissions	2 months after the day following the entry into force of the Protocol on the development of relations between the Republic of Armenia and the Republic of Turkey
3. to approve the working modalities of the intergovernmental commission and its sub-commissions at ministerial level	within 3 months after the entry into force of the Protocol on the development of relations between the Republic of Armenia and the Republic of Turkey
4. to organize the first meeting of the intergovernmental commission	immediately after the adoption of the working modalities of the intergovernmental commission and its sub-commissions at ministerial level at the latest 1 month after the first meeting of the intergovernmental commission
5. to operate the following sub-commissions: - the sub-commission on political consultations; - the sub-commission on transport, communications and energy infrastructure and networks; - the sub-commission on legal matters; - the sub-commission on science and technology; - the sub-commission on trade, tourism and economic cooperation; - the sub-commission on environmental issues; and - the sub-commission on the historical dimension to implement a dialogue with the aim to restore mutual confidence between the two nations, including an impartial scientific examination of the historical records and archives to define existing problems and formulate recommendations, in which Armenian, Turkish as well as Swiss and other international experts shall take part.	

FOR THE REPUBLIC OF ARMENIA

Edward Nalbandian
Foreign Minister of the Republic of Armenia

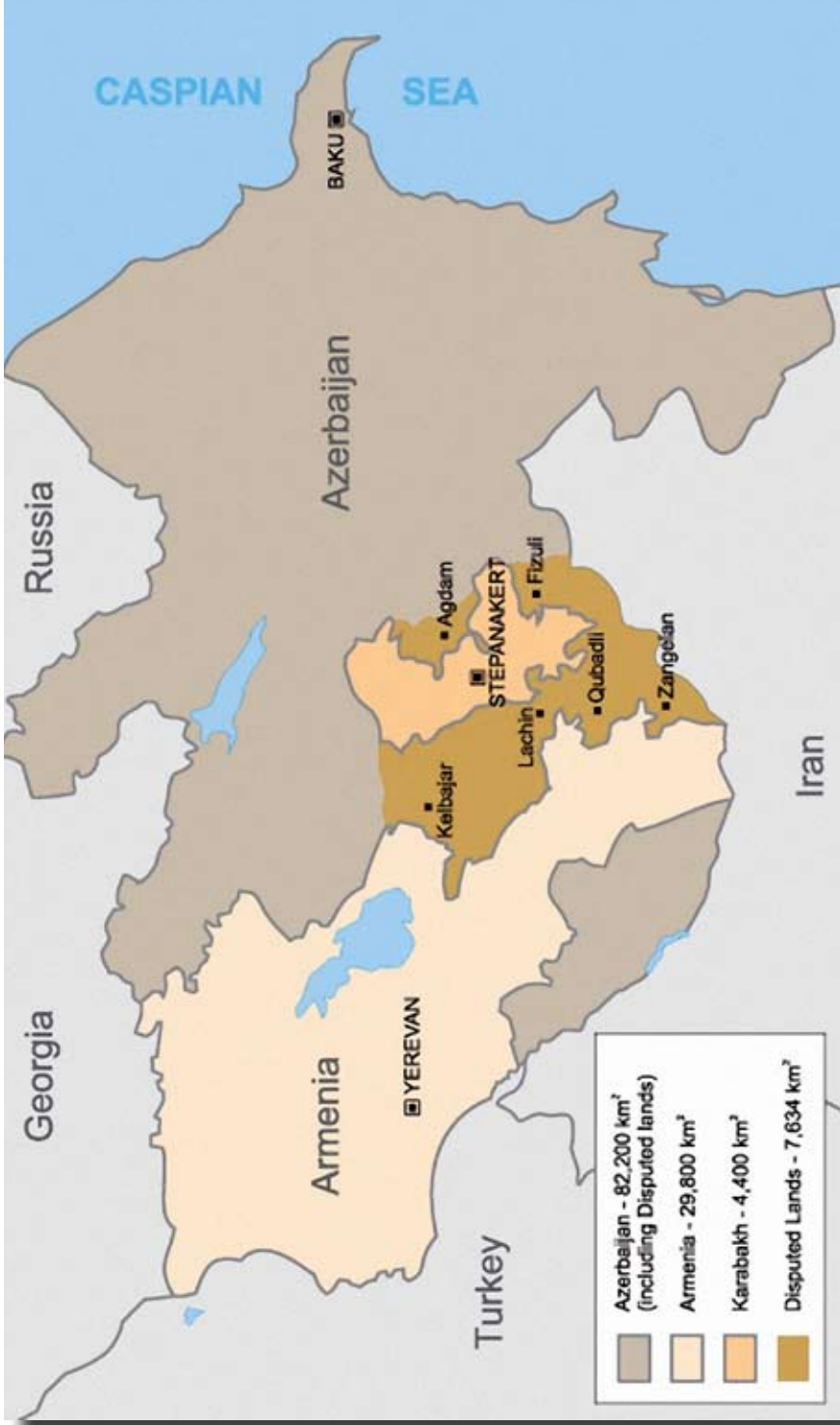
FOR THE REPUBLIC OF TURKEY

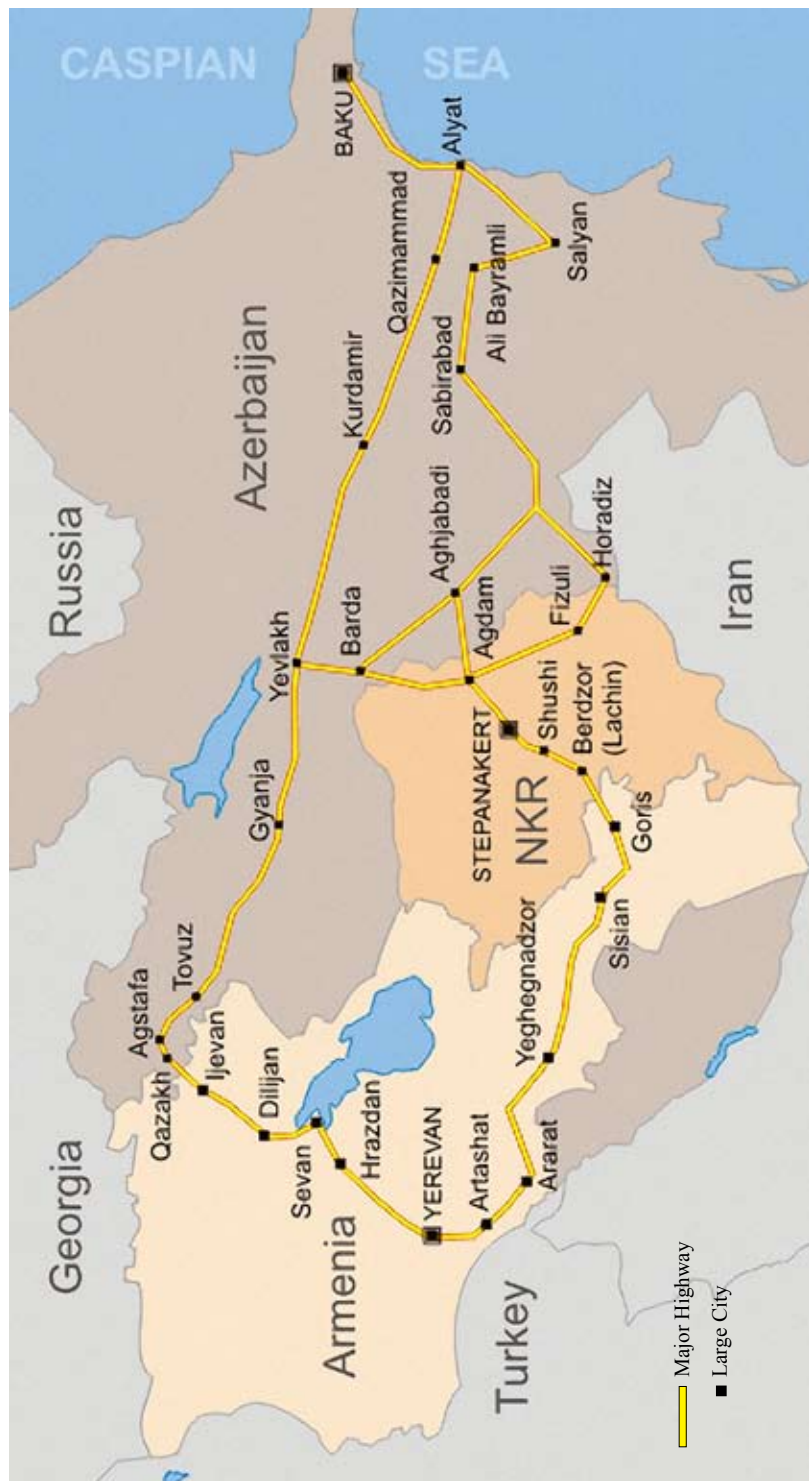

Ahmet Davutoglu
Foreign Minister of the Republic of Turkey

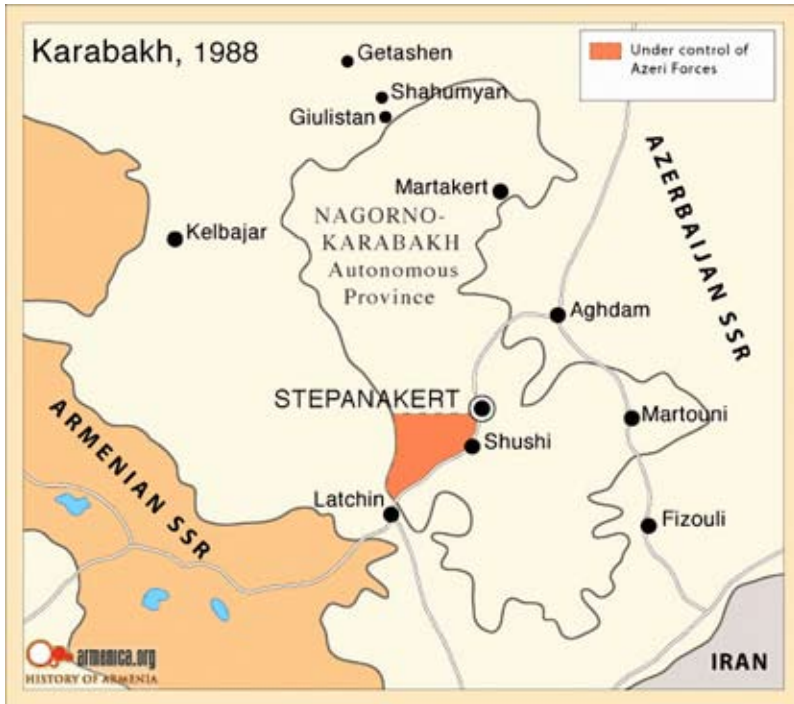

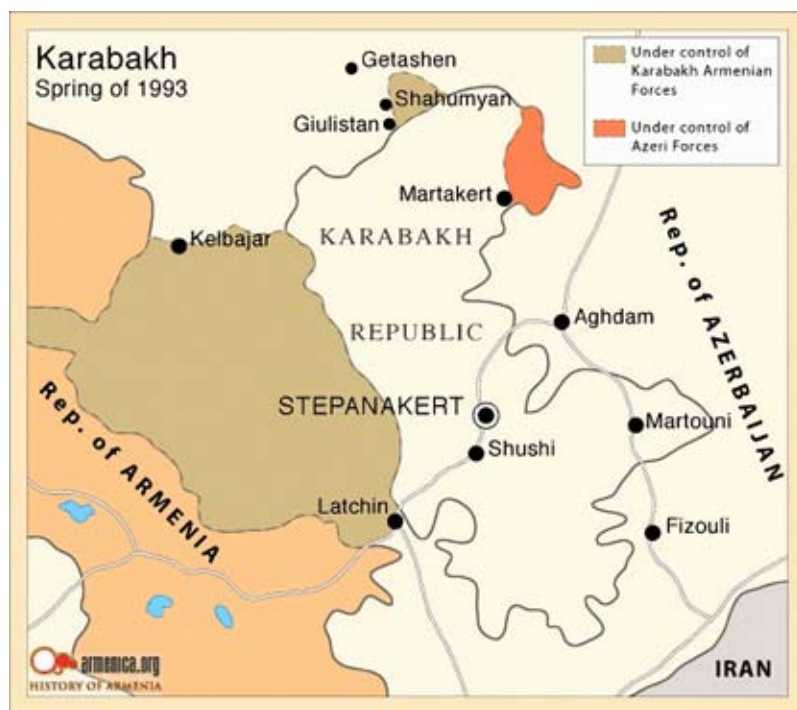

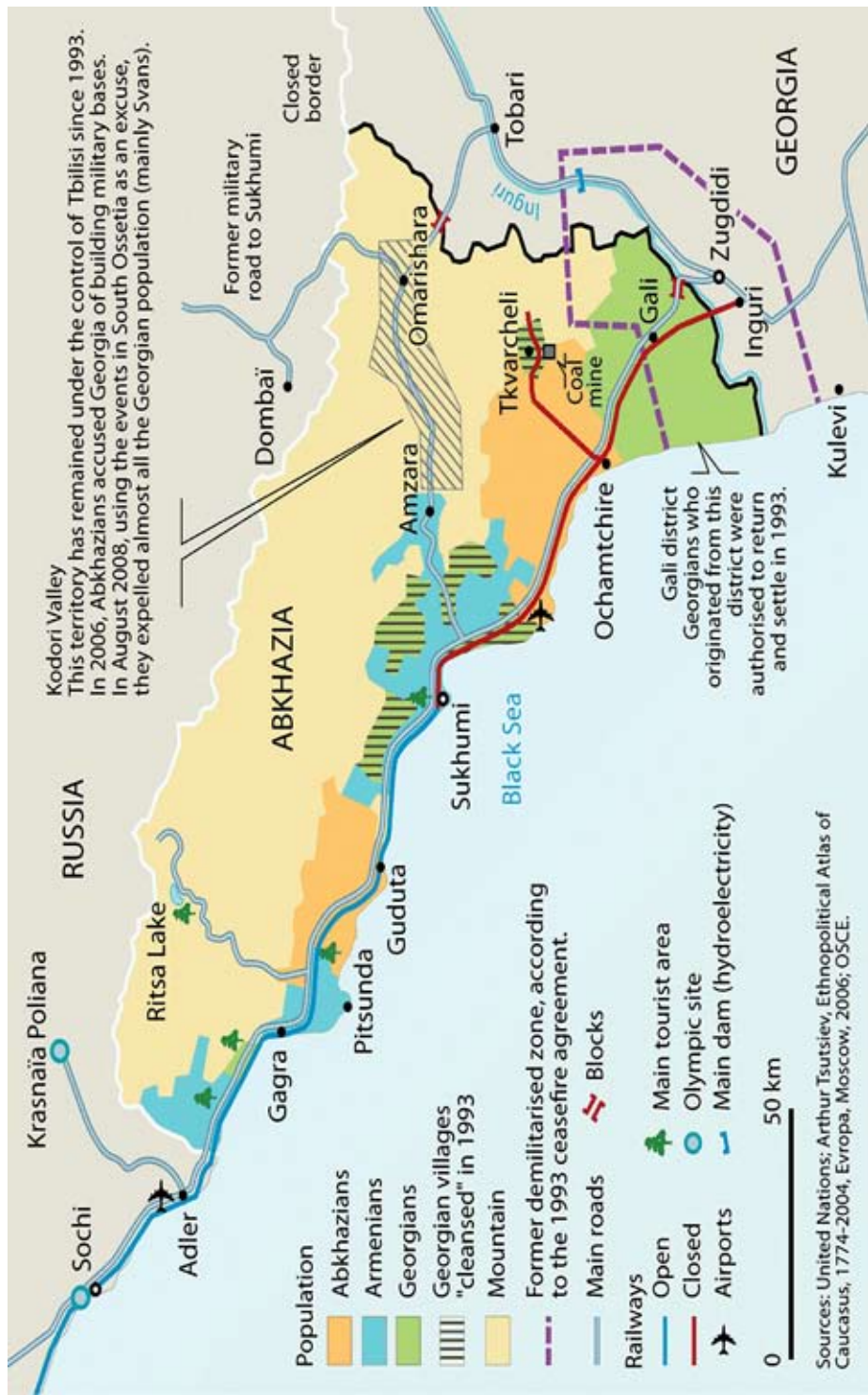

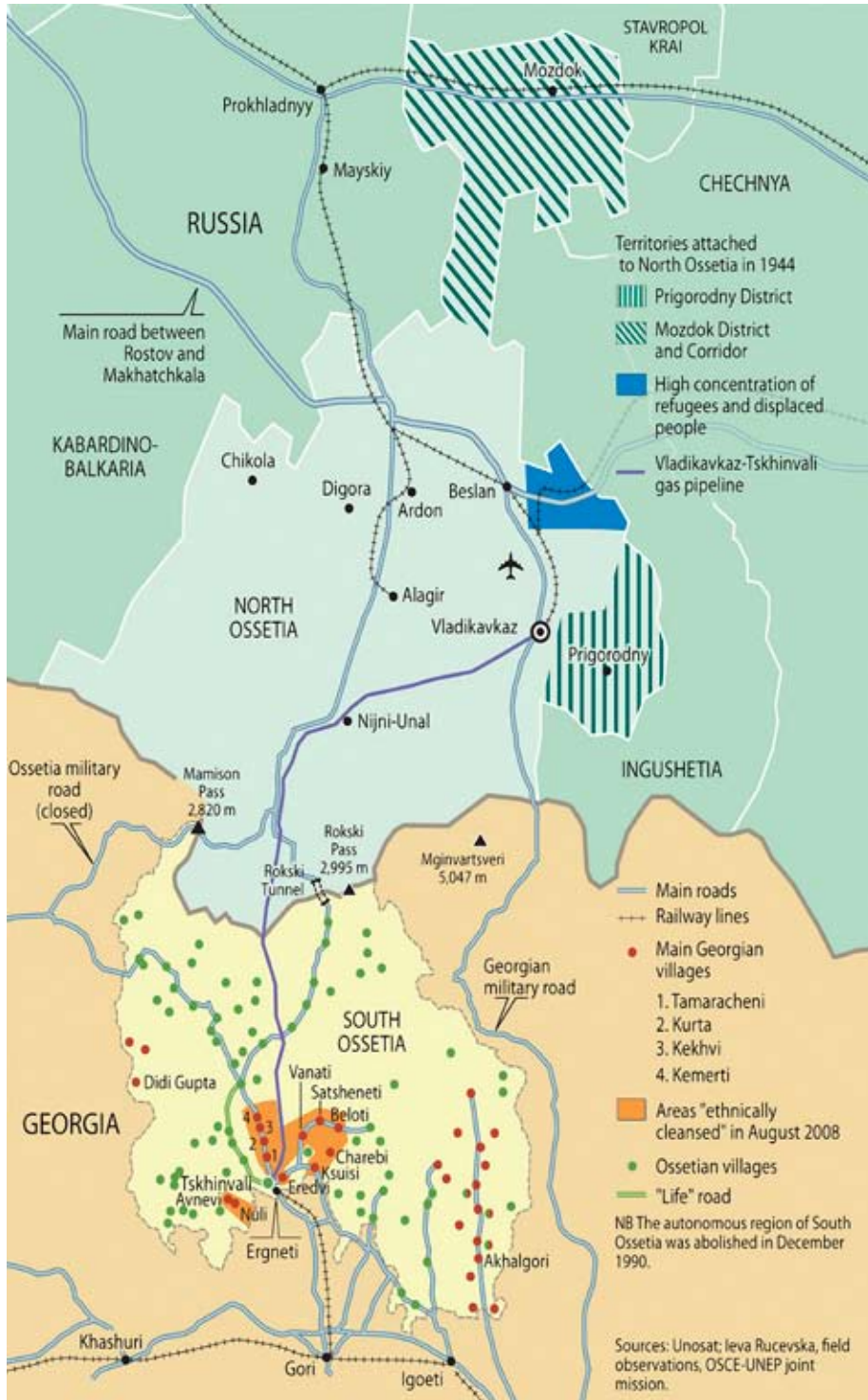

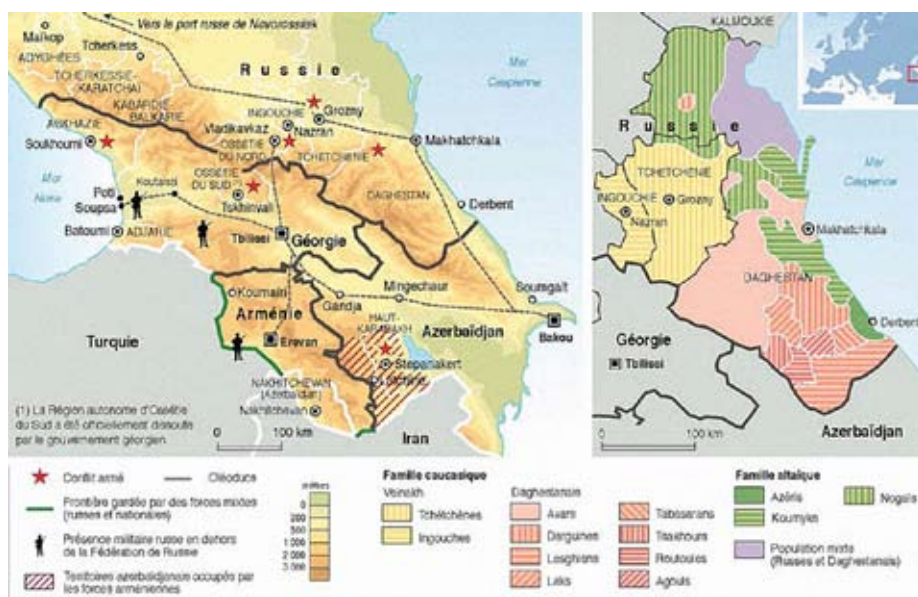

Georgia-Russia conflict

Russia retains control of main east-west highway in Georgia

ՄԵՐ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԿԵՐՆԵՐԸ

Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոնը խորհիև շնորհակալություն է հայտնում իր հին ու նոր ազակիյներին: Միայն կամ կրկին արձագանքեմ 1994-2009 տարիներին Կենտրոնի աշխատանքներին ազակություն յույաքերաձ հաստություններին և անհատներին:

OUR STRATEGIC PARTNERS

The Armenian Center for National and International Studies extends its deep appreciation to its old and new supporters around the world. Do join (or rejoin) the institutions and individuals who have contributed to the Center's activities between 1994 and 2009.

115 YEARS
ՏԱՐԻ

2009

Acilacoglu, Simon, Northridge, CA
Agamalian, George, Whittier, CA
Agbabian, Hrant, Los Angeles, CA
Akian, Zaven, Los Angeles, CA
Akpulat, Edna, Los Angeles, CA
Akpulat, Karabet, Encino, CA
Amirian, Dro and Violet, Studio City, CA
Anan, Hilda, Tarzana, CA
Apkarian, Berj, Clovis, CA
Arakelian, Eddie, Clovis, CA
Aroian, Ann, Whittier, CA
Artinian, Vasken, Los Angeles, CA
Artounians, Artoom, Glendale, CA
Avakian, Garo, Glendale, CA
Avanian, Sako, Los Angeles, CA
Avedikyan, Ohannes, West Hills, CA
Ayvazian, Ralph, Calabasas, CA
Bagerdjian, Haig, Bel Air, CA
Baghdassarian, Sahag, Glendale, CA
Baran, Arsen, Glendale, CA
Barsam, Charles and Peggy, Huntington Beach, CA
Barseghian, Akop, Los Angeles, CA
Barseghian, Harry, Los Angeles, CA
Bedikian, Hagop, Glendale, CA
Bedirian, Sara, Beverly Hills, CA
Bedrosian Coyne, Karen, Los Angeles, CA
Berberian, Sako, Glendale, CA
Berksanlar, Kurken, Woodland Hills, CA
Bezdikian, Vahan, Glendale, CA
Biricik, Vabram, Palos Verdes Estates, CA
Bojalian Messerlian, Rita, Granada Hills, CA
Boyajian, David, Newton, MA
Cabraloff, Al, Whittier, CA
Caroglanian, Eleanor Seda, Rockville, MD
Carolan, Tina, Mendham, NJ
Catering, David, Los Angeles, CA
Celikian, Parunak, Northridge, CA
Chakrian, Nazaret, Los Angeles, CA
Chalian, Raffi, Calabasas, CA
Chalian, Toros, North Hollywood, CA

- Dadaian, Steven*, Encino, CA
Dombalagian, Vabe and Hasmik, Glenview, IL
Felikian, Martin, Whittier, CA
Garikian, Ani, Glendale, CA
Gavor, Aram, Washington, DC
Ghazarian, Garo, Glendale, CA
Ghazarian, Raffi, Sherman Oaks, CA
Hagopian, Barbara, Sugar Land, TX
Hagopian, J. Michael, Thousand Oaks, CA
Hagopian, Samuel, Sr., Sugar Land, TX
Hampartzoum & Ovsanna Chitjian Foundation, Los Angeles, CA
Haratunian, Armen, Glendale, CA
Hazarabedian, Shavarsh, Moraga, CA
Hekimian, Stephen, Pasadena, CA
Hidirshah, Aghavni, Tarzana, CA
Hovannisian Family Foundation, Sherman Oaks, CA
Hovannisian, Armen, Sherman Oaks, CA
Hovannisian, David, Fresno, CA
Hovannisian, Garo, Los Angeles, CA
Hovannisian, John, Jr., Visalia, CA
Hovannisian, John, Sr., Visalia, CA
Hovannisian, Karen, Visalia, CA
Hovannisian, Richard, Los Angeles, CA
Hovannisian, Vernon, Fresno, CA
Hovsepian, Viken and Lucie, Studio City, CA
Inejikian, Gabriel, Northridge, CA
Kachigian, George & Alice, Grants Pass, OR
Karagozian Sarafian, Theodore, Los Angeles, CA
Kasper and Siroon, Hovannisian Family Foundation, Los Angeles, CA
Kassabian, Gerard, Tarzana, CA
Keghinian Kohler, Haigoush, Long Beach, CA
Kelegian, Haig, Newport Coast, CA
Kerkonian, Saro, Glendale, CA
Ketchoyan, Rose, Sherman Oaks, CA
Kevonian, Nazareth, North Hollywood, CA
Kevorkian, Armenio, Sherman Oaks, CA
Khachigian, Kenneth, San Clemente, CA
Khatchikian, Takouhi, Los Angeles, CA
Kirakossian, Olga, Montebello, CA
Kitsinian, Sarkis, Encino, CA
Klanian, Charles, Singer Island, FL
Koobatian, Gregor, Madison, CT

Kosker, Mark, Dr., Toluca Lake, CA
Krajian, Varouj, Glendale, CA
Krikorian, Greg, Glendale, CA
Kurkjian, Jacqueline, North Hollywood, CA
Malkasian, Zaven, La Habra Heights, CA
Manjikian, Haig, Pasadena, CA
Manoogian, Khachig, Los Angeles, CA
Mardirossian, Garo, Los Angeles, CA
Markarian, Pakrad, Glendale, CA
Markosyan Vrezh, Yerevan, Armenia
Matossian, Jesse, Woodland Hills, CA
Meketarian, Michael and Dalita, Alhambra, CA
Menzilcian, Ared, Encino, CA
Messerlian, Aram, Granada Hills, CA
Messerlian, Hrair, Fresno, CA
Messerlian, Jack, Torrance, CA
Messerlian, Serpouhie, Clovis, CA
Messerlian, Vabe, Northridge, CA
Messerlian, Vartkes, Fresno, CA
Mgrdichian, Ara, Glendale, CA
Minasian, Michael, Montebello, CA
Minassian, Edvin, Glendale, CA
Minassian, Michel, Encino, CA
Moubibian, Arman, Los Angeles, CA
Moubibian, Knar, Los Angeles, CA
Musurlian, Peter, Glendale, CA
Nazarian, Rafi, Encino, CA
Norbadian, Armen, Glendale, CA
Ornekian, Nubar, Chatsworth, CA
Oruncakciel, Bedros, Tarzana, CA
Papayans, Sheila, Palos Verdes Estates, CA
Parnagian, Philip, Fresno, CA
Pilavjian, Ashkhen, Santa Monica, CA
Pilavjian, Peklar, Encino, CA
Pilavjian, Vabrij, Santa Monica, CA
Pinedjian, Hagop & Anahid, Glendale, CA
Pridjian, John, La Canada, CA
Ring Balian, Lily, Bel Air, CA
Safarian, Chris, Glendale, CA
Sabnazoglu, Jirayir, Northridge, CA
Sarraffian, Raffi, Chicago, IL
Sezgin, Hagop, North Hills, CA

Shakarian, Edward, West Hills, CA
Shemmassian, Vabram, Granada Hills, CA
Simon, Shushan, Glendale, CA
Simonian, Hrand, Los Angeles, CA
Simonian, Vicken, Glendale, CA
Sinanian, Zaven, Glendale, CA
Sinanyan, Zareh, Glendale, CA
Stein, Joseph, Indian Wells, CA
Suri, Kirkor, Chatsworth, CA
Tashdjian, Abraham, Burbank, CA
Tashjian, Deran, Pasadena, CA
Tchiloian, Patrick, Beverly Hills, CA
The Lincy Foundation, Beverly Hills, CA
Toutlian, Anna, La Mirada, CA
Tramblian, Ara, Annandale, VA
Urun, Vabe, Northridge, CA
Yeghiayan, Vartkes, Glendale, CA
Zetlian, Gaidzag, Pico Rivera, CA
Zorayan, Antranik, Anaheim, CA

2008

Abkarian, Albert, Glendale, CA
Adourian, Robert, Toronto, Canada
Agbabian, Mihran and Elizabeth, Los Angeles, CA
Akerley, Scott, Glendale, CA
Akian, Zaven and Sonia, Valencia, CA
Akpulat, Edna, Los Angeles, CA
Altounian, Stepan and Anita, Whittier, CA
Alyanakian, Kurken and Armine, Los Angeles, CA
Aprahamian, Berj, Abu Dhabi, UAE
Arakelian, Eddie, Jr., Clovis, CA
Aroian, Ann, Whittier, CA
Artinian, Vasken and Garine, Los Angeles, CA
Artinian, Vatche and Linda, Cerritos, CA
Artounians, Artoom and Sedik, Glendale, CA
Aslanian, Bedros and Rita, Dubai, UAE
Avazian, Eric, Los Angeles, CA
Avazian, Gia, Los Angeles, CA
Avedian, Hrayr and Sona, Glendale, CA
Babian, Mber, Tarzana, CA

Baghdasaryan, Alek and Alenoush, Glendale, CA
Baghdassarian, Hacop and Hilda, Glendale, CA
Baghdassarian, Sahag and Kathy, Glendale, CA
Barsamian, Harout, Mission Viejo, CA
Barseghian, Akop, Los Angeles, CA
Barseghian, Angela, Los Angeles, CA
Barseghian, Harry and Alvard, Los Angeles, CA
Bedirian, Sara, Beverly Hills, CA
Bedrosian, Larry and Joan, Newport Beach, CA
Berberian, Jack, Los Angeles, CA
Boyadjian, Khajag and Lisa, Glendale, CA
Boyajian, David, Newton, MA
Cabraloff, Al and Diane, Whittier, CA
Carolan, Tina, Mendham, NJ
Chakrian, Nazaret and Alice, Los Angeles, CA
Chalian, Armen and Maro, Whittier, CA
Chalian, Toros and Ani, North Hollywood, CA
Chitjian, Sara, Los Angeles, CA
Dadaian, Steven and Shagbig, Encino, CA
Dakessian Der-Sarkissian, Jack and Marie, Monterey Park, CA
Dalian, Dikran and Arpy, Pacific Palisades, CA
Davtian, Hakob, Redlands, CA
Der-Mesropian, Edward, Van Nuys, CA
Der-Tavitian, Harout, Sun Valley, CA
Deukmejian, Governor and George and Gloria, Long Beach, CA
Dulgarian, Dick, Manhattan Beach, CA
Elmedjian, Vatche and Silva, Los Angeles, CA
Felikian, Charles and Victoria, Whittier, CA
Felikian, Messrs. Martin and Greg, Whittier, CA
Fidanian, Hovsep and Hilda, Glendale, CA
Fundukian, Vartan and Sonia, Montebello, CA
Gabriel, Ron and Goharik, Montebello, CA
Garboushian, Vaban and Armine, Torrance, CA
Ghazarian, Garo and Talin, Encino, CA
Hagopian, Samuel and Barbara, Sugar Land, TX
Hartwick, Kristen, Glendale, CA
Harutunian, Armen, Glendale, CA
Hovannisian Family Foundation, Los Angeles, CA
Hovannisian, David and Linda, Fresno, CA
Hovannisian, Garo, Hollyhock Hill LLC, Los Angeles, CA
Hovannisian, John and Karen, Visalia, CA
Hovannisian, John and Vars, Visalia, CA

- Hovannisian, Marian*, Kingsburg, CA
Hovannisian, Ralph and Janet, Fresno, CA
Hovannisian, Richard and Vartiter, Los Angeles, CA
Hovannisian, Vernon and Carol, Pinedale, CA
Kachigian, George and Alice, Grants Pass, OR
Kalemkiarian, Paul and Rosemarie, Escondido, CA
Kaloosdian, Robert, Watertown, MA
Kamajian, George and Alice, Thousand Oaks, CA
Karagozian, Ann, Los Angeles, CA
Kelegian, Haig and Argine, Newport Coast, CA
Kerkonian, Saro, Glendale, CA
Keshishian, Onnik, Los Angeles, CA
Kevorgian, Armenio and Ani, Sherman Oaks, CA
Kirakossian, Olga, Montebello, CA
Klanian, Charles, Singer Island, FL
Kobler, Haigoush, Long Beach, CA
Koobatian, Gregor and Nadine, Madison, CT
Malkasian, Merujan and Anahid, Montebello, CA
Malkasian, Zaven and Carol, La Habra Heights, CA
Manoogian, Khachig and Sylva Natalie, Los Angeles, CA
Manoukian, Sam, Glendale, CA
Marashlian, Levon, Professor, La Crescenta, CA
Markarian, Pakrad and Katy, Glendale, CA
Matossian, Jesse and Silvia, Woodland Hills, CA
Melkonian, Mark and Cheri, Sanger, CA
Messerlian, Hrair and Diane, Fresno, CA
Messerlian, Jack and Sheri, Torrance, CA
Messerlian, Vartkes and Nazik, Fresno, CA
Mgrdichian, Ara, Glendale, CA
Michael Minasian Family, Montebello, CA
Minasian, Norik and Zena, Montebello, CA
Minassian, Edwin, Glendale, CA
Mosikian, Kenny and Zefa, Montebello, CA
Mouhibian, Arman and Lisa, Los Angeles, CA
Musurlian, Peter and Szilvia, Glendale, CA
Nashunian, Nina, Montebello, CA
Nipiossian, Walter and Iskui, Glendale, CA
Oruncakciel, Bedros, Tarzana, CA
Parnagian, Philip and Florence, Fresno, CA
Peroomian, Neshan and Rubina, Glendale, CA
Petrossian, Vahik and Alice, Glendale, CA
Petrossian, Zarik and Jane, Montebello, CA

Pezeshkian, Alan and Sabin, Glendale, CA
Phillips, Gary and Arsine, Los Angeles, CA
Phillips, George and Suzie, Los Angeles, CA
Pridjian, John and Gayane, La Canada, CA
Sadoian, Edwin, Fresno, CA
Sahagian, Henry and Nora, Westlake Village, CA
Sami and Anie Totah Family Fdn., Potomac, MD
Sarabian, David and Siroon, Fresno, CA
Sarafian, Theodore, Los Angeles, CA
Sarkisian, Leon and Cheryl, Clovis, CA
Sarkisian, Vasgen, Fresno, CA
Sarkissian, Norik and Genia, Glendale, CA
Shenian, Datev and Taline, Glendale, CA
Shirvanian, Hacob and Mina, Glendale, CA
Shrikian, Moses and Michelle, Newport Coast, CA
Simonian, Vicken, Pasadena, CA
Sinianian, Zaven and Armenia, Glendale, CA
Sobigian, Ronald and Lisa, Beverly Hills, CA
Stamboulian, Jim and Patricia, Northville, MI
Stein, Joe and Joyce, Philibosian Foundation, Indian Wells, CA
Sumian, Allen and Maggie, Porter Ranch, CA
Taglyan, Yegiya and Lusiya, Los Angeles, CA
Tabmazian, Jilbert, Glendale, CA
Tashdjian Family Trading Co., Los Angeles, CA
Tatouljian, Ishkhan and Gayane, San Marino, CA
Tebelekian, Misak and Takoubi, Glendale, CA
Tertzakian, Garo and Sylvie, Santa Ana, CA
Tomassian, Al and Sandra, West Hills, CA
Tramblian, Ara and Shogbig, Annandale, VA
Tufenkian, Ralph and Savey, Glendale, CA
Turpanjian, Gerald, Rancho Palos Verdes, CA
Turpanjian, Gerald, T.F. Educational Fdn., Rancho Palos Verdes, CA
Urun, Vabe and Armav, Northridge, CA
Vartany, Armen and Alina, Los Angeles, CA
Voskanian, Gevorg and Arax, Glendale, CA
Yacoubian, Elise, La Crescenta, CA
Yacoubian, Vabe and Nora, Glendale, CA
Yeghiayan, Varkes and Rita, Glendale, CA
Zorayan, Antranig and Virginia, Anaheim, CA

2006-2007

- Aghajanian, Artin and Anny*, North Wales, PA
Ajemian, David and Lisa, Whittier, CA
Ajemian, Harutun and Mariam, Montebello, CA
Akian, Zaven and Sonia, Brentwood, CA
Alemian Bentley, Susan, West Chester, PA
Almedjian, Vatche, Los Angeles, CA
Altounian, Stepan and Anita, Whittier, CA
Alyanakian, Kurken, Los Angeles, CA
Amirian, Dro and Violet, Studio City, CA
Andonian, Mouchebgh and Grace, Millbrae, CA
Apkarian, Berj and Arpi, Clovis, CA
Aprahamian, Berj, Abu Dhabi, UAE
Aroian, Ann, Whittier, CA
Arounians, Artoom and Sedik, Glendale, CA
Arshagouni, Hagop and Marilyn, Northridge, CA
Arshagouni, Robert and Manya, Northridge, CA
Artinian, Vasken and Margaret, Los Feliz, CA
Aslanian, Bedros and Rita, Sharjah, UAE
Avaness, Henrik and Celin, Glendale, CA
Bagerdjian, Haig, Bel Air, CA
Baghdassarian, Armik and Annette, Glendale, CA
Baghdassarian, Gevik and Paola, Glendale, CA
Baghdassarian, Hagop and Hilda, Glendale, CA
Baronian, Antranig and Lorig, Drexel Hill, PA
Barseghian, Akop, Los Angeles, CA
Bashmakian, Hagop and Alissa, Montebello, CA
Bedrosian, Ed and Alice, Fresno, CA
Benlian, Garo and Hera, Yerevan, Armenia
Cannuscio, Robert and Karen, West Chester, PA
Carolan, Tina, Mendham, NJ
Chalian, Ara, Philadelphia, PA
Chalian, Armen and Maro, Whittier, CA
Chalian, Garo, Castle Rock, CO
Chalian, Toros and Ani, North Hollywood, CA
Dadaian, Steven and Shagbig, Encino, CA
Deravedisian, Jack and Thelma, Watertown, MA
Der-Gevorkian, Vabe, Glendale, CA
Derghazarian, George, Lilit and Eric, Glendale, CA
Der-Mesropian, Edward, Van Nuys, CA
Dickranian, Eleanor, Beverly Hills, CA

Dilanchian, Heros and Katy, Sydney, Australia
Dombalagian, Vabe and Hasmik, Chicago, IL
Fidanian, Hovsep and Hilda, Glendale, CA
Ghazarian, Garo and Talin, Glendale, CA
Ghazarian, Raffi and Satenik, Sherman Oaks, CA
Guiragossian, Zaven, Glendale, CA
Hadjinian, Jack, Montebello, CA
Hagopian, Samuel and Barbara, Sugar Land, TX
Hagopian, Varoojan and Denise, Montebello, CA
Hartwick, Kristen, La Canada, CA
Harutunian, Armen, Glendale, CA
Harutunian, Daniel, Valencia, CA
Hawatmeh, Iehab, West Valley City, UT
Hawatmeh, Raed, Los Angeles, CA
Hazarabedian, Shavarsh, Moraga, CA
Hovannisian, David and Linda, Fresno, CA
Hovannisian, John and Karen, Visalia, CA
Hovannisian, John and Vars, Visalia, CA
Hovannisian, Marian, Kingsburg, CA
Hovannisian, Ralph and Janet, Fresno, CA
Hovannisian, Richard and Vartiter, Los Angeles, CA
Hovannisian, Vernon and Carol, Fresno, CA
Injekikian, Gabriel and Rose, Northridge, CA
Ispirian, Arthur and Madlene, Yerevan, Armenia
K. and S. Hovannisian Family Cultural Foundation, Fresno, CA
Kabakian, Sevan and Claris, Yerevan, Armenia
Kalognomos, Alex and Medea, Sunland, CA
Kaloosdian, Robert, Watertown, MA
Kanian, Nick and Mary, Walnut, CA
Kelegian, Haig and Argine, Newport Coast, CA
Kerkonian, Salpy, Los Angeles, CA
Kerkonian, Saro, Eagle Rock, CA
Keshishian, Onnik, Los Angeles, CA
Kevorkian, Armenio and Ani, Los Angeles, CA
Kirakossian, Olga, Montebello, CA
Klanian, Charles and Alice, Singer Island, FL
Koobatian, Gregor and Nadine, Madison, CT
Kotoyan, Saro and Aida, Tarzana, CA
Kovacs, David and Salpie, Sherman Oaks, CA
Krikorian, Gregory and Christine, Glendale, CA
Krikorian, Jean-Marc, Princeton, NJ
Krikorian, John and Elsie, Glendale, CA

Krioghlian, Hagop and Ashkben, Fresno, CA
Kzirian, James, Burlington, NJ
Lerian, David, La Canada, CA
Manoukian, Vatche and Haytayan, Linda, Nashua, NH
Mardirossian, Garo, Los Angeles, CA
Markarian, Nigol and Maral, La Canada, CA
Markarian, Pakrad and Katy, Glendale, CA
Matossian, Jesse and Silvia, Woodland Hills, CA
Meketarian, Mike, City of Industry, CA
Melikian, Armen and Denise, Mountain Lakes, NJ
Messerlian Vartkes and Nazik, Fresno, CA
Messerlian, Hrair and Diane, Fresno, CA
Messerlian, Jack and Sheri, Torrance, CA
Messerlian, Vabe and Rita, Northridge, CA
Messerlian, Vartkes and Nazik, Fresno, CA
Microsoft Corporation, Princeton, NJ
Minasaganian, Annik, Whittier, CA
Minasian, Michael and Family, Montebello, CA
Minasian, Norik and Azniv, Montebello, CA
Minasian, Thomas and Christine, Newport Coast, CA
Mooradian, Ashod, Montebello, CA
Moradkhan, Klara, Tujunga, CA
Mosesian, Charles, Watertown, MA
Mosikian, Kenny and Zephyr, Montebello, CA
Nigon, Kenneth and Maroush, Radnor, PA
Ohanesian, Harout and Haigan, Sharjah, UAE
Onanian, Charleen, Weston, MA
Paboojian, Warren, Fresno, CA
Papazian, Jack and Armine, Ambler, PA
Parnagian, Philip and Florence, Fresno, CA
Perumean, Vart, La Habra Heights, CA
Petrosian, Vahak and Alice, Glendale, CA
Pezeshkian, Alan and Sabin, Glendale, CA
Pridjian, John and Gayane, La Canada, CA
R. and M. Family Group, Kingsburg, CA
Sadoian, Edwin, Fresno, CA
Sadorian, Nazareth and Choghik, Montebello, CA
Sarafian, Ted and Karagozian, Ann, Los Angeles, CA
Sarkissian, Anahid, New York, NY
Sarrafian, Raffi, Chicago, IL
Sedrakian, Garo and Sonia, Orinda, CA
Shamlian, Michael and Karine, Radnor, PA

Shirvanian, Hacop and Mina, Glendale, CA
Shrikian, Movses and Michelle, Newport Beach, CA
Simonian, Vicken, Glendale, CA
Simonian, Wayne, Yorba Linda, CA
Sinianian, Zaven and Armenia, Glendale, CA
Soghomonian Brothers, Yerevan, Armenia
Stamboulian, Jim and Patricia, Northville, MI
Sumian, Allen and Maggie, Porter Ranch, CA
Tabmazian, Jilbert, Glendale, CA
Torosian, Karl, Fresno, CA
Tramblian, Ara and Shogbig, Annandale, VA
Tufenkian Family Foundation, Glendale, CA
Vogel, Anita, Tarzana, CA
Yacoubian, Elise, La Crescenta, CA
Zarokian, Pedro, Burbank, CA

1994-2005

A.S. Associates, Campbell, CA
Abedian, Armen and Clara Djarabian, Burbank, CA
Abrahamian, Aramazd and Jasmen, Glendale, CA
Adourian, Armen, Waltham, MA
Adourian, Robert, Toronto, Canada
Afeyan, Bedros and Marine, Pleasanton, CA
Aftandilian, Sirarpi, Weston, MA
Agbabian, Mibran and Elizabeth, Los Angeles, CA
Agonian, Setrak, Woodside, NY
Agopian and Sasaki, Torrance, CA
Agopian, G. K., Irvine, CA
Agopian, Gregore, Oxnard, CA
Aharonian, Haiganoush, Irvine, CA
Aintablian, Rostom and Hourig, San Bruno, CA
Ajemian, David, Whittier, CA
Ajemian, Rasmik and Emily, Whittier, CA
Akian, Zaven and Sonia, Los Angeles, CA
Alexanian, Vahan, Alexandria, Egypt
Altoon, Ronald and Joyce, Los Angeles, CA
Amerian, Justice Richard, Sherman Oaks, CA
Amirian, Dro and Violet, Studio City, CA
Andonian, Moushegh and Grace, Millbrae, CA
Andonian, Zobrab and Armenouhi, Millbrae, CA

Ani Associates, Richmond, VA
Anivian, Vartkes and Alice, San Francisco, CA
Anonymous, Belgium
Apelian, Megerdich, Dubai, UAE
Apkarian, Berj and Arpi, Clovis, CA
Apple Computers, Kuwait, Kuwait
Aprahamian, Berj, Abu Dhabi, UAE
Arakelian, Eddie and Lynn, Clovis, CA
Arakelian, Haig and Alice, Los Angeles, CA
Aranosian, Isabel, Northville, MI
Armen, Garo, New York, NY
Aroustamian, Tevan and Clarice, Burbank, CA
Arshagouni, Hagop and Marilyn, Northridge, CA
Arshagouni, Paul, La Habra, CA
Arshagouni, Robert, Northridge, CA
Arslanian, Don and Carolyn, Bloomfield Hills, MI
Arslanian, Esteban and Norma, Tarzana, CA
Artinian, Vasken and Margaret, Los Angeles, CA
Artounians, Aris and Karine, Glendale, CA
Artounians, Artoom and Sedik, Glendale, CA
Arzerounian, Abraham and Asdghig, Montebello, CA
Arzoomanian, Gregory, Providence, RI
Arzoumanian, Suren, Tarzana, CA
Asadoorian, Alan and Michelle, Fresno, CA
Asadoorian, Charlotte, Fresno, CA
Asadoorian, James and Charlotte, Fresno, CA
Aslanian, Bedros and Rita, Sharjah, UAE
Astourian, Stephan and Ani, Los Angeles, CA
Atamian, Manoug, Eu, France
Atdjian, Martin and Celina, Cordoba, Argentina
Autian, John, Germantown, TN
Avakian, Ann, Arlington, MA
Avakian, Barkef, New Port Richey, FL
Avakian, Maral, Phoenix, AZ
Avanian, Sarkis and Azniv, Los Angeles, CA
Avedian, Hrayr and Sona, Glendale, CA
Aydabirian, Robert, Paris, France
Ayvazian, Ralph and Louise, Calabasas, CA
Babayan, Richard and Sonya, Weston, MA
Babikian, Hagop and Silva, Fountain Valley, CA
Bacon, Daniel and Armen, Fresno, CA
Bagdalian, Diana, San Leandro, CA

Baggie Farms, Fresno, CA
Baghdasarian, Armik and Annette, Glendale, CA
Baghdasaryan, Alek and Alenoush, Glendale, CA
Baghdassarian, Garbis, Orinda, CA
Baghdassarian, Hagop, Glendale, CA
Baghdassarian, Levon and Hourig, Paris, France
Baghdassarian, Ruben and Cheryl, Huntington Beach, CA
Baghdassarian, Sahag and Kathleen, Glendale, CA
Baghdassarian, Stepan, Encino, CA
Baladjanian, Levon, Fresno, CA
Balakian, Larry, Selma, CA
Balian, Vartkess and Rita, Arlington, VA
Bandazian, Bedros, Richmond, VA
Bandazian, Walter, Woodcliff Lake, NJ
Bardizbanian, Garabet, Madrid, Spain
Baronian, John, Medford, MA
Barsam, Paul and Joyce, Belmont, MA
Barsamian, Anthony and Nancy, Wellesley, MA
Barsamian, Harut, Mission Viejo, CA
Barseghian, Akop, Los Angeles, CA
Barseghian, Harry and Alvard, Los Angeles, CA
Basmajian, Nishan, Sharjah, UAE
Bassenian, Aram and Terez, Laguna Beach, CA
Bastian, Tony and Araxi, San Francisco, CA
Bayrakdarian, Carlo, White Plains, NY
Bedikian, Aram, Holmdel, NJ
Bedikian, Armand, Holmdel, NJ
Bedoyan, Hagop and Rozine, Fresno, CA
Bedoyan, Shant and Christine, Fresno, CA
Bedrosian, Bryan and Rosie, Fowler, CA
Bedrosian, Ed and Alice, Fresno, CA
Bedrosian, George, Westwood, NJ
Bedrosian, Janice, Fresno, CA
Bedrosian, Karen Richardson, Long Branch, NJ
Bedrosian, Larry and Joanie, Fresno, CA
Bedrossian, Norayr and Takouhy, Bronx, NY
Benlian, Garo and Hera, La Canada, CA
Berberian and Kazarian Family Foundation, Modesto, CA
Berberian, Alexan, Kuwait, Kuwait
Berberian, Everett, Hillsborough, CA
Berberian, John and Esther, Beverly Hills, CA
Berberian, Sako and Becky, Glendale, CA

- Boghosian, Harriet*, Tulare, CA
Boghosian, Philip, Fowler, CA
Boghossian, Krikor, Newark, CA
Boyadjian, Khajag and Lisa, Glendale, CA
Boyajian, David, Newton, MA
Boyajian, Jirire and Jeannette, Los Angeles, CA
Bronozian, Harout, Glendale, CA
Broussalian, Jim and Beth, Laguna Hills, CA
Broussalian, Vartkes and Marie, Granada Hills, CA
Bruce and Toni Corwin Foundation, Beverly Hills, CA
Bulbulian, Berge and Alice, Fresno, CA
Burger Continental, Pasadena, CA
Burmayan, Sargis, Mission Hills, CA
Cabraloff, Albert and Diane, Whittier, CA
Candan, Hrant, Elmhurst, NY
Caprielian, Levon and Nevarte, Providence, RI
Carlin, William and Vicki, Novi, MI
Carolan, Richard and Tina, Malibu, CA
Cazazian, Aram, Bayside, NY
Chakalian, Hagop and Sirarpi, Hillsborough, CA
Chakrian, Asatur and Takouhy, Los Angeles, CA
Chakrian, Nazaret and Alice, Los Angeles, CA
Chakrian, Nazo and Alice, West Hollywood, CA
Chalian, Alice and Arthur Manoukian, Studio City, CA
Chalian, Alice, Valley Village, CA
Chalian, Armen and Maro, Whittier, CA
Chalian, Raffi, Montebello, CA
Chalian, Toros and Ani, Montebello, CA
Charles Mosesian Foundation, Watertown, MA
Chase Manhattan Bank, New York, NY
Chekijian, Yervant, Boston, MA
Chiloian, Patrick, Beverly Hills, CA
Chitjian, Harry and Sara, Los Angeles, CA
Chobanian, Aram and Jasmine, Natick, MA
Cholakian, Ohanes and Ann, Brookville, NY
Chopourian, Hagop, Glendale, CA
Chorbadjian, H., Los Angeles, CA
Chouldjian, Sarkis and Elizabeth, San Francisco, CA
Chouldjian, Simon, San Francisco, CA
Christianian, Kaloust and Aroussiag, Superior, CO
Chukhyan, Sona, Glendale, CA
Chuljian, Hovhannes, Paris, France

Citicorp Foundation, New York, NY
Dadaian, Steve, Sherman Oaks, CA
Dadaian, Steven and Shagbig, Encino, CA
Dalian, Dikran and Arpy, Pacific Palisades, CA
Darian, Ken and Heidi, Huntington Station, NY
Davidian, Aramazd, Glendale, CA
Davidian, David and Grace, Hastings On Hudson, NY
Davidian, David, Cambridge, MA
Davidian, Mrs. Harry, Cutler, CA
Davutyan, Nurban, Houghton, MI
Demirjian, Vartan, Noubar and Yester, San Francisco, CA
Der Bedrossian, Steve, Sydney, Australia
Der Garabedian, Seda, Las Vegas, NV
Der Ghazarian, Dickran, Glendale, CA
Der Megerdichian, Hagop and Varsenig, Burbank, CA
Der Sarkissian, Viken, Paris, France
Der Simonian, Varoujan, Fresno, CA
Derderian, Nishan and Ruby, San Clemente, CA
Derian, James, Oxford, MI
Dermugerdichian, Shaban, Montrose, CA
Design Jewelers, San Francisco, CA
Devecyan, Nisan, Buenos Aires, Argentina
Dikranian, Hagop and Lucy, Montebello, CA
Dilanchian, Heros and Katy, Sydney, Australia
Dilanchian, Noric and Lusine, Sydney, Australia
Diran Associates, Richmond, VA
Doumanian and Associates, Pasadena, CA
Doumanian, Heratch, Merrillville, IN
Ekchian, Leon and Vivian, Northridge, CA
Ekizian, George and Karen, Irvine, CA
Elmedjian, Vatche and Silva, Glendale, CA
Esperian, Dorothy, Needham, MA
Evanian, Aris and Anabid, West Pymble, Australia
Fakjian, Jack and Jackie, Tustin, CA
Farsakian, John and Lucille, Thousand Oaks, CA
Felegian, Peter and Marian, Lincoln, MA
Felikian, Gregory and Gina, Whittier, CA
Felikian, Martin, Whittier, CA
Fidanian, Hovsep and Hilda, Glendale, CA
Fowler Packing Company, Fowler, CA
Gakavian, Haig, Silver Spring, MD
Galfayan, Levon and Rasmik, Ontario, CA

- Galoustian, Flora*, Balmain, Australia
Galstaun, Arshak, Sydney, Australia
Galstian, Gagik and Kenarik, Glendale, CA
Ganson, James and Jenny, Fresno, CA
Garikian, George and Ani, Glendale, CA
Gasparian, Akop, Sherman Oaks, CA
Gavoor, Aram and Violet, Livonia, MI
Gavoor, Mark and Judy, Wilton, CT
Gavoor, Rosemarie, Rye, NH
George Ignatius Foundation, Los Angeles, CA
German Embassy, Yerevan, Armenia
Gertmenian, Seb and Alice, Pasadena, CA
Geukjian, Ohannes, Beirut, Lebanon
Geurdjelian, Avedis and Arpi, Reseda, CA
Gewenian, Wartan, Whittier, CA
Ghailian, Charles and Julia, Encino, CA
Ghazarian, Garo and Taline, Encino, CA
Ghazarian, Raffi and Satenig, Sherman Oaks, CA
Ghazarian, Sarkis, Van Nuys, CA
Gigliotti, Mary, Fresno, CA
Givelekian, Bedros, New York, NY
Granville Homes, Fresno, CA
Greek Embassy, Yerevan, Armenia
Greene, Iva Petrossian, Beverly Hills, CA
Guenkian, Antranig, Buenos Aires, Argentina
Gulvartian, Asadour and Alice, Tujunga, CA
Gulvartian, Nar and Lar, Tarzana, CA
Gulvartian, Vicken and Lucy, Tarzana, CA
Guzel, Pascal, Cincinnati, Ohio
Guzelian, Michael and Gail, Needham Heights, MA
Guzelian, Nancy, Brookline, MA
Hagopian, Mayel, Kuwait, Kuwait
Hagopian, Samuel and Barbara, Sugar Land, TX
Hagopian, Stephen, Granite City, IL
Haig, Helen, Carmichael, CA
Haig, Pierre and Alice, Dana Point, CA
Hairapetian, Armen and Aida, La Canada, CA
Hairapetian, Armond, Glendale, CA
Hairapetian, Shaben, Glendale, CA
Hajian, Berge and Tamar, Needham, MA
Halvajian, Arthur, Paramus, NJ
Hamalian, Sona, Glendale, CA

Hanna, Arousiag and Tanios, Glendale, CA
Hanna, Tony and Arous, Los Angeles, CA
Haroutunian, Shaben, Los Angeles, CA
Harutiunian, Aram, Glendale, CA
Harutunian, Arlet, Glendale, CA
Harutunian, Armen, Glendale, CA
Harutunian, Daniel, Stevenson Ranch, CA
Hatzbanian, Hovig, Glendale, CA
Hazarabedian, Gregory, Roseburg, OR
Hazarabedian, Shavarsh and Lala, Moraga, CA
Hekimian, Kenneth, Huntington Beach, CA
Herculian, Mardiros, Newport Beach, CA
Herculian, Talar and Varant, Mission Viejo, CA
Horoupiian, Mark and Grace, Huntington Beach, CA
Housepian, Edgar, New York, NY
Hovannessian, Raffy and Vicki, Munster, IN
Hovannisian Family Foundation, Fresno, CA
Hovannisian, Armen and Elizabeth, Sherman Oaks, CA
Hovannisian, David and Linda, Fresno, CA
Hovannisian, Garo and Arsineh, Los Angeles, CA
Hovannisian, Gary, Tulare, CA
Hovannisian, John and Karen, Visalia, CA
Hovannisian, John and Vars, Visalia, CA
Hovannisian, Marian, Kingsburg, CA
Hovannisian, Ralph and Janet, Fresno, CA
Hovannisian, Ralph and Mariam, Kingsburg, CA
Hovannisian, Richard and Vartiter, Los Angeles, CA
Hovannisian, Siroon, Fresno, CA
Hovannisian, Vernon and Carol, Fresno, CA
Hovnanian, Shant and Nina, New York, NY
Hovsepian, Viken and Lucie, Studio City, CA
HSBC, Yerevan, Armenia
Hye Associates, Richmond, VA
Hyrapetian, Arthur and Petrossian, Kristina, Glendale, CA
Information Integration Group, Glendale, CA
Injejikian, Gabriel and Rose, Northridge, CA
Iranian Embassy, Yerevan, Armenia
Jalalian, Armen and Souzan, San Francisco, CA
Jamgotchian, Betty, Glendale, CA
Jamushian, Paul, Arlington, VA
Janian, Aspet, Chatswood, Australia
Janigian, Charles and Barbara, San Mateo, CA

- Jerzyk, Nevart*, Tucson, AZ
Jololian, Berge, Acton, MA
Josephine, Margaret, Fresno, CA
Joulakian, Mike and Sonia, Buena Park, CA
Juda, Tom and Nancy, Los Angeles, CA
Julian, Suzanne, Northridge, CA
Kabakian, Hrayr and Zaroug, Glendale, CA
Kalemkarian, Paul and Rosemarie, Julian, CA
Kalenchyan, Gevorg, Yerevan, Armenia
Kalfayan, Garabed, Thessaloniki, Greece
Kamajian, Steven, Montrose, CA
Kapoian, Alison, Paramus, NJ
Kaprielian, George and Elizabeth, Providence, RI
Karadian, Stefan, West Bloomfield, MI
Karageozian, Hampar and Sima, San Juan Capistrano, CA
Karageuzian, Levon, Watertown, MA
Karagozian, Freddy, Cairo, Egypt
Karajerian, Ara and George, Encino, CA
Karakashian, Meline, Morganville, NJ
Karamardian, Garbis, Tustin, CA
Karapetian, Vabe, Los Angeles, CA
Karoeglian, Viken and Arsho, Chatswood, Australia
Kasarian, Ara, Irvine, CA
Kasparian Realty, San Francisco, CA
Kassabian, Hagop, Abu Dhabi, UAE
Kassardjian, Sarkis and Grace, Palos Verdes Estates, CA
Katcherian, George, Newport Beach, CA
Kay, George and Grace, Sunset Beach, CA
Kazandjian, Vabe and Seta, Temple City, CA
Kazandjian, Varoujan, Cairo, Egypt
Kazanjan, John and Hermine, West Hollywood, CA
Kazanjan, Michael, Beverly Hills, CA
Kazarian, Jacqueline Papazian, San Francisco, CA
Kazarian, Ralph, Jr., Fresno, CA
Kazazian, Pakrad, Glendale, CA
Kchikian, John and Sima, Southfield, MI
Keghinian Kohler, Haigoush, Long Beach, CA
Keheyian, Garo, Nicosia, Cyprus
Kelyan, Armen, Fresno, CA
Keoseyan, Talar, Philadelphia, PA
Kerkonian, Saro and Sylvia, Pasadena, CA
Keuseyan, Tony and Eileen, Moorpark, CA

Keusseyan, Tony, Tarzana, CA
Kevorkian, Armenio and Ani, Los Angeles, CA
Kevorkian, Armenio and Ani, Sherman Oaks, CA
Kevorkian, Bob and Linda, Bangkok, Thailand
Khachadoorian, Rosemary, Watertown, MA
Khanamirian, Noubar, Beirut, Lebanon
Khatchaturian, Rafik, Glendale, CA
Khatchikian, Anna and Garabet, Glendale, CA
Khatchikian, Khatchik and Sarkis, Pomona, CA
Khtaian, Steve, Huntington Woods, MI
Kibarian, Mary Ann, Potomac, MD
Kizerian, George and Margaret, Los Angeles, CA
Klanian, Charles, Singer Island, FL
Klein, Bernard and Anese, Vancouver, WA
Kohler, Haigoush Keghinian, Long Beach, CA
Komshian, Shabe and Ani, Los Gatos, CA
Koobatian, Gregor and Nadine, Madison, CT
Kostanian, Leon and Nina, San Francisco, CA
Kostanian, Michael and Michelle, San Francisco, CA
Kotcholosian, Grigor, Anaheim Hills, CA
Kouchakdjian, Jacques, Silver Spring, MD
Kouchakdjian, Michael and Hasmik, Lexington, MA
Kouymdjian, Avo, Kuwait, Kuwait
Kouyoumjian, Raymond and Annie, Huntington Beach, CA
Kovacs, Dave and Salpie, Sherman Oaks, CA
KPMG, Yerevan, Armenia
Kradjian, Steven, San Diego, CA
Kradjian, Viken and Maral, Glendale, CA
Kredian, Armin, Cairo, Egypt
Kricorian, David and Virginia, Costa Mesa, CA
Krikorian, Greg and Christine, Glendale, CA
Krikorian, Jean-Marc, Chicago, IL
Krikorian, Richard and Maral, Harrington Park, NJ
Krikorian, Rose, Belmont, MA
Kubikian, Arthur and Luiz, Roslyn, NY
Kumjian, Sarkis and Margaret, San Francisco, CA
Kutnerian, Migran, Fresno, CA
Lance-Kashian and Company, Fresno, CA
Levon Travel, Los Angeles and Yerevan
Magarian, V. Daniel and Liberty, Cincinnati, OH
Majarian, Sarkis and Sabag, Tarzana, CA
Makasdjian, Ara and Roxanne, San Francisco, CA

- Malayan, Diana*, Berkeley, CA
Malian, Michael and Martha, Alamo, CA
Malkasian, Mark and Deana, Cranston, RI
Malkasian, Zaven, Montebello, CA
Mamourian, Victor and Sato, Ryde, Australia
Manjikian, Haig and Hilda, Pasadena, CA
Manoukian, Nigol, Sherman Oaks, CA
Manoukian, Obannes, Belrose, Australia
Manoukian, Vatche and Linda Haytayan, Hollis, NH
Manuelian, John and Lucille, Canton, MA
Marashian, Onnic and Verjin, Oradell, NJ
Marashlian, Levon, La Crescenta, CA
Marcarian, Krikor, Douglaston, NY
Mardi's Mediterranean Cuisine, Newport Beach, CA
Mardirossian, Garo and Kathy, Los Angeles, CA
Margosian, George and Rose Marie, Dinuba, CA
Margosian, Lester, Salem, OR
Markarian, Nikola and Maral, La Canada, CA
Markarian, Pakrad and Katrin, Montrose, CA
Markarian, Pakrad and Katy, Glendale, CA
Markarian, Stepan and Yerdjanik, Los Angeles, CA
Markosyan, Vrezh and Anahit, Yerevan, Armenia
Marsan Industries, Pomona, CA
Marsden, Pauline, New York, NY
Mashikian, V., Santa Ana, CA
Mason, George, New York, NY
Master Builders Construction, Burbank, CA
Matevosian, Ralph, Fresno, CA
Matossian, Jesse and Silvia, Woodland Hills, CA
Matossian, Joseph, Berkeley, CA
Mazlounian, Armen, Manshiet El Bakri, Egypt
Mazlounian, Noubar and Gina, Ryde, Australia
Medzorian, Jack and Eva, Winchester, MA
Megerian Brothers, New York, NY
Mekjian, George and Helen, Los Angeles, CA
Melkonian, Mark and Cheri, Sanger, CA
Mesrobian, Antranig, Cairo, Egypt
Messerlian, Aram, Granada Hills, CA
Messerlian, Hagop and Shoghig, Torrance, CA
Messerlian, Hrair, San Francisco, CA
Messerlian, Serpoubie, Clovis, CA
Messerlian, Vabe and Rita, Northridge, CA

Messerlian, Vartkes and Nazeli, Fresno, CA
Mgrdichian, Ara, Northridge, CA
Mgrdichian, Jasmine, Commerce, CA
Michaels, Paul, North Ryde, Australia
Microsoft Corporation, Redmond, WA
Microsoft Giving Campaign, Princeton, NJ
Minasian Family Foundation, Montebello, CA
Minasian, Michael and Arek, Montebello, CA
Minassian, Haig and Sylvia, Los Angeles, CA
Mirigian, M. Lee, Laguna Niguel, CA
Missakian, Craig, Glendale, CA
Misserlian, Edward and Vergine, San Francisco, CA
Misserlian, Zareh and Lucik, Seoul, Korea
Mkrtchyan, Akop and Angela, Los Angeles, CA
Mooradian, George and Hasmik, Newport Beach, CA
Mooradian, Hovig, Los Angeles, CA
Mooradian, Setrag, London, England
Mooradian, Steve, London, UK
Mooradian, Zorik, Glendale, CA
Mosikian, Kenny and Zefa, Montebello, CA
Mouradian, George and Marguerite, Milford, MI
Movei, Robert and Nora, Los Angeles, CA
Movsesian, Alice, Cliffside Park, NJ
Musurlian, Peter and Szilvia, Glendale, CA
Musurlian-Bauer, Sherry, San Clemente, CA
Nahigian, Harold and Queenie, La Canada, CA
Nalbandian, H., New York, NY
Nashunian, John, Montebello, CA
Nashunian, Sam, Montebello, CA
Navasargian, Edward and Alice, Glendale, CA
Nazarian, Khajak and Zvart Der Avanesian, Encino, CA
Nercessian, Joseph, Morton Grove, IL
Nersesian, Hamlet, Glendale, CA
Nipiossian, Walter, Los Angeles, CA
Norhadian, Armen and Aida, Glendale, CA
Norian, Judge Kenneth and Cynthia, Beverly Hills, CA
O'Connor, John and Carolyn Mugar, Cambridge, MA
Ohannesian, Harout and Haigan, Sharjah, UAE
Onanian, Charleen, Weston, MA
Ordjanian, Nikit and Eleanora, Fresh Meadows, NY
Ordoubegian, Aspet, Elk Grove, CA
OSCE, Yerevan, Armenia

- Oshagan, Vabe and Arsine*, Sydney, Australia
Ouzounian, Jack and Hermine, Los Angeles, CA
Ovian, Raffi, Belleville, IL
Ozbag Zorayan, Antranik and Virginia, Anaheim, CA
Ozbag Zorayan, Puzant, Anaheim, CA
Paboojian, Armand, Watertown, MA
Paboojian, Warren and Lesa, Fresno, CA
Pailakian, A. and V., Montreal, Canada
Pakradouni, Viken, Whittier, CA
Palandjian, Gayzag and Eveline, Hohokus, NJ
Pampanini, Ani, New York, NY
Panoyan Brothers Jewelry, New York, NY
Papazian, Bedros Arsever, Montreal, Canada
Papazian, Dennis and Mary, Troy, MI
Papazian, Garbis, Vienna, Austria
Papazian, Pegor and Marylou, Glendale, CA
Parnagian, Philip and Florence, Fresno, CA
Peroomian, Neshan and Rubina, Glendale, CA
Petrossian, Christopher, Glendale, CA
Petrossian, Vahak and Alice, Glendale, CA
Pezeshkian, Alan and Sabin, Glendale, CA
Pilavian, Pierre and Melissa, Fresno, CA
Pridjian, John and Gayane, La Canada, CA
Proodian, Sam and Ruth, Huntington Beach, CA
Ritz Jewelers, San Francisco, CA
Saberatours Sevan, Paris and Yerevan
Sabounjian, Nazaret, Beirut, Lebanon
Sachaklian, Colonel Harry, Sterling, VA
Sadoian, Edwin, Fresno, CA
Sadorian, Nazareth, Montebello, CA
Sahagian, Henry and Nora, Westlake Village, CA
Sabatdjian, Sarkis and Iris, Fresno, CA
Sakalian, Harry and Flora, Huntington Beach, CA
Samuelian, Joe and Nvair, Norwalk, CA
Sarabian, David and Patti, Fresno, CA
Sarafian, Theodore and Ann Karagozian, Los Angeles, CA
Sarhadian, Arziv, Paris, France
Sarian, Arax, South San Francisco, CA
Sarkisian, Leon and Cheryl, Fresno, CA
Sarkisian, Vasgen, Fresno, CA
Sarkissian, Adrine, Montebello, CA
Sarkissian, Alex Living Trust, Los Angeles, CA

Sarkissian, Anabid, New York, NY
Sarkissian, Antranig and Varsenne, Plandome, NY
Sarkissian, Edward and Natasha, Whittier, CA
Sarkissian, Khajag and Hildegard, San Francisco, CA
Sarkissian, Khajag, St. Helena, CA
Sarkissian, Nazareth and Suzy, Moraga, CA
Sarkissian, Norair and Genia, Glendale, CA
Sarkissian, Raffi, London, England
Sassounian, Sam, Pasadena, CA
Sedrakian, Armen and Ruth Alahydoian, San Francisco, CA
Sedrakian, Garo and Sonia, Orinda, CA
Sedrakian, K. and S., Orinda, CA
Seferian, Edward, Buenos Aires, Argentina
Sepetjian, Jack and Silva, Glendale, CA
Shaghzo Trust, Beverly Hills, CA
Shaghzoian, Vigen and Gobar, Kuwait, Kuwait
Shabbazian, S. K., Orange, CA
Shabinian, Armen and Brenda, Ridgewood, NJ
Shabinian, Lee, Mountain View, CA
Shabinian, Shabe and Sossy, West Hills, CA
Shakarian, Jacques, Los Angeles, CA
Shenian, Datev and Taline, Glendale, CA
Sherenian, Manas, Dallas, TX
Shirvanian, Hacob and Mina, Glendale, CA
Shirvanian, Mina and Hacob, Glendale, CA
Shishmanian, Manoug and Diroubi, Middle Village, NY
Shoushanian, Martin and Diana, Farmington Hills, MI
Shrikian, Mouses and Michelle, Newport Coast, CA
Simoni, Marriette and Nick Thomas, Northridge, CA
Simonian, David, Fowler, CA
Simonian, Nubar, Cairo, Egypt
Simonian, Vicken, Pasadena, CA
Sinianian, Harry and Hilda, Tarzana, CA
Sinianian, Zaven and Armenia, La Crescenta, CA
Sisserian, Ara and Vera, Beirut, Lebanon
Sisserian, Berdj and Suzanne, Paris, France
Soghomonian, Hrayr, Dubai, UAE
Sogoian Family, Detroit, MI
Sohigian, Judge Ronald and Lisa, Beverly Hills, CA
Sohigian, Michael, Los Angeles, CA
Sobrabian, Sevak and Shakeh, Santa Ana, CA
Stambouljian, Jim and Patricia, Northville, MI

- State Center Foods*, Fresno, CA
Stein, Joseph and Joyce, Indian Wells, CA
Tachdjian, Iskhhan and Mary, San Francisco, CA
Tadevosian, Razmik, Abu Dhabi, UAE
Tahmasian, Haygaz and Ofik, Dubai, UAE
Tanashian, Tony and Mary, North Hollywood, CA
Tanielian, Haig, Racine, WI
Tashdjian, Abraham and Nora, Burbank, CA
Tashjian, Deran and Zovig, Pasadena, CA
Tashjian, Hagop, Los Angeles, CA
Tavoukjian, George and Vartouhi, Davidson, Australia
Tchakerian, Sylvia and Hagop, Sherman Oaks, CA
Tcherkezian, Margaret, Willoughby, Australia
Tchorbajian, Avedis, Reseda, CA
Technocorp International, Industry, CA
Tenjoukian, Adom and Sella, London, England
Terterian, Kazar and Marina, Dearborn, MI
Tertzakian, Garo and Sirvart, Santa Ana, CA
Terzian, Berdj, Cairo, Egypt
Terzian, Colonel Roger and Jean, Fairborn, OH
Terzian, Rouben, Santa Barbara, CA
Tevrizian, Judge Dickran and Geraldine, Pasadena, CA
The Azadoutioun Foundation, Cambridge, MA
The Cafesjian Foundation, Minneapolis, MN
The Chayto Foundation, Beirut, Lebanon
The Hovannisian Family Foundation, Fresno, CA
The Izmirlian Foundation, Geneva, Switzerland
The Kazarian Foundation, Providence, RI
The Kechejian Foundation, Dallas, TX
The Lincy Foundation, Beverly Hills, CA
Titizian, John and Elizabeth, Los Angeles, CA
Tomassian, Albert and Sandra, Northridge, CA
Tomassian, Serge, Tustin, CA
Tombalakian, Steven, Ridgewood, NJ
Topouzian, Keri and Rita, Framington Hills, MI
Torosian, Karl, Fresno, CA
Torossian, Hrant, San Francisco, CA
Toroyan, Kevork, New Canaan, CT
Tramblian, Ara and Shogbig, Annandale, VA
Truisi, Tony and Lisa, Tarzana, CA
Tsouroukdissian, Vartkes and Azad, Miami, FL
Tufenkian, Ralph and Savey, Glendale, CA

Tumanjan, George, Palos Verdes Estates, CA
Tumanyan, Lev, St. Louis, MO
Turpanjian, Jerry and Pat, Torrance, CA
Tusan, Robert and Cynthia, Laguna Niguel, CA
Tutunjian, Zareh, Sharjah, UAE
UK Embassy, Yerevan, Armenia
United Armenian Fund, Glendale, CA
United Nations Development Program, Yerevan, Armenia
US Embassy, Yerevan, Armenia
Varderesian, Araksia, Glendale, CA
Varpetian, Lousine, Los Angeles, CA
Vartany, Armen, Glendale, CA
Vartany, Edward, San Francisco, CA
Vartparonian, Jorge, Buenos Aires, Argentina
Vesmadian, Eddie and Herosouhi, Ryde, Australia
Victor Packing, Madera, CA
Yacoubian, Elise, La Crescenta, CA
Yeghiazarian, Vabe and Aida, Glendale, CA
Yenikomshian, A. and R., Monte Sereno, CA
Yenikomshian, Harout and Ollia, Sunnyvale, CA
Yenikomshian, Shabe and Ani, Los Gatos, CA
Yepremian, Dikran, South San Francisco, CA
Yervant, John, Hendersonville, NC
Yezeguelian, Karina, Cambridge, MA
Yezeguelian, Raymond, Paris, France
Youredjian, Jack and Zarig, Glendale, CA
Zakari, Jeannette, Beverly Hills, CA
Zakarian, Arthur, Industry, CA
Zakarian, Vagharsh, Cairo, Egypt
Zarounian, George and Jessie, Visalia, CA
Zerdelian, Bedros, New York, NY

VISIT OUR WEBSITE

www.acnis.am

- About Us
- Full Calendar
- Articles
- Publications
- Public Opinion Surveys
- Մեր մասին
- Օրացույց
- Հոդվածներ
- Հրատարակություններ
- Հանրային Կարծիքներ

JOIN THE CENTER'S STRATEGIC PARTNERS

The Armenian Center for National and International Studies

Main	Calendar	Partners	About us
Contact us	Publications	Hayatsk Yerevanits	Press releases

Website Structure	The Center's Aim and Purpose	National Public Opinion Service
<p>Main Introduction to the Center, our news bulletin, the latest articles and works of our analysts</p> <p>Calendar The Center's most important events and activities, including meetings, visits, conferences, roundtables and seminars, receptions, interviews and media comments</p> <p>Partners List of all supporters who have contributed to the Center's activities</p>	 <p>The Armenian Center for National and International Studies, a leading independent strategic research center in Yerevan, is the institutional initiative of Raffi K. Hovannisian, Armenia's first Minister of Foreign Affairs. The institute focuses in its research on a comprehensive agenda of foreign and public policy issues, which are articulated analytically in political and academic arenas around the world.</p>	<p>A series of public and expert opinion polls helping to promote among decisionmaker and citizen alike a new civic culture and societal consensus-building in Armenia.</p> <p>World Public Opinion 2007</p>

Our Staff

Մեր աշխատակազմը

Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոնը (ՌԱՀՀԿ) առաջատար անկախ ռազմավարական հետազոտությունների հաստատություն է, որը գտնվում է Երեւանում՝ Հայաստան: 1994 թվականին հիմնադրված ՌԱՀՀԿ-ն Հայաստանի արտաքին գործերի առաջին նախարար Ռաֆֆի Կ. Հովհաննիսյանի հանրակարգային նախաձեռնությունն է: Որպես

ազգային ու միջազգային բազմաթիվ հարցեր արծարծող հետազոտությունների և վերլուծությունների հիմնադրույ՝ ՌԱՀՀԿ-ը նախորդ 15 տարիների ընթացքում մեծ համբավ է ձեռք բերել:

ՌԱՀՀԿ-Ի ԿԱՎՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոնը (ՌԱՀՀԿ) անկախ և անկողմնակալ կառույց է, որի նպատակն է՝ իրականացնել արհեստավարժ հետազոտություն և վերլուծություն: Կենտրոնն իր առջեւ խնդիր է դրել հասարակությանը հուզող հարցերի վերհանման գործընթացում բարձրացնել հանրային քննարկումների մակարդակը և մեծացնել մասնակցային շեմը, ինչպես նաեւ աջակցել առավել լայն ու համապարփակ հանրային գիտակցությանը: Որպես Հայաստանում առաջատար հետազոտական հաստատություն՝ Կենտրոնը կատարում է երկրի համար կենսահույզ նշանակության հանրային օրակարգի բազմատեսակ ռազմավարական հետազոտություններ և վերլուծություններ: Դրանք ներառում են մասնավորապես ծրագրային հետեւյալ 5 ոլորտները՝ հասարակությանը հուզող հարցեր, տնտեսություն, միջազգային և տարածաշրջանային հետազոտություններ, ազգային անվտանգությանն առնչվող խնդիրների ուսումնասիրություն և համաշխարհային ու տարա-

ծաշրջանային միտումներ:

Պահպանելով Հայաստանում առաջնակարգ հետազոտությունների հաստատության իր եզակի դիրքը, Կենտրոնը փութաջանորեն արժանի լումա է ներդնում Հայոց պետականության ու նրա պետական մարմինների ուժեղացման գործում և հայ հանրության ու Սփյուռքի բոլոր հատվածներին առաջարկում է գործունեության հավասարակշռված ծրագրեր:

Կենտրոնի մշտական ու հիմնական նպատակներից մեկը նրա՝ ստեղծարար ռազմավարական և նորարար քննախուզության ներազդիչ դերն է, ինչի ընթացքում վերլուծությունը խարսխվում է մտավոր ազնվության և արհեստավարժ անաչառության սկզբունքների վրա: Ավելին՝ ՌԱՀՀԿ-ի կողմից թողարկվող մի շարք հրատարակությունների ու զեկույցների, պարբերաբար անցկացվող սեմինարների, խորհրդաժողովների ու «կլոր սեղանների» նպատակն է՝ ըստամենայնի բարձրացնել հանրային գիտակցությունը կարեւորագույն խնդիրների շուրջ:

Ուզում և արվածն ճեպագոտի-թճոխներ եւ վերլուծոթճոխներ

Թեմատիկ փունջ

Հանրությանը հուզող հարցեր

- Կառավարում եւ ժողովրդավարացում
- Հանրային շահ եւ հանրակարգեր
- Հասարակական-տնտեսական արդարություն
- Օրենքի գերակայություն եւ գենդերային հավասարություն
- Գիտություն եւ տեխնոլոգիա

Տնտեսություն

- Անցումային տնտեսություն եւ բարեփոխում
- Նորարարության եւ գործարարության խրախուսում
- Հանրային օբյեկտներ
- Կորպորատիվ Հայաստան
- Էներգիայի կառավարում

Ազգային անվտանգության ուսումնասիրություն

- Պաշտպանության քաղաքականություն եւ բարեփոխում
- Ռազմաքաղաքացիական հարաբերություններ
- Դաշինքներ եւ գործընկերություններ
- Ազգային անվտանգության վերլուծություն
- Հակամարտության կանխարգելում, կառավարում եւ միջնորդություն

Միջոցառումներ եւ հրատարակություններ

- Սեմինարներ, համաժողովներ եւ կլոր սեղանի շուրջ քննարկումներ օրակարգային խնդիրների վերաբերյալ
- Հատուկ բրիֆինգներ, գործնական վարժանքներ
- Քաղաքական զեկույցներ եւ վերլուծություններ
- Թեմատիկ ամփոփագրեր եւ ամսական լրատուներ Միջոցառումներ եւ հրատարակություններ

Միջազգային կամ տարածաշրջանային հետազոտություններ

- Հարավային Կովկաս
- Տարածաշրջան
- Միջազգային ասպարեզ

Համաշխարհային եւ տարածաշրջանային միտումներ

- Ճգնաժամային նախապատրաստվածություն եւ կառավարում
- Դիպաշարի պլանավորում եւ դերակատարություն կամ խաղ

The **Armenian Center for National and International Studies (ACNIS)** stands as a leading independent strategic research center located in Yerevan, Armenia. Founded in 1994, ACNIS is the institutional initiative of Raffi K. Hovannisian, Armenia's first Minister of Foreign Affairs. After fifteen years of dynamic activity, ACNIS now holds a prominent reputation as a primary source of independent strategic research and innovative analysis.

ACNIS is committed to engaging prominent analysts, experts and officials in an active and constructive assessment of a diverse set of issues and policies. In addition, ACNIS seeks to raise the level of public debate by raising awareness and encouraging critical discourse on issues of critical concern. To meet these goals, ACNIS holds a regular series of events, including policy seminars, closed briefings and conferences, and publishes a wide range of analytical reports, policy evaluations, issue briefs and regular newsletters.

MISSION STATEMENT

The **Armenian Center for National and International Studies (ACNIS)** is an independent, objective institution committed to conducting professional policy research and analysis. The Center strives to raise the level of public debate and seeks to broaden public engagement in the public policy process, as well as fostering greater knowledge.

As a leading research institute or “think tank” in Armenia, the Center conducts a wide range of strategic research and analysis of significant public policy issues of specific relevance to Armenia. ACNIS strategic research and analysis covers five main program areas: public policy, economics, international & regional studies, national security studies, and global & regional trends.

Reflecting its unique position as a leading research institution in Armenia, the Center actively contributes toward the strengthening of the Armenian nation and its institutions and offers balanced policy recommendations to all segments of Armenian society and the Armenian diaspora.

One of the core longer-term goals of the Center centers on its role as a catalyst for creative, strategic and innovative analysis, based on strict standards of intellectual integrity and professional objectivity. In addition, ACNIS also produces a number of publications and reports and regularly holds conferences, seminars and roundtable meetings aimed at raising public awareness of pressing policy issues.

Strategic Research & Analysis

Thematic Clusters

PUBLIC POLICY

- Governance & Democratization
- Public Interest & Institutions
- Socio-Economic Justice
- Rule of Law & Gender Equality
- Science & Technology

NATIONAL SECURITY STUDIES

- Defense Policy & Reform
- Civil-Military Relations
- Alliances and Partnerships
- National Security Analysis
- Conflict Prevention, Management & Mediation

INTERNATIONAL/REGIONAL STUDIES

- The South Caucasus
- Focusing Beyond the Regional
- An International Context

EVENTS AND PUBLICATIONS

- Policy Seminars, Conferences & Roundtable Discussions
- Special Briefings, Workshops & Trainings
- Policy “White Papers,” Presentations & Analytical Reports
- Issue Briefs & Monthly Newsletters

ECONOMICS

- Transition Economics & Reform
- Promoting Innovation & Entrepreneurship
- The “Public Commons”
- Corporate Armenia
- Energy Management

GLOBAL & REGIONAL TRENDS

- Crisis Preparation & Management
- Scenario Planning & Role Playing/Gaming

ԿԵՆՏՐՈՆԻ 15
ՏԱՐԿԱ
ՀԱՎԱՏԱՐԻՄ
ԳՈՐԾԸՆԿԵՐՆ Է՝

15 OUR LOYAL AND
SUPPORTIVE
PARTNER FOR THE
PAST 15 YEARS
YEARS

«ՏԻԳՐԱՆ ՄԵՏ»
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ՓՈԿ ԲԱԺՆԵՏԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

«TIGRAN METS»
PUBLISHING HOUSE
Closed Joint-Stock Company

ՏԵՐԵՆ՝ ՎՐԵԺ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ

VREZH MARKOSYAN, DIRECTOR

Արշակունյայ պողոտա 2
Երեւան 0023
Հայաստան
Հեռախոս՝ +374 (10) 521775
Հեռախոս՝ +374 (10) 522611
Հեռախոս՝ +374 (10) 520646
Հեռախոս՝ +374 (10) 527056
Ֆաքս՝ +374 (10) 522248
Էլ.փոստ՝ tigranmets2002@yahoo.com

Arshakunyats Ave., Building 2
Yerevan 0023
Armenia
Phone : +374 (10) 521775
Phone : +374 (10) 522611
Phone : +374 (10) 520646
Phone : +374 (10) 527056
Fax : +374 (10) 522248
E-mail: tigranmets2002@yahoo.com